

Szőke Melinda

SZENT ISTVÁN KIRÁLY HAMIS OKLEVELEINEK NYELVTÖRTÉNETI
VIZSGÁLATA

Szóke Melinda

Szent István király hamis okleveleinek nyelvtörténeti vizsgálata

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2026

A Magyar Névarchívum Kiadványai 63.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült az OTKA Posztdoktori Kiválósági Program PD 134389 számú pályázata, az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport és a Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében.

Lektorálta:
Korompay Klára

ISBN 978-963-615-433-2 (print)
ISBN 978-963-615-434-9 (pdf)
ISSN 1417-958X

© Szőke Melinda, 2026
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2026

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Szőke Melinda, Reszegi Katalin
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

Előszó	7
I. Az oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai	11
1. Az oklevelek típusai	11
2. A hamis oklevelek általános tulajdonságai	13
3. A középkori oklevelek helye a nyelvtörténeti kutatásokban	17
4. Szent István király oklevelei	27
II. A pécsváradi apátság alapítólevele	31
1. A pécsváradi apátság	31
2. Az alapítólevél filológiai megítélése	33
3. Létezett-e egy hiteles Szent István-kori oklevél?	37
4. Az alapítólevél szövege és magyar fordítása	40
III. A zalavári apátság alapítólevelei	49
1. A zalavári apátság	49
2. Az alapítólevelek filológiai megítélése	51
3. Létezett-e egy hiteles Szent István-kori oklevél?	55
4. Az 1019. évi alapítólevél szövege és magyar fordítása	57
5. Az 1024. évi alapítólevél szövege és magyar fordítása	60
IV. A bakonybéli apátság alapítólevele	65
1. A bakonybéli apátság	65
2. Az alapítólevél filológiai megítélése	66
3. Létezett-e egy hiteles Szent István-kori oklevél?	68
4. Az alapítólevél szövege és magyar fordítása	71
V. Módszertani kérdések	75
1. Az elemzés módszertani alapelvei	75
2. Az oklevelek hálózati struktúrái	77
VI. A Szent István-kori hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértéke	85
1. Szempontok az alapítólevelek forrásértékének meghatározásához	85
2. Az oklevelek helynévtörténeti forrásértékének általános kérdései	89
3. A Pécsváradi oklevél helynévtörténeti forrásértéke	93
3.1. A Pécsváradi oklevél helyneveinek szövegkörnyezete	96
3.2. A latinizálás és hiánya a Pécsváradi alapítólevélben	104
4. A Zalavári oklevelek helynévtörténeti forrásértéke	116
5. A Bakonybéli oklevél helynévtörténeti forrásértéke	121

VII. A Szent István-kori hamis oklevelek nyelvtörténeti forrásértéke	133
1. Az alapítólevelek nyelvtörténeti forrásértékének általános kérdései	133
2. A Pécsváradi oklevél nyelvtörténeti forrásértéke	134
2.1. A Pécsváradi oklevél <i>Scedluc</i> helynevéről	135
2.2. A Pécsváradi oklevél <i>Sorlogys</i> helynevéről	143
2.3. Tővégi magánhangzós helynevek a Pécsváradi alapítólevélben	154
2.4. Összegzés	160
3. A Zalavári oklevelek nyelvtörténeti forrásértéke	160
4. A Bakonybéli oklevél nyelvtörténeti forrásértéke	162
5. A Szent István-kori hamis oklevelek helyesírási arculata	171
VIII. Az alapítólevelekben szereplő helynevek történeti–etimológiai szótára	179
1. Tájékoztató a szótár használatához	179
2. A Pécsváradi alapítólevél helyneveinek történeti–etimológiai szótára	186
3. Az 1019. évi Zalavári alapítólevél helyneveinek történeti–etimológiai szótára	234
4. Az 1024. évi Zalavári alapítólevél helyneveinek történeti–etimológiai szótára	259
5. A Bakonybéli alapítólevél helyneveinek történeti–etimológiai szótára	267
Zárszó	283
Irodalom	285
Név- és szóalakmutató	309
Summary	329
Térképmelléklet	331

Előszó

A szórványemlékek mint a korai ómagyar kor nyelvének legfontosabb forrásai régóta a tudományos érdeklődés középpontjában állnak (vö. BÁRCZI 1944: 313, 1951). A 20. századi nagynevű elődök — SZABÓ DÉNES (1937, 1954), PAIS DEZSŐ (1939), KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949) és BÁRCZI GÉZA (1951) — munkáját folytatva ennek a kutatási területnek a debreceni nyelv- és névtörténeti kutatócsoportban is immáron több mint másfél évtizedes múltja van, s a munkálatoknak én magam is lényegében a kezdetektől aktív résztvevője vagyok. Ez alatt az idő alatt tanulmányok tucatjai jelentek meg a témában, illetve elkészült öt korai okleve-lünk (a Tihanyi alapítólevél: HOFFMANN 2010a, SZENTGYÖRGYI 2014; a Garam-szentbenedeki alapítólevél: SZŐKE 2015; a Tihanyi összeírás: KOVÁCS É. 2015; a Százdi alapítólevél: KOVÁCS É. 2018; illetve a Bakonybéli összeírás: PELCZÉ-DER 2022) monografikus feldolgozása is.

A nyelvtörténeti kutatások szempontjából kétségtelenül az eredetiben fenn-maradt hiteles oklevelek a legértékesebbek. A latin betűs írásbeliségünk kialakulásának az idejéből, a 11. századból azonban mindössze négy ilyen magyarorszá-gi irat maradt ránk: 1. a Tihanyi alapítólevél (DHA. 1: 144–152, SZENTGYÖRGYI 2010a: 21–41), 2. A pannonhalmi apátság javainak (birtokainak, szolgálonépei-nek, könyveinek és kincseinek) Szent László-kori összeírása (DHA. 1: 295–301), 3. Guden herceg adománya a veszprémi székesegyház számára (DHA. 1: 225–226), illetve 4. Dávid hercege a tihanyi apátság részére (DHA. 1: 264–265). Ezek mellett a 11. századhoz köthető magyarországi oklevelek nagy része (későbbi ko-rokban keletkezett) másolatban maradt fenn. A 19. század vége óta jelen lévő kritikai szemlélet (lásd pl. FEJÉRPATAKY 1878, 1892, 1895, KARÁCSONYI 1902, SZENTPÉTERY 1918, 1923, 1938) eredményeképpen a magyar írásbeliség e korai időszakra datált okleveleinek egy másik jelentős részéről pedig bebizonyosodott, hogy valójában nem is a 11. században, hanem később, akár évszázadokkal ké-sőbb állították ki őket.

GYÖRFFY GYÖRGY két kötetesre tervezett, a korai oklevelek kritikai szöveg-kiadását tartalmazó munkájának (*Diplomata Hungariae Antiquissima*, DHA.) el-ső része 157 (a Függelékben további 15) 1000 és 1131 között keletkezett, illetőleg ekkorra datált hazai kiadású, illetőleg külföldi (pl. horvátországi, dalmáciai), de magyar vonatkozású oklevelet vesz sorra. Ezek közül 115 oklevél tartozik a 11. századhoz. Ez tehát azt jelenti, hogy a ma ismert korai, 11. századi okleveleknek

kevesebb mint 4%-át teszik ki azok a hiteles oklevelek, amelyek eredeti, egy évezreddel ezelőtti formájukban őrződtek meg. Ez a kedvezőtlen forrásadottság indokolja azt, hogy az említett négy oklevél mellett a korszak nem hiteles és nem eredeti (azaz bizonytalan kronológiai státuszú, vö. SZÖKE 2015: 16) okleveleinek a szövegeire is ráirányítsuk a figyelmünket, és azokat lehetőség szerint — és szigorú módszertant alkalmazva — szintén bevonjuk a kutatásainkba.

Vizsgálatukra a velük kapcsolatban felmerülő nehézségek ellenére is feltétlenül szükség van: a hiteles források csekély száma miatt ugyanis ezeket a bizonytalan nyelvtörténeti státuszú iratokat sem zárhatjuk ki a feltárandó nyelvemlékeink közül anélkül, hogy ennek indoklásáról meggyőződnenk. Ezeknek a forrásoknak a vizsgálatát fel kell tehát vállalnunk annak a kockázatával együtt is, hogy a bizonytalan státuszú oklevelek egyik-másikáról az analízis során valóban bebizonyosodhat, hogy nyelvtörténeti kutatásainkhoz nem vagy csak csekély mértékben használhatók. Másfelől azért is fontos az e körbe tartozó oklevelek nyelvi anyagát vallatóra fognunk, mert ha a forrásfeltáró munka során egy-egy oklevél nyelvtörténeti státuszát nem is sikerül — az oklevél egészére vonatkozóan — megnyugtatóan tisztáznunk, magyar nyelvű tulajdonnevek között jó eséllyel lesznek olyanok, amelyeknek meg tudjuk határozni a kronológiai jellemzőit. Márpedig az nemigen lehet kétséges, hogy a 11. századhoz kapcsolható hiteles névelőfordulások körének akár egy-egy adattal való gyarapítása is nagy haszonnal járhat e forrásszegény időszak pontosabb megismerése szempontjából.

A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvi analízisét korábban — a módszerek kidolgozatlansága mellett — az oklevelek kritikai kiadásának a hiánya is jelentősen gátolta. A Magyar Tudományos Akadémia a 20. század közepén tervezte el egy ilyen kiadvány megjelentetését (GYÖRFFY 1960a: 525, DHA. 1: 5), de csak évtizedekkel később, 1992-ben jelent meg GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztésében a *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA.) 1. kötete. E munka nélkül nem vagy csak jóval kisebb eredményességgel vizsgálhatnánk a nyelvileg bizonytalan státuszú okleveleket.

Jelen munkám a Szent István korára (1001–1038) visszahamisított négy oklevél, a Pécsváradi, a két Zalavári és a Bakonybéli alapítólevél monografikus feldolgozására irányul, és a 2015-ben napvilágot látott, *A garamszentbenedeki apát-ság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata* című könyvem (SZÖKE 2015) folytatásának tekinthető: a céljait, a módszertanát, az alapelveit tekintve egyaránt. Ezúttal is az volt a legfőbb célkitűzésem, hogy az alapítólevelek helynévi szórványanyagának és azok latin szövegkörnyezetének az elemzése által olyan általános alapelveket fogalmazzak meg, amelyek megteremthetik a lehetőségét annak, hogy a hamis (és általában a bizonytalan kronológiai státuszú) okleveleket is egyre nagyobb mértékben bekapcsolhassuk a nyelvtörténeti vizsgálatokba.

Az alapítólevelek szövegét nyolc nagyobb egységben dolgozom fel. Az első fejezetben az oklevelek típusairól, a hamis oklevelek általános jegyeiről, a középkori oklevelek nyelvtörténeti kutatásokban betöltött szerepéről, valamint a Szent István neve alatt fennmaradt oklevelekről szólok. A második fejezet a Pécsváradi alapítólevéllel, a harmadik a Zalavári oklevelekkel, a negyedik pedig a Bakonybéli alapítólevéllel foglalkozik. Ezekben a fejezetekben mutatom be az apátságokat, az alapítólevelek filológiai megítélését, külön alfejezetekben kitérve arra, hogy létezett-e hiteles Szent István-kori oklevél az egyes esetekben. Mindhárom fejezet utolsó alfejezete az alapítólevelek latin szövegét és az általam készített magyar nyelvű fordítását tartalmazza. Az ötödik fejezet azokat a módszertani szempontokat tárgyalja, amelyek alapján a hamis oklevelek nyelvemlékként feltárhatók. Fontos módszertani kiindulópont, hogy az oklevelek nem önmagukban, hanem egy hálózat részeként léteznek. Ennek megfelelően az oklevelek egymásra hatásának általános jellegzetességeit egy külön alfejezet tárgyalja. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek, így a hamis oklevelek helynévtörténeti és nyelvtörténeti forrásértékét egymástól szétválasztva lehet a leghatékonyabban megvizsgálni, ezért külön fejezeteket szenteltem a témának. A hatodik fejezet első két alfejezetében általánosságban szólok a bizonytalan státuszú oklevelek helynévtörténeti forrásértékének meghatározásáról, majd ezt követően az alapítólevelek helynévtörténeti forrásértékéről. A Pécsváradi alapítólevelet például a helynevek latin szövegkörnyezetének, illetve a latinul vagy latinos alakban megjelenő nevek elemzése által értékelem helynévtörténeti szempontból. Az oklevelek nyelvtörténeti forrásértékével foglalkozó hetedik fejezet is hasonlóképpen épül fel: az általános kérdésekkel foglalkozó első alfejezet után külön tárgyalom a Pécsváradi, a két Zalavári és a Bakonybéli oklevél nyelvtörténeti forrásértékét, az utolsó alfejezetben pedig az alapítólevelek helyesírási arculatának egy kis szeletét mutatom be. Végül az utolsó, nyolcadik fejezetben az alapítólevelekben szereplő valamennyi szórvány analitikus bemutatását végzem el szócikkés és az alapítólevelek szerinti elrendezésben.

Köszönetet mondok a könyv lektorának, Korompay Klárának a szakmai segítségéért. Hálás köszönettel tartozom Tóth Valériának és Hoffmann Istvánnak is, akik munkámat folyamatosan figyelemmel kísérték, és meglátásaikkal segítettek a kötet véglegessé formálását.

I. Az oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai

1. Az oklevelek típusai

1. A magyarság történetét tárgyaló munkák (a geszták és a krónikák) mellett a magyar szórványemlékek nagy része jogi irat, közelebbről oklevél. Tágabb értelemben oklevélnek tekintünk minden olyan hivatalos írást, mely a középkorban keletkezett. Szűkebb értelemben csak az olyan meghatározott formában kiállított dokumentumokat soroljuk e körbe, amelyek jogi természetű ügyet tartalmaznak. Ezek között vannak alapítólevelek, adománylevelek, birtok- és vagyonösszeírások, határjáró levelek stb. (ÉRSZEGI 1994).

2. A diplomatika szempontrendszerét használva a nyelvészeti vizsgálatok során is fennmaradási formájuk és valóságtartalmuk alapján csoportosítjuk az okleveleket. Fennmaradása alapján lehet egy oklevél eredeti (*originale*), másolat (*copia*) vagy fogalmazvány (*minuta*). Egy időben azonos szöveggel két vagy több eredeti oklevelet is előállíthattak. Ennek egy sajátos formája volt a *chirographum*. Ez úgy készült, hogy egyetlen pergamenlapra az ügyfelek számától vagy igényétől függően kétszer vagy többször egymás alá vagy mellé írták a szöveget. Az egyes szövegeket a kézirat jelentésű *chirographum* szóval vagy valamely grafikus szimbólummal stb. különítették el, majd ezen keresztül vágták szét a pergament. Az egyik példányt mindig nyilvános helyen őrizték azért, hogy vita esetén a vele összeillő példányt hitelesítse.

Az eredetihez a modern kori fotómásolat, a *fénykép* áll a legközelebb. A fényképpel rokon az *utánzat*, amely az oklevél külső ismertetőjeleit is igyekszik visszaadni. A hagyományos, írott másolatok lehetnek hitelesek (*copia authentica*), ez esetben a másolat készítője szavatolja az átírt oklevél (*transsumptum*, *transcriptum*) hitelét, vagy (magánhasználat céljából készült) egyszerű másolatok (*copia simplex*). Magyarországon a 13. század elejétől terjedt el az *insertio* gyakorlata, vagyis az, hogy az átírt oklevél szövegét az átíró oklevél fogja közre. Az átíró oklevél befejező része sokszor elmarad, ilyenkor az okmány az átírt oklevéllel végződik. A szöveg visszaadása szerint vannak teljes (*in extenso*) és részleges másolatok. Ezek mellett a magyarországi középkori oklevélírói gyakorlatban az is bevett szokásnak számított, hogy nem szó szerint, hanem csupán tartalmi átírásban közölték a korábbi oklevélszövegeket.

3. A másolt iratok sokszor nem önállóan, hanem egy-egy gyűjtemény részeként maradtak fenn. A *chartularium* egy-egy intézmény fontos okleveleit, a *registrum* pedig egy-egy oklevéladóhoz köthető iratok másolatait tartalmazza. A *formularium* típusok szerinti tematikus csoportosításban őrizte meg az oklevelek másolatait. A *chartularium* alapvetően az oklevél őrzésére, a *registrum* pedig emellett az ellenőrzésére és az újbóli kiadására jött létre. A *formularium* gyakorlati célja az oklevél-fogalmazóknak való segítségnyújtás volt. A levéltárak gazdag anyagukról jegyzéket, leltárt (*inventarium*) készítettek. Ezek a tájékozódás megkönnyítésének szándékával az oklevelek rövid tartalmi összefoglalását is tartalmazták (SZENTPÉTERY 1930: 1–8, 244–249, ÉRSZEGI 1986: 13–14, SOLYMOSI 2001: 153–157, 2006: 9–13).

4. Valóságtartalmuk alapján hiteles¹ és hamis okleveleket különböztet meg a diplomatika. A nyelvtörténeti kutatásokban a nem eredeti (azaz másolat) és a nem hiteles (azaz hamis) forrásokat összefoglalóan *bizonytalan kronológiai státuszú* okleveleknek nevezzük (SZÖKE 2015: 16). Ez az elnevezés nem azonos a diplomatikában használt *gvanús* vagy *kétes hitelű* oklevél terminussal, ott ugyanis azokra az oklevelekre használják ezeket a megnevezéseket, amelyek külső megjelenési formájával kapcsolatban vagy egyes részeinek tartalmát illetően kételyek támadtak, de a hamisítás egyértelműen nem bizonyítható (SOLYMOSI 2001: 157). A nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből egy oklevél akkor számít bizonytalan kronológiai státuszúnak, ha a benne szereplő tulajdonnevek lejegyzésének ideje és így az írásmódjának valamely korhoz kötése az átírás, az interpolálás vagy a hamisítás korát pontosan ismerve is bizonytalan. Az átírás során a korábban (akár évszázadokkal is korábban) rögzített oklevélszöveget írták le újra, tehát jellemzően nem bővítették ki a szöveget, viszont a bennük szereplő vulgáris nyelvű elemeknek vagy legalábbis ezek egy részének modernizál(hat)ták az írásmódját.² A neveket érintő változtatás többnyire helyesírási és hangtani természetű, és úgy tűnik, hogy az ilyen módosítások nem érintették az oklevél jogi hitelét. A nyelvi vizsgálat során azonban feltétlenül szem előtt kell tartanunk a nevek írásmódjának ebből adódó esetlegességét.

Az utólagos részekkel kiegészített (interpolált) iratokban, illetve a hamis oklevelekben viszont feltűnhetnek olyan helynevek (és más nyelvi elemek) is, amelyek az eredeti, hiteles iratban vagy a hamis oklevél megszerkesztéséhez használt

¹ A magyar oklevéltani szakirodalomban a *hiteles oklevél* kifejezés mellett a *valódi oklevél* és az *igazi oklevél* megnevezés is használatos (vö. SZENTPÉTERY 1930: 3).

² Itteni tárgyunk szempontjából kevésbé lényeges, de érdemes azt is megemlítenünk, hogy az átírásnak ez a jellegzetessége nem hagyta érintetlenül az oklevelek latin szövegét sem: bizonyos szavakat szinonimájukkal cserélhettek fel az átírás során (vö. SZENTPÉTERY 1942: 408, KENYHERCZ 2016: 16).

forrásban még nem szerepeltek. Hiába tudjuk egy oklevélről, hogy azt a 13. században jegyezték le a 11. század helyett, mégsem köthetjük a bennük szereplő nyelvi elemek mindegyikét a későbbi századhoz. Az oklevél-hamisítókna vélhetően az volt a céljuk, hogy az évszázadokkal később kiállított oklevelek is jól illeszkedjenek a hamisított kor (hiteles) oklevelei közé, ezért a hamis oklevél tárgyában korábban már kiadott okleveleket használták fel forrásként (KNIEZSA 1928–1929: 190, JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV). A mintakövetés a magyar nyelvi elemek lejegyzésében is megmutatkozik, így pedig általában a hamis oklevelek szövegeiben is minimum két kor nyelvi arculata lelhető fel (mindehhez lásd SZENTPÉTERY 1942: 404, 408, SZŐKE 2015: 18–19, 2016: 53–54, KENYHERCZ 2016: 12–13, 16).

2. A hamis oklevelek általános tulajdonságai

1. A magyarországi hamis oklevelek a 13. században jelentek meg nagy számban. Számuk növekedése az okleveleknek mint a jogbiztosítás eszközeinek a 12. század végi megerősödésével függ össze. Ekkortól vált szükségessé ugyanis egy-egy peres ügy kapcsán az írott bizonyítéknak, azaz oklevélnek a felmutatása. Az Árpád-korban gyakori tüzesetek is hozzájárultak emellett ahhoz, hogy ebben az időszakban megnövekedett a koholt oklevelek száma. Ebből adódik az, hogy az oklevelek hamisítása nem minden esetben jelentette azt, hogy olyan birtokok vagy egyéb kiváltságok (pl. vámmentesség, dézsmaszedés) felett kívántak különféle jogokhoz jutni az oklevelek kiállíttatói, amelyeket eredetileg nem birtokoltak. Sokszor pusztán arról volt szó, hogy övék volt a jogok élvezete, de ezt nem tudták okmánnyal igazolni, mert a megszerzésükkor még nem volt elterjedt a jogbiztosításnak ez a formája; vagy a korábban kiállított, de elveszett oklevelet pótolták utólag koholt iratokkal (vö. SZENTPÉTERY 1930: 254). Az oklevél-hamisításoknak a hamis oklevelek készítői, illetve felhasználói ellen hatályba léptetett szigorú törvények sem tudtak gátat szabni (vö. SZENTPÉTERY 1930: 249–250).

A diplomatikában a hamis okleveleknek különböző típusait tartják számon. Azon túl, hogy a nyelvtörténeti kutatások szemszögéből a hamis oklevelek mindegyike bizonytalan kronológiai státuszú oklevél (SZŐKE 2015: 16), a különböző típusaikra a nyelvészeti vizsgálatok során is tekintettel kell lennünk. Ezek az információk határozzák meg ugyanis a nyelvtörténeti feltárásukhoz használt módszereket. A hamisítványok a hamisítás mértékére, korára, céljára és sikerére nézve egyaránt nagy eltéréseket mutatnak. Ezek alapján a szempontok alapján teljes és részleges hamisítványokat; egykorúakat, amelyeket a hamis oklevélen feltüntetett időben állítottak ki és későbbieket, illetve legújabb koriakat különítenek el. Vannak továbbá jogi előnyök biztosítása miatt megírt hamis oklevelek és tár-

sadalmi vagy tudományos hiúság által kiállított hamis oklevelek is; sikerességüket tekintve pedig a hamisságukat igazán jól álcázók mellett a kevésbé jól sikerülteket kell megemlítenünk (vö. SZENTPÉTERY 1930: 252–253).

A sok típus ellenére a diplomatikában a hamisítás mértékére figyelve alapvetően négy nagy csoportját különböztetik meg ezeknek az iratoknak. 1. Egy hiteles oklevél szövegét úgy írták át, hogy abba korábban nem létező részeket szúrtak be, így jöttek létre az interpolált oklevelek. Ennek a hamisítási módnak a szélsőséges megjelenési formája a palimpszeszt oklevél. Ezek az oklevelek ugyancsak egy hiteles oklevél szövegét egészítették ki hamis részletekkel, de amíg a (hagyományos) interpolált oklevelek esetében az átírás során vált egy egységgé az eredeti oklevél szövege az utólag hozzátoldott részletekkel, addig a palimpszeszt okleveleket nem írták át, hanem helyette a hitelesen megpecsételt és teleírt hárttyáról vakarták le a szöveget, és a helyére írták a hamis részleteket.³ 2. Vannak formailag valódi, de tartalmilag részben vagy egészében hamis oklevelek. 3. Az előző típus fordított változata is létezik: vagyis vannak formailag hamis, de tartalmukat tekintve valódi oklevelek. Az ebbe a típusba tartozó okleveleket általában az elveszett okmányok pótlásának szándékával jegyezték le. 4. Az utolsó típust a teljes egészében (formailag és tartalmilag is) hamis oklevelek alkotják (SZENTPÉTERY 1930: 7, 252–253, ÉRSZEGI 1986: 13–14, SOLYMOSSI 2001: 156, 2006: 12).

Nyelvészeti szempontból ezt a négy típust megítélésem szerint célszerű két nagy kategóriába összevonni: a szövegeket tekintve részlegesen, illetve teljes egészében hamis oklevelek csoportjába. A nyelvészeti vizsgálatok területén ugyanis nincs különösebb relevanciája annak, hogy egy teljes egészében koholt oklevél-szöveget formailag hiteles vagy hamis alakban állítottak-e ki; másfelől pedig a csak formailag koholt oklevelek a magyar nyelvi elemekre irányuló vizsgálatokban a hiteles oklevelek közé sorolhatók, hiszen ezeknek az okleveleknek a szövegei valóban fennálló körülményeket rögzítettek.

2. A részlegesen hamis (interpolált) oklevelek nyelvtörténeti felhasználhatóságának lehetőségeiről, illetve nehézségeiről a Garamszentbenedeki alapítólevél kapcsán részletesen szóltam (vö. SZŐKE 2015: 37–82), ezért itt alapvetően a teljes szövegükben hamis oklevelek nyelvészeti feltárását érintő általános kérdésekre térek ki, de ahol azt szükségesnek látom, a két típust, tehát a részlegesen hamis és a teljes egészében hamis oklevelek típusát egymással összevetve is jellemzem.

³ Ennek a durva beavatkozásnak a nyomai nehezen voltak eltüntethetők, ezért csak meglehetősen ritkán folyamodtak ehhez az eljáráshoz. Magyarországon egy ilyen oklevelet ismerünk: a 14. század derekán I. Béla oklevelének felhasználásával így készítették el a Tihanyi alapítólevél hamis (bővebb) változatát (SOLYMOSSI 2001: 156, 2006: 12).

Az oklevélírók egy-egy (hiteles) oklevél mind tárgyi, mind formulás részeinek a megszerkesztésekor rendszerint különféle iratokat vettek mintaként alapul. Ilyenek voltak a tárgyi adatokat tartalmazó feljegyzések és a mintaoklevelekből összeállított formuláskönyvek. Ha a készülő oklevél tárgyában korábban már adtak ki oklevele(ke)t, akkor ezekre a szövegekre is támaszkodhatott az oklevél fogalmazója (SZENTPÉTERY 1930: 25). Az apátságok birtokait összeíró oklevelek esetében például egyértelműen kimutatható az előzőleg megírt alapítólevélnek forrásként való felhasználása (SZENTPÉTERY 1930: 255).

A teljes szövegükben hamis oklevelek kiállítása is hasonló eljárásmodot követett (vö. SZENTPÉTERY 1930: 253), sőt ezekben az esetekben még nagyobb szüksége lehetett az oklevélíróknak valódi oklevelek szövegeiből vett kölcsönzésekre. Ez segíthette ugyanis őket abban a törekvésükben, hogy elfedjék a hamisítás jeleit. Sok esetben azonban éppen a különböző oklevelekben megjelenő egyező szöveghelyek tettek gyanússá egy-egy hamis oklevelet.

Az oklevélírásnak ezt a jellemző tulajdonságát a nyelvészeti feltárás sem hagyhatja figyelmen kívül. A hamis oklevelek nyelvészeti, nyelvtörténeti elemzésének egyik legfontosabb módszertani elve véleményem szerint az, hogy a vizsgálni kívánt okleveleket a megírásukhoz felhasznált szövegek ismeretében értékeljük (vö. V.2. alfejezet). A hamis oklevelek összeállítóinak a hitelesség látszatát fenntartandó is szükségük lehetett a hamisított korból származó oklevelekre (KNIEZSA 1928–1929: 190). JAKUBOVICH EMIL a bakonybéli oklevelek tulajdonneveivel foglalkozva a hamisítványok keletkezési korának megállapításában fontos tényezőként veszi számba a magyar nyelvű elemek nyelvi jellemzőit, úgy véli ugyanis, hogy a hamisítók utánzása az oklevél formuláris részein és a kor-meghatározó méltóságneveken túl a nevek írására már nem terjedt ki. Erre — nem nyelvészek lévén — egyrészt nem is voltak képesek, másrészt pedig szükség sem igen volt rá, minthogy az oklevélvizsgálók az oklevél ezen elemeit nem vették szemügyre (1924: 15). Néhány évvel később az Ó-magyar olvasókönyv egyik szerzőjeként PAIS DEZSŐvel együtt viszont igen erős kritikát fogalmaz meg a korábbi korokra visszahamisított oklevelekről, mondván, hogy „leghelyesebb, ha nyelvtörténeti szempontból figyelmen kívül hagyjuk” az ilyen jellegű forrásokat. Az ilyen módon meghamisított oklevelek ugyanis a keltezés korának eredeti okleveleiből merített adatokat a hamisítás korából származó adatokkal elegyítik. A hamisítványok nyelvészeti elemzését érintő alapvetően negatív viszonyulásmód ellenére azonban a szerzőpáros azt is megemlíti, hogy a szörványok helyesírásából és nyelvtörténeti sajátágaiból egyes koholmányok keletkezési kora kikövetkeztethető (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV).

A hamis oklevelek keletkezési körülményeit tárgyalva fontos kitérnünk KARÁCSONYI JÁNOS nézetére is, aki arra figyelmezteti a kutatókat, hogy ne egy 19.

századi történettudóshoz hasonlítsák az oklevél-hamisítót, aki levéltárakban tanulmányozhatta a 11. századi okleveleket, és elleshette a hamisítandó kor oklevélkészítésének minden technikai fogását. Az oklevél összeállítóját sokkal inkább egy diplomatikában járatlan, és történeti segédkönyvekkel nem rendelkező szegény középkori íróként kell magunk elé képzelni, aki ügyesen utánozhat ugyan egy-két mondatot, de ez megmarad a szolgai utánzat szintjén (1891: 10–11).

Én magam azon az állásponton vagyok, hogy a hamisított korból származó oklevelek mintaként való követését, a hamis oklevelek szerzőinek archaizáló törekvését ezen iratok nyelvtörténeti forrásként való hasznosítását elősegítő tulajdonságként vehetjük figyelembe (ehhez lásd V.2. alfejezetet).

3. Részlegesen hamis oklevelek nem csak interpoláció révén keletkeztek. Vannak olyan oklevelek is, amelyeknek a hamis részleteit — az interpolált oklevelektől eltérően — a hiteles egységekkel egy időben jegyezték le. Az ilyen oklevelek hamis részeire, amelyeknek a szövegébe a kiállításukkor a valódi tényeket tartalmazó részletek mellett koholtak is bekerültek, nyelvtörténeti szempontból úgy kell tekintenünk, mint a teljes szövegükben hamis oklevelekre. A nem valódi részeknek ugyanis ugyanúgy lehet egy már kiállított oklevél a forrása, ahogyan a szövegükben teljesen hamis okleveleknek is. Ezek az oklevelek ugyanakkor speciálisak is abból a szempontból, hogy a hamis részekre nyilvánvalóan az oklevél eredeti részei is hatással voltak. Az interpolált oklevelek betoldott részeire ugyancsak hatással lehettek egyéb oklevelek, de a hamis oklevelek ezen típusánál a hamisítás elsődleges forrásként azt az eredeti oklevelet kell megneveznünk, amelyet a hamisítás során kiegészítettek.

SZENTPÉTERY IMRE vélekedése szerint nincs éles határvonal a hamisítványok két nagy típusa (a részleges és a teljes hamisítványok) között, tágabb értelemben ugyanis a teljes hamisítványok is interpolációknak tekinthetők, hiszen „a hamisítvány készítője [...] valamely valódi oklevelet vett mintául, s annak formái közé illesztette a maga hamisítványát” (1930: 253). A hasonlóságok ellenére azonban a teljes és a részleges hamisítványok (interpolált oklevelek) között nem elhanyagolható különbség az, hogy amíg az interpolált oklevelek elkészültével a hamis oklevélszöveg és az ehhez forrásként használt hiteles szöveg egy oklevéllé vált, addig a teljes hamisítványok és forrásaik különálló oklevélként vizsgálhatók. Úgy gondolom, hogy amennyiben egy teljesen hamisnak tekintett szövegnek ismerjük a forrását, és az egy valódi(nak tartott) oklevél, akkor a nyelvészeti vizsgálatokból ez idáig kirekesztett teljes egészükben hamis oklevelek értékelése akár még pontosabb eredményekhez is vezethet, mint egy olyan interpolált oklevél hasonló szempontú feldolgozása, amely kapcsán az eredeti hiteles oklevelet nem ismerjük. Mindezt annak ellenére tartom fontosnak hangsúlyozni, hogy tudjuk, az

interpolált okleveleknek minden esetben csak egy része hamis, a teljes hamisítványok pedig (a hamisítandó kort utánzó) egész szövegükben hamis iratok.

3. A középkori oklevelek helye a nyelvtörténeti kutatásokban

1. A helyneveink iránti érdeklődéssel szinte egy időben jelentkezett az igény a középkori magyar oklevelek (mint a korai magyar nyelv legfontosabb forrásai) tulajdonneveinek (közte helyneveinek) a megismerésére is (a magyar helynévkutatás 19. századi kezdeteit részletesen tárgyalja SZABÓ T. ATTILA, 1944), de ebben a korai időszakban többnyire még nem a nyelvészek fordultak a történeti helynevek felé. HORVÁT ISTVÁN 1833-ban Kresznerics Ferenc munkáját bírálva — TELEKI JÓZSEF vélekedését erősítve, aki az elsők között szól amellett, hogy a helyneveknek is van helye a szótárakban (TELEKI 1821: 18, SZABÓ T. 1944: 182–183) — egy tökéletes magyar szótár elkészítésének fontossága kapcsán emeli ki, hogy egy ilyen gyűjtemény nem nélkülözheti a legrégebbi okleveleink magyar nyelvű szavait. Mindehhez hozzáfűzi azonban, hogy csak az eredeti hiteles oklevelek vonhatók be a vizsgálatba, a másolatok erre nem alkalmasak (HORVÁT 1833: 111).

Két évtized múlva a későbbi egyháztörténész RÉVÉSZ IMRE az Új Magyar Múzeum lapjain az első jelentős helynévgyűjtemény közlésébe fog (1850–1851, 1851–1852). Szótárában mintegy 2000 helynevet szerepeltetett, amelyeket igyekezett lokalizálni is (vö. RÉVÉSZ 1853: 80). SZABÓ KÁROLY Köröstarcsa helyneveit közölve RÉVÉSZ gyűjtését így jellemzi: „e gyűjtemény a régi oklevelekben és íróknál előforduló s gyakran igen eltérőleg leírt hely- és személynévek meghatározására nézve a legalkalmasb” (1850–1851: 370). RÉVÉSZ a korabeli helynevek gyűjtésén túl fontosnak tartja az oklevelek helyneveinek a számbavételét is. Vélekedését arra alapozza, hogy csak Szent István okleveleiben mintegy 270 különböző helynév lelhető fel, mégsem foglalkozott eddig senki ezekkel a nyelvemlékekkel. Nyelvészeti elemzésük mellett érdemesnek tartja a szórványok összegyűjtését és szótárszerű kiadását is „minden egyéb helynevekkel együtt” (1853: 80).

Ez a kutatási irány azért is nagy jelentőségű, mert RÉVÉSZ a 19. század közepén felismerte, hogy az oklevelek, illetőleg az azokban szereplő régi helynévi alakok segíthetnek bennünket az adott név eredetének feltárásában (1853: 88). A helynevek gyűjtéséről és azok feldolgozásáról kifejtett véleménye (vö. RÉVÉSZ 1853, illetőleg SZABÓ T. 1944: 186–193) tehát egy új, az előzőektől gyökeresen eltérő, tudományos igényű helynévkutatás kezdetét jelenti. A korabeli és történeti helynevek összegyűjtésére vonatkozó nagyszabású tervei nem valósultak ugyan meg, munkásságának jelentőségét azonban jelzi, hogy 1853-ban a helynevek or-

szágos gyűjtéséről szóló indítványát előterjesztette az Akadémia, és még ugyanabban az évben az Új Magyar Muzeum mellett — a szélesebb körű tájékoztatás érdekében — különféle napilapokban (pl. Pesti Napló, Budapesti Hírlap) is megjelent a felhívás (szövegét lásd SZABÓ T. 1944: 252–255). Ebben a dokumentumban a helynévgyűjtés szempontjai között kiemelt helyen szerepel az oklevélbeli helynevek gyűjtésének hangsúlyozása a helynévmagyarázatok pontosítása érdekében (vö. SZABÓ T. 1944: 201–202).

A felhívás évében HORNYIK JÁNOSnak jelent meg egy idevágó tanulmánya, amelyben kifejti, hogy ha az egyes helységek nevei össze lennének gyűjtve, akkor „a historia, geographia, topographia s diplomatica ebben egy megbecsülhetetlen segédkönyvet találna” (1853: 336, vö. 1860: 205). Ugyanebben a közleményben egy Kecskemét történetéhez kapcsolódó 15. századi védlevél hibásnak vélt helyneveit javítja, főként helytörténeti ismeretei alapján. A tévesztéseket arra vezeti vissza, hogy az eredeti oklevél híján a Horváth Péter által készített 19. század eleji kivonatot közölték újra és újra, a témával foglalkozó kutatók pedig ezek alapján fogalmazták meg következtetéseiket. Ma is helytálló elképzelése ellenére, miszerint a legbiztosabb következtetéseket eredeti oklevelek alapján vonhatjuk le, ő maga is egy egyszerű másolatot használt a munkájához (1853: 328–335, vö. 1860: 201–206).

A helynevek gyűjtésére irányuló 1853. évi akadémiai felhívás sikertelenségét látva az irodalomtörténész TOLDY FERENC egy 1399-es oklevél helyneveinek listázásával és helyhez kötésével példázza, hogy milyen fontos és sürgető lenne korabeli és történeti helyneveink számbavétele, általuk ugyanis hazánk régi viszonyairól kaphatunk információkat (1857: 280–283).

2. JERNEY JÁNOS, aki először jelentős mennyiségű helynevet gyűjtött össze a középkori oklevelekből, megállapítja, hogy „sajnosan és vizsgálódásaik nem kis hátrányával érzék a nyelvűbuvárok irodalmunk azon hiányát, mely honi régiségeinkben, nevezetesen okleveleink-, törvényeink-, krónikáink- ’s egyéb irott emlékeinkben tömérdek számánál elhintve találtató magyar szók eddigelő egy halmazban nem birtoklásából származott [...]” (1854: V). A szerző az 1001 és 1301 között íródott eredeti oklevelekre, illetőleg átiratokra támaszkodott, és a nyomtatásban addig megjelent, valamint magángyűjtemények és levéltárak irataiból kihálászott szavakat („hely-, határ-, vidék-, hegy-, völgy-, erdő-, folyó-, család-, személy-, hivatal-, eszköz- ’s egyéb ide vonatkozó, bármirészben magyar szóértelmet tartalmazó neveket és szólásformákat”, 1854: V) mintegy 5000 szócikkbe rendezte össze. A korszerűtlen feldolgozás következtében a nagy mennyiségű magyar szót felsorakoztató szótár nem került be a gyakran forgatott nyelvtörténeti szakkönyvek sorába. A szótár egyik legnagyobb hibája a hézagos volta. Az egyes adatoknál például csak az oklevél keletkezési ideje van feltüntetve, az oklevél

lelőhelyéről nem kapunk semmilyen információt. JERNEY véleménye szerint ennek jelzése céltalanul növelte volna többszörösére munkája terjedelmét (VI). A hiányosságokon túl a pontatlanság is megnehezíti a szótár használatát. Mentségre szolgál viszont, hogy a helynevek lejegyzésében megmutatkozó pontatlanság jelentős része elsőrendűen vélhetően az általa felhasznált forrásokból származik, illetőleg az, hogy munkáját „zsenge kezdet”-nek nevezve annak tökéletesítését és gyarapítását feladatul tűzte ki maga számára (1854: X). FEJÉR GYÖRGY oklevélkiadását (F.) fontos forrásként használhatta a szerző. Ez az első nyomtatásban is megjelent, sok oklevelet magába foglaló forráskiadás (a 18. és 19. századi nagy oklevélgyűjtemények történetét legutóbb SZENTGYÖRGYI RUDOLF foglalta össze, 2014: 29–31, vö. TÓTH A. 1958), így ezek a hibás alakok, ha nem is minden esetben a gyűjtemény készítőitől származnak, de többnyire az ő munkájuk révén váltak szélesebb körben ismertté. A nyomtatásban már megjelent oklevelekre, illetőleg a 17–18. századi átiratokra támaszkodó oklevélgyűjtemény csak kellő körültekintéssel használható a nyelvtörténeti kutatások területén (vö. SZENTGYÖRGYI 2014: 31, SZÖKE 2012). Az Ó-magyar olvasókönyv szerzői erősebb kritikával élve úgy vélik, hogy az oklevélkiadás „közlései a legnagyobb mértékben megbízhatatlanok. (...) A kiadvány (...) legfeljebb arra jó, hogy ilyen vagy amolyan lehetőségekre ráirányítsa a figyelmet, azonban közléseire építeni legtöbb esetben könnyelműség” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 302). A tizenöt éven keresztül készülő, 43 kötetnyi oklevélkiadás azonban fontos előrelépés volt a 19. században. E munkából azt állapíthatták meg, hogy „most már öröndetes szemlét tarthatunk az okmányok azon nagy mennyisége felett, mely őseink bölcs gondoskodásának folytán azon pusztító csapások daczára is, melyek szegény hazánkat ismételve érték, múltkorunkból ránk maradt” (ÁÚO. 1: 402). Vitathatatlan érdeme mellett a számtalan pontatlanság és tévesztés miatt azonban sok kritika érte a munkát (vö. ÁÚO. 1: 385–405). Az Árpád-kori anyag kritikai felülvizsgálatát⁴ elvégző WENZEL MÓR — bár jól ismeri a gyűjtemény gyenge pontjait — arra is rámutat, hogy FEJÉR GYÖRGYnek nem csak az eredeti okleveleket kívánta összegyűjteni és kiadni, így ennek megfelelően kell ezt a munkát értékelnünk (ÁÚO. 1: 394).

3. Amikor a vármegyei monográfiák tervezetének kidolgozását FRANKL VILMOS mellett PESTY FRIGYESre bízta, akkor ők — az 1864-ben megindult országos helynévgyűjtés hiányosságait látva — az egyik fő követelményként tűzték a monográfiát írók elé a nevezetesebb helyek neveinek közzétételét, illetve a kitüntetett falvak, puszták legrégibb névalakjainak felvételét (PESTY–FRANKL 1872:

⁴ A kritikai szemlélet ellenére WENZEL MÓR oklevélkiadásai „sok hibát tartalmaznak és ugyancsak nem állanak a kor tudományos követelményeinek színvonalán” (GYÖRFFY 1960a: 525).

413, vö. SZABÓ T. 1944: 223–224). Ennek megfelelően a kötetekben, az egyes vármegyék községeit bemutató fejezetekben jelentős mennyiségű történeti és korabeli névanyag jelenik meg. Bars vármegye esetében például számos hely nevének az első előfordulását a Garamszentbenedeki oklevélből adatolják (vö. BOROVSZKY 1903).

PESTY FRIGYES 1888-ban jelentette meg az országos gyűjtés feldolgozásának is szánt, nagyívűre tervezett munkájának az első kötetét.⁵ A témánk szempontjából azért fontos ez a munka, mert bár korábban többen is kifejtették, hogy az oklevelekből származó történeti adatok segíthetik a helynévmagyarázó munkáját, PESTY volt az első, aki egy nagyobb dolgozat keretében a gyakorlatban is alkalmazta ezt a módszert. Nem nyelvész lévén magyarázatai főként történeti és földrajzi tényeken alapultak, ennek ellenére a „legtöbb helynévnek elfogadható magyarázatát adta” (SZABÓ T. 1944: 226).

ORTVAY TIVADAR hazánk régi vízrajzát tárgyaló könyvével a 19. század egyik legjelentősebb helynévtörténeti munkáját írta meg (1882). Egykori és korabeli vizek lokalizálásához történeti forrásokat, főként okleveleket hívott segítségül. A vízneveket szótárszerűen adta közre oklevélbeli alakjukban, ezáltal a régi helynevekkel, illetőleg az oklevelekkel foglalkozó kutatóknak egyik alapműve ez a kétkötetes monográfia, amelyben megközelítőleg 4000 víznévről kapunk információkat.

ORTVAY könyve mellett CSÁNKI DEZSŐnek a gazdag helynévanyagra támaszkodó 4 kötetes történelmi földrajzi munkája a másik 19. századi alapmű, amely máig fontos forrásanyagát képezi a történeti helynévkutatásnak (1890–1913). CSÁNKI TELEKI JÓZSEF torzóban maradt, Hunyadiak kora Magyarországon⁶ című alkotását folytatja, de ő sem tudta befejezni a feldolgozást. FEKETE NAGY ANTAL pótolta ugyan valamelyest a hiányosságot, és 1941-ben elkészítette Trencsén vármegye bemutatását a sorozat 4. köteteként, ÖRDÖG FERENC pedig 2002-ben a korábban CSÁNKI által is tervezett helynévmutatóval járult hozzá a sorozat egészéhez, de az még így sem teljes.

Az ismertetett munkák révén jól látszik, hogy a helynévkutatás 19. század eleji kibontakozásától kezdve a század végéig hogyan formálódik a középkori latin oklevelekben megőrződött magyar helynevek feltárásának a gyakorlata. A kezdeti bizonytalanságok és próbálkozások után a század második felére már egyértelművé vált, hogy a helynévkutatásban fel kell használni az oklevelek nyújtotta lehetőséget. A 19. század végétől kezdődően aztán sorra jelentek meg a máig

⁵ A szerző halála miatt a további kötetek nem láttak napvilágot (vö. SZABÓ T. 1944: 225–226).

⁶ A szerző halála előtt az 1–4. összefoglaló kötetek és az okleveleket tartalmazó 10. kötet jelent meg. Ezt követően TELEKI kézírata alapján SZABÓ KÁROLY rendezte sajtó alá az 5. (1856), a 11. (1855) és a 12. kötetet (1857), illetőleg a 6. kötet első részét (1863).

alapvető forrásként használt, az oklevelekből a helyneveket kigyűjtő és elemző munkák. Ez az irányvonal a következő században kapott igazán nagy hangsúlyt, egyre több olyan kérdés került ugyanis kutatási témaként felszínre, amelyeknek a megválaszolása a történeti nevek nyelvészeti elemzésén alapult elsősorban. Ilyen témakör volt például a Kárpát-medence etnikai összetételének a megvilágítása a honfoglalás korában és azt követően (vö. például MELICH 1925–1929, KNIEZSA 1938). Emellett a helynév-etimológiai vizsgálat vált a történeti helynévkutatás egyik meghatározó irányvonalává, ami szintén elképzelhetetlen az oklevelek névanyagának figyelembevétele nélkül.

4. A 20. század eredményei közül is elsősorban azokra a munkákra térek itt ki, amelyek a középkori oklevelek közzétételét tűzték ki célul, illetőleg szölok azokról a szótári munkákról, amelyek szócikkeikben oklevelekből származó helyneveket is feltüntetnek. A század történeti helynévkutatását nem kívánom ismertetni, egyrészt azért nem, mert csupán tágabban kapcsolódik az itt tárgyalt témakörhöz; másrészt pedig felment ez alól, hogy erről több alapos, áttekintő összefoglalás is készült az elmúlt évtizedekben (vö. KÁZMÉR 1956, 1968, SEBES-TYÉN 1967, BENKŐ 1970, 1997, MEZŐ 1981, HOFFMANN 1997, 2003).⁷

A 19. századot követően a 20. században sem lankadt az érdeklődés a latin nyelvű oklevelek megjelentetése iránt (vö. például a hiteleshelyek oklevéltárainak, a családi levéltárak anyagának közreadása). A század oklevéltárai között több olyan is akad azonban, amely az Árpád-kor utáni évtizedek oklevélanyagát hivatott közreadni, ezért az oklevelek megnövekedett száma miatt ezek a kötetek nem a teljes latin szöveget közlik, hanem csupán az oklevelekben előforduló helyneveket többnyire tartalmazó magyar nyelvű kivonatot, regesztát tartalmaznak (vö. pl. AOkl., Zs.). Ez a körülmény megnehezíti ezeknek a nagyszabású, sok oklevelet felvonultató munkáknak a nyelvtörténeti vizsgálatokba való bekapcsolását. A nagy oklevéltárak mellett egy-egy monográfiában vagy tanulmányban is gyakran találkozunk oklevelek, illetőleg regeszták közlésével. Az 1945 és 1990 közötti időszak ilyesfajta oklevélpublikációiról DRASKÓCZY ISTVÁN és SOÓS ISTVÁN ad számot (1991).

A nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből a kritikai nézőpont egyre erőteljesebb érvényesülését érdemes kiemelni. A 19. század vége óta jelen van ugyan a tudományos gondolkodásban ez a fajta szemlélet (l. pl. FEJÉRPATAKY 1878, 1892, 1895, KARÁCSONYI 1902, SZENTPÉTERY 1918, 1938, RegArp.), de az első kritikai oklevéltár megjelenése sokáig váratott magára. A Magyar Tudományos

⁷ Az említett témák esetében sem az az elsődleges szempontom azonban, hogy minden ide sorolható munkát megemlítsek, sokkal inkább az, hogy a tendenciákat érzékeltessem. Ilyesfajta megfontolás indokolja azt is, hogy a 19. századi, okleveleket közreadó kötetek (például ÁÚO., A., H., HOkl. stb.) közül is csupán az első nagyszabású oklevélkiadást (F.) emeltem ki.

Akadémia a század közepén tervezte el egy ilyen kiadvány megjelentetését (GYÖRFFY 1960a: 525, DHA. 1: 5.), de csak 1992-ben jelent meg GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztésében a már többször említett *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA.). A két kötetesre tervezett kritikai oklevélkiadás első része 157⁸ darab 1000 és 1131 között keletkezett, illetőleg ekkorra datált hazai kiadású, illetőleg külföldi (pl. horvátországi, dalmáciai), de magyar vonatkozású oklevelet vesz sorra, és a szerző ezekhez minden részletre kiterjedő tudományos igényű észrevételeket fűz. Két évvel az oklevéltár megjelenése után GYÖRFFY GYÖRGY az 1000 és 1196 közötti időszak 50 legfontosabb oklevelének a hasonmását, illetőleg átirat szövegét is közzé tette (CAH.).⁹ A munka folytatásaként pedig a kiválasztott 50 oklevelet jegyzetekkel, illetőleg magyar fordítással vagy kivonattal együtt adta közre GYÖRFFY GYÖRGY (ÁrpOkI.).

GYÖRFFY korának általános vélekedése szerint a sokrétű tudást, levéltári, paleográfiai és diplomatikai ismereteket egyaránt igénylő történeti forrásfeltáró munka, valamint a források kritikai közlése elsősorban a történészek feladata (GYÖRFFY 1970: 200, 1972: 311). Nemrégiben azonban SZENTGYÖRGYI RUDOLF ettől részben eltérő véleményt fogalmazott meg; úgy tartotta ugyanis, hogy fontos lenne, ha a nyelvemlékeinknek minél hamarabb elkészülnének a nyelvtörténet minden egyes részterületén alkalmazható átirataik. Márpedig „ilyen érzékenységgű forráskiadványok elkészítését a nyelv történetének kutatója nem várhatja más tudományok művelőitől, magának kell megküzdenie a feladattal” (2014: 55). A nyelvtudomány művelői közül maga SZENTGYÖRGYI RUDOLF vállalkozott először erre a nagy feladatra a Tihanyi alapítólevél ilyen szemléletű átirásával (2005: 47–65, 2010a: 21–41, 2014: 52–63).

TELEKI JÓZSEF ösztönzésére, aki a 19. században — mint korábban szó volt róla — kifejtette, hogy a „tökéletes magyar szótár”-ban a tulajdonneveknek is helyük van (1821: 18, SZABÓ T. 1944: 182–183), a különféle etimológiai, történeti és értelmező szótárak szép számmal tartalmazznak (történeti) helyneveket, ezáltal pedig ezek a munkák is fontos forrásai a nyelvtörténeti kutatásoknak. A 20. század első nagy szótári munkája a Magyar oklevél-szótár (OkI Sz.). SZAMOTA ISTVÁN a Magyar nyelvtörténeti szótár (NySz.) pótlékeként 1055-től 1526-ig kívánta összegyűjteni a latin nyelvű források magyar nyelvi anyagát. A helynévkutatásnak nem kedvez, hogy a szerkesztés során ZOLNAI GYULA — főként SZAMOTA gyűjtési módszerei alapján — úgy határozott, hogy a szótárt közszók és fogalomszók gyűjteményeként adja közre (OkI Sz. XI–XII, XV). Nem száműzte

⁸ A Függelékben további 15 oklevél található, amelyeknek a kötet tematikájához, illetőleg időbeli keretéhez való illeszthetősége bizonytalan.

⁹ Eredeti szándék szerint az oklevelek facsimilái a DHA. 2. kötetében szerepeltek volna, az 1. kötet pedig III. Béla haláláig (1196. ápr. 24.) megjelent oklevelek kritikai kiadását tartalmazta volna (vö. GYÖRFFY 1960a: 525, 530).

azonban teljes egészében a szórványemlékek meglehetősen gazdag helynévanyagát sem, amennyiben ugyanis azok a szerkesztő belátása szerint közszavakat tartalmaznak, úgy ezek az adatok a megfelelő közszó szócikkében ugyancsak fellelhetők. A felveendő helynevek kiválasztásáról így ír: „azon neveket vettem föl [...], amelyek vagy világosan magyar közszók, vagy bizonyos oknál fogva a maguk korában nézetem szerint ilyenek lehettek. Fölvettem tehát kivételesen olyan neveket is, melyeknek értelmét nem tudtam ugyan megállapítani, melyekről azonban magyaros hangzásuk és alakjuknál, valamely mai tájszavunkkal való egyezésüknél, vagy róluk fönmaradt régi megjegyzéseknél fogva némi valószínűséggel föltehettem, hogy a maguk korában közszói értelemmel is járatosak voltak” (OkI Sz. XII).

Az etimológiai vizsgálatok első nagy összegzéseként, a magyar szókészlet valamennyi elemének származásáról és fejlődéséről képet adó, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESz.), illetőleg a nemzetközi tudományos színterre szánt lerövidített és megújított változata, az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng.) előtt BÁRCZI GÉZA is megjelentetett egy szótárt ebben a témakörben (1941). BÁRCZI a szókincsünk eredetével foglalkozó munkáját első sorban nem szakembereknek, hanem a „művelt nagyközönségnek” készítette, nyelvünk forrásadottságai következtében legrégebbi adatként ebben a munkában is gyakran szerepelnek tulajdonnevek. A földrajzi nevek eredetének szótári feldolgozását KISS LAJOS végezte el. A Földrajzi nevek etimológiai szótárának (FNESz.) 1978-as megjelenése után 1988-ban készült el e munka ma is használatos negyedik, bővített és javított kiadása.

GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza több helynévszótár forrásává vált az utóbbi években. CSÁNKI korábban említett művének a társ munkája ez az Árpád-korral foglalkozó, főként középkori latin oklevelekből származó, óriási adatmennyiséget felsorakoztató csonkán maradt kézikönyv (1963–1998). A szerző haláláig 4 kötet, betűrendben az első negyven vármegye (Abaújtól Pilisig) anyaga látott napvilágot, a hiányzó megyék feldolgozása azonban napjainkban is tart. Az új sorozat első részeként NÓGRÁDY ÁRPÁD Sáros vármegye történeti földrajzát adta közre (2022). GYÖRFFY történeti földrajza valamelyest háttérbe szorította ugyan a CSÁNKIét, de az időbeli és területbeli feldolgozásban megmutatkozó különbségük miatt mindkét mű máig fontos forrásanyag a nyelvtörténettel foglalkozó kutatók számára, hiszen részletes tájékoztatást nyújtanak az egyes megyékben előforduló nevek középkori oklevélbeli, illetőleg egyéb forrásokbeli alakjairól.

ORTVAY, CSÁNKI és GYÖRFFY említett munkájának a nyelvészeti kutatásokban való jelenléte kiválóan jelzi, hogy a helynévkutatás nemcsak a forráskiadásokból nyerhet értékes adatokat, hanem azokból a munkákból is, amelyek a források adatait rendszerezik valamilyen jól körülhatárolt szempont alapján. Különösen így van ez akkor, amikor az adatok kigyűjtését kritikai vizsgálat is megelőzi,

mint például GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában. Az első kötet megjelenése előtt így nyilatkozott erről a szerző: „a nyelvészet szempontjait a földrajzinévanyag teljes feldolgozásával igyekszem érvényre juttatni. Jelöltem az átiratokat, és az átvizsgált eredeti oklevelek összevetésével javítottam régebbi kiadások helynévalakjait” (1957: 44, vö. Gy. 1: 14).

A Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból (HA.) négy kötete a forráshoz hasonlóan megyék szerint haladva szócikkos formában közli a GYÖRFFYNél fellelhető összes nem településnévi helymegjelölést. Tekintve, hogy GYÖRFFY köteteiben ezek a nevek a települések szócikkeiben elszórtan szerepelnek, a szócikkos elrendezés jelentősen kibővítette a névanyag vizsgálati lehetőségét. A legrégibb helyneveink szótári formában való közzétételének szándékával készülő Korai magyar helynévszótár (KMHSz.) alapjául ugyancsak GYÖRFFY műve szolgált, de egyéb publikált források adatai is helyet kaptak a szótárban, amelyben 1350-ig szerepelnek a helynévi adatok. A kötetben szereplő vármegyék (Abaúj-Csongrád) adatai ezúttal nem különülnek el megyék szerint egymástól. Ezek mellett GYÖRFFY munkája egy-egy megye helyneveinek, illetőleg településneveinek történeti-etimológiai szótárakban való feldolgozását is előmozdította (BÉNYEI–PETHŐ 1998, PÓCZOS 2001, TÓTH V. 2001a, RÁCZ 2007, 2022, KOCÁN 2022).

5. Az elmúlt két század tudományos kutatómunkáját ismertetve jól látszik, hogy a 20. század folyamán a korai írásbeliségünket őrző oklevelek egy része a kor tudományos kíváncsainak megfelelő közlésben látott napvilágot, és ennél is több latin nyelvű irat magyar nyelvű helynévanyaga kapott helyet szótári munkákban. A továbbiakban arról szólok, hogy szórványemlékeink közül melyek részesültek monografikus feldolgozásban, és milyen követelményeknek kell eleget tenni a nyelvtörténészeknek ezen a területen, mert „amikor a források szerepéről szólunk, természetesen nemcsak a vizsgálatainkhoz felhasználható névadatok egyre nagyobb mennyiségének az elérhetőségét kell hangsúlyoznunk, hanem az a kíváncsaim is legalább ilyen súllyal esik latba, hogy az egyes, a névkutatásban, illetőleg szélesebb értelemben a történeti nyelvészetben kiemelt szerepű nyelvemlékek mint a nyelv- és névtörténet forrásai alapos, korszerű szemléletű, a modern tudományosság követelményeinek is messzemenően megfelelő feldolgozásban részesüljenek” (TÓTH V. 2015: 166).

Miközben a 19. században már foglalkoznak a kutatók (igaz, többnyire nem a nyelvészek) az oklevelek helyneveinek a kigyűjtési és szótárszerű megjelentetési módszereivel, és a század végén az oklevelek helyneveire támaszkodva olyan munkák születtek meg, amelyeket ma is számon tart a nyelvtörténeti kutatás (vö. ORTVAY 1882, Cs.), mégis a szorosabb értelemben vett modern szemléletű nyelvtörténetírás még a 19. század végén is az első összefüggő szövegemlékünkkel, a Halotti beszéddel indult. A nyelvemlékeket bemutató nagy összefoglaló munkák az okleveles forrásokra szinte alig fordítottak figyelmet.

Amikor ZOLNAI GYULA az 1892-es Akadémiai felhívásra elkészítette a könyvnyomtatás koráig keletkezett nyelvemlékeinkről szóló könyvét, akkor elismerte ugyan, hogy a Halotti beszéd kora előtt, a 11–12. századi okleveleinkben is sok tulajdonnévvel és közszóval találkozunk, „melyekben szavaink legrégibb alakja és jelentése van megőrizve”, de néhány példával le is zárja a tárgyalásukat, és terjedelmes munkájának további részében csak a szövegemlékeknek szentel figyelmet (1894: 23). A csaknem egy évtizeddel később, azonos címmel megjelentetett tanulmányában a korábbi kutatásait kiegészítve a nyelvemlék-ismertetései között már a Tihanyi alapítólevél, illetőleg a magyar szavak szórványos megjelenésében vele rokon Váradi Regestrum, valamint Anonymus és Kézai Gesta Hungarorum című munkája is helyet kapott (vö. ZOLNAI 1905). Az utóbbi közleményben a szórványemlékek fontosságának — az első hiteles és eredeti formájában fennmaradt oklevelünk példájával történő — hangsúlyozása elsősorban SZAMOTA ISTVÁN kutatásainak a hatását jelzi. ZOLNAI egyrészt ebben az időszakban egészíti ki és szerkeszti köteté Magyar oklevélszótár címmel SZAMOTÁnak az oklevelek magyar nyelvű szavaira vonatkozó gyűjtését (OkISz.), másrészt pedig 1895-ben jelent meg SZAMOTÁnak az a tanulmánya, amely fordulópontot jelez a nyelvtörténetírásban: ez ugyanis az első olyan munka, amely — kimondott céllal is — egy szórványemlék szórványait elemzi nyelvészeti szempontok alapján. A Tihanyi alapítólevél közszóként is létező (ugyanaz volt az OkISz. szervező elve is, lásd korábban) magyar lexémáit sorba rendezve egyúttal azt is jelzi, hogy „a magyar nyelvtörténetet 1055-tel vagyis a tihanyi apátság alapítólevelével kell kezdenünk, mert ez a legrégibb egykorú és hiteles oklevelünk, egyszersmind nyelvemlékünk is” (1895: 131).

Néhány évtized múltán JAKUBOVICH EMILnek és PAIS DEZSŐnek a tanulmányozásra váró nyelvemlékeink szövegét közrebocsátó közleményében az eddigieknél sokkal nagyobb hangsúllyal jelennek meg oklevelek: a Tihanyi alapítólevél, a Veszprémi apácák adománylevele, a Dömösi prépostság adománylevele, a Tihanyi összeírás stb. (vö. 1929: XXXVII). A szövegközlések mellett a kötet függeléke ugyancsak a szórványemlékek forrásértékére hivatott felhívni a figyelmet, itt ugyanis az 1200-ig keletkezett és vagy eredetiben, vagy ezen kori másolatban fennmaradt 72 oklevelet sorolják fel a szerzők (291–301). A későbbi összefoglalók nyelvemlék-kiválasztásában érezhető ugyan az Ó-magyar olvasókönyv befolyása, hiszen mind SZABÓ DÉNES (1959), mind MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI (1977), illetve DÖMÖTÖR ADRIENNE (2006) is elemezték az olvasókönyvből példaként felhozott forrásainkat, de még mindig csekély a vizsgált szórványemlékek száma a szövegemlékekhez viszonyítva.

Az Árpád-kori okleveleink rendszeres nyelvészeti szempontú elemzéseire rátérve főként a korábban már emlegetett oklevelekről kell ismét szólnunk. Ez az

egyezés nem meglepő, hiszen a nyelvelmélekről szerzett tudásunk összegzését adó kötetekbe azért kerültek bele ezek az oklevelek, mert egy-egy tanulmány révén a tudományos érdeklődés homlokterébe kerültek. A legrégebbi nyelvészeti feldolgozás — ahogyan arról már szóltam — a Tihanyi alapítólevél szórványairól készült (SZAMOTA 1895), ugyancsak az 1055. évi oklevél alapján BÁRCZI írta meg az első szórványemlék-monográfiát (1951). E máig mintát adó nyelvészeti alapmunka előtt és után is születtek azonban a 20. században szórványemlék-feldolgozások. MIKOS JÓZSEF az 1193-as Székesfehérvári johannita adománylevél szórányaival (1935), SZABÓ DÉNES az 1138. évi Dömösi oklevél helyesíráásával (1937), illetőleg hely- és vízrajzával (1954), PAIS DEZSŐ a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű oklevelének helyneveivel (1939) foglalkozott. KNEZSA ISTVÁN elsőként az 1156. évi dézsmajegyzéket (1939), később pedig a Zobori okleveleket (1947–1949), TERESTYÉNI CZ. FERENC és GÁCSEK IMRE a Tihanyi összeírás magyar nyelvű elemeit (1941) vizsgálta. GALAMBOS LÁSZLÓ a Váradi Regestrum személyneveinek (1942), K. FÁBIÁN ILONA pedig a helyneveinek szentelt egy-egy közleményt (1997). MOLLAY KÁROLY a német-magyar nyelvi érintkezések témaköréhez kapcsolódva az 1153. évi Pannonhalmi oklevél szórványait is elemezte (1982: 93–119).

A tárgyalt szórványemlékek között szerepel ugyan a későbbi átiratban fennmaradt Dömösi, illetőleg a Veszprémvölgyi adománylevél, de a kutatók érdeklődése alapvetően mégis a hiteles és eredeti oklevelek felé fordult. Egy új kutatási irány kidolgozásakor teljesen érthető ez a viszonyulási mód, hiszen mindenképpen az a legcélravezetőbb, ha a kevesebb nehézséggel járó és kevesebb problémát felvető forrásanyag felől közelítenek a témához a kutatók.

A 21. század elején¹⁰ a Tihanyi alapítólevél megalkotásának 950. évfordulója kapcsán érezhetően nagy lendületet kapott a szórványemlékek feldolgozása. Amellett, hogy ez az ünnepi alkalom a Tihanyi alapítólevélre ismét fokozottan ráirányította a figyelmet, aminek eredményeképpen tanulmányok sora (lásd főként HOFFMANN ISTVÁN és SZENTGYÖRGYI RUDOLF munkáit), illetőleg BÁRCZI GÉZÁT követve újabb három monográfia jelent meg (ZELLIGER 2005, HOFFMANN 2010a, SZENTGYÖRGYI 2014), a szórványemlékek feldolgozására általában is ösztönzőleg hatott. Több kutató is témaként választotta egy-egy korai oklevelünk értékelését, illetve újraértékelését. KOVÁCS ÉVA a Tihanyi összeírás helynévi szórványainak a feltárására vállalkozott (2015). KATONA CSILLA a Zobori okleveleket (2022), CSIBRÁNY LILI pedig a székesfehérvári keresztesek javait megerősítő oklevelet elemzi tanulmányokban (2023). A szórványemlékek iránti felfokozott érdeklődés kedvező körülményt teremtett ahhoz is, hogy a nem hiteles és

¹⁰ A történeti helynévkutatás 2003 és 2014 közötti eredményeit TÓTH VALÉRIA foglalta össze (2015), ezért ezen időszak részletes bemutatásától eltekintek.

a nem eredetiben fennmaradt, ezidáig nem vizsgált oklevelek szövegét és helyneveit is megkíséreljük értékelni a nyelvtörténeti kutatások szempontjából. 2010-ben HOFFMANN ISTVÁN a többszörös átiratban fennmaradt 1009-es Pécsi alapítólevélre helynévtörténeti forrásként tekintve annak dél-dunántúli helyneveit fogta vattalóra (2010b). Legutóbb PÓCZOS RITA (2015, 2017, 2021, 2023) és SARNYAI VIVIEN (2022a, 2022b) szintén Szent István-kori okleveleket vizsgáltak. Én magam mintegy két évtizede kezdtem foglalkozni a Garamszentbenedeki alapítólevéllel (SZŐKE 2006). Az utólagos betoldásokat tartalmazó — ekképpen a hamis iratokkal és az átiratokkal is rokon természetű — (interpolált) oklevél elemzése során végig szem előtt tartottam azt, hogy olyan (főként nyelvtörténeti és filológiai) fogódzókat is bemutatassak, amelyek további, nyelvészeti szempontból problematikus státuszú szórványemlékek feltárását is segíthetik (SZŐKE 2015). Azt, hogy a bizonytalan státuszú oklevelek nyelvtörténeti bemutatása egyre inkább fontos törekvéssé válik, az is jelzi, hogy az utóbbi időben a Garamszentbenedeki alapítólevél mellett másik két hasonló természetű oklevél is a nyelvészeti vizsgálatok homlokterébe került: KOVÁCS ÉVA a Százdi alapítólevélnek (2018), PELCZÉDER KATALIN pedig a Bakonybéli összeírásnak (2022) szentelt monografikus feldolgozást.

Az elkészült, illetőleg a készülöben lévő nyelvemlék-feltárásokat számba véve úgy gondolom, hogy jól haladunk azon az úton, amelyet TÓTH VALÉRIA a 11. századi oklevelek kapcsán a következőképpen jelölt ki: „talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy e korai időszak minden egyes nyelvemléke önálló monografikus igényű feltárást követelne meg: az eredeti, hiteles források éppúgy, mint a valamilyen szempontból kétes hitelű oklevelek” (2015: 167). A monografikus feldolgozások eredményei pedig „nemcsak az etimológiai, s ennek révén többek között az őstörténeti kutatásokat gazdagíthatják, hanem az olyan alapozó jellegű nyelvtörténeti diszciplínáknak az eredményeit is jelentősen befolyásolják majd, mint az elmúlt fél évszázadban sajnálatos módon némileg háttérbe szorult hang- és helyesírás-történet” (HOFFMANN 2014: 216).

4. Szent István király oklevelei

1. Első királyunktól, Szent Istvántól tíz (1 görög¹¹ és 9 latin nyelvű) egyházi tárgyú oklevél maradt fenn, mindegyik átiratban, nyelvészeti szempontból tehát

¹¹ A görög nyelvű Veszprémvölgyi adománylevél keletkezési idejét illetően nincs egységes álláspont a kutatók körében. Egyesek nem is István, hanem apja, Géza uralkodásának idejére datálják az alapítást (vö. BALOGH A. 1947, KRISTÓ 1986: 61, 1999a: 59). Az adománylevél keletkezési idejéhez lásd THOROCZKAY 2009: 1386–1390, illetve HOLLER 2011 és SZENTGYÖRGYI 2012. Ebben a kérdésben SZENTGYÖRGYI RUDOLF álláspontja tűnik a leginkább meggyőzőnek, így magam is az oklevél 1001 e./1109-es datálását fogadom el.

mindegyik bizonytalan kronológiai státuszú oklevélnek minősül. A ténylegesen kiállított oklevelek száma ennél több is lehetett: GYÖRFFY GYÖRGY például legalább 20, Szent István egyházi alapításait megörökítő oklevelet feltételez (1977: 268). Ezzel szemben HORVÁTH MIHÁLY a kereszténység első századáról írt monográfiájában az eredeti oklevelek hiánya miatt annak a vélekedésnek adott hangot, hogy az Istvánnak tulajdonított püspökségi oklevelek, illetőleg a káptalanok és apátságok alapító- és adománylevelei mind uralkodása évei után készültek csak el. Véleménye szerint az 1024-es Zalavári, a Ravennai és a Veszprémvölgyi oklevél a kivétel, HORVÁTH csupán ezek eredetijét datálja István király korára. A szerző az oklevelek hiányát a birtokviszonyok rendezettsége mellett azzal indokolja, hogy a szerzeteseknek és a papoknak a térítő munka mellett már nem jutott idejük a földi dolgokkal foglalkozni, így pedig az uralkodótól kapott adományok írásba foglalásával sem törődtek (1878: 180–207, különösen 182, 185–187, 206, 278).

A ránk maradt 10 oklevél közül hitelesnek csak a görög nyelvű Veszprémvölgyi adománylevél tűnik (DHA. 1: 81–85). A 9 latin nyelvű oklevél közül 3: a Pannonhalmi (DHA. 1: 25–41), a Veszprémi (DHA. 1: 49–53) és a Pécsi (DHA. 1: 54–59) interpolált oklevelek, azaz az eredeti oklevelek utólagos betoldásokkal kiegészített változatai. A betoldások eltérő mértékben módosították az oklevelek eredeti szövegeit. A legtöbb betoldás a Pannonhalmi alapítólevélben található. A Pécsi alapítólevélen ennél csekélyebb módosítást hajtottak végre, a Veszprémi oklevél pedig olyan kis mértékben változott meg az utólagos beavatkozás által, hogy „csaknem egészben hitelesnek tekinthető” (SOLYMOSI 1993: 8). Ez utóbbi a DHA.-ban például nem is interpoláltként szerepel (DHA. 1: 49–53). A további 6: a Pécsváradi (DHA. 1: 63–80), a két Zalavári (DHA. 1: 86–92, 98–102), a Bakonybéli (DHA. 1: 113–119), a Ravennai (DHA. 1: 121–123) és a Nyitrai (DHA. 1: 434) oklevél pedig századokkal később készült hamisítvány (vö. SZENTPÉTERY 1930: 36, KRISTÓ 1999a: 60–61, SOLYMOSI 2006: 193–195, THOROCZKAY 2002: 256–257, 2009, 2016).

Nyelvünk 11. századi állapotának jellemzésekor a Szent István idejéből származó oklevelek helyneveire és velük együtt a latin szövegekre is feltétlenül tekintettel kell lennünk. Egyrészt azért fontos a figyelmünket ebbe az irányba is kiterjeszteni, mert ezek a források datálásukat tekintve az írásbeliségünk történetének korai időszakán belül is a legkorábbiaknak számítanak. Minthogy azonban István király idejéből egy oklevél sem maradt fenn eredetiben, és vannak közöttük szép számmal olyanok is, amelyeket századokkal később jegyeztek le, fontos annak a feltárása, hogy az oklevélcsoporton belül az egyes iratok számot adnak-e nyelvünk 11. századi állapotáról, vagy inkább csak a későbbi századok nyelvi vizsgálatához nyújthatnak forrásanyagot. A nyelvemlékkutatásban az utóbbi

években előtérbe került interdiszciplináris nézőpont továbbmélyítése szempontjából is hasznos lehet más oldalról az, ha ezeket, a történettudományban is kiemelt jelentőségű forrásokat a nyelvtudomány is értékeli. E tekintetben fontos változást hozott az, hogy — elsősorban BENKŐ LORÁND ösztönzésére (vö. pl. 2003: 70) — a nyelvemlékek kutatói ma már nem csupán az oklevelekből kiragadott magyar nyelvi elemeket elemzik, hanem azok latin nyelvű szövegkörnyezetét is bevonják vizsgálataikba. Márpedig a források több szempontú, eltérő nézőpontokból megvalósuló elemzése biztosabb alapokra helyezhet egy-egy álláspontot, és esetleg korábban eldönthetetlennek hitt kérdésekre is választ adhat.

2. Ebben a munkában Szent István négy hamis oklevelének (a Pécsváradi, a két Zalavári és a Bakonybéli oklevélnek) az elemzése által kívánom bemutatni az oklevélcsoport általános jegyeit, kitérve a vizsgálatuk módszertani sajátosságaira is. A Ravennai és a Nyitrai oklevelet jóval később, feltételezhetően csak a 17. században készítették, ezért ezek nyelvi vizsgálatával e helyütt nem foglalkozom (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255–256). A négy említett oklevél együttes tárgyalását az indokolja, hogy a bencés apátságok alapításáról szóló oklevelek történeti szempontból egy oklevélcsoportba tartoznak, mert bár nem egy időben keletkeztek, de a köztük lévő tárgyi és személyi kapcsolat, illetőleg a hamisítás olyan egyezéseket okozhatott a szerkezetükben, hogy kritikájukat (és persze az elemzésüket is) az együttes vizsgálatuk nagymértékben megkönnyítheti (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255). A négy oklevél egy csoportba tartozását egyrészt az indokolja, hogy a bakonybéli, a pécsváradi és a zalavári bencés apátságot is első királyunk alapította; másrészt pedig az a feltevés, hogy valószínűleg mindegyik megírásához felhasználták — egyéb források mellett — az ugyancsak Szent Istvánhoz köthető Pannonhalmi oklevelet is.

A bizonytalan kronológiai státuszú négy oklevél együttes vizsgálata meglátásom szerint nyelvészeti szempontból is hasznos lehet. A bennük szereplő nyelvi elemek kronológiai rétegekhez tartozásának megállapításakor például nagy segítségünkre lehet az, ha ezekre a hamis oklevelekre mint egy oklevélcsoport elemeként tekintünk.

3. A kutatók egy jelentős része alapvetően negatívan vélekedik az István-kori hamis oklevelek 11. századra vonatkozatható (történeti) forrásértékéről. SZENTPÉTERY IMRE szerint például ezek a hamisítványok semmiféle tanulsággal nem járnak a 11. századi állapotokat tekintve (1930: 36, 1938: 137). KARÁCSONYI JÁNOS történeti szempontok alapján ugyan, de a 19. század végén határozottan elutasította az István király idejére koholt oklevelek forrásként való felhasználását:¹² „ne ékesítse senki többé hazánk történetét a koholt oklevelekből szedett

¹² KARÁCSONYI JÁNOS a Nyitrai, a két Zalavári és a Bakonybéli okleveleket tartotta hamisnak, a ma ugyancsak koholtak minősített Ravennai és Pécsváradi okleveleket azonban hitelesnek fogadta el (1891).

hamis gyöngyökkel, de tulásba se essék senki s ne vesse el az igazi drága gyöngyöket: Szent István valódi, hiteles okleveleit” (1891: 145).

GYÖRFFY GYÖRGY kutatásaitól kezdődően az István-kori oklevelek megítélésében a megengedőbb álláspont a meghatározó (vö. például Gy. 1–4, 1977, DHA.). KRISTÓ GYULA is GYÖRFFYt követi ebben a tekintetben, amikor úgy nyilatkozik, hogy ezek között az oklevelek között is lehetnek István-kori elemeket őrzők, jóllehet inkább későbbi korokról vallanak (1986: 61, 1999a: 60–61). KISS LAJOS a Bakonybéli alapítólevél koholt volta ellenére is úgy gondolja, hogy biztosan első királyunk korára vonatkoztatható tényeket tartalmaz (1997: 157). KISS LAJOSÉVAL egybehangzó véleményt fogalmazott meg egy évszázaddal korábban HORVÁTH MIHÁLY is, aki az általa hamisítványnak tartott pécsi és veszprémi püspökségek oklevelei, illetve a káptalanok és apátságok Istvánnak tulajdonított alapítólevelei¹³ kapcsán csupán abban kételkedik, hogy ezeket az iratokat István király jegyeztette-e le. Az oklevelek 11. század eleje utáni keletkezése HORVÁTH véleménye szerint ugyanis nem befolyásolja az okmányok 11. század eleji tartalmának, vagyis István adományainak a valóságát: „a gyanú nem az iránt támad, vajjon való-e ezen okmányok tartalma, s különösen hogy azon javakat, melyeket ez okmányokban elszámoltatnak, valóban adományozta-e István [...], a kétség csak az iránt merül fel, vajjon ezen okmányokat valóban István király adta-e ki, s nem későbbben készítették-e?” (1878: 183, lásd még 184, 187–190).

Reményeim szerint a kiválasztott négy hamis oklevél elemzése által megcáfolhatjuk majd SALAMON FERENC véleményét, miszerint a hiteles oklevelek messzelátó csövek, a hamis oklevelek pedig a szemünk elé helyezett kemény papírok (idézi KARÁCSONYI 1891: 144), és nem kényszerülünk továbbra is arra, hogy a hamis okleveleket teljes mértékben száműzzük nyelvtörténeti forrásaink köréből. Az eddig mostohán kezelt hamis oklevelek nyelvészeti vizsgálatának jogosságát az a régóta ismert nézet is alátámaszthatja, amely elválasztja egymástól a diplomatikai és a történeti hitelességet (vö. MARCZALI 1889: 379, SÖRÖS 1900: 82–84, SOLYMOSI 2001: 157). Ez a különbségtétel ugyanis azt jelenti, hogy a hamis oklevelek is tartalmazhatnak történeti és nyelvi szempontból valós adatokat (vö. SZENTPÉTERY 1930: 7).

¹³ HORVÁTH MIHÁLY szerint az 1024-es oklevél az egyetlen apátsági alapítólevél, amely nem vét történelmi tények és személyek ellen, ezért a valóságát nem kérdőjelezhetjük meg (1878: 205–206).

II. A pécsváradi apátság alapítólevele

1. A pécsváradi apátság

1. A pécsváradi apátság alapításáról több történeti forrás is megemlékezik. A Pozsonyi Évkönyv (1037: „Felszentelték Szent Benedek monostorát”,¹ KRISTÓ 1999b: 355) feljegyzése mellett Szent István nagyobb legendája (11. század vége: „Miután Aszkrik apátot társaival együtt tisztelettel befogadták, a Vashegy lábánál Szent Benedek atya tiszteletére kolostort alapított”, KISDI 1999: 280)² is szól róla. E források alapján az alapítás ténye bizonyosnak tartható, és bár az évkönyvben szereplő évszámok, illetve a legenda időrendi elbeszélése segíthetik az alapítás idejének megállapítását is, ehhez a kérdéshez mégis érdemes minden körülményt mérlegelve viszonyulnunk, hiszen például a legenda akkor keletkezett (11. század vége), amikor a lejegyzett történéseknek már nem volt élő tanúja (GYÖRFFY 1977: 187).

Az oklevélben a következő keltezési formulát találjuk: „Verumtamen circumscriptio nostre donacionis ante nostram coronacionem fuit assignata, ante annos XIII, prius quam fundamentum foderetur, XVII° anno a fundacione monasterium iamdictum est consecratum. Anno ab incarnatione Domini M^o XV°” (DHA. 1: 80). Magyarul: „Mindazonáltal adományaink lejegyzése koronázásunk előtt megtörtént, 14 évvel az alap megásása előtt, az említett monostort 17 évvel az alapítás után felszentelték. Az Úr megtestesülésének 1015. esztendejében” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). Ennek a szövegrészletnek mind a formája, mind a tartalma nagymértékben eltér az egykorú oklevelek megszokott kifejezési formájától, és ráadásul ellentmondásoktól sem mentes (ERDÉLYI 1902a: 104, SZENTPÉTERY 1918: 19, ÉRSZEGI 2000a: 13, KRISTÓ 2000: 313). A szövegből nem derül ki ugyanis egyértelműen, hogy a 14 évet a koronázás, az alapítás vagy a felszentelés előtt

¹ „Dedicatum est monasterium S. Benedicti et Stefanus rex mortuus est et Petrus in regem elevatur” (SRH. 1: 125). Az évkönyvnek ezt a bejegyzését tévesen a bakonybéli apátságra vonatkoztatták (vö. IV.2. alfejezet). A Pozsonyi Évkönyvben az 1037. év alatt szerepel az apátság felszentelésére vonatkozó bejegyzés, de többen mégis az 1038. évre datálják ezt az eseményt (vö. például GYÖRFFY 1969: 214–215, 1977: 187, DHA. 1: 72, KOSZTA 1988: 198), mivel a monostor felszentelése mellett ugyanarra az évre vonatkozóan szerepel István király halálára és Péter királlyá választására utaló megjegyzés is (vö. KRISTÓ 1999b: 355). A Pozsonyi Évkönyv 11. századi évszámai esetében nem ritka az 1–2 évnnyi eltérés (KRISTÓ 1994: 556, 2000: 314, vö. VESZPRÉMY 2004: 341–345).

² „Aescricus abbas [...] ad radicem Montis Ferrei cenobium sub titulo sancti patris Benedicti construxit” (SRH. 2: 382).

kell-e számítanunk. Ha úgy értelmezzük, hogy a koronázás a felszentelés előtt 14 évvel volt, akkor a birtokadományokat az 1001. év előtt jegyezték le, amikor még az alapot nem ásták ki. A következő mondat azonban azt mondja, hogy az apátság alapjait az 1015. évi felszentelés előtt 17 évvel, vagyis 998-ban rakták le (ERDÉLYI 1902a: 104). Akkor sem jutunk meggyőzőbb eredményekre, ha a határkijelölés időpontjaként a 998 és 1000³ közti évekre gondolunk, az alapok megásásának korát — az oklevélben említett 14 év miatt — pedig az 1012 és 1014 közti időszakra, majd a felszentelés időpontját az oklevél szövege alapján 17 évvel későbbre, 1029 és 1031 közé tesszük (vö. KRISTÓ 2000: 314).

A pécsváradi apátságnak a Pozsonyi Évkönyv alapján az 1038. évre datált felszentelése mellett (vö. ERDÉLYI 1902a: 104, GYÖRFFY 1969: 203, 214, 1977: 187, Gy. 1: 364, DHA. 1: 69, 72, KRISTÓ 1999b: 355) a múlt század végi kutatások a hamis oklevélben szereplő 1015. évet mint az eredeti oklevél keltét, illetve az alapítás, de nem a felszentelés dátumát szintén elfogadták (Gy. 1: 364, DHA. 1: 69, KRISTÓ 2000: 321). Az oklevél keltezési formulájában megjelölt, a történelmi hagyományokhoz kevésbé illeszkedő időpontok vélhetően azzal a céllal kerültek bele a szövegbe, hogy Pécsváradot a legkorábban megalapított bencés monostorként tüntessék fel (KRISTÓ 2000: 316). Ebben a szövegrészben többen a Hartvik püspök által írt Szent István legenda hatását vélték felfedezni (HÓMAN 1927: 451, GYÖRFFY 1969: 203, DHA. 1: 71–72), ez a legenda ugyanis az egyik forrásához, István király nagyobbik legendájához hasonlóan korai időpontra teszi az apátság alapítását (KURCZ 1983: 38, GERICS 1994: 255, THOROCZKAY 1999: 315).

2. A Szent Benedek tiszteletére felszentelt pécsváradi apátság a Vasas-hegy vagy Vas-hegy (mai nevén Zengő) lábánál létesült. Feltételezések szerint az alapítás egy már előzetesen is létező, két királyi kápolnával rendelkező királyi udvarház és gazdasági szervezet egyházi célra való átengedésével valósult meg⁴ (MIHÁLYI 1938: 380, KOSZTA 1994: 539, BÁNHEGYI 2000: 123, HERVAY 2001: 506). A „monasterium Sancte Dei Genitricis Marie et Sancti Benedicti ad radicem Montis Ferrei diligenter construximus” (DHA. 1: 72) oklevélrészlet alapján többen úgy vélik, hogy a monostort Szent Benedek mellett Szűz Mária tiszteletére is felszentelték (vö. például KNAUZ 1905: 862, MIHÁLYI 1938: 380, ÉRSZEGI 2000a: 7). KARÁCSONYI JÁNOS az apátság alapítólevelének hitelessége mellett érvelve már a 19. század végén rámutatott arra, hogy „a monostor vagy egyház valódi védőszentje előtt a Boldogságos Szűz nevét is fölemlíteni gyakori szokás

³ Ha a határkijelölés István király koronázása előtt történt, akkor ennek idejeként a Géza halála (997) és István megkoronázása (1000/1001) közti néhány év jelölhető meg (KRISTÓ 2000: 314).

⁴ A régészeti kutatások ezt eddig nem támasztották alá (vö. BODÓ 2004: 24, BODÓ–OROSZ 2006: 4).

az egykorú, külföldi oklevelekben” (1891: 72). Esetleg a hiteles Pécsváradi oklevéllel honosodhatott meg Magyarországon ez a külföldről érkező gyakorlat, az ugyanebből az évszázadból származó iratok között ugyanis több nagy jelentőségű oklevélben is találunk rá példát (vö. KRISTÓ 2000: 310): az 1055. évi Tihanyi alapítólevélben („ecclesiam Sancte Marie Sanctique Aniani episcopi et confessoris”, DHA. 1: 149) vagy az 1061. évi Zselicszentjakabi oklevélben („ad honorem Sanctae Dei Genitricis Mariae, Sancti Jacobi apostoli omniumque sanctorum Dei”, DHA. 1: 171–172). ÉRSZEGI GÉZA az oklevélben szereplő évszámot (1015) az apátság felszentelési dátumaként értelmezve úgy véli, hogy ebben az évben Szent Benedek, 22 évvel később, a Pozsonyi Évkönyvben is szereplő évben (1037) pedig Szűz Mária oltalmába helyezték az apátságot (2000a: 13).

A kolostor elpusztulásával kapcsolatban annyit tudunk, hogy a 15. század végén még működött az intézmény, mivel egy 1498. évi törvénycikk alapján a pécsváradi apátság apátjának annyi lovast (200) kellett kiállítani hadbavonuláskor, mint a pannonhalmi apátságnak vagy a győri és veszprémi püspököknek. 1539-ben már nincs szerzetes a monostorban, 1543-tól Pécs mellett Pecsvárad is a törökök kezén van. A törökök elvonulása után sem tértek vissza bencés szerzetesek az apátságba, az elnéptelenedett birtokokat a 18. században németekkel telepítették be. A régészeti ásatások 1957-től harminc évig folytak a monostorban: feltárták és láthatóvá tették a török időkben ledőlt épületek alapfalait (GÁLLOS F.–GÁLLOS O. 2001: 151–157).

2. Az alapítólevél filológiai megítélése

1. A Pannonhalmi és a Veszprémvölgyi oklevél után a Pécsváradi oklevél a leggyakrabban vizsgált történeti forrás, valamint ez a leginkább ellentmondásos, s ezáltal ellentétes véleményeket előhozó Szent Istvánhoz köthető oklevél (vö. KRISTÓ 2000: 307).

A Pécsváradi oklevél szövegének elemzését GYÖRFFY GYÖRGY közlésére támaszkodva végzem el (DHA. 1: 72–80, vö. II.4. alfejezet), és az oklevél datálásakor (+1015/+1158 [1220 k./1323/1403/PR.) szintén az ő kutatásait veszem alapul. II. Géza átiró oklevelének gyanút keltő (vö. SZENTPÉTERY 1918: 13) terjedelmes elbeszélése szerint II. Géza 1158-ban István király adománylevelét királyi pecséttel erősítette meg, de már II. Géza sem látta az eredeti 11. századi oklevelet, az ugyanis egy tűzvészben odaveszett. Mivel azonban az előző évben (1157-ben) a pécsváradi apát szobájában őrzött másolatot az eredeti oklevéllel együtt szintén bemutatották a királynak, és a másolatot minden tekintetben kifogástalannak találták, a király nem látta akadályát annak, hogy István és az őt követő uralkodók adományaiban megerősítse az apátságot (az oklevél latin szövegét lásd ÉRSZEGI 2000b: 21–23).

„Tudja meg minden keresztény, mind a maiak, mind az utódok, hogy én, II. Géza, a magyarok királya, a legkegyesebb Béla király fia együtt érezve közhírré teszem, hogy az emberek vétkei folytán isteni ítéletre igen nagy veszedelembbe került Szent Benedek egyháza [...]. Szent Benedek kápolnája ugyanis, amelyet Keresztelő Szent János tiszteletére szenteltek, vagyis maga a kincstár kigyulladt, és először is Szent István király nagy kiváltságlevele, amelyet pecsétje hitelesített és apostoli tekintély erősített meg; másodszor Domoszló herceg kiváltságlevele; harmadszor a kegyes László kiváltságlevele; negyedszer II. Béla királynak, Álmos herceg fiának kiváltságlevele más egyházi tárgyakkal [...] együtt ugyanabban a szentélyben elégett. Ezeknek a kiváltságleveleknek másik példányai, amelyeket különféle, szokásosan felmerülő ügyek miatt készítettek, s amelyekre nem nyomtak megerősítésül pecsétet, ugyanezen monostor apátjának a szobájában megmenekült⁵ a borzalmas tűzvész szerencsétlenségétől, az isten kegyelme rendelése folytán. [...] Ezért én, Géza, az egyházak gyarapodásának örvendő, a pusztulás és kár miatt pedig velük együtt érezve [...] helyreállítottam ezt a kiváltságlevelet, [...] és akkor a fentebb említett megégett kiváltságleveleket megvizsgálván, azokat a mondott példányokkal összevetették. Ezt a mostani kiváltságlevelet saját pecsétünk oltalmával, saját kezűleg megerősítettük” (BORONKAI 2000: 34–35).

II. Géza eredeti oklevelének nyoma veszett, de ezt az 1158. évi iratot többen is átirták: II. András 1228-ban, IV. László 1274-ben, I. Károly 1323-ban és I. Lajos 1379-ben. Ezek a 13. és 14. századi átiratok sem olvashatók eredeti formájukban, csak az esztergomi káptalan 17. századi (1657) átiratában, amelyet a pécsváradi apátság chartuláriumából készítettek. Ez alól csak I. Károly 1323. évi átirata a kivétel, ezt ugyanis IX. Bonifác pápa 1403-ban átirta, és ennek a bullának a Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött registrumkönyvben lévő egykorú másolatában ismerjük az oklevél legrégebbi szövegét (KARÁCSONYI 1891: 76–79, SZENTPÉTERY 1918: 12–13, 20, 1923: 3, 1938: 138, DHA. 1: 65, ÉRSZEGI 2000a: 13, 15).

2. Már a 19. század végén, illetve a 20. század elején igyekeztek kritikai vizsgálat alá venni az alapítólevél szövegét. Legkorábban KARÁCSONYI JÁNOS (1891: 76–100), ERDÉLYI LÁSZLÓ (1902a: 78–80, 103–104), KNAUZ NÁNDOR (1905: 862–866) és SZENTPÉTERY IMRE (1918: 11–37, 1938: 138–139) foglalkoztak behatóan az oklevél hitelességével. KARÁCSONYI JÁNOS három szempontot mérlegelve (1. az oklevél egyezik-e a kor viszonyaival és 2. az egykorú oklevelekkel, illetőleg 3. a későbbi oklevelek adataival) II. Géza átiró oklevelén éppúgy nem talált fogást, ahogyan a benne átiró Szent Istvánnak tulajdonított oklevelén sem (1891: 84–100). Vele szemben az oklevéllel a 20. század első felében foglalkozó

⁵ Véleményem szerint a *megmenekültek* jobban illik a szövegbe.

kutatók — főként az alapítólevélben alapításkori adományként felsorolt javak alapján — az oklevél hitelességét cáfolni kényszerültek, hiszen a fennmaradt oklevél a pécsváradi apátságot mintegy kétszer olyan gazdagnak tünteti fel, mint amilyen a nagy jelentőségű pannonhalmi apátság száz évvel az alapítása után volt (ERDÉLYI 1902a: 78–80, SZENTPÉTERY 1918: 13–14, 1938: 138, KNAUZ 1905: 862–866). SZENTPÉTERY IMRE KARÁCSONYI JÁNOS módszertani eljárásait is kétkedéssel fogadta, hiszen harmadik szempontként KARÁCSONYI JÁNOS 13. és 14. századi oklevelek adatai alapján érvelt az alapítólevélben rögzített tények való volta mellett (1891: 91–100). Csupán ezekből a kései adatokból azonban nyilvánvalóan nem következtethetünk első királyunk korára, lehetséges ugyanis, hogy „az oklevél épen ezeknek a később szerzett birtokoknak régi származását akarja igazolni” (SZENTPÉTERY 1918: 14).

GYÖRFFY GYÖRGY vélekedése szerint az 1015. évi és az 1158. évi oklevél is hamisítvány. Az irat formulás részeinek kifejezései alapján megítélése szerint mindkét oklevél (az 1015-ös és az 1158-as) keletkezési idejét a 13. század 20-as éveire, II. András korára tehetjük (DHA. 1: 67–68).

SZENTPÉTERY IMRE az oklevél keletkezése kapcsán úgy vélekedik, hogy 1216 és 1228 között írhatták a hamisítványt. A záró évszám (1228) a hamis oklevél első hiteles átírására vonatkozik, a kezdő dátumot (1216) pedig az indokolhatja, hogy a pannonhalmi apátság ebben az évben pápai bullát kapott, és talán a hasonló kiváltságok megszerzésére irányuló törekvés miatt szerkeszthették meg a hamis oklevelet a 13. század elején (1918: 36).

KISS GERGELY szintén próbálja időhatárok közé szorítani a hamisítás lehetséges időpontját, de ő ÉRSZEGI GÉZÁhoz hasonlóan (2000a: 15) az 1158. évi oklevelet valódinak tartja: az apátság adományait rögzítő, a tűzvészben elégett oklevelek (I. István, Domoszló herceg, I. László, illetve II. Béla oklevelei) felhasználásával a veszedelem előtt elkészült egy egybeszerkesztett oklevél, 1158-ban ezt az összegző oklevelet írta át II. Géza, és ezt az átíró oklevelet dolgozták át a 13. század első felében (2001: 89). Nála is az 1228. év a záró időpont, de 1216 helyett ő az 1212. évet adja meg a hamisítás kezdőpontjaként: a pécsváradi apát és két hetényi serviens közötti vitát ugyanis egy ebből az évből származó oklevél zárja le. A pert a serviensek nyerték meg, és az esztergomi érsek kimondta, hogy az apát nem gyakorolhat felettük jogot. A hamis alapítólevéllel az apát efféle joghatóságát kívánták megszerezni, ezért azt vélhetően csak az említett per lezárása után, de még 1228 előtt állíthatták ki (i. h.). KISS GERGELY emellett a hamisításnak egy másik lehetséges motivációját is megemlíti. Az 1158. évi oklevél átíró szövegéből megtudjuk, hogy az oklevél átírása előtt egy évvel⁶ az apátság egyéb

⁶ Ez az ügy az, amelynek kapcsán bemutatták a következő évben elégett István-kori alapítólevelet és későbbi uralkodók okleveleit (ÉRSZEGI 2000b: 23).

dolgok mellett 12 falu (*Heten, Vrmand, Swena, Daluch, Lykitowt, Velente, Berbest, Sumlw, Mortun, Neugrad, Scedluc, Gurrumbona*) tizede miatt is perben állt a pécsi püspökkel (ÉRSZEGI 2000b: 23). *Lykitowt*⁷ kivételével a hamis oklevél az érintett 11 faluról mint az apátság birtokairól tesz említést (DHA. 1: 73–75).⁸ KISS GERGELY szerint vélhetően ez volt a valós állapot is, s az eredeti oklevél átdolgozását ezzel az üggyel kapcsolatban az indokolhatta, hogy az apát számára az alapítás korára vezessék vissza a monostor minden birtokára kiterjedő tizedszedési jogot (2001: 93–94).

3. A fennmaradt oklevél István királynak a monostor javára pápai jóváhagyással tett adományait írja össze: felsorolja a monostornak adott szabad vitézeket, a szolgáló népeket, a monostor 41 faluját (a falvak mintegy felét határaival együtt), a dézsmajövedelmét. A falvakban két királyi kápolna is volt: a Szent Péter tiszteletére felszentelt a monostor közelében, a másik pedig *Alba Ecclesia* néven szerepel az oklevélben (DHA. 1: 76). Az oklevélben mintegy 140 helymegjelölés⁹ található. Ezek mellett egyházi és igazságügyi kiváltságokat, vásártartási jogot, egyházi kegyszereket, könyveket, állatokat is adományozott az apátságnak. Továbbá lehetőséget ad az apátnak arra, hogy az ellenkező nemeseket és egyéb személyeket elűzhesse birtokaikról (az oklevélben szereplő javak mindegyikét felsorolja KISS G. 2001: 90–91, vö. még SZENTPÉTERY 1923: 3, DHA. 1: 72–80, THOROCZKAY 2009: 1404).

Az apátsági birtokállományban hármass elrendeződés fedezhető fel. A birtokok egy jelentős része Pécsvárad, illetve Babarc környékén feküdt. A második csoportot a határbirtokok, a harmadikat pedig a szórt birtokok alkotják. A birtokoknak ez az elrendeződése nyelvileg is kifejeződik a szövegben, a határleírás nélküli birtokok ugyanis többnyire a pécsvárad és babarci birtoktömbbe esnek, míg a határleírással együtt álló falvak a birtoktömb peremterületein helyezkednek el (vö. GÁLLOS F.–GÁLLOS O. 1988: 42–43, 2001: 113–119, KISS G. 1999: 51). Ez azt is jelenti, hogy a birtokok jelentékeny része (a 41 birtokból 33) Baranya vármegyében található, csak néhány lokalizálható Tolna (*Zumba, Zaczard, Sholad*), Veszprém (*Hagmasker*), Pilis (*Neuýg*) és Bodrog (*Ylsan*) megyébe, illetve kettőnek (*Fonsol, Chomur*) bizonytalan a hovatartozása.

⁷ KISS GERGELY *Lykitow*-ként emlegeti a nevet (2001: 94).

⁸ *Vrmand* *Vrmandy*-ként, *Swena* *Suene*-ként, *Berbest* *Berkust*-ként, *Sumlw* *Sumlow*-ként, *Neugrad* *Nougrad*-ként, *Gurrumbona* pedig *Gurumbona*-ként szerepel az alapítólevélben (DHA. 1: 74–75).

⁹ Helymegjelölés alatt összefoglalóan a helyneveket és a földrajzi hely (alkalmi) körülírását, illetve nem tulajdonnévi jelölését értem (vö. SZENTGYÖRGYI 2009: 63).

3. Létezett-e egy hiteles Szent István-kori oklevél?

1. Az oklevél keletkezése kapcsán az az elfogadott vélekedés, hogy a napjainkban ismert oklevelet a 13. században hamisították, és ez a hamis oklevél nem eredeti formájában, hanem többszörös átiratban maradt ránk a 15. század elejéről: +1015/+1158/1323/1403/PR. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy Szent István korában is állíthattak ki egy (hiteles) oklevelet. A továbbiakban ezt a kérdéskört járom körül.

GYÖRFFY GYÖRGY a *Diplomata Hungariae Antiquissima* című kötetben az oklevelet a *falsum*, azaz hamis jelzővel illeti, de az oklevélről szóló latin nyelvű kommentárban emellett azt is megengedi, hogy esetleg nem teljes egészében hamis, hanem *maxima parte interpolatum*, vagyis nagyrészt utólagos betoldásokat tartalmazó interpolált oklevél az 1015-re datált Pécsváradi oklevél (DHA. 1: 63, 72). GYÖRFFY II. Géza 1158. évi átirólevelének egyik szövegrészlete alapján úgy véli, hogy volt egy kisebb, a Pannonhalmi alapítólevél nyomán készült 11. századi Pécsváradi oklevél is, de az bizonytalan, hogy ezt az oklevelet István korában állították-e ki, vagy első királyunk halála után hamisították. Később, a 13. században az interpolátor ezt a 11. századi alapszöveget egészíthette ki több oklevél szövegével, és hozhatta létre a ma István okleveleként ismert hamis oklevelet (1969: 203, DHA. 1: 67–68). A vonatkozó szövegrészlet a következőt tartalmazza: „ipsa videlicet camara est incensa et sanctissimi Stephani regis a l i u d p r i v i l e g i u m m a g n u m [kiemelés tőlem, Sz. M.] sigilli sui munimine roboratum et apostolica auctoritate confirmatum [...] in eadem camara sunt combusta” (ÉRSZEGI 2000b: 22), magyarul: „maga a kincstár kigyulladt, és először is Szent István király n a g y k i v á l t s á g l e v e l e [kiemelés tőlem, Sz. M.], amelyet pecsétje hitelesített és apostoli tekintély erősített meg [...] elégett” (BORONKAI 2000: 24). A 11. századi kisebb kiváltságlevél alatt vélhetően azt az oklevelet érti GYÖRFFY GYÖRGY, amelyet 1329-ben Károly király írt át, majd az ő oklevélét 1399-ben Zsigmond király (az oklevél szövegét lásd ÉRSZEGI 2000b: 19–31, magyar fordítását lásd BORONKAI 2000: 32–41). Ebben az oklevélben csak az egyházi kiváltságok szerepelnek, tehát számos olyan adomány hiányzik belőle, amelyek a hamis alapítólevélben megvannak: nem szól például az apátságnak szolgáló népekről vagy az apátság birtokairól.¹⁰

A 11. századi oklevél létezése mellett érvel GYÖRFFY akkor is, amikor azt mondja, hogy a Pécsváradi oklevél egyik formulája később mintaként szolgált az 1009-ben íródott és interpolált változatban fennmaradt Pécsi oklevél számára (DHA. 1: 68–69).

¹⁰ A 20. század elején SZENTPÉTERY IMRE fordított irányú hatást feltételez a hosszabb és a rövidebb szövegű Pécsváradi oklevél között, véleménye szerint ugyanis a hosszabb szövegből rövidítés útján szerkesztették meg az 1329-ben átiró oklevél szövegét (1918: 25–29). SZENTPÉTERY nézetét KISS GERGELY is elfogadja (1999: 57, 2001: 95).

2. Az oklevél interpolált voltát GYÖRFFYt megelőzően Harry Bresslau német diplomatikus is felvetette. A Pannonhalmi oklevéltől eltérő formuláinak a német kancelláriai formulákkal való megfeleltethetősége alapján azt feltételezi, hogy ugyanaz a német császári scriptor, aki a Pannonhalmi oklevelet lejegyezte, István korában a pécsváradi apátság ügyében is összeállíthatott egy oklevelet (Bresslau véleményét idézi SZENTPÉTERY 1918: 19, GYÖRFFY 1969: 202–203). Amíg azonban GYÖRFFY azt mondja, hogy a 11. századi oklevél a Pannonhalmi oklevél mintája alapján készülhetett, addig Bresslau — arra alapozva, hogy Heribert C oklevelei között kevés olyan van, ami minta után készült — inkább azt tartja valószínűnek, hogy nem az eredeti Pécsváradi oklevél utánozta a Pannonhalmi iratot, hanem a hamis oklevél készítője használta fel azt a 13. század elején (idézi SZENTPÉTERY 1918: 33). A ma ismert hamis oklevél formulás részeinek az eredeti oklevélből való származása mellett az egyházi kiváltságokról szóló részt egyértelműen, a birtokfelsorolást, illetve az egyházi szerelvények említését pedig valószínűleg hamisnak mondja (idézi SZENTPÉTERY 1918: 19).

GYÖRFFYhez és BRESSLAUhoz hasonlóan KRISTÓ GYULA is egy 11. századi eredeti oklevélre támaszkodó interpolált iratnak tartja a Pécsváradi oklevél szövegét. KRISTÓ GYULA cáfolja ugyan GYÖRFFYnek a Pécsváradi és a Pécsi oklevél kapcsolatáról kifejtett véleményét (vö. 2000: 313), de a létező 11. századi oklevél kapcsán mégis egyetért vele, amikor így vélekedik: „nem vitatható [...], hogy létezett a XI. század első évtizedeiben készült formulás részeiben német hatást mutató diploma” (2000: 317), tehát a Pécsváradi oklevél sem nem hiteles, sem nem teljes egészében hamis, hanem interpolált irat (i. m. 320). Véleménye szerint a formulás részekén túl is vannak olyan részei az oklevélnek, amelyek az eredetiből származhatnak: a 41 megnevezett birtok, a nagyszámú szolgálonép, a gazdag egyházi felszerelés, illetve az állatok egy jelentős részét Szent István rendelkezése nyomán már az eredeti oklevélben is felsorolhatták. Annak a megállapításához ugyanakkor, hogy melyek lehettek a legkorábbi adományok, jelenleg nincsenek alkalmas fogódzóink. Az eredeti adományok mennyiségének a kikövetkeztetéséhez a 11. században készült hiteles apátsági alapítólevelek nyújthatnak esetleg támpontot. Megközelítőleg ugyanis ugyanannyi adományt kaphatott a pécsváradi apátság az alapítójától, mint amennyi például a tihanyi apátság vonatkozásában az 1055. évi hiteles és eredeti Tihanyi alapítólevélben szerepel (vö. KRISTÓ 2000: 317).¹¹

¹¹ Az oklevél eredeti részeinek kijelölésekor jelentkező bizonytalansági tényezők ellenére az oklevél négy részletéről szinte teljes bizonyossággal megállapítható 11. századi voltak (vö. KRISTÓ 2000: 317–320). Minthogy azonban magyar nyelvű elemek ezekben a részletekben nincsenek, az elemzésük nem mozditja elő az oklevél nyelvészeti értékelését, ezért ismertetésüktől el is tekinthetünk.

PÜSPÖKI NAGY PÉTER szintén az oklevél formulás részeit eredezteti egyértelműen egy eredeti oklevélből, a többi egység esetében pedig nagyobb mértékű átdolgozással számol (1989: 40). ÉRSZEGI GÉZA is feltételezi egy korai oklevél létét, de a Pannonhalmi oklevél interpolált volta miatt ő éppen az oklevélnek azokat a részeit tekinti hamisnak, amelyeket a már korábban idézett szerzők egyértelműen a 11. századra vezetnek vissza, azaz a Pannonhalmi oklevéllel megegyező formulás oklevélrészeket. A nyelvészeti vizsgálatok szempontjából kiemelt jelentőségű oklevélrészletről, a birtokok felsorolásáról azt mondja, hogy talán benne lehettek az eredeti iratban is (2000a: 14–15).

A már említett szerzők mellett KISS GERGELY (vö. például 2001: 87, 89), illetve Györffy György és Kristó Gyula kutatásai nyomán THOROCZKAY GÁBOR (2009: 1408) szintén vitathatatlanak látja egy államalapítás-kori, eredeti Pécsváradi oklevél létezését. KISS GERGELY a Pécsváradi oklevelet vizsgálva egy, az eredetit mintázó hamisítványként veszi számításba az iratot. Ebben az oklevélben István adományaként feltüntetett birtokállomány a szerző szerint nem tűnik valós állapotnak, hiszen Pécsvárad illetén gazdagsága nagymértékben elütne a többi királyi alapítású apátságétól. GÁLLOS FERENC kutatásaira építve a 41 birtok közül a 24 határleírás nélkül megjelenőről¹² ugyanakkor azt feltételezi, hogy esetleg az alapító király révén került az apátság tulajdonába, ha ugyanis minden birtok Szent István-i adományból származna, akkor a felsorolás módjában nem mutatkozna meg ilyen fokú különbség (GÁLLOS F.–GÁLLOS O. 1988: 42, 2001: 115, KISS G. 1999: 51). Megnézve az első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünknek, a Tihanyi alapítólevélnek a szövegét, úgy tűnik azonban, hogy egyes birtokoknak határleírással együtt, más részüknek pedig csak a birtok nevével történő szerepeltetése teljesen általános gyakorlat lehetett a középkori oklevelek kiállításakor (vö. SZENTGYÖRGYI 2010a: 21–41), nem indokolt tehát, hogy az oklevél-szövegezés ilyesfajta jellegzetességéből az adományok idejére következtessünk.

¹² Az én számításaim szerint 21 birtok szerepel mindenféle határleírás nélkül. KISS GERGELY határleírás nélküli említésként szőlt öt olyan birtok oklevélbeli megjelenéséről is, amelyek hosszabb-rövidebb határleírással szerepelnek a szövegben (1999: 51): 1. „sextadecima *Nougrad* nominatur, que ab oriente terminatur *Sey* et *Dobrochachubananogut* usque ad *Mitar sede*”, 2. „septimadecima *Gurumbona* nominatur, que terminatur ab oriente in *Hety's Buketulfa*, et a meridie *Scilfa* et *Nognar*, ab occidente *Kurtuelfa*, *Rowozluk*”, 3. „vicesimasecunda *Sumlow*, que ab oriente terminatur *Harumkurtuel* et *Seýr* et *Harumtulfa* et *Nouozluk*” (DHA. 1: 73, 74, 75). Ebbe a csoportba sorolom a negyedik és a negyvenegyedik birtok említését is (1. „quarta *Zaczard* nominatur, que sub *Nogy'segý* sita est”, 2. „quadagesimaprima est villa *Neuýg* iuxta *Kana* dimidio miliario in montibus sita”), bár ezeknek szűkebb a latin szöveggörnyezete, mint a fennmaradó 18 említésnek, de egy-egy határpont említése miatt célszerű ezeket is határleírásnak minősíteni. Ugyanakkor két birtokot annak ellenére hagyott el a felsorolásból, hogy azok mindenféle határkijelölés nélkül tűnnek fel a szövegben: 1. „vicesimaquarta *Mykuse*” 2. „tricesimasexta *Mortun*” (DHA. 1: 74, 75).

Elemzéseim során én is interpolált oklevélként tekintek a Pécsváradi alapítólevélre. A vizsgálat módszertani szempontjai mégsem egyeznek teljes egészében az interpolált oklevelek korábban kidolgozott (SZŐKE 2015) elemzési szempontjaival, mivel hamis oklevélként értékelve az oklevél kritikai kiadásában nincsenek elválasztva egymástól az oklevél eredeti és interpolált részei (DHA. 1: 63).

4. Az alapítólevél szövege és magyar fordítása

1. Az alapítólevél latin szövegét GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása (DHA. 1: 72–80) alapján adom közre.¹³

In nomine Domini Dei summi. *Stephanus* superna favente clemencia Hungarorum rex. Credimus et vere scimus, si locis divino cultui mancipatis potestates atque honores adaugmentaverimus, id non solum laude humana predicandum, verum etiam divina mercede remunerandum. Quocirca omnium sancte Dei ecclesie fidelium nostrorum presencium atque futurorum solers comperiat intencio, quod nos per Dei subsidium, ob anime nostre remedium et pro stabilitate regni nostri monasterium Sancte Dei Genitricis Marie et Sancti Benedicti ad radicem *Montis Ferrei* diligenter construximus, omni autem cura adhibita, ne monastice religionis contemplacio aliqua temporalium necessitate compressa nutaret ad levam, idem monasterium ex donativis nostris, consensu et confirmatione auctoritatis apostolice dotavimus terris, silvis, piscinis, vineis, villis, populis, tam liberis, quam servis. Liberis scilicet ducentis militibus, quos sub talem redegimus miliciam, ut si forte aliqua in regione suboriat sedicio, ad monasterii armata manu concurrant custodiam, et abbati regalem visitandi presenciam, duodecim equites servicium studeant exhibere. Ministris quoque, qui serviunt cum equis CLVI, item ministris, qui serviunt cum equis et curribus, CCCCVIII, vinitoribus CX, aratoribus XXXVI, apiariis XII, tributariis ferri XX, piscatoribus L, et fabris X, preparatoribus vasorum ad cellarium VI, tornatoribus XII, pistioribus IX, cocis X, figulis III, coriariis VI, pristaldis V, aurificibus V, carpentariis VIII, molendinariis III, opilionibus XIII, agazonibus III, subulcis III, ministris hospitum tribus, ministris infirmorum IIII, pulsatoribus quinque, balnearum servituti deputatis, quos a stuba stubularios vocare possumus, VI. Quorum omnium, militum videlicet, ministro- rum et ceterorum cuiusque ordinis mancipiorum loca, locorum nomina et numerus in presenti privilegio continentur, mansiones MCXVI, que simul adunate faciunt villas XLI. Prima *Fonsol* nominatur, que ab oriente terminatur *Salsuh*, ab oriente¹⁴ *Aruc*, ab occidente *Chrumvrowozov*, a septemtrione *Ruzii*. Secunda *Chomur* nominatur, que ab oriente terminatur *Balwanus*, ab austro *Aruc owtu*, ab

¹³ A korábbi szövegkiadásokhoz lásd DHA. 1: 66.

¹⁴ Helyesen: austro (DHA. 1: 73).

occidente *Noghutholmu*, a septemtrione *Mege*. Tercia *Zumba* nominatur, que ab oriente terminatur *Nogarut*, ab austro *Rowozluk*, ab occidente *Butanozowa*, a septemtrione *Nogwt*. Quarta *Zaczard* nominatur, que sub *Nogýsegý* sita est <et communem dimittimus cum meis successoribus, tam terris, quam silvis, vineis et piscinis, arundinetis et fenis, excepto nemusculo quodam, quod contiguum est curie Sancti Benedicti, quod sibi soli pertinet>.¹⁵ Quinta *Ylsan* nominatur, que ab oriente terminatur *Kynesa*, ab austro *Sirmia*, ab occidente *Totis*, a septentrione *For-nogis*. Sexta *Batatue* nominatur, que ab oriente terminatur *Duna*, ab austro *Azau-fey*, ab occidente *Wt*, a septemtrione *Pyzis*. Septima *Kulkedy*, que ab oriente terminatur *Clunouz*, ab austro *Scylfa*, ab occidente *Kuchinkereby*, a septemtrione *Kwbaluan*. Octava *Daluch*, et nona *Chouas* nominatur, que ab oriente terminatur *Duna*, ab austro *Aruk*, ab occidente *Scilfa*, a septemtrione *Aruk* usque ad *Donouýz*. Decima nominatur *Velente*, que ab oriente terminatur *Aruk*, ab austro *Harum-holm*, ab occidente *Twlfa*, a septentrione *Sedefey* et *Tulfa*. Undecima *Zeyk*. Duodecima *Zeru*. Terciadecima *Bobort*. Quartadecima *Nodoyca*, que ab oriente terminatur *Sedy* et *Scilfa*, a meridie *Zurduk* et *Tulfa*, ab occidente *Welg*. Quintadecima *Gýos* nominatur, que ab oriente terminatur *Chorozt*, ab austro *Zilfa*, ab occidente *Gwggý*, a septemtrione *Sedy*. Sextadecima *Nougrad* nominatur, que ab oriente terminatur *Sey* et *Dobrochachubananogut* usque ad *Mitar sede*. Septimadecima *Gurumbona* nominatur, que terminatur ab oriente in *Hety's Buketulfa*, et a meridie *Scilfa* et *Nognar*, ab occidente *Kurtuelfa*, *Rowozluk*. Octavadecima *Sced-luc*. Nonadecima *Nyui*. Vicesima *Zylag*. Vicesimaprima *Pol*. Vicesimasecunda *Sumlow*, que ab oriente terminatur¹⁶ *Harumkurtuel* et *Seýr* et *Harumtulfa*¹⁷ et *No-uo-zluk*. Vicesimatercia *Zamtow*. Vicesimaquarta *Mykuse*. Vicesimaquinta *Vorost bucaozu*. Vicesimasexta *Kulchoud*. Vicesimaseptima *Heten*. Vicesimaoctava *Varkun*. Vicesimanona *Kuestý*, que ab oriente terminatur¹⁸ *Scena abbatis*, a septemtrione *Tow*, ab oriente¹⁹ *Verum* et *Voduez* et *Agifei* usque ad *Nogut*. Tricesima *Belysz*,²⁰ que ab oriente terminatur in *Dedteluke Aruk* et *Owvt* et *Hasfa* et *Kurtuel-fa*, a meridie similiter *Aruk* et *Owvt* ultra *Keyris* et *Tulfa* et *Seýr* et iterum *Tulfa* et *Chedyagyfei Surctulfa* et hec silva ad pasturam bestiarum. Tricesimaprima *Suene*, tricesimasecunda *Hirig* nominatur, que ab oriente terminatur²¹ *Sorlogys*, ab austro *Sedfev*, ab occidente *Nogvt* et *Curtuelfa*, a septemtrione *Hudus*. Tricesimatercia

¹⁵ A < > jelek között az oklevél interpolált részei szerepelnek.

¹⁶ Helyesen: terminantur (DHA. 1: 74).

¹⁷ Az *um* szótág rövidítve szerepel az oklevélben (DHA. 1: 74).

¹⁸ Helyesen: terminantur (DHA. 1: 74).

¹⁹ Helyesen: occidente (DHA. 1: 74).

²⁰ Az *s* betű a sor fölé van illesztve az oklevélben (DHA. 1: 74).

²¹ Helyesen: terminantur (DHA. 1: 75).

*Kouas sede nominatur, que ab occidente Appadýkuta terminatur, a septentrione Medues et Chawa Achala et sic demum Kuastý. Tricesimaquarta Vrmandy. (Tricesimaquinta Hethen.)*²² *Tricesimasexta Mortun. Tricesimaseptima Perecud. Tricesimaoctava Berkust. Tricesimanona Sholad. Quadragesima Hagmasker ab oriente terminatur Aruk et Vt ad partem Welpryt, a meridie Balwanus et Burzuta et Aruk ab occidente terminatur cum Almas per Aruk, a septentrione Kewrus ozov et Aruk et Geuruta. Quadragesimaprima est villa Neuýg iuxta Kana dimidio miliario in montibus sita.*

Preterea ex consensu et confirmatione auctoritatis apostolice non solum prescripti populi, verum etiam omnium infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessiones habentium decimationibus curavimus preditare. Eadem etiam auctoritate apostolica mediante decrevimus, ut prefati cenobii abbas generali tantum et solemni duntaxat synodo *Strigoniensis* archiepiscopi interesse teneatur, attamen seu a metropolitano, seu a quolibet alio episcopo, omni contradiccione cessante, confirmationem, consecrationem suscipiat et eius monachi ad ordines provehantur, more etiam episcoporum cum mitra, sandaliis et anulo sive in solemni curia, sive episcoporum conventu vel in loco quolibet religioso liberrime possit assistere et divina officia celebrare. Duas preterea capellas regias, capellam videlicet Beati Petri, monasterio connexam, et alteram, que vulgo *Alba Ecclesia* vocatur, cum earum parrochiis et omnibus pertinenciis contulimus prefato monasterio, in quibus sacerdotes ab abbate constitui predicto populo divinum plenarie exhibeant servicium. Crisma vero et oleum infirmorum quilibet archiepiscopus vel episcopus dare teneatur. Prefati vero monasterii populum iam sepedictum de spiritualibus instruendum et iudicandum *Strigoniensi* archiepiscopo et abbati suo commisimus. In civili autem causa nulli liceat iudicare preter abbatem, nisi forte pro qua sanguis effundi debeat. Forum etiam bis in ebdomeda stare concessimus duobusque in locis: unum superius iuxta Sanctum Petrum die dominico, in vico inferiori quarta feria aliud; omneque tributum ex eis proveniens usui iamdicti monasterii contulimus, necnon et salicidio ab omni inquietudine liberrimo, quod nec tributarium cupiditas, nec possit potentum violencia perturbare. Insuper et liberorum denariorum terciam partem, qui ex advenis in terra ecclesie habitantibus debentur, ad calciamenta fratrum concessimus. Silvarum quoque proventum ubique ecclesie pertinencium, ut in tributis porcorum seu arundinetorum, nulli omnino liceat possidere, nisi abbati. In fontibus vero infra terminos dicti monasterii existentibus molendina sive piscinas absque abbatis permissione nulli liceat facere. Nobiles autem sive ignobiles infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessiones habentes, si post temporum curricula ex donacione nostra obtinuisse dixerint, et contumelia affecti ecclesie contrarii vel eius populo extiterint,

²² A () jelek között a más másolatokból származó kiegészítések szerepelnek.

cum rebus mobilibus expellantur, quia quod Deo contulimus, idem offerre homini nequaquam debuimus. Quod si abbatis imperio non recesserint, potestas regis ablatis rebus omnibus eos crudeliter expellat, ne palliata iniquitas in monasterii pululet excidium. Aque etiam conductu, qui omnes fratrum officinas circuiret, idem decoravimus monasterium. Altaria hiis decoravimus ornamentis, videlicet: XXIX casulis, dalmaticis XIII, tunicis XVIII, cappis LX, palliis altarium XXVII, mantilibus XXIX, palliis ad cooperiendum sedilia III^{or}, albis L, camisiis XXII, cortinis de pallio X et aliis XV, tapetibus ante altaria X, crucibus IX, plenariis VII, altaribus ad viam V, turribulis IIII, candelabris VI, calicibus XI, baccilibus XII, urceis III^{or} de argento, scrineis III, stolis et manipulis XXX. Libris vero, quorum precipua auctoritas fulget in ecclesia Dei: Bibliotheca in duobus voluminibus, Nocturnalibus III^{or}, Antiphonariis V, Lectionariis II cum Ewangelio, Missalibus VI, Psalteriis III^{or}, Gradualibus V, Regulis II, Baptisteriis II, Glosariis II, Quadraginta omeliarum volumine uno. Equis CXX, vaccis LXXXIII, ovibus MCCCCLXIII, porcis CXXXVII, capris XCII.

[...] ²³

Et ut ipsum monasterium ab omni inquietudine sit semotum, precipimus, ut nullus archiepiscopus, episcopus, dux, marchio, comes seu aliqua persona <nobilis vel ignobilis> de iamfatto monasterio aliquomodo se intromittere in mancipiis terris, vineis, rippis, pratis, pascuis cultis et incultis, <salicidiis,> decimacionibus <et in omnibus hiis, que in suprascriptis reperiuntur,> sine concessione abbatis eiusdem monasterii audeat. Quod si fecerit, componat centum libras auri optimi, mediam camere regie, medietatem <vero abbati>. Et ut plus divine ire occursum paveat, sciat se a Patre et Filio et Spiritu Sancto et (a) Genitrice Dei sanctisque apostolis Petro et Paulo et a sancto Benedicto, in cuius honore predictum situm est monasterium, perpetuo anathemate dampnandum et ante tribunal Christi rationem redditurum. Quod ut verius credatur, ha(n)c paginam manibus propriis roborantibus sigilli <nostri munimine in ipso die consecracionis dicti monasterii per ministerium domini *Ascrici Colocensis* archiepiscopi et primi abbatis prescripti monasterii, nobiscum omnibus regni principibus ibi assistentibus,> confirmavimus. Verumtamen circumscripcio nostre donacionis ante nostram coronacionem fuit assignata, ante annos XIII, prius quam fundamentum foderetur, XVII° anno a fundacione monasterium iamdictum est consecratum.

Anno ab incarnatione Domini M^o XV°.

²³ Ide a Szent Istvánt követő uralkodók adományaira vonatkozó részletek vannak beszúrva (DHA. 1: 77–79).

2. Az alapítólevél magyar szövegét saját fordításomban közlöm.²⁴

A fölséges Isten nevében *István*, Isten kedvező kegyelméből a magyarok királya. Hisszük és jól tudjuk, hogy ha az isteni tiszteletre szentelt helyek hatalmát és tiszteletét szaporítjuk, az nemcsak emberi tiszteletre méltó, hanem isteni jutalmat is érdemel. Ezért Isten szent egyháza, illetve valamennyi hívő, a jelenlegiek és jövődöbeliek ismerje meg azt a szándékunkat, hogy mi Isten támogatásával, lelkünk üdvösségéért és országunk megszilárdításáért az Istenanya, Szent Mária és Szent Benedek tiszteletére a *Vas-hegy*²⁵ lábánál lelkiismeretesen monostort építettünk. Hogy az elmélkedő szerzetesi életforma valamely világi szükség miatt nehogy károsodjék, minden gondoskodásunkkal azon voltunk, hogy adományainkkal, az apostoli szentszék beleegyezésével és megerősítésével a monostort megadományozzuk földekkel, erdőkkel, halastavakkal, szőlőkkel, falvakkal, népekkel: szabadokkal és szolgálakkal egyaránt. 200 szabad katonával, akiket olyan katonai szolgálatra fogtunk, hogy ha netalántán valamely vidéken lázadás ütne fel a fejét, fegyveresen siessenek a monostor védelmére, az apátnak pedig 12 lovas legyen a szolgálatára, amikor a királyt meglátogatja. Továbbá 156 lovas szolgálával, 409 olyan szolgálával, akik lovakkal és szekerekkel szolgálnak, 110 szőlőművessel, 36 szántóvetővel, 12 méhésszel, 20 adószedővel, 50 halással, 10 kováccsal, 6 bognárral, 12 esztergályossal, 9 pékkel, 10 szakáccsal, 3 fazekassal, 6 tímárral, 5 poroszlóval, 5 aranyművessel, 8 áccsal, 3 molnárral, 13 juhással, 3 lovással, 3 kanással, 4 vendéglátóval, 4 betegápolóval, 5 harangozóval, a fürdők szolgálatára beosztott 6 szolgálával, akiket szobához rendelt szolgálknak nevezhetünk. Mindezeknek, tudniillik a katonáknak, szolgálóknak, illetve bármilyen rendű más embereknek a helyét, a helységek nevét és számát jelen kiváltáságlevél tartalmazza, 1116 lakóhelyet, amelyek együttesen 41 falut alkotnak. Az első falut²⁶ *Fonsol*-nak nevezik, amelyet keletről *Salsuh*, délről *Aruc*, nyugatról *Chrumvrowozov*, északról *Ruzii* határol. A második falut *Chomur*-nak nevezik, amelyet keletről *Balwanus*, délről *Aruc owtu*, nyugatról *Noghutholmu*, északról *Mege* határol. A harmadik falut *Zumba*-nak nevezik, amelyet keletről *Nogarut*, délről *Rowozluk*, nyugatról *Butanozowa*, északról *Nogwt* határol. A negyedik falu neve *Zaccard*, amely *Nogýsegý* alatt fekszik (és amely az utódaimmal közös tulajdonban lesz, a földekkel, az erdőkkel, a szőlőkkel és a halastavakkal, a nádasokkal, a kaszálókkal, kivéve egy kis ligetet, amely szomszédos Szent Benedek udvarházával, és kizárólag hozzá tartozik).²⁷ Az ötödik falut *Ylsan*-nak nevezik,

²⁴ Az oklevél korábbi magyar nyelvű fordításai: JÁSZAY 1855: 249–254, BORONKAI IVÁNNÉ 2000: 35–40, GÁLLOS F.–GÁLLOS O. 2001: 191–195, GÁLLOS F.–GÁLLOS O.–KÁRPÁTI 2014: 10–12.

²⁵ Az alapítólevél latin helynevei a magyar fordításban mai magyarsággal vagy kikövetkeztetett magyar alakban szerepelnek.

²⁶ A latin *villa* 'faluk' fajtajelölő nem szerepel a nevek előtt, de odaértendő (vö. VI.3.1. alfejezet).

²⁷ A () jelek között az oklevél utólag beillesztett, interpolált részei szerepelnek.

amelyet keletről *Kynesa*, délről *Szerém*, nyugatról *Totis*, északról *Fornogis* határol. A hatodik falut *Batatie*-nek nevezik, amelyet keltről a *Duna*, délről *Azaufey*, nyugatról *Wt*, északról *Pyzis* határol. A hetedik falu *Kulkedý*, amelyet keletről *Clunouz*, délről *Scylfa*, nyugatról *Kuchinkereby*, északról *Kwbaluan* határol. A nyolcadik falut *Daluch*-nak, a kilencedik falut *Chouas*-nak nevezik, amelyet keletről a *Duna*, délről *Aruk*, nyugatról *Scilfa*, északról *Aruk* határol *Donouýz*-ig. A tizedik falut *Velente*-nek nevezik, amelyet keletről *Aruk*, délről *Harumholm*, nyugatról *Twlfa*, északról *Sedefey* és *Tulfa* határol. A tizenegyedik falu *Zeyk*. A tizenkettedik *Zeru*. A tizenharmadik *Bobort*. A tizennegyedik falu *Nodoyca*, amelyet keletről *Sedý* és *Scilfa*, délről *Zurduk* és *Tulfa*, nyugatról *Welg* határol. Tizenkilencedik falut *Gýos*-nak nevezik, amelyet keletről *Chorozt*, délről *Zilfa*, nyugatról *Gwggý*, északról *Sedý* határol. Tizenhatodik falut *Nougrad*-nak nevezik, amelyet keletről *Sey* és *Dobrochachubananogut* határol *Mitar sede*-ig. Tizenhetedik falut *Gurumbona*-nak nevezik, amelyet keletről *Hety's-i Buketulfa*, délről *Scilfa* és *Nognar*, nyugatról *Kurtuelfa* és *Rowozluk* határol. A tizennyolcadik falu *Scedluc*. A tizenkilencedik *Nyuig*. A huszadik falu *Zýlag*. A huszonegyedik *Pol*. A huszonkettedik *Sumlow*, amelyet keletről *Harumkurtuel* és *Seýr* és *Harumtulfa* és *Nouozluk* határol. A huszonharmadik *Zamtow*. A huszonnegyedik falu *Mykuse*. A huszonötödik *Vorost bucaozu*. A huszonhatodik falu *Kulchoud*. A huszonhetedik *Heten*. A huszonnyolcadik *Varkun*. A huszonkilencedik *Kuestý*, amelyet keletről *Apát-széna*, északról *Tow*, nyugatról *Verum*, *Voduez* és *Agifei* határol a *Nogut*-ig. A harmincadik falu *Belysz*, amelyet keletről *Dedteluke*-ben *Aruk* és *Owvt* és *Hasfa* és *Kurtuelfa*, délről ugyancsak *Aruk* és a *Keyris*-en túl *Owvt* és *Tulfa* és *Seýr* és ismét *Tulfa* és *Chedýagyfei Surctulfa* határol, valamint erdő a vadak legeltetésére. A harmincegyedik *Suene*, a harminckettedik falut *Hirig*-nek nevezik, amelyet keletről *Sorlogys*, délről *Sedfev*, nyugatról *Nogvt* és *Curtuelfa*, északról *Hudus* határol. A harmincharmadik falut *Kouas sede*-nek nevezik, amelyet nyugatról *Appadýkuta*, északról *Medues* és *Chawa Achala* és végül *Kuastý* határol. A harmincnyolcadik *Vrmandy*. (A harmincötödik falu *Hethen*.)²⁸ A harminchatodik *Mortun*. A harminchetedik *Perecud*. A harmincnyolcadik *Berkust*. A harminckilencedik falu *Sholad*. A negyvenedik *Hagmasker*, amelyet keletről *Aruk* és *Vt Welpryt* felé, délről *Balwanus* és *Burzuta* és *Aruk*, nyugatról *Almas*-sal *Aruk*-on keresztül, északról *Kewrus ozov* és *Aruk* és *Geuruta* határol. A negyvenegyedik falu *Neuýg* fél mérföldnyire *Kana* mellett a hegyekben. Az apostoli hatalom egyetértésével és megerősítésével nemcsak a fentebb említett néptől, hanem valamennyi, a monostor földjének határán belül birtokkal rendelkezőtől való tizedszedési jogot is neki szánjuk. Ugyanazon apostoli tekintéllyel elhatároztuk, hogy az említett monostor apátjának csak az *esztergomi* érsek általános és ünnepélyes zsinatán kell megjelennie, és vagy az érsek, vagy

²⁸ A () jelek között a más másolatokból származó kiegészítések szerepelnek.

bármelyik más püspök minden ellentmondás nélkül megerősíthesse és felszentelhesse, a szerzetesei pedig vegyék fel az egyházi rendeket. A püspöki jelvények, a süveg, a szandál, a gyűrű az apátot az ünnepélyes gyűlésen éppúgy, mint a püspöki tanácskozáson vagy bármely vallásos helyen szabadon illesse meg, és így végezheti egyházi teendőit. Továbbá adományoztunk két királyi kápolnát is a fentebb említett monostornak: a monostorhoz tartozó Szent Péter kápolnát, és egy másikat, amelyet *Alba Ecclesia*-nak neveznek, plébániáikkal és minden tartozékaikkal együtt azért, hogy az apát által kinevezett papok az említett népnek azokban isteni szolgálatot teljesíthessenek. A krizmát²⁹ és a betegek olaját bármelyik érsek vagy püspök köteles adni. A monostor népének lelki gondozását és a felettel való ítélkezést az *esztergomi* érsekre és az apátra bízuk. Világi ügyekben egyedül az apát ítélkezhesen, kivéve, ha vérontás szükséges. Vásár tartását is engedélyeztük heti kétszer két helyen: az egyiket vasárnaponként a település felső részén, a Szent Péter templom mellett, a másikat szerdánként a település alsó részén. Az ezekből származó teljes adót átengedtük az említett monostor hasznára, és ugyanígy a háborítatlan és szabad sóbányászatot, amelyet sem az adószedők mohósága, sem a hatalmasok erőszakossága nem zavarhat meg. Ezen kívül az egyház földjén lakó jövevényektől begyűjtött szabad dénárok egyharmadát a testvérek lábbelijére adományoztuk. Az apáton kívül senki sem rendelkezhet az egyház erdeinek bevételeivel, legyen az a sertésekre vagy a nádasokra kivetett adó. Csak az apát engedélyével lehet malmokat vagy halászhelyeket az említett monostor határain belül folyó patakokon létesíteni. A monostor határain belül földet birtokló nemeseket vagy nem nemeseket, ha azt mondják, hogy a mi adományunkból jutottak ezekhez, és szégyenszemre egy idő után az egyház és népe ellenségévé válnak, ingóságaikkal együtt ki kell űzni, mert amit Istennek adtunk, azt semmiképpen sem szánjuk az embernek. Ha az apát parancsára nem távoznak, akkor a királyi hatalom irgalom nélkül utasítsa ki őket megfosztva minden vagyonuktól, hogy a leplezett jogtalanság ne okozhasson kárt a monostornak. A monostort vízvezetékekkel is felszereltük, amelyek a testvérek műhelyeit folyja körbe. Az oltárokat a következő egyházi felszerelésekkel díszítettük fel: 29 kazulával,³⁰ 14 dalmatikával,³¹ 18 tunikával,³² 60 kappával,³³ 27 oltárterítővel, 29 kendővel, 4 székkerítővel, 50 albával,³⁴ 22 inggel, 10 selyemleppellel és 15 másikkal, 10 oltárszőnyeggel, 9 feszülettel, 7 vánkossal, 5 hordozható oltárral, 4 füstölővel, 6 gyertyatartóval, 11 kehellyel, 12 kézmosó tállal, 4 ezüstkorsóval, 3

²⁹ Olivaolaj és balzsam megszentelt keveréke (KatLex.).

³⁰ Miseruha (KatLex.).

³¹ A diakonus (szerpap) liturgikus ruhája (KatLex.).

³² Liturgikus ruha (KatLex.).

³³ Csuklyával ellátott liturgikus köpeny (KatLex.).

³⁴ Bokáig érő, bő ráncokban eső liturgikus ruha (KatLex.).

szelencével, 30 stólaival³⁵ és karkendővel.³⁶ Könyvekkel, amelyeknek sajátos tekintélye kitűnik Isten egyházában: a Szentírással két kötetben, 4 éjjeli zsolozsmáskönyvvvel, 5 antifónás könyvvvel, 2 szentlecke-könyv az evangéliummal, 6 misekönyvvvel, 4 zsoltároskönyvvvel, 5 énekeskönyvvvel, 2 regulával, 2 kereszttelőkönyvvvel, 2 biblimagyarázatokat tartalmazó könyvvvel, 1 negyven szentbeszédet tartalmazó kötetel. 120 lóval, 84 tehénnel, 1464 juhval, 137 disznóval, 92 kecskével.

[...]³⁷

És hogy a monostor szabad legyen minden nyugtalanítástól, megparancsoljuk, hogy se érsek, se püspök, se herceg, se örgróf, se ispán, se bármely más <nemes vagy nem nemes> személy az apát engedélye nélkül ne merjen beleavatkozni a fent említett monostor ügyeibe, amelyek földtulajdonnal, szőlőkkel, folyópartokkal, rétekkel, művelt vagy műveletlen legelőkkel, <sóbányákkal,> tizedszedéssel <és minden olyan üggyel kapcsolatos, amelyek szerepelnek az oklevélben>. Ha valaki mégis ilyet tenne, fizessen száz font tiszta aranyat: egyik felét a királyi kincstárnak, másik felét <az apátnak>. És hogy az Isten haragjától jobban féljen, tudja meg, hogy az Atya, a Fiú, a Szentlélek, a Szűzanya, Péter és Pál apostolok és Szent Benedek, akinek a tiszteletére az említett monostort alapították, örök átka sújtsa, és Krisztus ítélőszéke előtt fog számot adni. Hogy ennek még nagyobb hitelt adjunk, ezt az oldalt saját kezűleg hitelesítvén, pecsétünk <ráerősítésével a mondott monostor felszenetelésének napján *Asztrik, kalocsai* érsek, az említett monostor első apátjának hivatala által, illetve az ország valamennyi főemberének jelenlétében> megerősítettük. Mindazonáltal adományaink lejegyzése koronázásunk előtt megtörtént, 14 évvel az alap megásása előtt, az említett monostort 17 évvel az alapítás után felszentelték. Az Úr megtestesülésének 1015. esztendejében.³⁸

³⁵ Kb. 2,5 m hosszú, szalag formájú liturgikus ruha, a papi hatalom jelképe (KatLex.).

³⁶ A bal karon viselt liturgikus ruhadarab (KatLex.).

³⁷ Ide a Szent Istvánt követő uralkodók adományaira vonatkozó részletek vannak beszúrva (DHA. 1: 77–79).

³⁸ A dátum több problémát is felvet (lásd II.1. alfejezet).

III. A zalavári apátság alapítólevelei

1. A zalavári apátság

1. Zalavár már a 9. századtól nevezetes hely volt: az akkori neve *civitas Priwinae*, *Mosaburg* 'Mocsárvár' vagy *castrum Chezilonis*. Ez a hely volt a Karoling Birodalom legkeletibb grófságának a központja. A grófság alapítója a Duna feletti morvák hercege által száműzött Priwina volt, aki Nagy Károly unokájától, Német Lajostól 840 körül a Zala folyó mellett kapott hűbértartókat, majd néhány év múlva teljes tulajdonába került Alsó-Pannónia egy része. Priwina feladata közé tartozott — amellet, hogy a térséget hatalmi-politikai és gazdasági értelemben is a birodalom szerves részévé tegye —, Pannónia provincia lakosságának körében a keresztény hit terjesztése. Első dolgai egyike volt ezért, hogy templomot építtessen, amit 850-ben szentelt fel a salzburgi Liupram érsek Szűz Mária tiszteletére. Ezt követően Adorján tiszteletére is emeltek egy templomot. A 9. században a honfoglaló magyarok megérkezésével szakadt félbe ez a folyamat: a Mosaburgi grófság nem maradt a birodalom része, a népesség pedig nem őrizte meg a kereszténységét. A Szent István alatt érkező térítők tulajdonképpen előlről kezdték elődeik munkáját (vö. FÜSSY 1902: 7–23, SZŐKE B. 1996: 25–30, 2019: 9–13, RITOÓK 2019: 17, 20).

2. A történeti források alapján kétségtelen, hogy István király alapította a Veszprémi egyházmegyéhez tartozó zalavári apátságot a Zala-völgyben a Zala folyó állandó kiöntései között, a Balatontól nyugatra fekvő mocsaras szigeten. Ezt az országos jelentőségű eseményt a Pozsonyi Évkönyv például így említi meg: „1019: dedicatur ecclesia S. Adriani M.” (SRH. 1: 125), azaz „Felszentelik Szent Adorján egyházát” (KRISTÓ 1999b: 355). GYÖRFFY GYÖRGY ebből a megfogalmazásból azonban arra következtetett, hogy ebben az évben még nem beszélhetünk a monostor, csak a Szent Adorján tiszteletére szentelt világi egyház megalapításáról.¹ Az évkönyvek és a krónikák a bencés vagy ciszterci monostorok kapcsán ugyanis mindig a *monasterium* szót használják, és nem az évkönyvben szereplő *ecclesia*-t. A monostor alapításáról nem tudunk közelebbit, hiteles adataink csak a 13. század elejéről vannak (1977: 325–326). Az ezredforduló táján Veszprém herceg örökölte a régi udvarházat, kápolnát és palánkvárat, amit még Priwina épített, és a 10. században Kál harka és fia, Bulcsú birtokolt.

¹ Ennek igazolására TÓTH ENDRE további érveket sorakoztat fel (1999: 31).

GYÖRFFY szerint Veszprém herceg újíthatta fel a bazilikát 1018-1019-i távozását megelőzően, a monostor pedig csak a bazilika 1019. évi felszentelése után épült mellé (1977: 326).

Mások ugyanakkor az 1019-es évet a monostor alapításának éveként is említik (vö. THOROCZKAY 2009: 1408). A Zalavári oklevél kritikai kiadása előtti latin nyelvű kommentárban már maga GYÖRFFY GYÖRGY is úgy hivatkozik a Pozsonyi Évkönyv bejegyzésére, mint ami igazolja az apátság 1019. évi alapítását (DHA. 1: 90).

3. A 11. századi bencés monostor a Karoling-kori udvarház helyén létesült. A 11. századi Szent Adorján templom Karoling-kori elődje azonban nem a mártír tiszteletére felszentelt templom, hanem a jobb állapotban lévő Szűz Mária templom. A templom újjáépítéséhez felhasználhatták Szent Adorján Karoling-kori templomának romjait, ahonnan átszállították a mártír szent ereklyéjét az egykor Szűz Mária tiszteletére felszentelt templomba (vö. SZÖKE B. 1996: 27, RITOÓK 2019: 17).

Adorján Maximianus császár uralkodása alatt szenvedett vértanúságot Nikomédiában (másképpen Nikodémiában) a 4. században. A keresztényüldözések alkalmával Adorján a szolgálattevők kapitánya volt, de látva a keresztények állhatatosságát a megpróbáltatások közepette, felvetette magát a keresztények sorába (SOMORJAI 2019: 35–38).²

CSELENKÓ BORBÁLA a Zala megyei szerzetesrendekről szólva az Árpád-kori Zala megyében lévő apátságok (a tihanyi, az almádi, a csatári, a kapornaki, a hahóti és a murakeresztúri) között a zalavárit tartja a legnagyobb, a legbefolyásosabbnak és a leginkább önállónak (2006: 12). Ezzel szemben FÜSSY TAMÁS úgy jellemzi a zalavári apátságot, hogy a viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt sem írásaival, sem egyéb munkásságával nem gazdagította különösképpen a magyar történelmet (1902: 5).

A monostort az 1440 utáni belháborús időszakban erődde, később a török veszély miatt végvárrá alakították át. I. Lipót intézkedései nyomán a 18. század elején a többi végvárral együtt felrobbantották. A bajorországi (göttweigi) bencések örökölték meg az apátság javait, akik nem a romokat építették újjá Zalavárban, hanem új templom és monostor építésének engedélyezését kérték a közeli Zalaapátiban. Az építkezés 1753 és 1757 között zajlott. Az új építmény alapozásához a zalavári romokat kőbányaként használták fel. A zalavári apátság 1872-ig a göttweigi apátság alá tartozott. Ezt követően egy évtizedig önálló volt, majd a Pannonhalmi Főapátsághoz, a Magyar Bencés Kongregációhoz csatolták ötödik apátsággént (Bakonybél, Tihany és Dömölk mellett). Az apátság 1950-ig megtartotta a Zalavári Bencés Apátság nevet, és 8-10 bencés élt ott. Az államosítás óta a

² Adorján kultuszához vö. MEZŐ 1996: 51, 2003: 31–32, TÓTH E. 1999.

rendház épülete szociális célokat szolgál, a templom pedig plébániatemplomként működik (SZÖKE B. 1996: 27, SOMORJAI 2019: 29–30, 43).

Az apátságnak, illetve környékének rendszeres feltárása a 20. század közepén indult meg. 1994-től két intézmény (az MTA Régészeti Intézete képviselőjében Szőke Béla Miklós és a Magyar Nemzeti Múzeum részéről Ritoók Ágnes) együttműködése révén valósul meg a feladat. A feltárások során előkerült maradványok csak tovább erősítik azt az írott források alapján már kialakult nézetet, hogy a 9. századi település a Karoling Birodalom legkeletibb grófságának székhelye volt, és a keresztény térítés pannóniai központjaként azonosíthatjuk (RITOÓK 2001: 322–327).

2. Az alapítólevelek filológiai megítélése

1. A zalavári apátság István idejéből származó adományairól két oklevél is megemlékezik. Az okleveleket a mai tudásunk szerint a következő évszámmal datálhatjuk: +1019 [14. század eleje]/+1328/1347/1370 és +1024 [14. század közepe]/+1339/1350 (SZENTPÉTERY 1923: 4–5, DHA. 1: 86–87, 98). A Zalavári oklevelek szövegeinek elemzését GYÖRFFY GYÖRGY közlésére támaszkodva végzem el (DHA. 1: 91–92, 101–102, vö. III.4. és 5. alfejezet).

A bizonyos fókig megegyező, de emellett különböző, valamint egymást ki is egészítő 1019-re, valamint 1024-re datált oklevelek már azzal is gyanút keltenek az olvasóban, hogy az alapító király intézkedéseit két külön évből származó iratban rögzítették. A középkorban nem volt ugyan szokatlan az az eljárás, hogy ugyanaz az oklevéladó bizonyos idő elteltével adományai és intézkedései kiegészítésének szándékával újabb oklevelet adott ki, de csak az írásbeliség megszilárdulásának időszakában, az oklevélírói gyakorlat nagyobb arányúvá válásának korában vált ez az eljárás elterjedtebbé. Ezzel szemben azonban „mindjárt Szent István korában, amikor számos püspökségre vonatkozólag sincs adatunk, hogy alapításukat, vagy a részükre történt intézkedéseket oklevélbe foglalták volna, nagyon feltűnő, hogy egy apátság, még pedig nem is a legfőbb, már öt év múlva új oklevelet kapott” (SZENTPÉTERY 1938: 139). Az oklevelek valós voltaival kapcsolatos kétségeinket tovább fokozza az a körülmény, hogy több birtok mindkét oklevélben úgy fordul elő, mintha az oklevél kiállításának az évében kapta volna az apátság István királytól (vö. KARÁCSONYI 1891: 107): a Csongrád megyei Szentadorjánmártír (a mai Mártély), a Zala megyei Esztergár és Borol, illetve a csányi vásár jövedelme: +1019: „Et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt: *Tisciam*) cum ecclesia Sancti Adriani [...] *Strygar* [...] *Borul* [...] et eciam dedimus redditus fori *Cha(n)*” (DHA. 1: 91). Magyarul: „És Szent Adorján szolgálatára adtunk birtokokat, tizedeket, (halászhelyeket, melyeknek) a nevei (következők: *Tiszá-t*) Szent Adorján

egyházával [...] *Strygar* [...] *Borul* [...], adtuk továbbá a *Cha(n)*-i vásár jövedelmét” (a fordítás tölem származik: Sz. M.). +1024: „Contulimus eciam prefato monasterio piscinas simul cum insulis aque *Balatini* una cum silvis adiacentibus villis ipsius ecclesie *Zalauar* et *Burull* nuncupatis [...]. Addidimus eciam piscinam *Plyske* cum villis ac prediis, videlicet [...] *Strigar* [...] redditus fori *Chan* prope fluvium *Zala* [...] predium *Zenthadrianmartyr* vocatum circa *Tyzziam*” (DHA. 1: 101–102). Magyarul: „A nevezett monostornak halászhelyeket is adományoztunk a *Balaton* szigetein az egyház *Zalauar* és *Burull*-nak nevezett falvaival szomszédos erdőkkel együtt [...]. Hozzáadtuk még *Plyske* halastavat falvaival és birtokaival együtt, ezek [...] *Strigar* [...] a *Zala* folyó melletti *Chan* vásárának jövedelme [...] a *Tisza* melletti *Zenthadrianmartyr* nevű birtok” (a fordítás tölem származik: Sz. M.). Persze felvetődhet az a lehetőség is, hogy a később kiállított oklevélben a megerősítés szándékával szerepelnek ezek a korábban már az apátságnak átadott javak, de ezt a lehetőséget meg az bizonytalanítja el, hogy vannak olyan falvak (pl. a *Zala* megyei *Rada* vagy a *Somogy* megyei *Füze*gy: *Rada*, *Fyze*gh, DHA. 1: 91), amelyek csak a vélhetően korábban kelt oklevélben szerepelnek. Ezek mellett egymásnak ellentmondó intézkedések is tetten érhetők a datálásuk szerint öt év különbséggel íródott oklevelekben: 1019-ben például Szent István 40 olyan falunak a tizedét engedte át az apátságnak, amelyeknek mások voltak a földesurai, 1024-ben pedig a korábbi intézkedést nem említve csak a monostor birtokain adományozott tizedeket (vö. KARÁCSONYI 1891: 107–108).

2. A Zalavári oklevelek státuszának megállapításában a 19. század végétől szokatlan egyöntetűség figyelhető meg a kutatók körében (a zézetek összefoglalását lásd DHA. 1: 90–91, THOROCZKAY 2009: 1408–1409).³ KARÁCSONYI JÁNOS már Szent István király okleveleiről írt monográfiája (1891) előtt is szólt az 1019. évi oklevél keletkezéséről. Gyanúsak tartotta, hogy a monostornak szolgálatot tevő szolgaszemélyzetről egyáltalán nem szól az oklevél, pedig első királyaink idejében a szolgálatokat végzők adományozása sokkal becsesebb adomány volt a földbirtokokénál (1887: 322). Ezt követően a Szent István okleveleiről szóló művében három szempont (1. az oklevél egyezik-e a kor viszonyaival és 2. az egykorú oklevelekkel, 3. az oklevél adatai megfelelnek-e a későbbi oklevelek adatainak) alapján egyértelműen hamisnak mondja mindkét oklevelet.

³ Nem elhanyagolható kivételként kell azonban megemlítenünk FÜSSY TAMÁST, aki a 20. század elején az apátság perjeleként megírta annak történetét (1902). KARÁCSONYI így ír az apátsághoz fűződő viszonyáról: „Nagyon megszerette a szerző ezt az apátságot [1889-ben 73 évesen lett a zalavári apátság perjele és levéltárának őre], s ezért épen úgy nem fogadta el az 1019, 1024 és 1091 évekre tett levelek hamis-voltát, mint a hogy sok anya nem hiszi el, hogy az ő gyermeke rossz, bármennyire nyilvánvaló is az” (1905: 250).

Az 1019. évi oklevél például *Ordinis Sancti Benedicti*-ként nevezi meg az apátságot, egy, a 11. században íródott oklevélben azonban efféle megkülönböztetésre nem lett volna szükség, hiszen hazánkban ekkor még a bencések mellett más szerzetesrend nem is volt ismert (1891: 114).⁴ Ez az oklevél sok formulát vesz át a Pannonhalmi oklevélből, de több esetben el is tér az ottaniaktól. Ezek a különbségek tovább erősítik azt a nézetet, hogy az oklevél nem készülhetett a 11. században, hiszen az oklevél írója a Pannonhalmi oklevélből kölcsönzött formulákban szereplő szavakat, illetve kifejezéseket a 11. században még nem ismeretekre cseréli fel (1891: 116–120). Nem elvitatva KARÁCSONYI érvelésének jogosságát, azt fontos megjegyeznünk, hogy a formulák megváltozott szóhasználata az átírásnak is lehet a következménye.

Az 1024. évi oklevél koholtsága mellett az egyik fontos érv pedig az, hogy számos olyan birtokot említ, amelyek egyéb oklevelek tanúsága alapján az 1240. év környékén még mások tulajdonában voltak, az oklevelet tehát csak a 13. század közepe után hamisíthatták (1891: 131–132, lásd még KARÁCSONYI 1887: 321–324, 1891: 107–133, 1892: 84–85).

ERDÉLYI LÁSZLÓ alapvetően KARÁCSONYI JÁNOS szempontrendszerét követve először arra törekedett, hogy megvédje az oklevelek hitelességét az ellenük felhozott érvek megcáfolásával (1902b: 476–500), de minthogy megnyugtató módon nem tudott kiállni az oklevelek 11. századi volta mellett, az oklevél hamisságának megállapításában végül elfogadta KARÁCSONYI JÁNOS álláspontját. SZENTPÉTERY IMRE is hasonló véleményen van, amikor határozottan kizárja ezt a két oklevelet azon oklevelek köréből, amelyek akár csak részben is Szent István korából származának (1938: 140).

3. Az 1019. évi oklevél hamisítási időpontjának meghatározásában az lehet a legfőbb segítségünk, hogy az oklevél szerint István király három olyan falu (a Zala megyei *Magyarad*, *Kolon* és *Sztolc* ~ *Osztolc*): +1019: „ville decimarum hee sunt: *Magyarad* [...] *Kolon* [...] *Stolcz*”, DHA. 1: 91) tizedét is az apátságnak adományozta, amelyekért a 14. században az apátság apátja a veszprémi káptallal pereskedett (vö. KARÁCSONYI 1891: 119).⁵ A per 1308 és 1341 között folyt, és 1327-ben az apátság oklevelének a vizsgálatát kéri. Ez alapján pedig az feltételezhető, hogy 1308 és 1326 között készülhetett el a hamis oklevél (ERDÉLYI 1902b: 505). PÜSPÖKI NAGY PÉTER ERDÉLYIvel szemben egy jó fél évszázaddal korábbi időpontot, az 1250-es évek elejét jelöli ki az oklevél hamisítási időpontjaként, hiszen ekkor is pereskedett az apátság a tizedei ügyében (1989: 54–55).

⁴ A kifejezés 11. századi használatához lásd ERDÉLYI 1902b: 496.

⁵ Az említett három falu mellett a per később Csács falu tizedei miatt is zajlott (vö. ERDÉLYI 1902b: 505).

ERDÉLYI LÁSZLÓ Szent István oklevelének Szent László hamis oklevelével való rokonságából az 1024. évi oklevél hamisításának időpontját 1341 és 1346 közti időszakra következteti ki (1902b: 506). GYÖRFFY GYÖRGY ezt az időpontot csak néhány évvel módosítja mindkét irányba: véleménye szerint a kezdő időpontot 1343-ra kell változtatnunk, Merenye birtokra vonatkozó jogigényét ugyanis ebben az évben fogalmazta meg az apátság. A záró időpont pedig az alapján módosítandó 1347-re, hogy Szent István oklevelével rokon Szent László-kori hamis oklevél az 1019. évi oklevelet is megőrző 1347. évi oklevélben maradt meg (DHA. 1: 100, 312–316).

PÜSPÖKI ennek az oklevélnek a keletkezését szintén korábbra teszi, az oklevelet véleménye szerint 1228 és 1241 között szerkesztették, és ezzel együtt azt is mondja, hogy az 1024-re datált oklevél hamis szövegét az 1019. évinél korábban jegyezték le (1989: 58). A csányi vásárvám adományozásának mindkét oklevélben való megjelenése alapján vallja az 1024-es oklevél korábbi keletkezését: „ha ugyanis az 1024-i oklevél szerkesztésekor már létezett volna az 1019-i dátumot viselő hamisítvány, akkor a kibocsátási dátum szerint újabb oklevélbe nem foglalták volna bele az állítólag öt évvel korábban már elnyert csányi vásárvám adományozását” (1989: 57). Ez az érvelés azonban már azzal is megcáfolható, ha az idézett szövegrészben az oklevelekre vonatkozó dátumokat egymással felcseréljük, hiszen ahogyan arra már korábban is utaltam, az okleveleket többek között az keveri gyanúba, hogy számos adomány ismétlődik bennük anélkül, hogy utalás történné a másik oklevélre.

A két oklevél datálásából látszik (+1019/+1328/1347/1370 és +1024/+1339/1350), hogy nemcsak az 1019. és 1024. évi oklevél bizonyult hamisnak, hanem az ezeket átíró 1328. és 1339. évi iratok is. A zalavári apátságban 1341-ben volt egy tűzvész. Az ugyanerre az évre keltezett hamis oklevélben a veszprémi káptalan bizonyítja, hogy a sekrestyés egy alkalommal elfelejtette eloltani a gyertyát, ami éjszaka az ágyára esett, és a kialakult tűz elhamvasztotta az istentisztelet során használt tárgyak mellett a monostor okleveleit is, például a pápai bullákat, valamint a szent királyok és utódaik pecsétjével ellátott kiváltságleveleket is (PRT. 7: 519). A 14. századi tűzvész ténye egy 1346-os (DHA. 1: 312) és egy 1347-es (PRT. 7: 520) oklevél alapján bizonyítottnak tűnik. Ez utóbbi oklevél a somogyvári konvent 1370. évi átiratában maradt meg. Ez az az oklevél, amely 1347-ben átírja Károly királynak a monostor részére 1328-ban adott kiváltságlevelét, amelyben Szent István és Szent László adományaiban megerősíti a zalavári apátságot. Az 1347. évi oklevél elmondja, hogy az 1328. évi oklevél pecsétje a tűz során megsérült, de azonosíthatóságát megőrizte.

4. Az 1019. évi oklevélben 68, az 1024. évben pedig 38 szórvány szerepel. Az adományok túlnyomó többsége az apátság közelében, Zala megyében található, csak néhány adomány származik a szomszédos Vas (*Razna*), Veszprém

(*Dewecher, Koruntal*), Somogy (*Myrenya, Bulchew, Chorgow*) megyékből, illetve a távolabbi Tolna (*Modacha*) és Csongrád (*Zenthadrianmartír*) megyékből, egynek (*Schot*) pedig teljesen bizonytalan a lokalizációja.

Az 1019. évre datált Zalavári oklevél felhatalmazást ad a Szent Adorján monostor apátjának, Péternek, hogy a neki adományozott két kápolnán kívül újabbakat építhessen, megengedi számára a püspöki jelvények viselését, a tizedadó helységek és vámhelyek mellett felsorolja az apátság halastavait és egyéb jövedelmeit is. Az 1024. évi Zalavári oklevél pedig arról számol be, hogy (Székes) fehérváron egyházi és világi előkelők társaságában az apát kérésére Szent István király védelembe veszi az apátságot. Az oklevél emellett az apátságot bíraskodási kiváltságban részesíti, vásártartási joggal ruházza fel, felsorolja azokat a halastavakat, falvakat és birtokokat, amelyeket Szent István a tizedükkel és minden jövedelmükkel együtt az apátságnak adományozott (SZENTPÉTERY 1923: 4, DHA. 1: 91–92, 101–102, THOROCZKAY 2009: 1408–1409).

3. Létezett-e egy hiteles Szent István-kori oklevél?

1. Az oklevelekhez kritikai szemlélettel közelítő GYÖRFFY GYÖRGY a Zalavári oklevelek esetében nem számol István-kori előzménnyel, de 11. századival igen. Az 1019. évi hamis oklevélnek van ugyanis egy olyan, birtokokat összeíró része, amely vélhetően egy egykor létező 11. század végi összeírára vezethető vissza (1977: 325, DHA. 1: 86–87, 98–102).

A 12. század elejéről Szent László neve alatt fennmaradt egy oklevél, amelyet ugyanaz az oklevél tartott fenn, mint az apátság 1019. évi oklevelét: +1101/+1328/1347/1370 (DHA. 1: 313–316). Szent László 1095-ben halt meg, uralkodással 19 évet töltött, azaz már a datálás is kétségesessé teszi az oklevél hitelét, miszerint 1101-ben a király uralkodásának 22. évében állították ki (vö. DHA. 1: 313, ERDÉLYI 1902b: 500). Ez az oklevél helyneveket egyébként nem tartalmaz, és valószínűleg az 1341-es tűzvész után hamisították (DHA. 1: 315, ERDÉLYI 1902b: 505). És ha ez így van, akkor az az 1327. évi oklevél, ami még a tűzvész előtt keletkezett, csak a 11. század végén rögzített hiteles Szent László-kori összeírára utalhat a szövegében, és nem a ma is ismert, később hamisított változatára (DHA. 1: 312). A hiteles oklevélből — minthogy a tűzvész elemésztette — nem került át egyetlen szövegegység sem a 14. század közepén hamisított, máig fennmaradt Szent László-kori „összeírásba” (DHA. 1: 312–316).

Szent László korában amiatt a királyi rendelet miatt tartották fontosnak a korábbi kiváltságok megerősítését, amely kötelezővé tette, hogy az egyházak kapják vissza az idegen kézbe került birtokaikat és járulékaikat (vö. FEJÉRPATAKY 1892: 3–4). A nyelvi elemzés szempontjából a körülmények azonban nem mindig olyan szerencsések, hogy az alapítóleveleket (legyenek azok hitelesek vagy hamisak),

illetve az adományok 11. század végi összeírását két különálló oklevélként tudjuk vizsgálni. A Zalavári oklevelek esetében — a Pécsváradi oklevélhez hasonlóan (DHA. 1: 63–80, VI.3. alfejezet) — a Szent László korában, a 11. század végén készült eredeti összeírásból pusztán annyi maradt fenn, amennyit a tűzvész előtt beleszerkeszthettek az 1019. évre datált hamis oklevélbe. Ennek az oklevélrésznek az értékelése azonban nem könnyű feladat (vö. SZŐKE 2021a, VI.5. alfejezet).

2. ERDÉLYI LÁSZLÓ megjegyzése alapján, hogy tudniillik „a Szent István korába visszanyúló apátságnak a pannonhalmihoz hasonlóan volt már néhány száz oklevele, mikor a tűz mindezt elhamvasztotta”⁶ (1902b: 504), esetleg arra gondolhatunk, hogy ERDÉLYI lehetségesnek tartotta egy István-kori hiteles alapítólevél létezését. PÜSPÖKI NAGY PÉTER pedig a két Zalavári oklevél közül az általa korábbi időre datált 1024-es irat tárgyalásakor említi meg annak a lehetőségét, hogy azok a jelenségek, amelyek a 11. századra utalnak, nemcsak úgy értelmezhetők, hogy a hamisító a Pannonhalmi oklevélből kölcsönözte azokat, hanem az is előfordulhat, hogy ezek a hiteles eredeti oklevélhez vezetnek vissza minket. A formulákon kívül néhány birtok adományozását is korainak tartja. Az azonban nem túl megnyugtató, hogy a 11. századi irat létezését azzal próbálja bizonyítani, hogy a monostor 1024 táján már biztosan létezett, hiszen Szent Gellért nagyobbik legendája szerint a csanádi püspökség megalapításakor (1030-ban) a zalavári monostor is küldött szerzeteseket (1989: 58). Egyrészt előfordult, hogy az apátságok alapítása nem járt együtt az alapítólevél kiállításával (SZOVÁK 2001: 38), másrészt pedig GYÖRFFY GYÖRGY korábban már igazolta azt, hogy a legenda idézett része szintén a 14. századból származik (1977: 325).

SZOVÁK KORNÉL elképzelhetőnek tartja, hogy volt az apátságnak egy eredeti alapítólevele, csak az később nem felelt meg a korszerű követelményeknek. Ezt a vélekedést azonban érvekkel nem támasztja alá, csak a korabeli oklevélírás gyakorlatából vonja le ezt a következtetést a bencés apátságok okleveleivel kapcsolatban. A magyar oklevélkiállítás kezdeteikor ugyanis előfordulhatott az, hogy bár rögzítették írásban az eseményeket, de a kiállított dokumentum nem tért ki minden részletre. Később, különösen a 13. század első felétől kezdődően, amikor egy-egy birtok vagy jog bizonyításához szükséges volt az oklevelek bemutatása, ezek a (hiányos) oklevelek nem voltak megfelelő jogbiztosító eszközök, ezért törekedtek azok kiegészítésére, azaz interpolálására. Az alapítás írásbeli rögzítésének elmaradása vagy az egykor kiállított dokumentum elvesztése (formailag) hamis oklevelek beszerzésére ösztönözte a tulajdonosokat (2001: 38, vö. ERDÉLYI 1902b: 507).

⁶ A veszprémi káptalan jelentését az 1341. évi tűzvészről lásd ERDÉLYI 1902b: 519.

Az újabb kutatások egyértelműen azok közé az oklevelek közé sorolják a Zalavári okleveleket, amelyeknek nincsen 11. század eleji előzménye (THOROCZKAY 2009: 1408–1409).

4. Az 1019. évi alapítólevél szövege és magyar fordítása

1. Az alapítólevél latin szövegét GYÖRFFY GYÖRGY szövegközlése (DHA. 1: 91–92) alapján adom közre.⁷

In nomine Domini Dei sumpmi. *Stephanus* superna providente clemencia Hungarorum rex. Credimus et vere scimus, quod si loc(is divino cultui manci)pat⁸is possessiones atque honores adaugmentaverimus, id non solum laude humana predicandum, verum divina mercede remunerandum. Quocirca omnium sancte Dei Ecclesie fidelium nostrorumque presencium atque futurorum sollers conperiat (intencio, quod nos divino ins)tinctu fundavimus monasterium in Insula *Zaladiensi* Ordinis Sancti Benedicti, quod anno ab incarnationis⁹ Domini M^o X^{mo} nono per Dei (subsidium, ob anime) nostre remedium, pro stabilitate regni nostri ad finem perduximus, in quo iussu nostro dedicata est ecclesia Beati Adriani, que est in *Zala*, simul cum duabus capellis eius, una, que est in honorem Sancti Georgii, altera, que est (in honore Sancti Laurencii), a duobus episcopis, scilicet *Modesto* et *Boniperto*,¹⁰ ubi ordinavimus abbatem Latinum, nomine *Petrum*, conferendo eidem potestatem, ut in dyocesi (capellarum antedicta)rum processu temporis, quod necesse est fieri, plures capelle possint edificari, que tamen ad iam nominatas capellas tenebuntur habere respectum. Contulimus eciam eidem auctoritate apostolica nobis annuente, ut in precipuis sollempni(tatibus ornamentis po)ntifi(ca)libus uteretur. Condonavimus eciam, ut capellas sacerdotibus possit investire. Et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt: *Tisciam*) cum ecclesia Sancti Adriani, *Rada*, *Strygar*, *Zalawar*, *Chash*, *Borul*, *Cendj*, *Njmygh*, *Besseneu*, *Fyzegh* cum duodecim aratris, et eciam dedimus redditus fori *Cha(n, Chorgow*, et redditus) *Coloniensis* aque et pontis civitatis, et decimam equorum nostrorum in insula, que vocatur *Schepel* in poledris, et ducentas ulnas de su(b)tili panno pro indumentis fratribus) de camera nostra. Ville decimarum hee sunt: *Pobor*, *Kurbw*, *Zeulus*, *Kustan*, *Mand*, *Dewecher*, *Egrug*, *Path*, *Kestel*, *Koruntal*, *Waro(us, Hydweg, Magyarad, Schot, Kolon, Kom)ar*, *Kolumbwk*, *Sthopj*, *Stolcz*, *Byqui*, *Wolupuna*,¹¹ *Reche*, *Myrenja*, *Korus*, *Zobor*, *Sobor*, *Wrutzun*, *Wng*, *Ker(echen, Gelse, Rayk, Byquin, Pacha, Ig-*

⁷ A korábbi szövegkiadásokhoz lásd DHA. 1: 89–90.

⁸ A () jelek között a más másolatokból származó kiegészítések szerepelnek.

⁹ Helyesen: incarnatione (DHA. 1: 91).

¹⁰ Az *er* szótag rövidítve szerepel az oklevélben (DHA. 1: 91).

¹¹ Az *n* betű rövidítve szerepel az oklevélben (DHA. 1: 91).

*ruch, Raduh, Gestred, Sclauonica R(okolian), H(ung)arica Rokolyan, Lengen, Gechye, Pyssteka, Horwat, Isobor, Kal, Palkana, Arach(a. Et ne episcopus parochianus iniurias querimoniasve in co)lleccione decimacionis predictarum villarum pateretur, sibi alios terminos decimacionis assignando contulimus. Quod si ipse contra nostra statua, quod absit, ini(que agere vel querere voluerit), ante Deum, iudicem vivorum et mortuorum in die iudicii se contendere nobiscum sciat. Sit ad¹² ipsum monasterium ab omni inquietudine semotum. Pre(cipimus eciam sub testificacione Domini nostri Jesu Christi, ut nullus potentum vel aliqui)s magnus sive parvus de iamdicto monasterio aliquo modo se intromittere in mancipiis, terris, vineis, decimationibus, piscacionibus, rÿpis, platicis sine consensu eius(dem abbatis) audeat vel presumat. Piscine autem hee sunt: *Alba piscina* cum quinquaginta piscatoribus in villa *Podgrad*, alie minores piscine: *Modacha* pro usionibus,¹³ *piscina(a civitatis iuxta Draawam in Bolsa* cum duodecim piscatoribus), et in insula; item in *Draua* duodecim libras cere et duodecim pelles vulpinas et trecentas pelles spiriolorum. Si quis autem potens voluerit auferre vel destruere de hoc, quod nos, *Stephanus* rex dedimus Sancto Adriano, ira Dei et nostra sit contra illum, et conponat quinquaginta libras auri optimi, medium camere nostre ac medium prefato monasterio sui(s)que r(ectoribus, maledictionisque perpetue) vinculo eternaliter feriat. Et ut verius credatur, hanc paginam sigillo nostro autentico corrigie appensione iussimus sigillari.*

2. Az alapítólevél magyar szövegét saját fordításomban közlöm.¹⁴

A legfölségesebb Isten nevében. *István*, az isteni gondviselés kegyelméből a magyarok királya. Hisszük és valóban tudjuk, hogy ha az isteni tiszteletnek szentelt helyeket birtokokkal és tekintéllyel szaporítjuk, az nemcsak emberi tiszteletre méltó, hanem isteni jutalmat is érdemel. Ennélfogva Isten szent egyháza, illetve valamennyi hívő, a jelenlegiek és jövődöbeliek, ismerje meg azt a szándékunkat, hogy mi isteni ösztönzésre Szent Benedek-rendi monostort alapítottunk a *Zala* szigetén,¹⁵ melyet Isten megtestesülésének 1019. évében Isten segedelmével, lelkünk üdvösségéért, illetve országunk fennmaradásáért végrehajtottunk. Parancsunk értelmében a *Zala*-ban lévő egyházat Szent Adorján tiszteletére szentelték fel két kápolnával együtt, melyek közül az egyiket Szent György, a másikat pedig Szent Lőrinc tiszteletének ajánlották két püspök, *Modestus* és *Bonipertus* által, ahová *Petrus* nevű latin apátot rendeltük, azt a hatalmat ruházva rá, hogy az

¹² Helyesen: id (DHA. 1: 92).

¹³ Helyesen: pro usonibus (DHA. 1: 92).

¹⁴ Korábbi magyar nyelvű fordításai: JÁSZAY 1855: 265–267.

¹⁵ Az alapítólevél latin helynevei a magyar fordításban mai magyarsággal vagy kikövetkeztetett magyar alakban szerepelnek.

említett kápolnák egyházmegyéjében, ha a szükség úgy kívánja, idővel több kápolna épülhessen, amelyek a már megnevezett kápolnák fennhatósága alá tartozzanak. Apostoli tekintélyünknel fogva azt is elrendeltük, hogy különleges ünnepek alkalmával használhassa a főpapi ékességeket. Megengedtük azt is, hogy a kápolnákat papokkal népesíthesse be. És Szent Adorján szolgálatára adtunk birtokokat, tizedeket, (halászhelyeket, melyeknek) a nevei (a következők: *Tiszá-t*)¹⁶ Szent Adorján egyházával, *Rada, Strygar, Zalawar, Chash, Borul, Cendj, Ny-mjgh, Besseneu, Fyzezh* tizenkét szántófölddel, adtuk továbbá *Cha(n)*-i és a (*Chorgow*)-i vásár jövedelmét, *Kolon* város víz- és híd vámját, és a *Schepel* nevű sziget mezőin lévő lovaink tizedrészét, és a barátok öltözetére kétszáz öl finom posztót saját kamaránkból. A következő falvak tizedeit: *Pobor, Kurbw, Zeulus, Kustan, Mand, Dewecher, Egrug, Path, Kestel, Koruntal, Waro(us, Hydweg, Magyarad, Schot, Kolon, Kom)ar, Kolumbwk, Sthopy, Stolcz, Byqui, Wolupuna, Reche, Myrenja, Korus, Zobor, Sobor, Wruztun, Wng, Ker(echen, Gelse, Rayk, Byquin, Pacha, Igruch.) Raduh, Gestred, TótR(okolian), MagyarRokolyan, Lengen, Gechye, Pyssteka, Horwat, Isobor, Kal, Palkana, Arach(a)*. És nehogy sérelmek-től és panaszoktól szenvedjen a megyéspüspök az említett falvak tizedeinek beszedésekor, hozzájárultunk a dézsmaszedés külön határidejének kijelöléséhez. Ha ő a rendeleteink ellenére — ami távol legyen — igazságtalanul cselekedni vagy keresni akarna, tudja meg, hogy az ítélet napján Isten, az élők és holtak bírója előtt velünk fog versengeni. Maga a monostor legyen távol minden nyugtalanságtól. Azt is rendeljük Urunk Jézus Krisztus tanúságtétele mellett, hogy senki a hatalmasok közül, sem bárki más nagy vagy kicsi az apát engedélye nélkül ne merjen beleavatkozni a fent említett monostor ügyeibe, amelyek földtulajdonnal, szőlővel, tizedekkel, halászhelyekkel, folyópartokkal és rétekkel kapcsolatosak. Halastavai pedig a következők: *Fehér-tó* ötven halással *Podgrad* faluban, más kisebb halastavak: *Modacha* használati célra, a város (halastava a *Dráva* mellett *Bolsa*-ban tizenkét halással), valamint a szigeten; ismét a *Draua*-n tizenkét font viaszt, tizenkét rókabőrt és háromszáz mókus bőrét. Ha pedig valamely hatalmas el akarna venni vagy meg akarna semmisíteni valamit abból, amit mi, István király Szent Adorjának adtunk, Isten és a mi haragunk legyen ellene, és a legkiválóbb aranyból fizessen ötven fontot, felét a kincstárunknak, másik felét pedig az említett monostornak, illetőleg előljáróinak, továbbá az örök átok kötelekével sújtassék mindörökké. És azért, hogy mindennek igazabb hitele legyen, ezt az oklevelet hiteles pecsétünk ráfüggesztésével erősítettük meg.

¹⁶ A () jelek között a más másolatokból származó kiegészítések szerepelnek, ezeket azonban csak abban az esetben jelölöm a magyar szövegben, amennyiben a helynévközléseket érintik. Az alapítólevél latin helynevei a magyar fordításban mai magyarsággal vagy kikövetkeztetett magyar alakban szerepelnek.

5. Az 1024. évi alapítólevél szövege és magyar fordítása

1. Az alapítólevél latin szövegét GYÖRFFY GYÖRGY szövegközlése (DHA. 1: 101–102) alapján adom közre.¹⁷

In nomine Domini Dei sumpmi. *Stephanus* superna providente clemencia Hungarorum rex. Quia ex officio nobis incumbenti tenemur invigilare, ne iura, libertates et decimaciones ecclesiarum et monasteriorum regni nostri nobis a sancta Sede Apostolica commissarum, et precipue ecclesie Beati Adriani martyris preciosi de Insula *Zaladiensi* per nos ob specialem devocionem fundate per ministros earundem dispergantur, una cum prelatis et baronibus regni nostri ad petitionem religiosi viri fratris *Petri*, primi abbatis eiusdem ecclesie anno Domini M^o vicesimo quarto, in crastino festi Assumpcionis Beate Virginis, cum essemus in *Alba*, inito consilio diligenti cum matura deliberacione duximus discernendum, quod nullus abbatum aut conventus dicte ecclesie decimas, possessiones aut condicionarios manumittere et ab eorum condicionibus liberos reddere absque regia licencia et consensu speciali, alienare seu distrahere habeat facultatem. Si quid vero contrarium per quemlibet abbatem aut conventum processu temporis actum vel factum fuerit, eorundem facta vel acta et eciam instrumenta litteralia, si que per quempiam confecta fuerint, super eo in futurum volumus, ut frivola sint et omni stabilitate caritura. Sacerdotes vero capellarum Beati Georgii et Sancti Laurencii de *Pacha* et de *Rokolyan* cum ceteris sacerdotibus ad ipsum monasterium spectantibus congregacioni ipsius abbatis propter verbum Dei et bonum obediencie ad preceptum ipsius, quociens visum fuerit, teneantur interesse. Et quia id ipsum monasterium amplectimur dileccione speciali, eciam libertates et exemptiones eidem ecclesie concessimus infrascriptas in secula statuendo, videlicet ut nullus preter personam regiam vel eum, quem elegerit abbas, populos ipsius monasterii presu[m]pmat¹⁸ iudicare, sed a iudicio et potestate ac iurisdicione omnium iudicum et universorum comitum parrochionalium seu viceiudicum et curialium comitum regalium et eciam a gravaminibus, que per collectores tam victualium, quam denariorum seu quarumlibet aliarum exactionum tam in presenti, quam in futuro, camere et fisco regali exigendorum, que eisdem possint inponi, penitus sint exempti. Volumus eciam, ut cum necessitas poposcerit contra inopportunitates iura vel possessiones inpugnancium seu occupancium, et ne per hoc laus divina intercipiatur propter occupaciones talium, ut casui tali obvietur, regia maiestas, quociens locus aut tempus se obtulerit, dicte ecclesie teneatur in pugili de sua benignitate providere et ipsum pugilem per omnium¹⁹ expedire. Insuper eciam, ne ipsis fratribus vel ad eosdem pertinentibus pro alimentorum et aliarum

¹⁷ A korábbi szövegkiadásokhoz lásd DHA. 1: 99.

¹⁸ A [] jelek között a modern szerkesztő által javasolt kiegészítések szerepelnek.

¹⁹ Helyesen: omnia (DHA. 1: 101).

rerum necessitatibus ad victum vel amictum pertinentibus remocius querendi vel emendi incumbat necessitas, dedimus eisdem fora in die luna in villa *Barand* et in die veneris in villa *Zalauar*, ad que fora quilibet liber sit veniendi et recedendi nullo penitus gravamine obstante vel tributo, et in omnibus possessionibus ipsius ecclesie contra fures et malefactores officialis eorundem singulis singulas penas condignas iudicandi, exercendi et infligendi secundum demerita eorundem habeat plenarie potestatem. Contulimus eciam prefato monasterio piscinas simul cum insulis aque *Balatini* una cum silvis adiacentibus villis ipsius ecclesie *Zalauar* et *Burull* nuncupatis, cum duodecim piscatoribus in portu eiusdem aque commorantibus, pro mensa fratrum. Addidimus eciam piscinam *Plyske* cum villis ac prediis, videlicet *Bornuk*, *Magnum Bok*, *Merenya*, *Ÿelesnek*, *ApathŸ*, *HarastŸ*, *Odornuk*, *Vchekvta*, *Boblunka*, *Strigar*, *Akarpataka* cum terris et silvis adiacentibus, *Egurwolg*, *Rokolyan*, *Odornuk*, *Bozuk*, redditus fori *Chan* prope fluvium *Zala*, *Razna* cum viginti quatuor condicionariis, *Apathy* penes *Rednek*, *Budun*, *Bach*, *Zeuleus* prope aquam *Balatim*, *Bulchew* cum piscinis suis in fluvio *Drawa*, et predium *ZenthadrianmartŸr* vocatum circa *Tyzziam* cum capturis piscium ac utilitatibus universis. Et ex omnibus et de omnibus de terra nascentibus plenam decimam de predictis possessionibus. Et sicut id ipsum monasterium devocionis affectu sequestratim propter religionis disciplinam devote servandam et ab ipsis fratribus in eodem conversantibus devocius tenendam et custodiendam in insula ad hoc apta locavimus et fundavimus: ita ab omnibus inquietudinibus ac molestiis volumus id ipsum esse semotum, quietum et exemptum. Si quis autem potens infringere voluerit vel presumpserit donaciones, libertates, exempciones et decimaciones eidem monasterio per nos traditas et concessas, ante Deum, iudicem vivorum et mortuorum, in die iudicii se contendere nobiscum sciat, conponatque centum libras auri purissimi, medium camere nostre ac medium prefato monasterio suisque rectoribus, malediccionisque perpetue vinculo eternaliter feriat. Et ut verius credatur, hanc paginam perpetuis futuris temporibus duraturam propriis manibus ob reverenciam Beati Adriani sigilli nostri autentici munimine corrigie appensione roboravimus consignando.

2. Az alapítólevél magyar szövegét saját fordításomban közlöm.²⁰

A legfölségesebb Isten nevében. *István*, az isteni gondviselés kegyelméből a magyarok királya. Mivel az Apostoli Szentszék által ránk bízva kötelességünknek tartjuk gondoskodni országunk egyházainak és monostorainak jogairól, kiváltságairól és tizedeiről, különös tekintettel a különleges fogadalmunkból alapított, a becses Szent Adorján mártír *Zala*²¹ szigetén lévő egyházára, nehogy azok a szol-

²⁰ Korábbi magyar nyelvű fordításai: JÁSZAY 1855: 269–272, BILKEI 1996: 16–17.

²¹ Az alapítólevél latin helynevei a magyar fordításban mai magyarsággal vagy kikövetkeztetett magyar alakban szerepelnek.

gák által elvesszenek. Országunk főpapjaival és báróival együtt *Petrus* tisztelendő testvérnek, a fenti egyház első apátjának kérésére az Úr 1024. esztendejében, Nagyboldogasszony ünnepe utáni napon, mikor *Fehérvár*-on voltunk, gondos tanács után szilárd elhatározással elrendeltük, hogy egyetlen apát vagy gyülekezet se legyen képes az említett egyház tizedeit, birtokait és szolgáit elhanyagolni, és ne mentesítse őket a kötelezettségeik alól királyi engedély és különleges jóváhagyás nélkül, és ne legyen joga sem elidegeníteni vagy eltékozozni. Ha pedig valamelyik apát vagy gyülekezet idővel ezzel ellentétesen tenne vagy cselekedne, törekszünk arra, hogy tetteik és cselekedeteik és az irományok is, ha készített valaki ilyet, a jövőben érvénytelenek legyenek, és minden tartósságot nélkülözzenek. A *Pacha*-i és *Rokolyan*-i Szent György és Szent Lőrinc kápolnák papjai a monostorhoz tartozó többi pappal együtt kötelesek jelen lenni az apát gyülekezetében Isten ígéje és az engedelmesség erénye szerint annak parancsára, ahányszor jónak látja. És mivel a fenti monostor irányába különös szeretettel fordulunk, ugyanannak az egyháznak az alábbiakban leírt szabadságait és kiváltságait évszázadokra érvényessé tesszük: tudniillik, hogy a király személyén vagy azon kívül, akit az apát választ senki ne merészelje a monostor népeit megítélni. Legyenek teljesen mentesek minden bíró, valamint valamennyi vármegyei ispán, az albírák és a királyi udvarispánok ítéletétől, hatalmától és joghatóságától; sőt az élelem, a készpénz vagy bármely más követelést gyűjtők terhétől is, melyeket a jelenben vagy jövőben a kincstár, illetve királyi kamara részére szednének. Azt is akarjuk, hogy amikor a szükség felmerül azok ellen, akik jogokat és birtokokat támadnak vagy elfoglálnak, és nehogy az Isten dicsérete ilyen foglalatosságok miatt akadályozva legyen, az ilyen esetekben a királyi felség, amikor az idő vagy a hely engedi, köteles a szóban forgó templomnak a saját kegyessége által segítséget nyújtani, és maga a királyi képviselő intézkedjék minden érintett javára. Ezenfelül nehogy a barátok vagy hozzátartozóik az élelem vagy egyéb létfenntartási és ruházati szükséglet beszerzése végett messzebb kényszerüljenek keresni és vásárolni, heti vásárt adományoztunk nekik, *Barand* faluban hétfőként, *Zalauar* faluban pedig péntekenként, melyekre mindenki szabadon jöhessen, mehessen adó és vám fizetése nélkül, és az egyház minden birtokán tolvajok és gonosztevők ellen a tisztviselő teljes jogkörrel rendelkezék, hogy minden egyes személynek megfelelő büntetéseket szabjon ki, végrehajtsa, és azok hibái szerint lesújtson. A nevezett monostornak halászhelyeket is adományoztunk a *Balaton* szigetein az egyház *Zalauar* és *Burull*-nak nevezett falvaival szomszédos erdőkkel együtt, ugyanazon víz kikötőjében lakó tizenkét halással, a barátok asztali szüksége végett. Hozzáadtuk még a *Plyske* halastavat falvaival és birtokaival együtt, ezek: *Bornuk*, *NagyBok*, *Merenya*, *Űelesnek*, *Apathy*, *Harasty*, *Odornuk*, *Vchekvta*, *Boblunka*, *Strigar*, *Akarpataka* a szomszédos falvakkal és erdőkkel, *Egurwolg*,

Rokolyan, Odornuk, Bozuk, valamint a *Zala* folyó melletti *Chan* vásárának jövedelme, *Razna* huszonnégy szolgával, *Rednek* melletti *Apathy, Budun, Bach*, a *Balatin* vize melletti *Zeuleus, Bulchew* a *Drawa* folyón lévő halászhelyeivel, a *Tisza* melletti *Zenthadrianmartyr* nevű birtok halászatával és minden hasznával. És mindenből és a föld minden terméséből teljes tizedet az említett birtokokból. És miként ezt a monostort különleges tiszteletből elszeparáltuk, hogy a vallási fegyelmet áhítattal megtartsák, és hogy a benne élő szerzetesek még áhítatosabban tartsák és őrizzék, egy arra alkalmas szigeten helyeztük el és alapítottuk meg: azt kívánjuk, hogy védett, nyugodt és mentes legyen minden nyugtalanságtól és kellemetlenségtől. Ha pedig valamely hatalmas személy megtörni kívánná vagy méréselné a monostorra általunk hagyományozott és jóváhagyott adományokat, szabadságokat, kiváltságokat és tizedeket, Isten, az élők és holtak bírāja előtt az ítélet napján velünk fog vetélkedni, és száz font tiszta aranyat fog fizetni, felét a kincstárunknak, másik felét pedig az említett monostornak, illetőleg előljáróinak, és örökké sújtsa az örök átkok láncá. És azért, hogy igazabb hitele legyen, ezt az örökkévalóságnak szánt oklevelet Szent Adorján tisztelete miatt saját kezünkkel és hiteles pecsétünk ráfüggesztésével erősítettük meg.

IV. A bakonybéli apátság alapítólevele

1. A bakonybéli apátság

1. A Veszprém közelében fekvő bakonybéli apátság vélhetően az egykori királynéi udvarház területén létesült. Alapítását különböző időpontokhoz kötik a témában született munkák (vö. GYÖRFFY 1977: 244, 326). A bencés apátság alapításának pontos idejét nem őrizte meg egyetlen történeti forrás sem. Az azonban bizonyos, hogy István király uralkodása alatt történt, annak is inkább a második felében: az 1018-as, valamint az 1020 körüli időpont mellett (SÖRÖS 1903: 13, KOSZTA 1988: 197, BÁNHEGYI 2000: 122, vö. SZOVÁK 2020: 30–31) az 1030-as évek is felmerültek lehetséges időpontként (GYÖRFFY 1977: 459, HERVAY 2001: 479). Korábban a Bakonybélben lévő szerzetesek szintén egyértelműen az 1018. évhez kötötték az apátság alapítását (VÁSÁRHELYI 2002: 23, vö. 2013: 14), az alapítás millenniumát is ez alapján ünnepelték 2018-ban a szerzetesközösségben (BAÁN 2020: 18). Az ebből az alkalomból megjelenő kötetben ugyanakkor már kicsit bizonytalanabban datálják az apátság alapítását: az 1018. év mellett az 1015–1016-os és az 1020–1023-as éveket is számításba veszik (BAÁN 2020: 19).

2. Szent István király nagyobb legendájának 12. fejezete szerint Szent Günther javaslatára alapította a király a monostort, és választotta annak védőszentjéül Szent Maurícuszt és vértanútársait. Günther, Boldog Gizella rokona és később Bakonybél első apátja ugyanis a megtérése után a Szent Móric tiszteletére felszentelt Niederaltaichi apátság szerzeteseként élte életét. A hagyomány szerint Günther anyamonostorának a mintája mellett Szent István azért is ajánlhatta monostorát Szent Móric oltalmába, mert III. Ottó német-római császár neki ajándékozta a thébai keresztény légio vezetőjének a lándzsáját, amely a Szent Kereszt egyik szegét is tartalmazta. Az apátság védőszentjét Maximianus, Diocletianus társcsászára végeztette ki 284 és 293 között Agaunumban (vö. SÖRÖS 1899: 670, 1903: 18–19, GYÖRFFY 1977: 326, KOSZTA 1988: 198, VÁSÁRHELYI 2002: 23–34, 2013: 16–26). Szent István nagy legendája így emlékezik meg az alapítás eseményről: „Isten e szolgájának [ti. Günthernek] intésére alapította meg az istenfélő király a Bélnek nevezett monostort, s gazdagította minden jóval” (KISDI 1999a: 291).¹

¹ „Ad nutum etiam ipsius servi dei, rex deo devotus, monasterium, quod Beli nuncupatur incipiens, omnibus bonis ditavit, ubi monachus Gerardus de Venetia veniens vitam contemplativam agere cepit” (SRH. 2: 388).

SZOVÁK KORNÉL vélekedése szerint ez a részlet még nem az alapításról, hanem a „monostor megkezdéséről” szól: „az Istennek elkötelezett király azt a monostort, amit Bélnek neveznek, megkezdte, és mindenféle javakkal gyarapította, ahol is a Velencéből érkező szerzetes Gellért szemlélődő életet kezdett élni” (SZOVÁK 2020: 30). Egy monostor „megkezdése” a szerzetesek meghívását, letelepítését, illetőleg a püspöki jóváhagyás megszerzését jelentette, azaz SZOVÁK szerint az idézett szövegrészlet egy uralkodói kezdeményezésről, és nem az alapításról szól. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a legenda keletkezésekor a 11. század végén Szent Istvánt tartották számon alapítóként, s ez a vélekedés napjainkig fennmaradt (vö. SZOVÁK 2020: 30–31).

A többi (pannonhalmi, zalavári, pécsváradi, zabori) Szent István-i apátsággal ellentétben a bakonybéli monostor feladata nem a terítés volt, hanem sokkal inkább a szemlélődő, imádságos élet jellemezte őket (BÁNHEGYI 2000: 122). A kezdetektől ötszáz éven át a királyi család volt az apátság kegyura, majd ezek után II. Ulászló 1516-ban a Szent Márton-hegyi apátságnak ajándékozta a kegyuraságot. Ettől kezdve 1950-ig a pannonhalmi főapátság előjáróinak véleménye döntött gazdasági és személyi kérdésekben, Bakonybél tehát Pannonhalma fiók-apátsága volt ebben az időszakban. 1998-ban alapították meg a Szent Maurícius cellát, amely 2000-ben függő perjelségi státuszt kapott. Innentől él a ma is használatos Szent Maurícius monostor elnevezés is érzékeltetve azt, hogy a közösség státusza már nem cella, de egyelőre még nem is független perjelség, nem önálló apátság (VÁSÁRHELYI 2013: 11–12, vö. SÖRÖS 1900, 1903: 185).

2. Az alapítólevél filológiai megítélése

1. A Bakonybéli oklevél szövegének elemzését GYÖRFFY GYÖRGY közlésére támaszkodva végzem el (DHA. 1: 118–119, vö. IV.4. alfejezet) és az oklevél elfogadott datálása (+1037 [1240 k.]/+1246/1330) is tőle származik (DHA. 1: 117–118). Az apátság alapítólevelében szereplő 1037-es év valószínűleg a Pozsonyi Évkönyvből való, amelynek erre az évre vonatkozó (1037: „Felszentelték Szent Benedek monostorát”, KRISTÓ 1999b: 355) bejegyzését tévesen vonatkoztatták a pécsváradi helyett a bakonybéli apátságra (DHA. 1: 117, THOROCZKAY 2009: 1410). Az alapítólevelet a 13. század első felében (1230 és 1240 között) hamisították. Ez az oklevél nem maradt fenn eredetiben, szövegét csak többszörös átiratból ismerjük. Az első átirás IV. Bélától származik 1246-ból, ez az irat azonban ugyancsak hamisnak bizonyult.² Károly királynak a IV. Béla oklevelét átiró 1330. évi hiteles oklevele őrizte meg számunkra az alapítólevél szövegét. (Mindehhez vö. KARÁCSONYI 1891: 134–143, ERDÉLYI 1903: 224, SZENTPÉTERY 1923: 5,

² PÜSPÖKI NAGY PÉTER a közvélekedéssel szemben hitelesnek tartja az alapítólevél IV. Béla-kori átiratát (1989: 59).

1938: 140, DHA. 1: 117–118, KOVÁCS Zs. 2001: 69, HERVAY: 2001: 479, THOROCZKAY 2009: 1410.).

SZENTPÉTERY IMRE egy 1240-ben kiadott oklevél alapján a hamisítvány elkészültének végső időpontját is erre az évre teszi. Ebben a 13. századi oklevélben ugyanis *Quoyar* földet a (hamis) Bakonybéli alapítólevélre támaszkodva a béli apátságnak ítélik (1923: 5, 205, SÖRÖS 1903: 286–287). Már az előző évből is származik egy oklevél, amelyben *Ocol* joghatósági hovatartozása ügyében ugyancsak segítségül hívják az alapítólevelet (ERDÉLYI 1903: 222, SÖRÖS 1903: 284–286, DHA. 1: 114, 117). HORVÁTH JÁNOS stíluskritikai szempontokat érvényesítve szintén arra a következtetésre jutott, hogy a 13. század elejénél később nem hamisíthatták az alapítólevelet, e kor után ugyanis a Szent István oklevelét is jellemző rímes próza már nem használatos az oklevelekben (1954: 80).

2. Az oklevél koholt volta már a 19. században feltűnt a kutatóknak, a gyanút ugyanis több körülmény is felkeltette. Ezek közül elsőként említhetjük az oklevél alaki részeit: a bevezető és befejező részeknek az egykorú oklevelektől eltérő formuláit, illetőleg az oklevél egészében egymással felváltva jelentkező, a királyi és a pápai oklevelekből vett kifejezéseket. Az oklevél stiláris jegyei, például a szóhasználat sok esetben ugyancsak a későbbi keletkezést valószínűsítik. Ezek mellett egy-egy adomány jellege is az oklevél hitelessége ellen szól: például az István korában még kissé soknak tűnő vásár-, rév- és haljövedelmek adományozása, illetőleg a kezdetleges társadalmi viszonyok között nem megszokott erdőjogi és vadászati intézkedések. Erős érveket sorakoztathatunk fel továbbá az alapítólevél hamissága mellett akkor is, ha a szövegét IX. Gergely pápa 1230. évi hiteles, másolatban fennmaradt kiváltságlevelével vetjük össze. Ez a pápai bulla az apátságot a pápától, illetőleg Szent Istvántól kapott javakban erősíti meg, és új kiváltsággként engedélyezi a bakonybéli apátnak a főpapi díszjelek használatát. Ennek a 11. században — egyházi jogi értelemben — még igencsak „korszerűtlen” kitételnek az 1037. évi oklevélben való szereplése teszi egyértelművé, hogy a hamisítvány csak 1230, a pápai bulla lejegyzése után keletkezhetett. Ezt az időpontot támogatja az alapítólevélhez felhasznált források keletkezési ideje, illetőleg az alapítólevélre hivatkozó már említett oklevelek 1240 környékén történő lejegyzése is (vö. HORVÁTH M. 1878: 206, KARÁCSONYI 1891: 138–143, ERDÉLYI 1903: 224–233).

3. A hamis Bakonybéli alapítólevél 31 helyre vonatkozóan 34 helynevet tartalmaz. Magyarország neve *Vngarie* formában, illetőleg Bakony-é *Bocon* alakban kétszer fordul ugyanis elő a szövegben, valamint a Győr megyei Árpás település neve szintén kétszer szerepel *Arpas* formában. Ez utóbbi név esetében az egyik említés a településen lévő rábai révet írja le a településnévvel: *de portu Arpas in Raba* (DHA. 1: 118). RÓMER FLÓRIS szerint Szent István a remeték nyugalma

érdekében az apátság birtokait nem közvetlenül Bakonybél szomszédságában, hanem távolabb jelölte ki (1862: 365). Ennek a felvetésnek a jogosságát sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy a nyolc birtok közül három (*Cuppan, Pannauad, Ocol*) Veszprém, további három (*Arpas, Quiar, Nuul*) Győr, egy-egy pedig Vas (*Mogos*) és Zala (*Poloznuk*) megyében feküdt. Az oklevél tanúsága szerint az apátság alapításkor kapott vámhelyei és halászhelyei pedig többnyire távolabbi megyékben, például Hont és Csongrád megyében voltak (vö. SÖRÖS 1903: 27–28, DHA. 1: 118–119). A hamisítvány a helynévvel megjelölt adományok mellett továbbiakat is említ: tájékoztat például arról, hogy a király kívül helyezte a monostort a püspökök joghatóságán, felsorolja az apátság bakonyi favágásra és disznómakkoltatásra vonatkozó erdőhasználati, apátválasztási, valamint kápolnaállítási és szentelési jogát, az apát egyházjogi, illetve népeinek a dézsmaadási kiváltságát (SZENTPÉTERY 1923: 5, KOVÁCS ZS. 2001: 69).

3. Létezett-e egy hiteles Szent István-kori oklevél?

1. A Szent István-i alapítás mellett GYÖRFFY GYÖRGY a Bakonybéli összeírás első toldalékának,³ illetve IX. Gergely 1230. évi pápai bullájának⁴ részletei alapján — amelyek nem szólnak ugyan nyíltan egy 11. századi oklevélről, de említik István rendelkezéseit és adományait — azt feltételezi, hogy az apátság alapításakor is kiállíthattak egy oklevelet. Ugyanakkor a ma ismert hamis oklevélnek egyetlen részletéről sem állapítható meg, hogy az egykori hiteles alapítólevélből származna (DHA. 1: 117, vö. KOVÁCS ZS. 2001: 69, HERVAY 2001: 479).

Az összeírásból részben azért visszakövetkeztethetünk az István-kori adományokra, és ezáltal az egykor létező oklevél tartalmára is (DHA. 1: 117, vö. VI.6. alfejezet). Az oklevélben említett helyek adatait összegyűjtve történeti földrajzában GYÖRFFY GYÖRGY az összeírásban is szereplőkről határozottan úgy vélekedik, hogy azok István adományából kerültek az apátság tulajdonába, koraiságukat támogatja ugyanis, hogy az összeírás hiteles részei is megemlítik azokat (Gy. 1:

³ „Hac ordinatione rex Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Stephanus rex, quam autem et renovavit rex piissimus Ladizlauus” (DHA. 1: 113, 254). Magyarul: „Ezen rendben rendelte Szent és Boldog Mórincnak a király, Szent István király, amit pedig a legkegyesebb László király is megújított” (DRESKA 2013: 143).

⁴ „dilectis filiis abbati monasterii Sancti Mauricii in Bocon silva Pannoniorum siti eiusque fratribus [...] libertates et exemptiones secularum exactionum a regibus et principibus vel aliis fidelibus, specialiter a beate memorie rege Stephano rationabiliter vobis indultas actoritate apostolica confirmamus” (DHA. 1: 114). Magyarul: „szeretett fiainak, a pannóniai Bocon erdőségében található Szent Maurícius monostor apátjának, valamint a testvéreknek [...] azokat a kiváltságokat és azt a világi terhek alól való mentességet, melyeket királyok, fejedelmek vagy más hívek igazságos módon nektek juttattak — különösen a boldog emlékeztű István király — apostoli tekintélyünkkel megerősítjük” (BAÁN 2013: 147, 151).

898, 2: 578, 603, 613, 620, 3: 178). Kajár kapcsán ezt mondja például: „a bakonybéli apátság 1037. évre hamisított alapítólevele szerint István király adta Kajárt az apátságnak, ami megfelelhet a valóságnak, mert a falu az 1086-i birtokösszeírás hiteles részében szerepel” (Gy. 2: 603). Máskor pedig szintén az összeírára, illetve későbbi feljegyzésekre támaszkodva így fogalmaz: „a monostor István királytól megkapta az udvarház Bakony vidéki tartozékait, első helyen »Koppány« falut, a közelben Kajárt, Ponyvát, Árpást, Ketellakát⁵ és kisebb birtokrészeket, valamint halászhelyet a Dráván és a Tiszán” (GYÖRFFY 1977: 326). GYÖRFFY mellett egy évszázaddal korábban HORVÁTH MIHÁLY is úgy vélekedett, hogy az oklevél hamissága, István király kora után való lejegyzése nem vonja kétségbe a hamis okmányban István adományaként feltüntetett javak valódiságát (1878: 190). Az alapítólevél hegynevei kapcsán pedig KISS LAJOS jut hasonló eredményre, az alapítólevélről ugyanis „hamis, ám bizonyosan Szent István korabeli tényeket tartalmazó” oklevélként szól (1997: 157). Korábban KARÁCSONYI JÁNOS (1891: 143) és ERDÉLYI LÁSZLÓ (1903: 233) a pápai bulla alapján nem egy hajdani alapítólevélre következtetett, hanem a hamisítvány lejegyzési idejét tette 1230 utánra. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ ugyancsak számol egy hiteles alapítólevéllel, amikor a Bakonybéli összeírás egy részletéről úgy vélekedik, hogy István egykori alapítólevelének a töredékét tartotta fenn (1892: 8–9). Ezt a hamis alapítólevélben is feltűnő részletet GYÖRFFY GYÖRGY az interpolált Pannonhalmi alapítólevélből származtatja (DHA. 1: 119).

2. A 13. században hamisított oklevél helynévvel megjelölt adományainak 11. századiként való értelmezését az is támogathatja, hogy az oklevél elsősorban nem a benne szereplő efféle adományok miatt vált gyanússá a 19. századi kutatók számára, hanem stiláris jellemzői miatt (lásd fentebb).

A hamisítvány keletkezésének a célját és körülményeit nem ismerjük pontosan. Korábban SZOVÁK KORNÉL (2001: 38) és KOVÁCS ZSUZSA (2001: 69) úgy vélte, ha egykor létezett egy hiteles oklevél, akkor azt talán az elavultsága miatt szoríthatta ki a 13. századi hamisítvány. FÜGEDI ERIK általánosságban ugyan, de a monostorok alapítóleveleiről azt mondja, hogy a hamisítványok sok esetben a szóbeliség miatt elmaradt írásos dokumentumokat pótolhatták. Ha pedig állítottak ki a 11. században okleveleket, akkor az abból kimaradt adományokat kívánták biztosítani azáltal, hogy a meglévő oklevél szövegét kiegészítéssel, azaz interpolálással hamisították (1991: 39–40, vö. SZOVÁK 2001: 37). Az okleveleket nyelvelvéként vizsgálva ezek a vélekedések kedvezőnek mutatkoznak a forrásértéküket tekintve. Ugyanakkor az nagyon bizonytalan, hogy miképpen tudjuk ezeket az okleveleket (illetve oklevélrészeket) elkülöníteni azoktól, amelyek pedig már egyértelműen a valóság elferdítésének a szándékával készültek.

⁵ Ketellaka ugyanakkor nem szerepel a Bakonybéli alapítólevélben.

Korábbi vélekedését némileg módosítva a milleniumi kötetben SZOVÁK KORNÉL a hamisítvány (és a mások által hitelesnek gondolt 1230. évi pápai bulla) keletkezését egyértelműen a legteljesebb egyházjogi exemptio bizonyításához köti, azaz a hamisító célja a veszprémi püspök alóli joghatósági és tizedmentesség biztosítása, és a monostornak, illetve a birtokokon álló kápolnáknak az esztergomi érsek védelme alá helyezése volt (2020: 37).

Ezúttal azt is határozottan állítja, hogy a bakonybéli apátságnak nem volt, nem is lehetett királyi alapítólevele, minthogy a monostort István király korában, de nem István király, hanem Gizella királyné alapította (SZOVÁK 2020: 39). Ezt a vélekedést egyrészt arra a monostor elkallódott javait felsoroló jegyzékre (PRT. 8: 588–590) alapozza, amelynek az utolsó passzusa a királyné adományait részletezi: „Gizella, Isten irgalmából királyné saját akaratomból és István király kedvezéséből Szent Móricnak az alábbi jószágokat adományoztam”⁶ (SZOVÁK 2020: 39). A 15. századi szöveg — amely SZOVÁK KORNÉL szerint az eredeti 11. századi irat töredéke lehet (i. h.) — erdélyi falvak, szőlők, szőlőművesek, halászóhelyek, föld és kaszáló, illetőleg egy Veszprém megyei malom adományáról szól (DHA. 1: 120). Elképzelését azzal is alátámasztja, hogy a 16. században a monostorban találtak egy, a monostor kiváltságleveleit is tartalmazó evangéliumoskönyvet Gizella adományából. Emellett azt is bizonyító tényezőként használja fel, hogy az a Szent Günther, akit a király nagyobb legendája abban az összefüggésben nevez meg, hogy az ő javaslatára alapította meg Szent István a bakonybéli monostort (KISDI 1999: 291), Boldog Gizella rokona volt (SZOVÁK 2020: 39–40).

Miközben a 15. századi jegyzék Gizella adományaira vonatkozó részéről azt vallja a szerző, hogy hitelt érdemlően bizonyítja egy hiteles oklevél létezését (vö. SZOVÁK 2020: 39), a királyi oklevél egykori meglétének nincsen semmiféle nyoma. A jegyzék Szent István adományait számba vevő egysége⁷ is a hamis alapítólevélre támaszkodik (SZOVÁK 2020: 37, 39).

A hamis Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás egyezései miatt⁸ számomra jelenleg valószínűbbnek tűnik az, hogy István király lehetett az alapító, de a királyné (esetleg társalapítóként) szintén adományokkal látta el a bakonybéli apátságot (vö. GYÖRFFY 1977: 244, 326).

⁶ „Item Kesla regina divina miseratione, que me volente et Stephano rege favente Sancto Mauricio contulli” (DHA. 1: 120).

⁷ „Item registum super possessiones monasterii Sancti Mauricii de Bel in Bakonio situm et tributis, cum quibus dotavit eum Sanctissimus rex Stephanus in privilegio manu sua scripto” (PRT. 8: 588, ÁÚO. 6: 37). Magyarul: „Valamint a Bakonyban lévő béli Szent Maurícusz monostor birtokainak és adóinak jegyzéke, amelyekkel a legszentebb István király megajándékozta az apátságot a saját kezüleg írt privilégiumában” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.).

⁸ SZOVÁK KORNÉL a Szent István király kiváltságlevelét említő források részletes elemzése során nem veszi figyelembe az összeírást, mert az nem említi István egykori oklevelét (2020).

4. Az alapítólevél szövege és magyar fordítása

1. Az alapítólevél latin szövegét GYÖRFFY GYÖRGY szövegközlése (DHA. 1: 118–119) alapján adom közre.⁹

In nomine domini dei summi *Stephanus* superna providente clemencia Vngarorum rex. Universorum Christi fidelium sane intendat discrecio, quod dum in terra *Vngarie* christiane religionis per Dei gratiam nova pullularet professio, multi catholici et religiosi viri ex vicinis provinciis Sancti Spiritus dono inluminati ceperunt ad me confluere, quorum consilio et monicione in diversis locis ad Dei servicium aptis ecclesias et monasteria incepti construere, in quibus e seculo fugientes regulariter possent conversari et Deo omnipotenti famulari. Igitur inter cetera in illo loco, qui *Bel* dicitur, in silva *Bocon*, quia divino cultui videbatur mancipari valde ydoneus, sub titulo Beati Mauricii Christi martiris, monasterium incepti construere, quod et per Dei adiutorium consummavi, regiis quoque muniticenciis, sicut potui, dotavi; in quo *Gerardus* monachus de *Venecia* veniens primus cepit conversari. Et sicut habui potestatem, ut ubicumque vel in quocumque vellem loco, ecclesias aut monasteria construerem, ita nichilominus a Romane Sedis summo pontifice habui auctoritatem, ut quibus vellem ecclesiis seu monasteriis libertates et dignitates conferrem. Quamobrem in futurum precavens, ne idem monasterium multorum temporum successione aliquomodo gravaretur, ab omnium episcoporum potestate et iurisdiccione illud liberum esse statui. Que autem in dotem ipsius contuli propriis volui vocabulis exprimere, videlicet tributa de *Foro Regine* et de foro *Zyl* et de portu *Arpas* in *Raba*, de portu et de foro in *Camarin*; piscinas duas in *Draua* cum piscatoribus, quarum una *Zualyn* et altera *Toplouca*, que separantur rivulo nomine *Burzy*; in portu *Modosa* dedi liberam piscacionem que vulgo *tana* dicitur; preterea statui, ut in *Zelyp* detur septimus piscis usonum, et de piscina *Nandur* in *Tyzya* detur similiter septimus piscis sive septimus annus ad piscandum. De fructibus vero arborum, que ibi sunt, detur septima pars. Piscinam autem *Tener Ere* dedi totaliter. Has omnes piscinas cum piscatoribus suis dedi Beato Mauricio. Villarum autem vel prediorum nomina sunt hec, que Sancto Mauricio contuli: *Cuppan*, *Pannauad*, *Arpas*, *Mogos*, *Quiar*, *Nuul*, *Ocol*, *Poloznuk*. In hiis villulis sive prediis cuiuscumque condicionis homines sunt ad me pertinentes, Sancto Mauricio dedi, qui secundum ordinem condicionis sue ita plene serviant abbati Sancti Mauricii, sicut solebant servire regie maiestati. Do eciam licenciam famulis eiusdem monasterii in silva *Bocon* ligna incideri ad omnia opera monasterii et prediorum eius; porci quoque abbatis in eadem libere pascantur. Sunt preterea quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: *Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*. In hiis a quocumque homine fuerint fere interfecte, dimidiam partem illarum ministri

⁹ A korábbi szövegkiadásokhoz lásd DHA. 1: 116–117.

abbatis accipiant cum cutibus earundem. Adhuc autem subiungens statuo: sit ipsum monasterium ab omni inquietudine semotum, abbasque eius a monachys illius loci partis sanioris libere eligatur, electus vero, a quo voluerit, consecratur episcopo. Infula¹⁰ quoque, anulo, baculo pastoralis decoratus, nullius episcopi subiacet potestati, nisi *Strigoniensis*¹¹ archyepiscopi tantummodo generali adstatat synodo, ut ibi salutaria monita audiendo se suosque subiectos valeat salubriter instruere. Sitque illius loci monachys et clericis licitum sacros ordines accipere, a quo voluerint, episcopo, tantummodo catholicus sit. Populus quoque eidem loco subiectus et omnes supervenientes hospites, qui ad eiusdem monasterii capellas, terras, predia seu quascumque possessiones habitandi gracia accesserint, in cuiuscumque episcopi dyocesi fuerint, decimas suas de vino, de segetibus sive aliis nascenciis ac de pecudibus vel animalibus nulli episcopo dent, nisi proprio monasterio suoque abbati. Liceatque etiam eidem abbati in prediis et possessionibus monasterii sui oratoria et capellas construere, consecraciones vero earum, a quo voluerint, episcopo petere; et ille episcopus, ut divine benedictionis partem habeat, petenti satisficiat, alioquin ulcionem divine (indig)nacionis¹² incurrat. Precipio itaque firmiter statuendo sub testificacione Salvatoris Domini nostri Jesu Christi, ut nullus archyepiscopus, episcopus, dux, marchyo, comes, vicecomes, prefectus, nec aliquis potens homo, sive magnus, sive parvus de prefato monasterio et eius iure infrascripto se aliquomodo intromittat in tributis, redditibus, in prediis, in mancipiis, in terris, in vineis, in decimacionibus, tam populi sui et hospitum suorum, quam prediorum in piscacionibus, in rippis, in placitis et in universis bonis sibi collatis sive conferendis; sed ita libere possideat, sicut episcopi sua possident iura. Si quis autem christiane religionis de huius monasterii libertate et nostra constitutione aliquid subtrahere vel minuere temptaverit, circumvallet anathema perpetuale et componat XX^{ti} marcas purissimi auri, medium camere regie mediumque abbati et rectoribus sepedicti monasterii. Cunctis autem servantibus illius iura sit pax a Deo Patre et Jesu Christo, Filio eius. Amen.

Anno dominice incarnationis M^o XXX^{mo} VII°, indiccione V^a, epacta I, concurrente V^a, existentibus *Vngarie* primatibus: *Dominico* archyepiscopo, *Modesto* episcopo, *Vrzyo*, *Chuncio*, *Thomoyno* comitibus.

Signum domini *Stephani* incliti regis *Dominicus* archiepiscopus vicecancellarius pater est.

¹⁰ Liturgikus szertartásokon viselt díszes fejdísz (KatLex.).

¹¹ A név rövidítve szerepel az oklevélben (DHA. I: 119).

¹² A () jelek között a más másolatokból származó kiegészítések szerepelnek.

2. Az alapítólevél magyar szövegét saját fordításomban közlöm.¹³

A legfőbb Isten nevében *István*, az isteni gondviselés kegyelméből a magyarok királya. Krisztus valamennyi hívének értelme ügyeljen rá, hogy midőn *Magyarország*¹⁴ területén a keresztény hit új megvallása Isten kegyelme által kicsirázott, sok, a Szentlélek ajándékától megvilágosodott katolikus és vallásos férfi kezdett hozzám gyülekezni a szomszédos tartományokból, akiknek a tanácsára és intésére különböző, Isten tiszteletére alkalmas helyeken templomok és monostorok alapításába kezdtem, melyekben a világi élettől menekülők szerzetesi életet tudnak élni, és a mindenható Istennek tudnak szolgálni. Mások között tehát a *Bocon* erdejében azon a helyen, amelyet *Bel*-nek neveznek, mivel nagyon alkalmasnak tűnt arra, hogy az istentiszteletre átengedjük, Krisztus vértanújának, Szent Maurícusznak oltalma alatt monostoralapításba kezdtem, amelyet Isten segédelmével be is fejeztem, és amennyire tudtam, királyi bőkezűséggel is megajándékoztam, ahol a *Velencé*-ből érkező *Gellért* szerzetes kezdett először a világtól elvonultan élni. És ahogy hatalmamban állt bárhol, ahol csak akarok, templomokat vagy monostorokat alapítani, úgy a római szék legfőbb főpapjától arra is felhatalmazást kaptam, hogy szabadságokkal és méltóságokkal ruházzam fel az általam választott templomokat és monostorokat. Ennélfogva a jövőre nézve óvakodva, hogy ugyanezt a monostort ne terhelje az idők terhes öröksége, úgy határoztam, hogy mentesüljön valamennyi püspök hatalma és joghatósága alól. Hogy hogyan járultam hozzá az adományozásához, saját szavaimmal akartam kinyilvánítani, tudniillik: *Asszonyvásár* és *Zyl* piacvámját, *Arpas* révjenek vámját a *Raba*-n, *Camarin* rév- és piacvámját; két halastavat halászokkal a *Draua*-n, amelyek közül az egyik *Zualyn*, a másik *Toplouca*, amelyeket a *Burzy* nevű patak választ el egymástól; *Modosa* révénél adtam egy *tana* nevű szabad halászhelyet; úgy döntöttem továbbá, hogy *Zelyp*-en adassék minden hetedik viza, és a *Tiszá*-n lévő *Nandur* halastóból úgyszintén adassék minden hetedik hal vagy minden hetedik év halászati jövedelme. Az itt lévő fák gyümölcséből pedig adassék a hetedik rész. *Tener Ere* halastavat pedig egészében adtam. Ezen összes halastavat halászaival együtt Szent Maurícusznak adtam. A falvaknak vagy birtokoknak a nevei pedig, amelyeket Szent Maurícusznak ruháztam: *Cuppan*, *Pannauad*, *Arpas*, *Mogos*, *Quiar*, *Nuul*, *Ocol*, *Poloznuk*. Ezekben a falvakban vagy birtokokon bármilyen kötelékben vannak is a hozzám tartozó emberek, Szent Maurícusznak adtam őket, akik függésük rendje szerint teljesen úgy szolgáljanak Szent Maurícusznak apátjának, ahogyan a királyi felségnek szoktak. Ugyanezen monostor szolgálóinak szabadságot is adok a *Bocon* erdőben való favágásra a monostor és birtokai

¹³ Az oklevél korábbi magyar nyelvű fordításai: JÁSZAY 1855: 294–296, DÉNESI 2002: 166–171, 2013: 125–129.

¹⁴ Az alapítólevél latin helynevei a magyar fordításban mai magyarsággal vagy kikövetkeztett magyar alakban szerepelnek.

mindenféle munkájához; az apát disznói is szabadon legelhetnek ugyanitt. Ezen kívül a monostorhoz közelebb van négy sziklás hegy, amelyeket közönséges névvel így neveznek: *Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*. Bárki által itt elejtett vadak fele részét és azok bőrét az apát szolgálai kapják. Ehhez hozzáfűzve pedig elrendelem: a monostor mentesüljön minden nyugtalanságtól, az apátot e hely szerzeteseinek józanabb része szabadon válassza meg, a megválasztott apát pedig azzal a püspökkel, akivel akarja, szenteltesse fel magát. Infulával, gyűrűvel és pásztorbottal felékesítve ne tartozzon egyetlen püspök hatalma alá se, csak az *esztergomi* érsek tartományi zsinatán legyen jelen, hogy ott üdvös intelmeket hallván magát és az alattvalóit üdvösen irányíthassa. Legyen szabad a hely szerzeteseinek és klerikusainak attól a püspöktől felvenni a szent rendeket, akitől akarják, csak katolikus legyen. Ugyanennek a helynek alávetett nép és minden jövevény vendég, akik ugyanennek a monostornak a kápolnáit, a földjeit, a birtokait vagy bármely birtokot nyerték is lakóhelyül, bármely püspök egyházmegyéjében éljenek is, a borból, szántóföldjeik vagy más terményeik után, marháikból vagy állataikból ne a püspöknek fizessék a tizedet, hanem a saját monostoruknak és a saját apátjuknak. Legyen szabad ugyanennek az apátnak az is, hogy a monostora birtokain és javain imaházakat és kápolnákat építhessen, amelyeknek a felszentelését attól a püspöktől kérhesse, akitől csak akarja; és a püspök, hogy az isteni áldásnak részese legyen, tegyen eleget a kérelmezőnek, máskülönben magára vonja az isteni harag büntetését. A Megváltó Urunk, Jézus Krisztus tanúsága alatt szilárd elhatározással rendelem el tehát, hogy egyetlen érsek, püspök, herceg, örgróf, ispán, alispán, előljáró, sem valamely hatalmas ember, legyen akár nagy, akár kicsi, az említett apátság dolgába és leírt jogába semmiképpen se merjen beleavatkozni, legyen az akár népének és telepeseinek adójával, jövedelmével, birtokaival, szolgálival, földjeivel, szőleivel, dézsmálásával, akár birtokainak halászhelyeivel, partjaival, jogszolgáltatásával és mindenféle ezekhez adott és adandó javakkal kapcsolatos; hanem szabadon úgy birtokolja az apát, ahogyan a püspökök birtokolják saját jogaikat. Ha pedig valaki keresztény vallású a monostor szabadságából és intézkedésünkből valamit elvenni vagy kisebbíteni merészelne, vegye körül örökös átok, és tegyen le húsz tiszta arany márkát, felét a királyi kamarának, másik felét az apátnak és a gyakran emlegett monostor vezetőinek. Jogai valamennyi védelmezőjének legyen békesség az Atyaistentől és fiától, Jézus Krisztustól. Amen.

Az Úr megtestesülésének 1037. évében, az ötödik indikcióban, első epaktában, ötödik konkurrensben, mikor *Magyarország* előkelői *Dominicus* érsek, *Modestus* püspök, *Vrzyus*, *Chuncius*, *Thomoynus* ispánok voltak.

A kiváló király, *István* úr jele. *Dominicus* érsek alkancellárként a szerzője.

V. Módszertani kérdések

1. Az elemzés módszertani alapelvei

A 11. század bizonytalan státuszú forrásainak feltárására vállalkozva új módszertani elveket kell meghatároznunk. Ezeket az okleveleket ugyanis nem lehet ugyanolyan meggondolások alapján elemezni, mint a hiteles és eredeti okleveleinket. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a bizonytalan státuszú okleveleket nem elég csupán a biztosaktól elválasztani, az oklevelek bizonytalan státusza ugyanis igen eltérő természetű lehet. Ennek alátámasztására eléggendő arra utalnunk, hogy amíg az átiratok és az interpolált oklevelek teljes szövegüket tekintve egy eredeti oklevél nyomán készültek, addig a hamis iratoknak vannak olyan fajtái is, amelyeknek a megírásához feltételezhetően szintén használtak fel korábban hitelesített oklevél(ek)et, de ebben az esetben a hamis oklevél és a forrásai között nem olyan „szöveghű” a kapcsolat, mint az eredeti oklevél és az átirata között, vagy az eredeti oklevél, illetőleg az utólagos részekkel kiegészült és átírt interpolált oklevél között. Ezek a hamis oklevelek vélhetően nem az egész szövegekre kiterjedően veszik át egy már hitelesített oklevél szövegét. A továbbiakban azokat a speciális módszertani elveket mutatom be, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a hamis okleveleket mint nyelvm emlékeket eredményesen vizsgálhassuk.

1. Az oklevelek keletkezési körülményeinek és filológiai jellemzőinek a feltárása. Mielőtt egy oklevelet mint nyelvm emléket vizsgálunk, fontos megismerünk a keletkezési körülményeit és a filológiai jellemzőit. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek esetében ennek az ismeretanyagnak a felderítése még fokozottabban szükséges, hiszen ezáltal tudhatjuk például azt, hogy egy-egy hamis oklevél szövegében kereshetünk-e egyáltalán a hamisított korra vonatkozó információkat. Az oklevelek kritikai kiadásai (vö. például DHA.) alapján továbbá átfogó képet kaphatunk a társtudományok (főként a történelemtudomány és a diplomatika) nézeteiről is az egyes oklevelekre vonatkozóan.

2. A hamis oklevelek megírásához esetlegesen felhasznált oklevelek bevonása az elemzésbe. Az itt tárgyalt négy hamis oklevél nyelvi vizsgálatához nem használhatjuk fel közvetlen forrásként a 11. századi Szent István-kori okleveleket, ezek ugyanis nem maradtak fenn, sőt az egykori létezésük sem mindig bizonyítható egyértelműen. Természetesen ha léteznének a 11. századi oklevelek, akkor a hamisítványok elemzése egyszerűen okafogyottá válna. A hamis oklevelek megírásához egyéb iratokat is használtak, ezeknek mint a hamisítványok elemzését

segítő forrásoknak a számbavétele, illetőleg bevonása az elemzésbe elengedhetetlen. Az oklevelek kapcsolati hálójának mint újszerű módszertani elvnek a jellegzetességeit a következő alfejezetben részletesen is tárgyalom.

3. A hamis oklevelek oklevélcsoport tagjaként való vizsgálata. Amellett, hogy egy-egy hamis oklevelet a vele kapcsolatba hozható források hálózatában érdemes elemezni, legalább annyira fontos az is, hogy az egy oklevélcsoportba tartozó hamisítványok vizsgálata során igyekezzünk minél nagyobb mértékben fókuszálni a csoportba tartozó többi hamis oklevélre is. A diplomatika a (magyarországi) hamis oklevelek körében tárgyi és személyi kapcsolatokat, valamint sokszor az azonos helyen történt hamisítás alapján határozza meg ezeket az oklevélcsoportokat (SZENTPÉTERY 1930: 255).

Az oklevelek efféle osztályozásának szem előtt tartása a nyelvtörténeti analízis során azért lehet gyümölcsöző, mert az ily módon összetartozó hamis oklevelek együttes vizsgálata — a kritikájuk mellett — a nyelvi elemzésüket is megkönnyítheti. Az általam kiválasztott négy Szent István-i hamis oklevél egy oklevélcsoportba tartozik: a Pécsváradi, a két Zalavári és a Bakonybéli oklevél között ugyanis kapcsot jelent az apátságok Szent István-i alapítása mellett az, hogy az elemzett hamis oklevelekhez valószínűleg forrásként használták fel a Pannonhalmi oklevelet (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255–256). Mindez fokozottan indokolja az együttes vizsgálatukat.

4. Az oklevelek névtörténeti és nyelvtörténeti forrásértékének szétválasztása. A bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek fontos jellemzője az, hogy szövegükben — a keletkezési és fennmaradási körülményeikből adódóan — névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból is több időbeli réteg feltételezhető.

A kronológiai rétegzettséget névtörténeti és nyelvtörténeti tekintetben szigorúan külön kell kezelnünk, és a nyelvészeti elemzés során a névtörténeti rétegek vizsgálatát kell először elvégeznünk. Ahhoz ugyanis, hogy az egyes helynevek nyelvtörténeti jellemzőit meg tudjuk határozni, előzetesen tisztáznunk kell azt, hogy azok szerepelhettek-e az eredeti oklevélben (ha volt eredeti oklevél), illetve léteztek-e már abban az időben, amikor a hamisító az iratot datálja (azaz a 11. században), vagy csak a hamisítás hozadékaként kerültek bele az oklevélbe, és korábbi létezésük nem feltételezhető. A kronológiai rétegek név- és nyelvtörténeti szempontból való vizsgálata által kerülhető el például az, hogy egy olyan név lejegyzésében (helyesírásában, hangalakjában) keressünk korai (jelen esetben 11. századi) nyelvtörténeti nyomokat, amelyek a forrásnak számító eredeti oklevélben még nem szerepeltek, és létezésük az adott időszakban más módon sem feltételezhető.

Ezeket a módszertani alapelveket alkalmazom a négy vizsgált oklevél nyelvészeti feltárása során a következő fejezetekben. Előzetesen azonban az egyikről — minthogy módszertani tekintetben újszerű — részletesen is szólni kívánok.

2. Az oklevelek hálózati struktúrái

1. Az, hogy az oklevelek kölcsönhatásban vannak egymással, nem újkeletű felismerés. Az írott források egyre tágabb körének az elemzése által az is mind jobban kikristályosodik, hogy az oklevelek mint nyelvemlékek vizsgálata során erre a jelenségre érdemes az eddigieknél sokkal nagyobb figyelmet fordítanunk (vö. SZŐKE 2023).

Az oklevelek hálózati struktúráját tárgyalva mindenekelőtt az a legfontosabb feladat, hogy különbséget tegyünk az oklevelek tágabb, illetve szűkebb értelemben vett kapcsolatrendszeré között. Az oklevelek tágabb hálózati rendszere olyan távolabbi kapcsolódásokat jelent az oklevelek között, amelyek a nyelvészeti vizsgálatokban például a különböző típusú, illetve státuszú oklevelek általános jellegzetességeinek a feltárása miatt lehetnek fontosak. Emellett az oklevélbeli neveket érintő normatörékvések is az oklevelek szélesebb körét érintő kölcsönhatás eredményeinek tarthatók: ezek is a tágabb hálózat részeként értelmezhetők tehát.

Az oklevelek szűkebb hálózati rendszerén pedig azoknak az okleveleknek a körét értem, amelyek egy-egy konkrét forráshoz a legközvetlenebbül kapcsolódnak. Ide tartoznak az adott ügyben készült további oklevelek, köztük azok, amelyeket a vizsgált oklevélhez forrásként használtak fel. A szűkebb hálózat részét képezik továbbá azok az oklevelek is, amelyek az elemzett oklevélben szereplő helyek nevét szintén megemlítik. Ebben az esetben természetesen nem lényegtelen, hogy például a *Duna* említéséről vagy egy, többnyire csak helyben ismert kisebb vízfolyás adatáról van-e szó. Az első esetben a *Duna* nevét szerepeltető valamennyi oklevél nyilvánvalóan nem tartozik az általunk elemzett oklevél szűkebb hálózati rendszeréhez. Ellenben egy kisebb, helyi jelentőségű víznév további egy-két adatát tartalmazó oklevelekre a víznév tekintetében a tárgyalt oklevél szűkebb kapcsolatrendszerének a tagjaként kell tekintenünk.

2. Legtágabban értelmezve valamennyi jogi természetű és meghatározott formák között kiállított (ÉRSZEGI 1994: 504) külföldi és magyar oklevél alkot hálózatot. A magyar vonatkozású oklevelek között kétségtelenül több szálon futó az érintkezés. Minthogy azonban a magyarországi írásbeliség nem elszigetelten létezett, hanem azzal együtt is része volt az európai írásbeliségnek, hogy „mind a keretek, mind a részletek mutatnak eltéréseket és önállóságot” (SZENTPÉTERY 1930: 36, illetve 259, vö. SOLYOSI 2006: 214), a külföldi okleveleket is feltétlenül a hálózat részének kell tartanunk. A külföldről érkező hatás a latin írásbeliség kialakulásának az időszakában, azaz a 11. század elején erőteljesen megmutatkozott. Ebben az időszakban a német császári oklevelek mintája volt az irányadó a latin nyelvű magyar oklevéladásban. Amikor ugyanis Szent István király nyugati mintára megszervezte a királyságát, akkor ennek a mintakövetésnek köszönhetően állíttatott ki egyházi alapításairól német császári okleveleket utánzó iratokat (SZENTPÉTERY 1930: 34–35, 37–38, GYÖRFFY 1977: 267, SOLYOSI

2006: 195). Az akkori német császári oklevelek hosszú fejlődés eredményét mutatták, amely nálunk az előzmények híján nem terjedhetett el hosszabb távon. A 11. század végétől azonban oklevélírásunk együtt tudott fejlődni az európai gyakorlattal. A külfölddel való élénk kapcsolatot a magyarországi egyházi társadalom nemzetközi összetétele, a különféle szerzetesrendek jelenléte, a pápai és egyéb egyházi kapcsolatok, az oklevélírással foglalkozó papság külföldi (főként franciaországi) iskolalátogatása biztosította (SZENTPÉTERY 1930: 259, SOLYMOSI 2006: 214).

Diplomatikai szempontból egy-egy oklevél a külső, illetve a belső ismertetőjegyei alapján írható le. A külső ismertetőjegyek 1. az oklevél anyagára, 2. az oklevél anyagául szolgáló lap alakjára, 3. a tinta vagy festék színére, minőségére, 4. a szöveg külső beosztására és elrendezésére, 5. az írására, 6. a pecsét és a megerősítés egyéb jeleire és végül 7. az oklevélen előforduló jelekre, feljegyzésekre fókuszálnak (SZENTPÉTERY 1930: 9–18, SOLYMOSI 2006: 13–16). A külső ismertetőjelektől eltérően (amelyek vizsgálata csak az eredetiben fennmaradt oklevelek esetében releváns) egy oklevél belső ismertetőjelei (1. a szöveg felépítése, 2. a nyelve és 3. a stílusa) a másolatok esetében is feltárhatók (SZENTPÉTERY 1930: 18–24, SOLYMOSI 2006: 16–22). Egy oklevél legtöbbször három fő részre — bevezetésre (*protocollum*), tárgyalásra (*contextus*) és befejezésre (*eschatocol-lum*) — tagolódik. A formulák miatt a kezdő és a záró rész sokkal inkább meghatározott, míg a közbeeső egység felépítését az oklevél tárgya irányította, amely lehetőséget nyújtott a változatosabb megfogalmazásra (SOLYMOSI 2006: 16–17).

A latin nyelven írt magyarországi oklevelek között az azonos külső vagy belső ismertetőjeggel rendelkezők természetesen szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, mint az eltérő jegyeket viselő társaikhoz. A kapcsolódás mértéke ugyanakkor nagyon eltérő lehet attól függően, hogy az ismertetőjegyeknek milyen aránya mutat hasonlóságot, illetve eltérést. SZENTPÉTERY IMRE a hazai okleveles gyakorlatot a német császári oklevelek utánzásának a kora (1001–1077), az oklevelek jelentősége iránt való érzék fejlődésének a kora (1077–1205), az okleveles gyakorlat kialakulásának a kora (1205–1308), illetve a tömeges jellegű okleveles gyakorlat kora (1308–1526) időszakokra osztja fel (1930: 34–244). A hasonlóság mértékét a kiállítás idején túl egyéb tényezők is befolyásolták. Ilyen például az oklevél kiállításának a helye, az oklevél műfaja, illetőleg az oklevéladó személye stb. (vö. SZENTPÉTERY 1930: 9). Ezek a szempontok természetesen össze is adódhatnak, ami az ismertetőjegyek hasonlóságában is jól megmutatkozik, erősebb kapcsolódást teremtve ezzel az oklevelek között. Szorosabb a kapcsolódás például akkor, ha ugyanannak az oklevéladónak azonos időben, azonos helyen készült azonos műfajú okleveléről van szó (pl. Szent Istvánnak a királyi kancelláriában a 11. század elején kiállított alapítólevelei: a Pannonhalmi, a Veszprémi és a Pécsi alapítólevél), mint akkor, ha például csak abban mutat hasonlóságot két oklevél,

hogy mindkettő a 12. században készült, vagy mindkettőt ugyanaz a hiteleshely állította ki.

Az oklevelek keletkezési és fennmaradási körülményei szintén olyan tényezők, amelyek meghatározzák a kapcsolódások mértékét. Az oklevelek tágabb hálozatrendszerén belül egy hamis oklevél kétségtelenül szorosabban kapcsolódik valamennyi hamis oklevélhez, mint például a hiteles oklevelekhez. Az oklevelek fennmaradására fókuszálva ugyanez mondható el az eredetiben fennmaradt oklevelek és az átiratok viszonyáról is.

Az oklevelek viszonyának, kapcsolódásának egyik kézzel fogható bizonyítéka az okleveleket típusok szerinti tematikus csoportosításban közlő formuláskönyvek (*formularium*) megléte és használata. Az oklevelek megfogalmazása során ugyanis mintaoklevelekből összeállított formuláskönyvekből dolgoztak az oklevélfogalmazók. Ezekből a könyvekből megismerhették azt az állandósult gyakorlatot, hogy a tárgyaló szolgáló jogi tény ismertetésén túl milyen részekből kell állnia egy-egy oklevélnek. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a szükséges típust (birtokcsere, adásvétel stb.) kiegészítették az aktuális ügy adataival. A mintaoklevelek használata tehát tulajdonképpen egyrészt elkenyelmesítette, másrészt pedig kötötte is az oklevelek megfogalmazóit. Az egyéni tehetségüket sem kellett ugyanakkor teljes mértékben elnyomniuk, egyes oklevélrészekben megcsillanthatták saját stílusjegyeiket is. E gyűjtemények jelentőségét nagyban növeli az a körülmény is, hogy költött oklevelek mellett sokszor olyan valóságos oklevelek kihagyásokkal lerövidített változatait is közlik, melyek más módon egyébként nem maradtak ránk (FEJÉRPATAKY 1886: 41, SZENTPÉTERY 1930: 18, 25, SOLYMOSI 2001: 155–156, 2006: 22).

3. A nyelvészeti vizsgálatok területén az oklevelek tágabb kapcsolatrendszere a normatörekvések szempontjából mutatkozik a legfontosabb jellegzetességnek. A helynevek lejegyzését befolyásoló tényezők kialakulása ugyanis az okleveleknek egy tag dimenziójában értelmezhető. Ide tartozik például az oklevelek latin nyelvű helynévhasználata, hiszen a helynevek latin megfelelőinek nagy részét a magyar nevek alapján maguk az oklevélírók hozták létre, vélhetően korábbi oklevelek alapján (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 64). Végso soron tehát ez a jelenség az oklevelek kapcsolódására vezethető vissza. A másik jelenséget a vulgáris nyelvű helynevek lejegyzésének a területéről hozom. Felvetődött ugyanis, hogy az oklevelek kölcsönhatásán alapuló hivatali helynévhasználat egyes hangtörténeti jelenségek adathozhatóságát is befolyásolhatta (vö. KENYHERCZ 2013a: 70). E két kérdéskört az alábbiakban bővebben is kifejtem.

3.1. A helynevek jelentős része vulgáris nyelven (esetünkben magyarul) szerepel az oklevelekben, és csak egy csekély százaléka került be a szövegbe az oklevél nyelvén, szintén latinul (vö. GYÖRFFY 1970: 200). Az okleveleknek egy tágabb körét számba véve jól körülhatárolható azoknak a neveknek a köre (pl.

jelentős települések, Európa-szerte ismert vizek stb.), amelyek rendszerint latinul szerepelnek az oklevelekben (HOFFMANN 2004: 15–38). Ezek az előfordulások összességében nem írhatók sem a véletlen, sem az oklevél-fogalmazó egyéni döntésének a számlájára: szabályok vezérelte tudatos törekvéseknek tűnnek (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 49, 65, 75–76). A normakövetés ugyanakkor nem azt jelenti, hogy „a nyelvi megoldások terén feltétlenül és kizárólagosan egységesség jellemezné az oklevél-fogalmazók latinságát” (HOFFMANN 2004: 38). A tudatos megoldások mellett még a normák megszilárdulásának az idején is számolhatunk az egyén ösztönösségének a megnyilvánulásaival (vö. BENKŐ 1996: 237, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 76).

Az oklevelek latin nyelvű elemei mögött meghúzódó normák ismeretében a használatukból és a hiányukból egyaránt fontos következtetéseket vonhatunk le. Fogódzót nyújthatnak például a nyelvészetileg bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek időbeli rétegeinek az elkülönítéséhez. A latin névhasználat tekintetében a Pécsváradi oklevél például erősen eltér a hamisítás (13. század), illetve a hamis oklevél átírási korának (14–15. század) normáitól, ami esetleg az érintett oklevélrész 11. századi eredetére is utalhat. A hiteles 11. századi oklevél keletkezésekor ugyanis a későbbi normák valószínűleg éppen hogy csak kialakulóban lehettek. A szokatlan megoldásokat ezért sokkal inkább értelmezhetjük a korai keletkezés nyomának, mint a 13. századi hamisítás jelének. A 13. században, amikor az oklevelet hamisították, már a normáknak olyan erőteljes jelenlétét gyaníthatjuk, amelyet vélhetően a hamisítást végző is figyelembe vett volna. Ilyen például az, hogy az országokon keresztülfolyó Duna neve vulgáris nyelven szerepel a Pécsváradi oklevélben („*sexta Batatue nominatur, que ab oriente terminatur Duna*”, „*nona Chouas nominatur, que ab oriente terminatur Duna*”, DHA. 1: 73), miközben a középkori oklevelekben kizárólag latin nyelven, *Danubius*-ként (esetleg *Danobius*-ként) említik (KMHsz. 1: 86). A Pécsváradi alapítólevél víznévi említését önmagában (tehát más oklevéltől, illetve a víznév többi előfordulásától függetlenül) vizsgálva nemigen figyelhettünk volna fel erre az igen lényeges sajátosságra (vö. SZÓKE 2020a: 33–34, VI.3.2. alfejezet).

3.2. Egyéb tényezők mellett tulajdonképpen az is egyfajta mintakövetésnek tekinthető, hogy az oklevelek latin nyelvű szövegébe vulgáris nyelvű elemeket illesztettek (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 44–45). Ezen túlmenően maguknak a neveknek a lejegyzési módját is befolyásolhatták a minták (KENYHERCZ 2013a: 70). Legkézenfekvőbb példa lehetne erre a nevek helyesírásának az alakulása, én most mégsem erről szeretnék beszélni.

A szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok megszűnését vizsgálva KENYHERCZ RÓBERT vetette fel, hogy annak a körülménynek a hátterében, hogy a mássalhangzó-kiesés csak elenyésző arányban képviselteti magát a középkori oklevelekben a másik három feloldási mód (bontóhanggal, előtétanggal történő feloldás,

illetőleg a β vokalizálódása) mellett, „az is szerepet játszhatott, hogy a mássalhangzó-kiesés [...] elkülönült az egyéb feloldási módoktól, s [...] a hivatali-normatív nyelvhasználatnak soha nem vált a részévé” (2013a: 70, 66–70). Elképzelhető tehát, hogy szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok ilyen módon is nagyobb arányban szűntek meg, de egyéb tényezők mellett a tényleges számukat torzíthatja az, hogy ezek a névformák nem kerültek be az írott forrásokba. A régiségben is sokkal változatosabb képet mutathatott ugyanis a nyelv, amelyet az oklevélírói gyakorlat normakövetése bizonyos mértékig a homogenitás irányába mozdított el (vö. KENYHERCZ 2013a: 68, 70).

4. A szűkebb körű hálózat jellegzetességeiről külön szólunk az eredeti és hiteles, a hamis, illetőleg az átiratban fennmaradt oklevelek esetében. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy egy bizonyos oklevélre csak az egyik csoport tulajdonságai vonatkozhatnak: sokszor előfordul például az, hogy egy hamis oklevél nem eredeti formában, hanem átiratban marad ránk.

Az oklevelekhez legközvetlenebbül kapcsolódó források figyelembevétele a hiteles oklevelek értékelését más szintre emelheti; a hamis, illetve az átiratban fennmaradt oklevelek forrásértékének minél pontosabb feltárását pedig — túlzás nélkül állíthatjuk — a hálózatban szereplő oklevelek együttes vizsgálata teszi egyáltalán lehetővé.

4.1. A hamis oklevelek kronológiai státusza nyelvészeti szempontból meglehetősen bizonytalan. A nyelvészeti vizsgálatokban a hamis okleveleknek két nagy csoportját érdemes megkülönböztetni: a szövegüket tekintve részlegesen és teljes egészében hamis oklevelek csoportját (SZÖKE 2018: 430). A részlegesen hamis oklevelek sokkal nagyobb mértékben tarthatnak számat a nyelvészeti érdeklődésre, közülük is főként azok, amelyeknek a szövegét (a hamis részek mellett) egy korábban keletkezett és mintaként használt (11. századi) hiteles oklevélből származó részletek alkotják.¹

A részlegesen hamis oklevelek közé tartoznak az interpolált oklevelek, amelyek úgy keletkeztek, hogy egy hiteles oklevélbe utólag szúrtak be (hamis) részeket. Az interpolált oklevelek betoldott részeire ugyancsak hatással lehettek egyéb oklevelek, de a hamis oklevelek ezen típusánál a hamisítás elsődleges forrásaként azt az eredeti oklevelet kell megneveznünk, amelyet a hamisítás során kiegészítettek (SZÖKE 2015: 81–82).

A hamis oklevelek módszeres nyelvészeti feltárásával egyidejűleg az egyik legfontosabb alapelvként fogalmazódott meg az összetartozó oklevelekkel együtt történő vizsgálatuk (SZÖKE 2015: 94–104). Korábban legfőképpen azért tartották

¹ SZENTPÉTERY IMRE vélekedése szerint a teljes hamisítványok is valódi okleveleket vettek alapul, de minthogy ebben az esetben a formák és nem a tartalom kölcsönzéséről volt leginkább szó (vö. 1930: 253), a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből ezek a források kevésbé értékesek.

a hamis okleveleket a nyelvészeti kutatások megbízhatatlan forrásainak, mert a kiállítóik a hamisítandó kor oklevelei alapján nagyon sok archaikus alakot jegyeztek le (KNIEZSA 1928: 190, JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV, SZENTPÉTERY 1930: 253). E mögött a vélekedés mögött elsősorban a forrásoknak a hang- és helyesírás-történeti kutatásokban való erősen korlátozott felhasználhatósága húzódhat meg, amely bizonyos időszakokban a magyar nyelvtörténeti kutatások meghatározó területe volt (HOFFMANN 2010b: 77). Ezzel együtt is fontos, hogy ezt a jelenséget az előnyünkre fordítva a hamisított korból származó oklevelek mintaként való követését ne az elemzésük gátjaként, hanem az azt elősegítő tulajdonságaként értékeljük. Amennyiben ugyanis azonosítani tudjuk a hamis oklevélhez forrásként felhasznált okleveleket, úgy a mindkét oklevélben szereplő nyelvi elemek összevetése révén közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy szétválogassuk a különböző időbeli rétegekhez — amelyből akár 4–5 is lehet egy hamis oklevélben — tartozó elemeket. Ha ezt nyelvtörténeti (főleg hang- és helyesírás-történeti) szempontból nem vagy csak korlátozottan tehetjük is meg, helynévtörténeti forrásértékük feltárásában eredményesebbek lehetünk. Szerencsés esetben a forrásként használt oklevél nyelvészetiileg megbízható oklevél, ám nem ilyen státuszú oklevéllel történő összehasonlítás is sokkal célravezetőbb lehet, mint a hamis oklevél elszigetelt elemzése. Nem szabad elfelejtenünk ugyanakkor, hogy olykor az sem egyértelmű, az adott oklevél vajon a hamis oklevelek melyik típusához tartozik; ráadásul azok a források, amelyek leginkább segíthetnék a helynevek értékelését, sokszor nem maradtak fenn, és bizonyos esetekben egykori létezésük is csak kisebb-nagyobb valószínűséggel feltételezhető.

4.2. Az átiratban fennmaradt oklevelek bizonytalan státusza alapvetően abból adódik, hogy az átirás alkalmával a korábban lejegyzett szöveget (és bennük a vulgáris nyelvű helyneveket is) módosíthatták, ez a változtatás azonban nem volt szabályokhoz kötött, és mivel legtöbbször az eredeti oklevél nem maradt fenn, bizonytalan, hogy melyik nyelvi elem lejegyzése tartozik az eredeti oklevél korához és melyik az átiráséhoz (SZŐKE 2015: 16–17). KENYHERCZ RÓBERT szerint nem is szükséges abban a tekintetben általánosságokat megfogalmazni, hogy az átiratok mennyire maradtak hűek az átirát szöveghez, ugyanakkor az átiratoknak „az átiró oklevél egészének kontextusában történő” elemzése ebben a vonatkozásban is eredményes lehet (2016: 12).

KENYHERCZ RÓBERT nyomán — aki az átiratban fennmaradt okleveleket az összetartozó oklevelek viszonylatában vizsgálja — kiváló példáját látjuk annak, hogy egy ilyen szempontú elemzés számos új ismerettel gazdagíthatja az átiratokról és általában az oklevélírói gyakorlatról meglévő tudásunkat. Előrevívó megállapítás, hogy a hagyományoktól eltérően az azonos korból származó átirásban fennmaradt okleveleket szintén átirát okleveleknek kell tekintenünk, mert függetlenül attól, hogy „mennyi idő telt el az átirát és az átiró oklevél keletkezése

között, ezek esetében is ugyanúgy egy más helyen, más kéztől kiállított korábbi irat szövege került bele egy újonnan szerkesztett oklevélbe” (KENYHERCZ 2016: 20). Ez az átírt oklevelek szövevényes kapcsolódását szem előtt tartó elemzés az oklevelek keletkezésének a helyét a tulajdonnevek értékelésében meghatározó tényezőnek tartja. Ebben a viszonylatban a hiteleshelyeken készült másolatok azért érdemelnek különös figyelmet az oklevélátíratok között, mert az oklevéladásra jogosult egyházi intézmények működési területének kötöttsége okán feltételezhető, hogy a hiteleshelyek alkalmazottai „alaposabb ismerettel rendelkeztek a helyi birtokosok és birtokok nevével, valamint azok használatával kapcsolatosan, mint a királyi kúria egész országra kiterjedő hatásköre azt az ott dolgozóknak lehetővé tette volna” (KENYHERCZ 2016: 19, vö. 2013a: 61–62).

4.3. Az oklevelek között az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelek a legértékesebbek, hiszen ezek esetében nyelvtörténeti és helynévtörténeti szempontból sem kérdéses, hogy a bennük szereplő adatok melyik korhoz tartoznak. Ezeknek az okleveleknek a jelentőségét nem vitatja el, de forrásértéküket némiképp árnyalhatja az a viszonyulás, ha a hiteles oklevelekre — a korábban tárgyalt másik két oklevéltípushoz (a hamis és átírt oklevelekhez) hasonlóan — szintén az oklevelek összefüggésében tekintünk. Ezek az oklevelek sem a többi oklevéltől függetlenül, illetve teljesen elszigetelten jöttek ugyanis létre. Az oklevelek összekapcsolódásának legelső szintje már az oklevélkészítés többlépcsős folyamatában feltételezhető. Ebbe a folyamatba enged némi bepillantást az a körülmény, hogy az 1211. évi Tihanyi összeírás megpecsételt példánya mellett a fogalmazványa is fennmaradt. Az oklevelek fogalmazói sejthetően feljegyzésekből dolgoztak, majd a fogalmazványt javítva és kiegészítve az írnok készítette el a tisztázatot egy vagy akár több példányban (SZENTPÉTERY 1930: 25–26, SZENTGYÖRGYI 2014: 14).

Az oklevélkészítés fázisaiból az következik tehát, hogy az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelek keletkezése bizonyos értelemben megegyezik a másolatókéval. Ez leginkább a teljes szövegű fogalmazványok esetében lehetett így, amennyiben ugyanis a fogalmazvány lényegében csak az oklevél vázát tartalmazta, a tisztázat készítése eltért az átírás gyakorlatától (SZENTPÉTERY 1942: 410). A Tihanyi összeírás fogalmazványa a hiányosabb, csak a leglényegesebb információkra szorítkozó, rövidebb fogalmazványok típusába tartozik (vö. KOVÁCS É. 2015: 55). Mivel azonban a tulajdonneveket (a birtokok, a határpontok és más helyek neveit, megjelöléseit, illetve az egyes birtokokon összeírt személyek neveit) szinte kivétel nélkül tartalmazza, a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből legfontosabb részek tekintetében mégis hasonlít a másolói munkára a megpecsételt oklevél kiállítása, de az minden bizonnyal kevésbé volt sablonos munka (vö. SZENTPÉTERY 1942: 410). Ez jól megmutatkozik abban, hogy a két példány között számos eltérést figyelhetünk meg a nevek lejegyzésében (vö. KOVÁCS É. 2015: 56–63).

Ezek az eltérések ezúttal nagyrészt azzal függnek össze, hogy az eredetiben fennmaradt hiteles Tihanyi összeírás megírásához a legelső hiteles oklevelünk, a Tihanyi alapítólevél szolgált kiindulópontként. A fogalmazvány archaikusabb, 11. századhoz közelebb álló lejegyzései alapján az a kép rajzolódik ki, hogy a tisztaírat készítő írnok előtt valószínűleg már nem volt ott az 1055. évi alapítólevél, vagy legalábbis az írnokban erősebb volt az a törekvés, hogy a saját korának megfelelően írja le a tulajdonneveket (vö. KOVÁCS É. 2015: 58, 63).

A középkorban általános gyakorlat volt, hogy az eredeti adományokat idővel kiegészítették, amiről az eredeti okmányt felhasználva egy új oklevelet állítottak ki (SZENTPÉTERY 1930: 255, vö. SZENTGYÖRGYI 2014: 26–27). A Tihanyi összeírás esete azonban két ok miatt is különleges. Egyrészt azért, mert általában nem tudjuk összehasonlítva elemezni a fogalmazványt és a hiteles példányt (mint ahogyan itt megtehetjük); másrészt pedig azért is különlegesen szerencsés a Tihanyi összeírás helyzete, mert kevésbé fontos jogügyletek esetén nem feltétlenül ilyen egyértelmű, hogy mely oklevelek tartoznak össze. Az is nehezítő körülmény lehet továbbá, ha egy hiteles oklevél előzményeként használt oklevél státusza nem egyértelmű vagy éppenséggel bizonytalan. Ezek mellett is jó néhány egyéb tényező befolyásolhatta, hogy az előzményoklevelek megoldásai és sajátosságai milyen mértékben szüremkedtek be az új oklevélbe. Nem lehet lényegtelen ebből a szempontból például az sem, hogy azonos helyen készültek-e az oklevelek; ugyanaz vagy különböző személy felel a fogalmazvány és a tisztaírat elkészítéséért; a hiteles példányt másolás vagy diktálás útján jegyezték-e le; stb.

A Tihanyi összeírás példája világosan jelzi, hogy az oklevelek hálózatszerűsége a hiteles oklevelek esetében is fokozottan figyelniünk kell. Joggal vethetjük fel ebből adódóan például azt is, hogy a latinból hiányzó hangok jelöléseinek ingadozása (KNEZSA 1952: 14, KOROMPAY 2003: 281–284, 2018: 83–85) mellett talán az oklevelek egymásra hatása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a hiteles és eredeti nyelvemlékeink sem tükröznek egy, az egész szövegre jellemző egységes és következetes jelölésmódot (KNEZSA 1928: 189).

5. A nyelvemlékek kapcsolatrendszerébe mélyebben elmerülő analízisnek napjainkban minden technikai feltételével rendelkezünk. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy egy-egy nyelvtörténeti jelenséget vizsgálva kevésbé lehetséges előzetesen minden egyes adat kapcsolatrendszerét felfejteni. Ebben nyújthat segítséget az, hogy egyre több nyelvemléknek készül monografikus igényű feldolgozása. A magyar nyelvtörténeti kutatások alapjául szolgáló megbízható adatok mennyiségét úgy tudjuk ugyanis a legeredményesebben gazdagítani, ha az egyes nyelvemlékek (és a bennük szereplő adatok) forrásértékét körültekintően, a megírásukhoz felhasznált oklevelek tükrében próbáljuk feltárni. Ez a közelítésmód segítheti ráadásul az oklevélírói gyakorlat pontosabb megismerését is, ami pedig visszahat arra, hogy az oklevelek vulgáris nyelvi adatait is reálisabban tudjuk ebben a kontextusban értelmezni (vö. KENYHERCZ 2020: 103–104, 2016: 18).

VI. A Szent István-kori hamis oklevelek helynévtörténeti forrásértéke

1. Szempontok az alapítólevelek forrásértékének meghatározásához

1. Az elemzett oklevelek bizonytalan státuszuk miatt nyelvemlékként ez idáig kevés figyelmet kaptak. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ezek az oklevelek — ahogyan ezt fentebb részletesen is kifejtettem — nemcsak történeti, hanem nyelvészeti forrásként is jelentősek lehetnek, ha megfelelő módszertani szempontok alapján elemezzük őket.

A teljes egészében vagy részleteiben hamis oklevelekben olyan helynevek is feltűnhetnek, amelyek a hamis oklevél hiteles oklevélelőzményében (ha volt ilyen) még nem szerepeltek. A kétes hitelű oklevelek e fajtáinál kétféle kronológiai síkról kell tehát beszélnünk, és az időbeli rétegeiket helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból is külön kell kezelnünk.

Az egyes helynevek kapcsán először azt kell megállapítanunk, hogy szerepeltek-e az eredeti oklevélben, vagy csak a hamisítás hozadékaként kerültek bele a szövegbe, illetve léteztek-e abban a korban, amikor az oklevelet visszahamisították. Csupán e kérdés tisztázása után elemezhetjük magukat a helyneveket mint nyelvtörténeti adatokat. Ez tehát azt jelenti, hogy a nyelvtörténeti forrásértékük feltárása előtt a helynévtörténeti forrásértékét kell meghatároznunk a helyneveknek.

2. A hamis (részeket tartalmazó) oklevelek nyelvtörténeti (főként hang- és helyesírás-történeti) értékelését ugyanakkor nem végezhetjük el automatikusan még abban az esetben sem, ha ismerni véljük, melyek az oklevél hiteles és hamis részei. Nagy módszertani hiba lenne ugyanis az, ha az oklevelek hitelesnek tartott részeit nyelvtörténeti szempontból mechanikusan a 11. századhoz, a hamis részeket pedig a hamisítás korához kötnénk. A későbbi lejegyzésből adódóan egyértelműen a 11. századból származó részek elemzése során is élnünk kell azzal a gyanúval, hogy a helyneveket a későbbi lejegyzés, a hamisítás során másként írták le: a korabeli kiejtéshez és főképpen az akkori írásszokásokhoz igazították azokat. Hasonló ez a helyzet ahhoz, mint amikor egy interpolált oklevél utólag kibővített szövegrészében olyan helynevekkel találkozunk, amelyek az oklevél hiteles részében is feltűnnek. Ebben az esetben is biztosak lehetünk abban, hogy a nevek az eredeti oklevél lejegyzésekor már léteztek (hiszen ott találjuk azokat az adott oklevélrészekben), de ebből persze még nem következik automatikusan

az, hogy ezek az interpolált névadatok az eredeti oklevél korának nyelvi jellegzetességeit viselik magukon (erről lásd bővebben SZÖKE 2015: 67). A hamisítás-kor újonnan keletkezett részek egy-egy eleme pedig — különösen akkor, ha az oklevélírók rendelkezésére álltak 11. századi források — éppen a hamisítás elfedése érdekében közelebb állhat a 11. századi formákhoz.

Mindebből az következik, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek esetében az adott oklevél egészére vonatkozóan általában nem állapítható meg sem a nyelvtörténeti, sem a helynévtörténeti forrásértékük.¹ A bennük szereplő szórványokat külön-külön kell ebből a szempontból értékelnünk.

3. Az alapítólevelek nyelvészeti elemzésekor a fő hangsúlyt annak a kérdésnek a megválaszolására kívánom helyezni, hogy milyen mértékben tartalmazznak ezek a dokumentumok a 11. századra vonatkozó adatokat. Azt, hogy mind a négy oklevélnek lehet ilyen korai rétege, annak alapján tételezhetjük fel, hogy a pécsváradi, a bakonybéli és a zalavári bencés apátságot is Szent István király alapította (CSÓKA–MAROSI 1994: 525, BÁNHEGYI 2000: 122). Ezek az egyházi események pedig legtöbbször adományozással is együtt jártak, amelyet feltehetően írásban is rögzítettek, azaz oklevelet állítottak ki. A pécsváradi és a bakonybéli apátságnak is volt valószínűleg egy-egy hiteles oklevele a 11. század elejéről (vö. II.3. és IV.3. alfejezet).² Első királyunk nyugati minta alapján szervezte meg a királyságát, és a nyugati példának köszönhetjük többek között azt is, hogy egyházi alapításait írásban is rögzítette (vö. SZENTPÉTERY 1930: 34, 1938: 135–136). GYÖRFFY GYÖRGY István király egyházi alapítványainak száma alapján úgy gondolja, hogy legalább 20 oklevelet állíthattak ki a 11. század első harmadában, de ezek közül mindösszesen négynek a szövegét ismerjük többé-kevésbé megváltoztatott formában (1977: 268).

A nagyobb monostorok alapítása kétséget kizáróan országos jelentőségű esemény volt (vö. SZOVÁK 2001: 42), a szóbeliség uralkodó helyzete³ azonban az alapítások írásban való rögzítését is negatívan befolyásolta: bizonyos esetekben ugyanis eltekintettek az alapítás tényének rögzítésétől, vagy csupán az adományok egy részére terjedt ki az írásbeli megfogalmazás (FÜGEDI 1991: 39–40). Ha azonban a későbbiekben egy ilyen adomány vita tárgyát képezte, akkor az elmaradt írásos dokumentumot a vita sikeres lezárása érdekében valamilyen módon pótolni

¹ A vizsgált oklevelek között e tekintetben kivételes helyzetben van a Pécsváradi alapítólevél, amelynek a helynévtörténeti forrásértéke az oklevél egészére vonatkozóan megállapítható (vö. VI.3. alfejezet).

² THOROCZKAY GÁBOR a Bakonybéli és a Zalavári okleveleket egyértelműen hamisnak minősíti, ami azt jelenti, hogy szerint ezeknek az okleveleknek nem volt 11. századi előzménye (2009).

³ Azt, hogy a 11. században Európa-szerte háttérbe szorult az írásbeliség, többen is kiemelték munkáikban (vö. SZENTPÉTERY 1930: 35, GOUTH 1936: 6–8, ÉRSZEGI 1986: 22).

kényszerültek. A hiány pótlására rendszerint törvénytelen utat választottak, vagyis hamis oklevelet állítottak ki, vagy a meglévő oklevél szövegét egészítették ki azokkal a kiváltságokkal, amelyek eredetileg nem kerültek bele az oklevélbe. Ilyenkor azonban „a legtöbb esetben a valóságban is fennálló birtokviszonyokat rögzítettek a hamisítók, vagyis kárt nem okoztak másoknak, adataik pedig bizonyos megszorítással felhasználhatók a történeti rekonstrukció érdekében” (SZOVÁK 2001: 37).

Az apátságok alapítási és a hiteles oklevelek kiállítására vonatkozó 11. századi kronológiai réteg mellett az alapítóleveleknek a keletkezési és a fennmaradási körülményeiből adódóan mind nyelvtörténeti, mind helynévtörténeti szempontból további időbeli síkjaik is vannak. Az elemzett négy oklevélben (nyelv- és helynévtörténeti szempontból) elvileg a következő kronológiai rétegekkel számolhatunk: 1. az apátságok alapításának, illetve az eredeti oklevelek keletkezésének az ideje: a 11. század, 2. a hamis oklevelek lejegyzésének az évszázada, 3. a hamisítványok átírásának/átírásainak a kora. Egy-egy oklevélben akár 4–5 kronológiai réteg nyoma is jelen lehet attól függően, hogy hányszoros átíratban maradt ránk; ezeknek a rétegeknek egy részét azonban sokszor célravezetőbb összevontan kezelniünk (vö. pl. SZŐKE 2015: 24, 2021b: 35). Az elemzés során ugyanis mindenekelőtt az oklevelek — gyér forrásadottságok miatt — legértékesebb, 11. századi rétegét kívánjuk (nyelv- és névtörténeti szempontból) elhatárolni a későbbi kronológiai síkoktól függetlenül attól, hogy ez utóbbiakból egy vagy több lelhető fel az oklevelekben.

4. Az alapítólevelek kiállításához korábban kiadott oklevelek és legendák szövegét használták fel.

A Pécsváradi oklevél (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.) kapcsán GYÖRFFY GYÖRGY hat forrást nevez meg, amelyeket az oklevél megszerkesztésekor felhasználhattak: 1. István király oklevelét, 2. a monostor javainak 11. századi összeírását, 3. Domoszló herceg és Szent László király adományainak 11. század végi vagy valamivel későbbi összeírását, 4. II. Béla király adományát, amelyet egy hiteles oklevél alapján hamisíthattak, 5. egy 12. századi mintát az apát főpapi jelvényeinek adományozásához, 6. Szent István király Hartvik-féle legendáját (DHA. 1: 68–72). A legkorábbi, tehát a 11. századi kronológiai réteg mellett további hárommal számolhatunk a Pécsváradi alapítólevél esetében: a 13. század eleji hamisítás korával és az átírások évszázadaival (14. és 15. század). A 11. századi időbeli sík jelenlétét a pécsváradi apátság alapítása mellett ezúttal egy hiteles Szent István-kori oklevél, illetve egy század végi összeírás esetleges megléte alapján feltételezhetjük (vö. GYÖRFFY 1969: 203, KRISTÓ 2000: 317, 320). A bizonytalanságot az okozza, hogy ezek az oklevelek nem maradtak fenn önálló iratként, csak a hamis oklevél szövege alapján következtethetünk a létezésükre.

Az 1019-re datált Zalavári oklevél (+1019 [14. század eleje]/+1328/1347/1370) hamisításakor három forrást használtak fel: 1. István király interpolált Pannonhalmi alapítólevelét, 2. a Pozsonyi Évkönyv bejegyzéseit, valamint 3. a monostor 11. század végi összeírását (DHA. 1: 90–91, vö. GYÖRFFY 1977: 325). Elfogadva a hiteles 11. század végi összeírás egykori létezését, illetve ennek bedolgozását a hamis 1019. évi oklevélbe, az első Zalavári oklevél esetében három nyelvi-kronológiai réteggel kell számolnunk: 1. az alapítás és a hiteles 11. század végi összeírásból származó 11. századi réteggel, 2. a 14. század eleji hamisítási réteggel és 3. a 14. század második feléből, a hamis oklevél átírásainak (az 1347. és 1370. évi átíró oklevél korát együttesen kezelve) idejéből való réteggel.

Az 1024. évi Zalavári oklevél (+1024 [14. század közepe]/+1339/1350) hamisításának 13. századi diplomák mellett a legfontosabb forrása a 11. század végi összeírás egyes részeit tartalmazó, korábban hamisított 1019. évi oklevél volt (DHA. 1: 100). Ennek megfelelően a nyelvi vizsgálatok szempontjából legfontosabb kronológiai rétegre, a 11. századira jellemző jegyeket talán mindkét Zalavári oklevélben kereshetünk a nevek nyelvészeti elemzése során. Az 1024. évi oklevélben tehát szintén három nyelvi-kronológiai réteg lehet jelen: 1. az alapítás korából származó és az 1019. évi oklevélből való 11. századi réteg, 2. a 13. századi réteg a hamisításhoz felhasznált oklevelek miatt és 3. a 14. századi réteg a hamisítás (1343–1347) és az átírás (1350) révén.

A bakonybéli apátság 1230 és 1240 között szerkesztett hamis alapítóleveléhez (+1037 [1240 k.]/+1246/1330) 1. az interpolált Pannonhalmi alapítólevelet,⁴ 2. az 1086. évi Bakonybéli összeírás első és harmadik toldalékát, 3. IX. Gergely pápa 1230. évi bulláját, 4. Szent Zoerard és Benedek 11. századi legendáját és 5. Szent István király nagyobb legendáját használták fel. Szövegkiadásában GYÖRFFY GYÖRGY azt is megjelöli, hogy a felsorolt források az oklevél mely részének megszerkesztéséhez nyújtottak segítséget (DHA. 1: 118–119). Ezek közül nyelvészeti szempontból kétségtelenül a Bakonybéli összeírás a legfontosabb. Az alapítólevél magyar nyelvű helyneveinek egy jó része ugyanis az összeírásban is feltűnik. A 11. századi időbeli réteg után a második a hamis oklevél megírásának az idejére, azaz a 13. század első felére tehető. Szintén ehhez az időbeli szinthez tartoznak a hamis +1246. évi átírásból származó jelenségek. A harmadik kronológiai réteg elemei a hamis oklevél átírásának korából, a 14. század 30-as éveiből származnak.

⁴ VÁROSY GYULA szintén kapcsolatot feltételez a Pannonhalmi és a Bakonybéli oklevelek között, de ő az általános vélekedéssel ellentétben a Bakonybéli oklevelet tartja elsődlegesnek, és a Pannonhalmi oklevél keletkezését az 1002. év helyett ugyancsak az 1037. évhez köti (1885: 717).

2. Az oklevelek helynévtörténeti forrásértékének általános kérdései

1. A hamis alapítólevelek helynévtörténeti forrásértékét vizsgálva azt próbáljuk meg rekonstruálni, hogy a névvel leírt adományok közül melyek származhatnak az alapító Szent Istvántól, és ezzel összefüggésben mely helyneveket tartalmazhatta már első királyunk eredeti oklevele is (amennyiben persze feltételezhető egy korai és hiteles oklevél léte). Emellett arra is fontos kitérnünk, hogy ezeken túl — tehát a hiteles oklevéltől függetlenül — szerepelnek-e a hamis oklevelekben olyan helynevek, amelyek írásbeliségünk első századában már vélhetően létező nevek voltak. Amennyiben találunk ilyen elnevezéseket, ezek annak ellenére sorolandók a 11. századi helynévtörténeti forrásértékkel bíró nevek közé, hogy a hiteles Szent István-kori oklevélben nemigen szerepeltek. A helyek és helynevek létrejötte időben ugyanis nem feltétlenül (sőt az esetek óriási többségében bizonyosan nem) esik egybe a jelenleg ismert első hiteles előfordulásukkal, hiszen az általunk nyelvemlékeként vizsgált oklevelek jogi ügyletek miatt, és nem azzal a céllal jöttek létre, hogy a keletkezésük pillanatában lejegyezzék, valamint megőrizték a helyneveket, ráadásul ezeknek az okmányoknak a fennmaradása is meg lehetőségen esetleges (vö. SOLYMOSI 1976: 142).

2. A történettudományi és a diplomatikai munkák több olyan szempontot is elénk tárnak, amelyek segítségével a bizonytalan státuszú források helynévtörténeti szempontú kronológiai rétegei sikeresen elkülöníthetők egymástól. Ezeket a szempontokat a Bakonybéli alapítólevél példáján keresztül ismertetem. Az apátságok peres ügyei jól megmutatják például, hogy a hamis oklevelek mely nevei tartoznak a hamisítás korának szórványaihoz. Ha ugyanis egy, a hamis alapítólevélben szereplő adomány ügyében perbe keveredett az apátság, akkor ez az adomány vélhetően nem szerepelt az akkori (eredeti hiteles) oklevélben. A hamis Bakonybéli alapítólevélben az apátság tulajdonaként feltüntetett javak ügyében például csak a 13. században indítottak pert, s a támadásokat a ma ismert irat bemutatásával hátrították el. Ezek a peres eljárások ezért nem elsősorban a nevek kronológiai rétegekbe való besorolásához nyújthatnak támpontot, hanem az oklevél keletkezési idejének a meghatározásához. 1239-ben Akol, 1240-ben pedig Kajár birtok joghatósági hovatartozásának ügyében hívják segítségül az oklevelet, és ítélik a kérdéses birtokokat a béli apátságnak. A hamis irat elkészültének végső időpontja tehát vélhetően ezekre az évekre esett (SÖRÖS 1903: 284–287, ERDÉLYI 1903: 222, SZENTPÉTERY 1923: 5, 205, DHA. 1: 114, 117, vö. IV.2. alfejezet).

A kronológiai rétegek meghatározásakor az oklevél formulái is fontos fogódzóként használhatók fel, a formulák ugyanis a 11. és a 13. század között nagy változásokon mehetek keresztül. A Bakonybéli alapítólevélnek leginkább a bevezető és befejező részei keltenek gyanút ebben a tekintetben, az egykorú oklevelek hasonló formuláival való összevetésük ugyanis jelentős különbségeket mutat

(vö. KARÁCSONYI 1891: 138–139, ERDÉLYI 1903: 227–228). Az oklevél stiláris jegyei, például a szóhasználat is egy-egy oklevélrész későbbi keletkezésére utal. A monostornak adott szolgaszemélyzetről például az alapítólevél a következőket mondja: „in hiis villulis sive prediis cuiuscumque condicionis homines sunt ad me pertinentes, Sancto Mauricio dedi” (DHA. 1: 118). Magyarul: „ezekben a falvakban vagy birtokokon bármilyen kötelékben vannak is a hozzám tartozó emberek, Szent Maurícusznak adtam őket” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). A *cuiuscumque condicionis* ’bármilyen kötelékben’ kifejezés a 11. században még ismeretlen volt, de annál jellemzőbbé vált a hamisítás korában, a 13. században (KARÁCSONYI 1891: 140).

Számos esetben az adományok jellege is az adott oklevélrészek hitelessége ellen szól. A 11. század kezdetleges társadalmi viszonyai között például meglehetősen szokatlan, hogy a Bakonyban lévő négy hegyen elejtett vadak fele részét, illetve bőrét az alapítólevél az apátság jövedelemforrásai között sorolja fel (KARÁCSONYI 1891: 142): „sunt preterea quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw*. In hiis a quocumque homine fuerint fere interfecte, dimidiam partem, illarum ministri abbatis accipiant cum cutibus earundem” (DHA. 1: 119), azaz: „ezen kívül a monostorhoz közelebb van négy sziklás hegy, amelyeket közönséges névvel így neveznek: *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw*. Bárki által itt elejtett vadak fele részét és azok bőrét az apát szolgálai kapják” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). Egyes oklevélkritikusok véleménye szerint a Szent István-i adományként feltüntetett erdőjogi és vadászati intézkedések mellett a meglehetősen sok vásár, illetve révám adományozása ugyancsak kirí a 11. századi gyakorlatból (ERDÉLYI 1903: 233).

3. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek főként diplomatikai és történettudományi szempontok alapján kijelölt 11. századi részei ugyanakkor tartalmazhatnak olyan neveket is, amelyeknek az alapításkori (11. század eleji) használata megkérdőjelezhető. Ezzel természetesen nem az adott helyek 11. század eleji létezését és említését, illetve a helyekkel kapcsolatos adományok hitelességét vonom kétségbe, csak arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy az is előfordulhatott, hogy bizonyos helyeket, illetve egyéb adományokat az alapító királytól kapott ugyan az apátság, de a helynek az elnevezését a hamisítás vagy az átírás során megváltoztatták, a hely új nevére cserélték, azaz modernizálták. A modernizálás szükségessége az oklevelek jogi természetével magyarázható, hiszen mint jogi iratoknak a jogbiztosítás volt a legfontosabb funkciójuk (vö. SZENTPÉTERY 1930: 2, GYÖRFFY 1970: 200). Ha egy 11. század elején kapott helynek a neve időközben megváltozott, akkor a birtokosnak az szolgálta az érdekeit, ha az adomány később már az új névvel szerepelt az oklevélben. A névváltozás idején vélhetően még használatban lehetett a régi és az új neve egyaránt (amelyek

többször egymás mellett is éltek egy ideig, vö. TÓTH V. 2008: 59–63), később azonban már — jogi és kommunikációs szempontból — nehézséget jelentett volna az, ha az oklevél egy régebbi, már nem használt névvel utalt volna a helyre. A tihanyi apátság *Disznó* birtoka az adományozást követően például az új birtokosra utaló *Apáti* elnevezéssel cserélődött fel: 1055: *alius locus, qui Gisnav dicitur* (DHA. 1: 150), 1055>1416: *villam Diznou, quam nominavit Apati* (DHA. 1: 156), 1267/1297: *predium et villam de Gesnov vel Apaty* (ERDÉLYI 1908: 526), 1275, 1536: *Apaty* (Cs. 2: 587). Az adatok hosszan elnyúló folyamatot sejtetnek, a régi név említése ugyanakkor a dokumentumok, említések összeegyeztethetősége miatt is fontos volt minden bizonnyal (vö. HOFFMANN 2010a: 99–100). Ugyanakkor ahogyan a szórványok hangjelölésének a modernizálása sem volt egységes az oklevelek átírása során, úgy egy névváltozás jelölése is lehet esetleges (vö. KENYHERCZ 2016: 15). Amíg azonban egy hangjelölési különbség alapvetően nem befolyásolta az oklevél jogi hitelét (vö. SZENTPÉTERY 1942: 404, 408, KENYHERCZ 2016: 13, 16), addig egy névváltozás figyelmen kívül hagyásáról ugyanez nem mondható el. Ezekben az esetekben ezért nagyobb következetességet várhatunk el az oklevél megfogalmazójától.

3.1. A 11. század elejénél későbbi helynévtörténeti forrásértékkel rendelkezhetnek például az apátsági birtoklásra utaló helynevek. Az elemzett oklevelek helynevei közül idetartozik a Pécsváradi alapítólevél *Scena abbatis* latinos szörendet mutató, részben lefordított birtokos jelzős szerkezete, illetőleg az 1024. évi Zalavári oklevél *Zenthadrianmartýr* neve (a helynevek részletes elemzéséhez lásd a VI.3.2. és 5. alfejezetben).⁵

Az egyházi birtoklás motiválta helynevek kizárása a 11. század eleji névtörténeti forrásértékű neveink sorából jól összecseng BÖLCSKEI ANDREA eredményeivel, aki monográfiájában a korai ómagyar korból 190 denotátumot azonosított, amelyet (legalább időlegesen) egyházi birtokosra utaló helynévformával (is) jelöltek. Az 573 ide vonható névforma között a magyar írásbeliség első évszázadára (1120-szal bezárólag) vonatkozóan mindösszesen 23 adatot találunk. A több mint félezer adat alapján úgy tűnik, hogy ez a névadás a 13. század második felétől vált igazán jelentőssé: 1241 és 1350 közötti időszakból adatolható a nevek mintegy 80%-a (2021: 145–147, vö. KRISTÓ 1976: 53–55, MAKKAJ 1979: 104). Az arányok közötti különbségek vélhetően nem függetlenek a kiállított, illetve fennmaradt forrásaink számától sem, de a főbb tendenciákat ezzel együtt is minden bizonnyal megmutatják.

⁵ Az +1024. évi Zalavári alapítólevélben két *Apáti* névvel jelölt helyet is említenek: +1024/+1339/1350: *villis ac prediis, videlicet [...] Apathy és Apathy penes Rednek* (DHA. 1: 102). Az első név a később Zalaapátiként nevezett helyre vonatkozik. A 18. században itt építették újjá a templomot és a monostort (vö. III.1. alfejezet). Az adatok csekély száma miatt (vö. VIII.4. alfejezet) nem tudunk nyilatkozni abban a kérdésben, hogy az egyházi birtoklásra utalás mikorra datálható a két Zala megyei hely esetében.

3.2. Azt a KNEZSA ISTVÁNTól elterjedt megfigyelést (1943: 128–129), miszerint a formáns nélküli személynévi helynévadást a 13. században az összetétellel alakult személynévi helynevek típusa váltotta fel, már KRISTÓ GYULA is fenntartásokkal kezelte (1976: 91). A 11–12. századi személynévvvel összetett névszerkezetekre a természeti nevek köréből éppúgy, ahogyan az emberi lakóhelyet jelölő nevekre vonatkozóan is említ példákat. Nem elhanyagolható körülmény azonban az, hogy a felsorolt nevek jórészt bizonytalan kronológiai státuszú oklevelekből származnak (vö. 91–92).

A Pécsváradi alapítólevélben a Baranya megyei Kovásséde nyugati határpontjaként („tricesimatercia Kouas sede nominatur, que ab occidente *Appadykuta* terminatur”) említett *Appadykuta* nevet legvalószínűbben az *Apadi* személynév (vö. 1138/1329: *Apadi* szn., ÁSz. 71) és a *kút* ’körülépített víznyerő hely, mezei kút a jószági itatására, forrás’ jelentésű (TESz., FKnT. *kút*) földrajzi köznév birtokos személyjeles *kútja* változatának összetételeként azonosíthatjuk. A földrajzi köznévi utótagú személynévi helynevek jellegzetességeit elemezve TÓTH VALÉRIA a név 11. századi forrásértékét nem tartja valószínűnek, hiszen a 13. század előttről csak igen kevés hiteles adatot ismerünk a személynévvvel összetett névszerkezetekre (2017: 152, vö. 145–152). A 11. századi magyar oklevéladásra vonatkozó ismereteink alapján, hogy tudniillik ebben a korai időszakban még jóval kevesebb oklevelet állítottak ki, és azoknak egy jelentős része nem is maradt ránk eredetiben, illetve a Tihanyi alapítólevél nagyszámú személynévi jelzőt tartalmazó mikrotoponimája (1055: *petre zenaia, bagat mezee, seku ueieze, putu uueieze*, HOFFMANN 2010a: 228–229) alapján talán nem célszerű teljes mértékben elvetni a név korai névtörténeti forrásértékét. Mindenesetre a meglehetősen bizonytalan névtörténeti forrásértékű nevek közé tartozik.

A szórvány előtagjaként a hamis Pécsváradi alapítólevél másik két átiratában az *apát* méltoságnév áll: +1015/+1158/1228/XV.: *Apati chuta*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Apati Thwtel* (DHA. 1: 75). Igaz, hogy az utóbbi adat földrajzi köznévi utótagja tekintetében romlott alaknak tekinthető, de a két átirat előtagjának azonossága miatt meg kell vizsgálnunk, hogy e szórvány az apátsági birtoklást kifejező nevek sorát gazdagítja-e.

A név előtagjának az *apát* méltoságnévvvel való azonosítását szinte teljes biztonsággal kizárhatjuk. Az *apát* lexéma ugyanis jelölt birtokos jelzős névszerkezet előtagjaként állva alapalakban és nem az eredetileg szintén birtoklást kifejező *-i* képzős alakjában fordul elő a régi helynévanyagban: ⁶ például *Apát völgye*: 1322: *Apat welge* (HA. 4: 43), *Apát harasztja*: 1326: *Apathharazta* (HA. 3: 51), *Apát akolja*: 1342: *Apatakala* (KMHsz. 1: 34).

⁶ Abban az esetben, ha a név előtagja (*Apáti*) településnévi előzménnyel rendelkezne, akkor minden nehézség nélkül keletkezhett volna egy *Apáti kútja* névszerkezet is.

A Pécsváradi alapítólevél *Appadi kútja* szórványa tehát nem az apátsági birtoklásra utalása, hanem személynévi eredete miatt tartozik az oklevél bizonytalan 11. század eleji névtörténeti forrásértékű nevei közé.

A hamis Pécsváradi alapítólevélben szerepel egy másik hasonló szerkezetű név is. A *Dédtelke* nevű helyet Baranya megyei Belisz keleti határaként említi az alapítólevél: „tricesima Belysz, que ab oriente terminatur in *Dedteluke*” (DHA. 1: 74). A helynév a *Déd* személynév (vö. 1198: *Ded*, ÁSz. 238) és a *telek* ’megművelt föld, birtok, faluhely’ (TESz., FKnT. *telek*) földrajzi köznév birtokos személyjeles *telke* változatának összetétele. Településnévről lévén szó, ezúttal nagyobb valószínűséggel zárhatjuk ki ezt a nevet az oklevél 11. századi helynévtörténeti forrásértékű neveinek köréből, mivel a névfajtaban a fenti szerkezetet mutató neveket nem ismerünk a jelzett időszakból (vö. TÓTH V. 2017: 152, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 238–239).

3.3. A feltételezhetően nem 11. század eleji névtörténeti forrásértékkel rendelkező nevek harmadik csoportját a jelzővel kiegészült nevek alkotják. Az elemzett oklevelek nevei közül a Veszprém megyei Hajmáskér település Pécsváradi alapítólevélben való említése („quadragesima *Hagmasker*”, DHA. 1: 75) kapcsolható ide. A név későbbi időre vonatkoztatható névtörténeti forrásértéke nemcsak a változás kronológiai jellemzői (vö. TÓTH V. 2008: 237), hanem a település más adatai alapján is feltételezhető. A település elsődleges *Kér* neve egy 11. századi (ugyancsak bizonytalan státuszú) oklevélből (1009/+1257: *Cari*,⁷ DHA. 1: 52), illetőleg egy 14. századi (1343: *Keer*, Cs. 3: 232) forrásból is adatható. A jelzővel való összekapcsolás a változáson átment törzsnévi eredetű településnevek közel 90%-át érinti, amelyek jelentős részét a hivatalos névadás hívta életre a 18. század második felétől (TÓTH V. 2008: 237). A Veszprém megyei településnév esetében ennél korábbi változással számolhatunk: a 14. századi *Kér* (1343: *Keer*, Cs. 3: 232), illetve a 15. századi *Hagymáskér* (1424, 1426: *Hadmásker*, 1488: *Haghmasker*, Cs. 3: 232) adatok leginkább a 14–15. századot valószínűsítik a változás időpontjaként.

3. A Pécsváradi oklevél helynévtörténeti forrásértéke

1. GYÖRFFY GYÖRGY szerint István király 11. századi oklevelébe a 13. századi hamisításkor a monostor javainak 11. századi összeírásából került be a legnagyobb szövegegység (1969: 203, DHA. 1: 70). GYÖRFFY a ma már nem létező összeíró oklevél keletkezési idejét Szent László korára datálja, de azt is elképzelhetőnek tartja, hogy egy része István koronázása előtt elkészülhetett. Ezt a vélekedését a keltezési formulának arra a részére alapozza, amely szerint a határok kijelölése már István koronázása előtt megtörténhetett (DHA. 1: 70). Korábban részletesen

⁷ A név végén tövéghangzó szerepel (RÁCZ A. 2006: 22).

kifejtettem, hogy a keltezési formula szokatlan formai jegyei, illetve tartalma számos problémát vet fel (vö. II.1. alfejezet). KRISTÓ GYULA a korabeli környezet ismertetésével cáfolja a korai határkijelölés lehetőségét. A birtokösszeírás korai lejegyzésével kapcsolatban az sem tisztázott továbbá, hogy ki írta volna ezt az oklevelet a német császári kancellária írnokának, Heribert C-nek Magyarországra érkezése előtt (2000: 315).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az alapítólevél *Sorlogys* és *Scedluc* névformája ősmagyar hangállapotot mutat (vö. VII.2.1. és 2.2. alfejezet). Ez a vélekedés is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy GYÖRFFY azt gondolja a hamis oklevél megírásához felhasznált összeíró oklevélről, hogy annak jelentős része vitathatatlanul a 11. század végén készült ugyan, de emellett az is feltehető, hogy egyes szövegrészleteit már István koronázása előtt is lejegyezhatték (DHA. 1: 70, 1988b: 22, 2001: 99).⁸

GYÖRFFY GYÖRGY az egykor létező Pécsváradi összeírás fontos szerepét hangsúlyozó megjegyzésével kiválóan összecseng KISS GERGELYnek az a megállapítása, hogy az *alapítólevél* terminus helyett kifejezőbb lenne *összeíró oklevél*-nek nevezni a hamis Pécsváradi oklevelet, ez az irat ugyanis alig szól az alapítás körülményeiről, részletesen taglalja viszont az apátság adományait (1999: 49, 2001: 88). A hamisítást bizonyítandó a század elején már SZENTPÉTERY IMRE is megjegyezte, hogy a Pécsváradi oklevél birtok- és ingóság-előszámlálása erősen emlékeztet a Bakonybéli összeírás megszövegezésére. Emellett az egyházi szerelvények túlságosan gazdag voltát szintén a Szent László korabeli összeírásokhoz hasonlítja (1918: 14, 16). Az összeíró oklevél egykori meglétének, illetve a hamisítványba való bedolgozásának lehetőségét támogathatja HORVÁTH MIHÁLYnak az a feltevése is, miszerint az 1015. évre datált okmány a 11. század vége felé készült kétségtelen hamisítvány (1878: 204–205). A Pécsváradi összeíró oklevél léte melletti érvként szolgálhat mindezek mellett az is, hogy Szent László korában a monostorok mindegyike igyekezett az addig megszerzett javakat összeírni, hiszen az írásbeli jogbiztosítékok ekkorra már nélkülözhetetlené váltak (vö. SZOVÁK 2001: 38). Az összeíró oklevél egykori létét támogató érvek között tarthatjuk számon végül az oklevélnek azt a jellegzetességét is, hogy a benne elősorolt 41 birtok kivétel nélkül megszámozva szerepel a szövegben (pl.

⁸ Az oklevél helyneveinek a vallomását néhány évtizeddel korábban SZENTPÉTERY IMRE is figyelembe vette az oklevél keletkezési idejének a meghatározásakor. Ő azonban GYÖRFFYvel szemben MELICH JÁNOS nyomán úgy véli, hogy — számolva ugyan az átírásoknak a névalakokra gyakorolt hatásával — az oklevél Szent István-kori előzményének ellentmond az, hogy nincs benne egyetlen 11. századra utaló névalak sem. A *Chorozt*, *Zeru*, *Noghutholmu*, *Kulkedy* stb. neveket 12. századnak vagy 13. század elejének, a *Balwanus*, *mege*, *Rowozluk* stb. neveket pedig a többszörös átírás következményeként még újabb névalakoknak tartja (1918: 15, 36).

prima *Fonsol* nominatur; tricesimanona *Sholad*, DHA. 1: 73, 75), ez a szövegezési mód ugyanis a Szent László korából származó Bakonybéli összeírás főszövegében nem ennyire következetesen, de szintén felfedezhető (vö. DHA. 1: 250–253). A Pécsváradi hamis oklevélnek a birtokok felsorolásában megmutatkozó, a Bakonybéli összeírással rokon szerkesztési elve alapján még inkább feltehetjük, hogy egykor valóban létezett az apátság javait összeíró Szent László-kori oklevél, amelyet a hamisításkor beledolgoztak a ma ismert szövegbe.

2. GYÖRFFY GYÖRGY meglátása szerint ebből a 11. századi összeírásból felmérhetjük az apátság alapításkori birtokállományát, azaz a hamis alapítólevélben István adományaként megnevezett birtokokat valósnak fogadhatjuk el. A 41 megszámozott birtok közül csupán a hetedikként megnevezett Baranya megyei Kölked (*Kulgedy*) falut nem tartja alapításkori adománynak, ez tudniillik csak 1057-ben került az apátság tulajdonába (Gy. 1: 331). A többi 40 birtok István általi adományozása mellett szól az is, hogy a Szent István utáni uralkodók (Domoszló herceg, Szent László és Vak Béla) adományai jól elkülönülve szerepelnek a hamisított szövegben: „Dux quoque Damazlaus [...] idem decoravit atque ditavit monasterium”, „Hec autem felix providencia regis Ladizlai dicto monasterio contulit”, „Hec quoque a secundo Bela, Almi ducis filio prefato sunt monasterio condonata” (DHA. 1: 77, 78, 79). Magyarul: „Domoszló herceg is megajándékozta és megadományozta a monostort”, „A következőket pedig László király szerencsés gondviselése juttatta a mondott monostorhoz”, „Ezeket is II. Béla, Álmos herceg említett fia adományozta a monostornak” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). Az uralkodók adományainak ilyesfajta elhatárolása pedig megengedi azt a következtetést, hogy a Szent István-i adományként megnevezett birtokokat valóban az apátság alapítójától származóknak tekintsük (1977: 235–237, DHA. 1: 77–80).

Jó néhány érv szól tehát amellet, hogy létezhetett egy 11. század végéről származó összeíró oklevele is az apátságnak, amit fontos forrásként használhattak fel a hamis oklevél megszerkesztésekor a 13. század első felében. Korábban arról is említést tettem, hogy létezhetett egy eredeti Szent István-kori oklevél is (vö. II.3. alfejezet). Mindezek alapján úgy gondolom, hogy az oklevélben megnevezett falvakat, illetve a határleírásukban szereplő helyneveket (a mintegy 140 helymegjelölést) megalapozottan vehetjük úgy figyelembe mint a 11. században (esetleg már a 11. század elején) használatban volt helyneveket.

Az itt következő két alfejezetben arra teszek kísérletet, hogy az oklevélnek a történettudomány és a diplomatika eszköztára alapján megállapított helynévtörténeti forrásértékét a nyelvészet szempontrendszerét alkalmazva felülvizsgáljam. Ehhez egyrészt a helynevek közvetlen latin szövegkörnyezetét, másrészt pedig a latinul, illetve latinizálva megjelenő helyneveket hívom segítségül.

3.1. A Pécsváradi oklevél helyneveinek szövegkörnyezete

1. BALÁZS JÁNOS már a 20. század végén született munkáiban hiányossággként rótta fel, hogy nyelvemlékeink vizsgálata csupán a magyar nyelvű szórványokra van tekintettel, és nem terjed ki a magyar nyelvi elemeket tartalmazó latin nyelvű szövegek elemzésére (1980: 290–291, 1989: 101). Néhány évvel később BENKŐ LORÁND alkalmazta elsőként ezt a kiterjesztett nyelvemlékelemző módszert Anonymus gesztájára (1998, 2003: 70). Az utóbbi években pedig már az oklevelek magyar nyelvű szórványait sem a latin szövegtől elkülönítve, hanem annak részeként tárgyalják a nyelvtörténészek (l. pl. HOFFMANN 2004, 2010a: 215–218, SZENTGYÖRGYI 2014: 82–93, SZŐKE 2013a, 2015: 120–148, KOVÁCS 2015: 193–196, 2018: 97–105, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 39–97, a latin szöveget figyelmen kívül hagyó félreértésekhez l. SZENTGYÖRGYI 2008: 30–32). Az oklevelek megszövegezői által alkalmazott eljárások feltárása a szórványok morfológiai alkatának a megítélése, vagyis a korabeli élőnyelvbeli alakok felderítése szempontjából is különösen fontos (vö. HOFFMANN 2006: 142).

A Pécsváradi oklevél ilyen szempontú elemzése további hozadékokkal is járhat. Az oklevélben szereplő megoldások ismerete egyrészt a helynevek beillesztésére vonatkozó tudásunkat gazdagíthatja, másrészt magának az oklevélnek a kronológiai rétegeit is segíthet elkülöníteni. Ez utóbbi aspektus kapcsán HOFFMANN ISTVÁN mutatott rá a Tihanyi alapítólevelet és ennek interpolált változatát összevetve a közelmúltban arra, hogy a szövegezési eljárások arányában megmutatkozó különbség „az oklevél keletkezési idejével is minden bizonnyal összefüggésben állhat” (2010a: 215).

2. HOFFMANN ISTVÁN — aki a szórványok közvetlen szövegkörnyezetét elsőként vonta módszeres vizsgálat alá (2004: 15–50, 2006) — öt típusát különítette el a magyar szórványt a latin szövegbe illesztő eljárásoknak: 1. a nevek latin(os) alakjának használatát, 2. a megnevezőszós szerkezeteket, 3. az appozíciós szerkezeteket, 4. a szerkezetes beillesztés nélküli (latin prepozíciós) helyneveket, 5. a magyar nyelvi eszközökkel (pl. magyar határozóraggal) beillesztett helyneveket (a fenti munkák mellett lásd még ehhez HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 52–97).

A szövegbeillesztés problematikáját HOFFMANN ISTVÁN mellett SZENTGYÖRGYI RUDOLF is átfogó igénnyel dolgozta fel. Ő azonban beillesztésnek csak a morfológiai, illetve morfológiai természetű eszközökkel megvalósuló beillesztéseket nevezi; a latin, illetve latinositott névhasználatot vagy az alkalmi neveket és körülírásokat a beillesztést megelőző névválasztási lehetőségek között tárgyalja (2014: 82–93, vö. 2009, 2010b, 2010c).

Az oklevelek szövegezésében megmutatkozó egységesülést az írásbeliség hivatali hátteréhez, a kancelláriához, illetve a hiteles helyek intézményéhez szokás kötni: „itt fejlődtek ki azok a szokások és szabályok, melyek az okleveles gyakorlatban bizonyos egyformaságot teremtettek, s melyek az ugyanazon kancelláriából

kikerült okleveleket egymáshoz hasonlókká, származásukat pedig felismerhetővé teszik” (SZENTPÉTERY 1930: 5). Nyelvi szempontból a kialakult szokás a magyar nyelvű helynevek latin szövegkörnyezetét, illetve a latin nyelvű elemek megjelenését is befolyásolhatta. A norma megléte nem jelenti ugyanakkor azt, hogy az egyes oklevelek a helynevek rögzítése során egyöntetűen azonos megoldásokat alkalmaztak: a tudatos és ösztönös eljárások még a normák megszilárdulásának az idején is egyidejűleg jelen lehetnek egy-egy szövegben (vö. BENKŐ 1996: 237, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 95–96).

Ahhoz, hogy megfelelően értelmezhezzük a Pécsváradi oklevél megoldásait, utalnunk kell azokra a körülményekre, amelyek az eredeti Pécsváradi oklevél kiállításakor a magyar oklevéladást jellemezték. Helynévtörténeti szempontból a Pécsváradi alapítólevél első kronológiai rétegéhez tartozó elemek a hiteles 11. század eleji oklevélből származó olyan helynevek lehetnek, amelyeket átemeltek a 13. századi hamis oklevélbe, majd ennek 15. századi átiratába (vö. SZŐKE 2019a, 2019b). Arra az időre vonatkozólag, amikor a Magyar Királyságban a latin nyelvű írásbeliség éppen csak kialakulóban volt, még nem beszélhetünk a későbbi értelemben vett kancelláriáról, így a nevek beillesztését irányító normák sem igen alakulhattak még ki. A magyarországi oklevélírói gyakorlat a királysággal egyidős, létrejöttét a nyugati minta befolyásolta (FEJÉRPATAKY 1885: 10, ECKHART 1910: 714, SZENTPÉTERY 1930: 34–35, 38, GOUTH 1936: 6–8, SOLYMOSI 2006: 197–205). Az 1001–1077 közötti időszakot a német császári oklevelek utánzásaként szokás megjelölni a diplomatikában. Szent István okleveleit korábban egyöntetűen Heribert kancellár C jeggyel jelölt, III. Ottó és II. Henrik császárok uralkodása alatt 1002-ig a német császári kancellárián dolgozó nótáriusának a munkái közé volt szokás sorolni (BRESSLAU,⁹ SZENTPÉTERY 1930: 36–41). GYÖRFFY GYÖRGY volt az, aki a három, egyértelműen István királynak tulajdonítható latin nyelvű oklevél (a Pannonhalmi, a Pécsi és a Veszprémi oklevél) stílusa, szerkezete, formulái alapján nem egy, hanem három írnokra következtetett (1977: 182, 266–267, 1997: 5–6, DHA. 1: 58, vö. SOLYMOSI 2006: 195). Ez az elképzelés azonban — ismereteim szerint — nem nyert megnyugtató módon igazolást (vö. KRISTÓ 1999a: 60).

E három oklevél mellett — amelyek alapján a latin nyelvű oklevélírás kezdeiről szokás képet alkotni — BRESSLAU a Pécsváradi oklevélről is azt tartja, hogy az Heribert C írnok keze alól kerülhetett ki, hiszen a Pannonhalmi oklevéltől eltérő formulái is igazodnak a német kancellária szokásaihoz, ami véleménye szerint egyúttal a 11. századi oklevél létét is igazolja (vö. GYÖRFFY 1969: 202–203, THOROCZKAY 2009: 1391). GYÖRFFY a Pannonhalmi oklevél alapján készült eredeti Pécsváradi oklevél esetében az írnokot nem Heribert C személyével azono-

⁹ Véleményét idézi SZENTPÉTERY (1918: 9) és GYÖRFFY (1969: 202–203).

sítja, hanem István király valamely későbbi nótáriusával, de azt is lehetségesnek gondolja, hogy csak a király halála után hamisították az oklevelet (1969: 203).

Mindebből a mostani elemzésünk szempontjából az a legfontosabb, hogy az eredeti 11. századi oklevél — amelynek a lehetséges nyomait kívánjuk feltárni az alapítólevél 15. századi átiratában — egy olyan korban született, amikor a normák még csak kialakulóban lehettek. A helynevek szövegkörnyezete szempontjából egy oklevél 11. századi keletkezésére az utalhat például, ha a később szabályosnak mondható eljárásoktól eltérő megoldásokat találunk benne.

3. A megnevezőszós szerkezetekben főtagként mindig egy latin földrajzi köznév (*villa*, *fluvius*, *mons* stb.) áll, ami megmutatja, hogy az efféle szerkezetbe foglalt név milyen típusú helyet jelöl.¹⁰ A főtaghoz a *qui*, *que*, *quod* vonatkozó névmás megfelelő alakja kapcsolja a megnevezőszót és a magyar nyelvű elemet magában foglaló mellékmondatot. A szerkezet megjelenésében megmutatkozó egységesség a megnevezőszók alakját tekintve némelyest megtörik. A szerkezetek megnevezőszója ugyanis többnyire egyes szám 3. személyű passzív formájú igei állítmány: 1086: „predium, quod dicitur *Ketel loca*”, azaz „birtok, amit *Ketel loca*-nak mondanak” (DHA. 1: 251); ritkábban azonban emellett az oklevelekben többes szám 3. személyű aktív igék is szerepelnek: +1092/[1325 k.]/1399: „villa in *Aureo Loco*, quam vulgo *Aranÿan* vocant”, azaz „faluk, amit vulgáris nyelven *Aranÿan*-nak neveznek” (DHA. 1: 284); a mellékmondatot passzív igenes szerkezet is helyettesítheti: 1055: „locus *Mortis dictus*”, azaz „*Mortis*-nak mondott terület” (DHA. 1: 150); továbbá a megnevezőszó szerepét a *nomen* 'név' jelentésű latin főnév ablativusi *nomine* alakja is betöltheti: 1055: „locus *Kert hel nomine*”, azaz „*Kert hel* nevű terület” (DHA. 1: 150). Ezekben a szerkezetekben eltérő gyakorisággal több ige is előfordul. Kétségtelenül a *dico* 'mond, nevez valamit valaminek' és a *voco* 'hív, mond, nevez valamit valaminek' igék használta a legelterjedtebb, de mellettük a *nomino* 'nevez, elnevez' a *nuncupo* 'megnevez', az *appello* 'nevez, szólít, hív valaminek' és a *cognomino* '(mellék)nevet ad' mondat, megnevezést jelentő igéket is alkalmazták ebben a funkcióban az oklevelek fogalmazói (mindehhez vö. HOFFMANN 2004: 38–42, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 77–81).

A Pécsváradi alapítólevél mintegy 140 helymegjelölése közül 13 mellett tűnik fel megnevezőszó, ezek mindegyike olyan falu neve mellett fordul elő, amelyeknek a határait, határpontjait is közli az oklevél. A Pécsváradi oklevél 41 falut (*villa*) említ, közülük 20-at határaival együtt. Ezekben az esetekben égtájak szerint egy-egy határpontot megnevezve jelöli ki a határokat: „Secunda *Chomur*

¹⁰ A főtag pozíciójában álló latin közszo azonban nemritkán csak általánosságban jelzi a hely fajtáját: a *locus* latin szónak a szerkezetben való feltűnése ugyanis csak azt mutatja meg, hogy a szerkezet magyar nyelvű eleme valamilyen helyre vonatkozik, de ennek a helynek a fajtáját nem határozza meg közelebbről.

nominatur, que ab oriente terminatur *Balwanus*, ab austro *Aruc owtu*, ab occidente *Noghutholmu*, a septemtrione *Mege*” (DHA. 1: 73). Magyarul: „A második falut *Chomur*-nak nevezik, amelyet keletről *Balwanus*, délről *Aruc owtu*, nyugatról *Noghutholmu*, északról *Mege* határol” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). Ettől csak két alkalommal tér el az oklevélíró: „Quarta *Zaczard* nominatur, que sub *Nogysegý* sita est” (DHA. 1: 73), azaz „A negyedik falu neve *Zaczard*, amely *Nogysegý* alatt fekszik” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). „Quadragesimaprima est villa *Neuyg* iuxta *Kana* dimidio miliario in montibus sita” (DHA. 1: 75), azaz „A negyvenegyedik falu *Neuyg* fél mérföldnyire *Kana* mellett a hegyekben” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.).

A Pécsváradi oklevél megnevezőszós szerkezetei több ponton eltérnek a későbbi oklevelek — például az 1055. évi Tihanyi alapítólevél — „szabályos” szerkezeteitől. Az egyik különbség a főtag és ezzel összefüggésben a vonatkozói névmás hiánya: „Sexta Batatue *nominatur*, que ab oriente [...]” (DHA. 1: 73). Feltűnő továbbá, hogy megnevezőszóként minden esetben a *nomino* ige egyes szám 3. személyű passzív formája áll: „secunda Chomur *nominatur*”, „decima *nominatur* Velente”, „septimadecima Gurumbona *nominatur*”, „tricesimasecunda Hirig *nominatur*” (DHA. 1: 73–75). A stiláris változatosságra irányuló törekvés — amit HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél szerkezeteinek nyelvi sokfélesége alapján feltételez (2004: 38) — a Pécsváradi oklevélben legfeljebb csak abban érhető tetten, hogy a tizedik falu neve előtt és nem után áll a *nominatur*: „Decima *nominatur* Velente” (DHA. 1: 74).

Az oklevél szerkezetei könnyedén átalakíthatók a később megszokott formákká (quinta *Ylsan nominatur* > quinta [*villa, que*] *Ylsan nominatur*). Ez annál is inkább így van, mivel a főtag nincs ugyan közvetlenül jelen a szerkezetekben, de a falvak felsorolása előtti mondat előrevetíti a 41 faluról szóló részt: „villas XLI” (DHA. 1: 73). Ezt követően az egyes (nem csak megnevezőszóval álló) említésekben pedig a számnevek nőnemű végződése (prima, secunda, vicesimaseptima stb.) utalnak arra, hogy mindenhová a *villa* értendő oda (ehhez a jelenséghez vö. SZÖKE 2015: 141). Ettől csak az utolsó, a 41. falu említésekor tér el a szöveg, itt ugyanis újra szerepel a *villa*: „Quadragesimaprima est villa *Neuyg* iuxta Kana” (DHA. 1: 75).

A megnevezőszós szerkezetek előfordulási gyakoriságára egyelőre csupán az újabb nyelvemlék-feldolgozások alapján következtethetünk. Az idevágó adatokból úgy tűnik, hogy a szerkezetek aránya idővel némileg növekedett az oklevelekben: a Tihanyi alapítólevélben (1055) például a nevek 16%-a, a Tihanyi összeírásban (1211) a 24%-a, a Tihanyi alapítólevél 15. századi változatában pedig a 25%-a szerepel ilyen módon a szövegben (HOFFMANN 2010a: 215–217, KOVÁCS É. 2015: 193–196, 2018: 97–105, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 81). A Pécsváradi oklevél 9%-os aránya miatt felvetődhet az a lehetőség, hogy az okle-

vélnek ez a jellegzetessége az első (11. századi) kronológiai réteghez (azon belül is talán a század elejéhez) kötődik. Az előfordulás gyakorisága mellett (az interpolált Százdi alapítólevél 11., illetve 13. századi rétegében is 10% és 9% ezeknek a neveknek az aránya, KOVÁCS É. 2018: 99) még inkább valószínűsíti ezt a szerkezetek (más oklevélből nem ismert) hiányos formája mellett talán az is, hogy sem igenévvel, sem a *nomen* ablativusával (*nomine*) nem alkotott az oklevélíró megnevezőszós szerkezetet, és egyes szám 3. személyű passzív igeiként is csak a *nomino* igét alkalmazta. A Tihanyi alapítólevélben, illetve a Pécsváradi oklevél hamisításának korából származó Tihanyi összeírásban például a következő változatokat találjuk: 1055: „in loco qui *uulgo dicitur* tichon”, „locus qui *uocatur* p&ra”, „alius locus kert hel *nomine*”, „locus mortis *dictus*” (SZENTGYÖRGYI 2010a: 23–29); 1211: „collem, qui vulgo *dicitur* Appatfeereh”, „montem, qui *vocatur* Varfeereh”, „villa *nomine* Belen”, „lacus, vulgo Bolatin *nuncupatus*” (KOVÁCS É. 2015: 19–36).

KÁZMÉR MIKLÓS úgy tartja, hogy az efféle szerkezetek azt hivatottak kifejezni, hogy „az oklevélíró valóban élő nevet rögzített” (1975: 182). Az Ó-magyar olvasókönyv szerzői is úgy vélekednek, hogy a szórványok ilyen beillesztésével az oklevélírók azt jelzik, hogy „a beírt magyar szavak mindennapi közbeszédük-ből valók” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXI). HOFFMANN ISTVÁN viszont arra is rámutat, hogy „azoknak a neveknek a valós volta, amelyek nem ilyen szerkezetben vannak megemlítve, természetesen pusztán e formai különbség alapján nem kérdőjelezhető meg” (2004: 42). A Pécsváradi oklevélben is találunk például hét olyan falut (*Kulkedý, Nodoyca, Sumlow, Kuestý, Belysz, Hagmasker, Neuyg*, DHA. 1: 73–75), amelyeknek a neve *nomino* nélkül, de határpontokkal van lejegyezve az oklevélben. Ugyanakkor az talán nem véletlen, hogy az oklevélben csak határleírásokkal együtt alkalmazták a *nomino* igét. A pannonthalmi konvent által kiállított mintegy 600 általam vizsgált hiteleshelyi oklevél megnevezőszós nevei körében is hasonló szabályszerűségekre figyeltem fel. Azokban az iratokban tűnnek fel ugyanis a szórványok ilyen szöveggörnyezetben, amelyek egy, a birtok határában végzett külső hiteleshelyi munkáról tett jelentést foglaltak írásba (vö. SZÓKE 2015: 146). Bizonyos esetekben azoknak a személyeknek a nevét is lejegyzik, akiktől az oklevélben szereplő névforma származik: 1369: „possessio-nem, quam predictus *magister Petrus* Bodontelek nominaret”, vagyis: „azt a birtokot, amelyet a korábban már említett *Petrus magister* Bodontelek-nek nevezett” (DRESKA 2007: 195).

4. A latin földrajzi köznév + magyar helynév típusú névelőfordulások a szerkezetes beillesztés egyszerűbb formájának tarthatók: értelmileg ugyanis ugyanazt fejezik ki, mint a nyelviileg bonyolultabb megnevezőszós szerkezetek (HOFFMANN 2004: 44, 2006: 143, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 81). A magyar

oklevélírói gyakorlat ezen elterjedt formáit SZENTGYÖRGYI RUDOLF nyomán *apozíciós szerkezetek*-nek nevezzük (2009).

BALÁZS JÁNOS a fajtajelölő lexémák gyakori megjelenését ilyen környezetben azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói [...] szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minek a nevei a leírt tulajdonnevek” (1963: 48). BENKŐ LORÁNDnak Anonymus gesztájával kapcsolatban tett megfigyelése kétségtelenné teszi, hogy a két különböző nyelvi réteg (a magyar és a latin) egymáshoz illesztése erősen meghatározza a latin földrajzi köznevek használatát: a *Maros* és a *Körös* nevek, ha magyarul szerepelnek, mindig a *fluvius* földrajzi köznévvel állnak, ha pedig latinul, akkor e fajtajelölő elem nélkül szerepelnek (1995: 406–407, 2003: 76, vö. HOFFMANN 2004: 45, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 83). HOFFMANN ISTVÁN továbbviszi BALÁZS JÁNOS gondolatmenetét, és a mai nyelvhasználat jellegzetességei alapján azt is kiemeli, hogy „a legkülönbözőbb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryanagyokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtajára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévnek a kitétele” (2004: 45).

A Pécsváradi oklevél szövegét elemezve azt tapasztaljuk, hogy szerzőjét sem a két nyelvi réteg együttes jelentkezése, sem az egyértelmű azonosíthatóság követelménye nem ösztönözte arra, hogy a magyarul vagy a latinul lejegyzett nevek elé tett latin földrajzi köznévvel utaljon a hely fajtajára is. Csupán egy ilyen szerkezettel találkozunk a szövegben: „quadragesimaprima est *villa Neuýg*” (DHA. 1: 75). Ez a jelenség talán összefügg a megnevezőszós szerkezetek főtagjának (látszólagos) hiányával is.

Az oklevelek határleírásaiban tucatjával előforduló földrajzi köznevek a helyfajta kijelölésén túl más szerepkört is betölthetnek (SZENTGYÖRGYI 2014: 89, BÁBA 2016: 110, 114, vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 81–82): 1. visszautalhatnak egy korábban említett helynévre a szóismétlés elkerülése végett (1271: *fluvium Chugouaznos* [...] *eundem fluvium*, H. 8: 143, 1291: *Nogyfyzpataka* [...] *in eodem patak*, Gy. 2: 501), illetve 2. helynévtől függetlenül is előfordulhatnak (1075/+1124/+1217: *nemus magnum super ripam Gran*, DHA. 1: 73). A Pécsváradi oklevél határleírásaira helynévtől függetlenül, önmagukban állva sem jellemző a latin szavak használata. A nagyszámú magyar nyelvű (pl. *ab oriente Aruc*, DHA. 1: 73) említés mellett pusztán két határleírásban¹¹ találunk egy-egy

¹¹ A GYÖRFFY GYÖRGY által interpolálnak jelölt részre nem voltam tekintettel: „et communem dimittimus cum meis successoribus, tam terris, quam silvis, vineis et piscinis, arundinetis et fenis,

latin földrajzi köznevet (*silva* 'erdő' és *mons* 'hegy'): „et hec *silva* ad pasturam bestiarum” és „villa *Neuŷg* iuxta *Kana* dimidio miliario in *montibus* sita” (DHA. 1: 75). A helynévre visszaautó földrajzi köznevek teljes hiánya bizonyára összefügg azzal a körülménnyel, hogy a Pécsváradi oklevélben nem a szokásos értelemben vett határleírások szerepelnek, hanem egy-egy birtok égtájak szerint megadott határpontokkal van kijelölve (vö. SZŐKE 2020a: 37–38).

A latin földrajzi köznév + magyar helynév szerkezetű nevek szinte teljes körű mellőzése a Pécsváradi alapítólevélben hasonlóságot mutat a Tihanyi alapítólevél fogalmazásmódjával. Az első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünkben ugyan több (6%) appozíciós szerkezet található; későbbi oklevelek, illetve az irat interpolált változatának százalékos arányaival összevetve azonban ez is csekélynek mondható. A Százdi alapítólevél 11. századi rétegében (1067) például a szórványok 58%-a, a 13. századi rétegben (1267) pedig 45%-a szerepel ebben a szerkezetben; a Garamszentbenedeki oklevél eredeti, 11. századi (1075) részeiben 35%, a 13. részeiben (1217) pedig 53% az adott struktúra előfordulási aránya. A hamis Pécsváradi oklevéllel szinte egy időben íródott Tihanyi összeírásában (1211) a nevek 48%-át rögzítették így. Az appozíciós szerkezeteknek a Tihanyi alapítólevél 15. század eleji hamisítványában lévő 47%-os előfordulása is jócskán meghaladja az 1055. évi eredeti oklevél 6%-os arányszámát (az adatokhoz lásd HOFFMANN 2010a: 215–217, KOVÁCS É. 2015: 193–196, 2018: 97–105, SZŐKE 2015: 120–148, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 85).¹²

A Pécsváradi oklevélnek az a szembetűnő jellemzője, hogy a név elé a latin fajtajelölő köznevet csak egy esetben tették ki, a fentieket mérlegelve jó eséllyel szintén az István-kori oklevél jellegzetessége lehet. Látna ugyanis, hogy a névnek latin földrajzi köznévvel együtt történő említése a leggyakoribb szövegbe iktatási forma volt a középkorban (vö. HOFFMANN 2010a: 216, BENKŐ 1996: 235–236, 1998: 179), a Pécsváradi oklevél későbbi kronológiai síkjában ezt joggal várhatnánk el nagyobb arányban feltűnni, hiszen a 13. és 15. században — az eddig vizsgált oklevelek tanúsága alapján — megközelítőleg a helynevek felét ilyen módon írták le.

excepto nemusculo quodam, quod contiguum est curie Sancti Benedicti, quod sibi soli pertinet” (DHA. 1: 73).

¹² A megnevezőszós és az appozíciós szerkezeteket tárgyalva példaként felhozott Százdi, illetve Garamszentbenedeki alapítólevél kapcsán fontos megemlítenünk, hogy az interpolált iratok 11. századnak ítélt részeiben szereplő szerkezetes nevek esetében nem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy ezeket a 11. században is így jegyezték már le; az oklevelek 13. századi kibővítése ugyanis a teljes oklevél, így a 11. századból származó részek átírásával is együtt járt. Ahogyan bizonyos esetekben megváltoztatták a helynevek írásmódját, úgy a módosítás esetleg a szövegkörnyezetüket is érinthette.

Az appozíciós szerkezetek kapcsán az időbeliséget mint fontos tényezőt a Pécsváradi oklevélből vett példákkal is alá tudjuk támasztani. Ez a 15. századi változatban fennmaradt oklevél a Szent Istvánnak tulajdonított oklevélen túl ugyanis az őt követő uralkodóktól (Domszló hercegtől, Szent Lászlótól és II. Bélától) származó apátsági adományokat is rögzíti. Tulajdonképpen több oklevél együttes közlése a fennmaradt hamis oklevél (DHA. 1: 72–80). A Szent Istvánnak tulajdonított oklevél utáni részekben már jó néhány név mellett ott van a latin fajtajelölő is (*villa Zakalus, fluvium Zova*, DHA. 1: 78–79). A 13. században élő, a hamis oklevél lejegyzésében közreműködő személyeknek aligha elvárható tudatossággal kellett volna rendelkezniük ahhoz, hogy Szent István, illetve a későbbi uralkodók adományait rögzítő oklevélrészeket — például a földrajzi köznevek használata tekintetében — az eredeti iratok felhasználása nélkül jegyezzék le eltérő megoldásokkal. Mindezt ráadásul egy olyan korban, amikor az oklevelekben már tömegével szerepeltek appozíciós szerkezetek. Más oldalról: ha az okleveleknek ez az eltérése esetleg nem az eredeti forrásokra vezethető vissza (ami kevésbé valószínű), akkor is minden bizonnyal korabeli (11. és 12. század eleji) iratok jellemző jegyeit tükröztetendő szerkesztették így őket.

5. Az elmondottakból következik, hogy az oklevél nevei kevés kivételtől — a 13 megnevezőszóval álló névtől, az 1 appozíciós szerkezettől és a 6 latin nyelvű adattól (vö. SZÖKE 2020a) — eltekintve a szerkezetes beillesztés (azaz a megnevezőszó, illetve földrajzi köznév) nélküli (latin prepozíciós) helynevek típusába tartoznak. Az ilyen nevek 80%-os előfordulása a Pécsváradi oklevélben (*Nogwt, Wt, Welg, Aruk, Zurduk, ad Donouýz, in Dedteluke*; DHA. 1: 73–75) kevéssel még a Tihanyi alapítólevél szerkezeti elem nélküli szórványainak 78%-os arányszámát (vö. HOFFMANN 2010a: 217) is meghaladja. Az előjárósók használatát tekintve a Pécsváradi oklevél megoldásai nem különböznek a későbbi oklevelekétől. A szerkezet nélküli nevek egy része latin prepozícióval szerepel: *sub Nogýsegý, ultra Keyris* (DHA. 1: 73–74). Az ötödik típusra, a magyar nyelvi eszközökkel segített beillesztésre az oklevélben nem találunk példát.

6. A Pécsváradi oklevél megszövegezési eljárásainak vizsgálata annak a közelemlő felvetődött kérdésnek a megválaszolásában is segíthet, hogy a korszak, az idősík-e a leginkább meghatározó tényező a különböző szövegbeillesztési eljárások megválasztásában (PELCZÉDER 2019: 226). Ahogyan a Tihanyi alapítólevélben (vö. HOFFMANN 2010a: 217), úgy a Pécsváradi oklevélben is jelen vannak a két nyelv (a latin és a magyar) egybeszerkesztése során általánosan alkalmazott eljárások (a magyar nyelvi eszközzel beillesztést kivéve), de gyakoriságuk jelentősen eltér attól, mint amit a későbbi évszázadok oklevélírói gyakorlatában tapasztalunk. Mindez pedig azt is jelzi, hogy az oklevélírás szélesebb körűvé válása, az ezzel bizonyosan együtt járó fejlődése a tulajdonnevek szövegbeli rögzítésének mikéntjét is nagymértékben befolyásolta. A Pécsváradi oklevélben

megjelenő szerkezet nélküli beillesztés helyét idővel a megnevezőszók vagy a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevek egyre növekvő használata veszi át. A Pécsváradi alapítólevélben tapasztalt „szegényes” szövegkörnyezet tehát (ami egyébként a Tihanyi alapítólevelet is jellemzi) 11. századi (sőt 11. század eleji) rögzítésre utal.

3.2. A latinizálás és hiánya a Pécsváradi alapítólevélben

1. A helynevek szövegkörnyezetének a vizsgálata nyomán az oklevelek latin, illetve latinizáló helynevei is nagyobb figyelmet kapnak, hiszen a magyar helyett a latin nyelvű névváltozatok használata tulajdonképpen a beillesztés egyik típusának tartható (vö. HOFFMANN 2006: 142). Ez a megoldás a szövegszerkesztés szintjén a vulgáris nyelvű helynevekénél jóval egyszerűbb helyzetet teremt: a megfelelően deklinált helynevek gördülékenyen válnak a latin szöveg szerves részeivé (vö. HOFFMANN 2007: 21, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 52). Ugyanez a gondolat jelenik meg BENKŐ LORÁNDnál is, aki a kérdéshez a magyar helynevek oldaláról közelítve azt mondja, hogy P. mester a vulgáris nyelvű nevek beillesztésével sokat küszködött, és „gyakran csak következtelenségekkel terhes, ad hoc jellegű megoldásokkal operál” (1995: 404). SZENTGYÖRGYI RUDOLF a Tihanyi alapítólevél szövegével a „miért?”, a „mit?” és a „hogyan?” fázisait egymástól elválasztva foglalkozik, és egyéb típusok mellett a (részben) latin vagy latino-sított neveket a második fázis, azaz a névszerkezeti és névhasználati kérdések által meghatározható névválasztás eseteként tárgyalja. Kategorizálását azzal indokolja, hogy a választás — az tudniillik, hogy mit kíván a szövegbe illeszteni az oklevélíró — a lexémák (néha szintagmák) szintjén valósul meg, szemben a beillesztés módjának (a hogyannak) a morfológiai természetű eljárásával (SZENTGYÖRGYI 2010c: 37–41, 2014: 86–91).

Az oklevél nyelvén szereplő neveknek nincs ugyan közvetlenül forrásértékük a magyar nyelvtörténet szempontjából, az anyanyelvi háttér azonban ezekben az esetekben is felfedhető, ezért vizsgálatuk nem kerülhető meg. A latin nyelvű helynevek használatának a megismerése a magyar nyelvű szórványok feltárását is segítheti (vö. BENKŐ 1996: 224, HOFFMANN 2004: 15, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 52). GYÖRFFY GYÖRGY szerint az idevágó névhasználat az oklevelekben „messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad” (1970: 200), a legújabb számítások alapján azonban ennél magasabb arányban kerülhettek be latin nyelvű helynevek a szórványemlékekbe (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 52).

A latin és a latinizáló névhasználat alá HOFFMANN ISTVÁNT követve (2004: 15–38) öt típust sorolok (vö. SZŐKE 2015: 125–148): 1. a hangalak vagy a morfológiai szerkezet módosításával alkotott formákat (pl. *Szeged – Zegedinum*, KMHsz. 1: 252, *Győr – Jaurinum*, BÉNYEI–PETHŐ 1998: 28), 2. a magyar nevek

szóvégének latin szóvégekként való azonosítását (pl. *Zsitva* – *Sitouam*, DHA. 1: 213), 3. a nevek részfordítását (pl. *Nagy-Alpár* – *maioris Alpar*, KMHsz. 1: 195), 4. a magyar nevek lefordításával létrejött latin neveket (pl. *Vas(as)-hegy* ? – *Mons Ferreus*, KMHsz. 1: 295) és 5. a latin névmegfelelők használatát (pl. *Duna* – *Danubius*, KMHsz. 1: 86). A Korai magyar helynévszótár 1. kötetében található több mint 400 ide vonható helynév (főként településnevek, víznevek és hegységek) közel 2000 latin névadata alapján arra gyanakodhatunk, hogy az öt típus közül a hangalak vagy a morfológiai szerkezet módosítása volt a latinizálás legkedveltebb módja: a mintegy 2000 adat 44%-a ezt a típust képviseli (SZŐKE 2008: 271). Ez az igen magas arány talán nem független attól, hogy ez az eljárás „jellemzőbben, de nem kizárólagosan a szemantikailag nem transzparens nevek esetében gyakori” (SZENTGYÖRGYI 2010c: 39). Az említett felmérés alapján a legkevesebb adatot (8%) a magyar nevek szóvégének latin végződésékként való azonosítására idézhetünk (SZŐKE 2008: 271).

2. A magyarországi oklevelekben a vulgáris nyelvű helyneveinknek latin nyelven való feltűnése nem írható a véletlen számlájára.¹³ Sokkal inkább tarthatjuk tudatos törekvésnek, melynek meghatározott szabályai lehettek. Jól mutatja ezt például az, hogy csak bizonyos névcsoportokban (pl. jelentős települések, Európa-szerte ismert vizek vagy nagyobb tájak, illetve országrészek neveinek körében) bukkan fel az idegen nyelvi forma, amely a korabeli presztízviszonyokkal is összefüggésben van (vö. HOFFMANN 2010a: 217, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 49, 65, 75–76).

Igazat kell adnunk HOFFMANN ISTVÁNNak abban, hogy az oklevelek latin nyelvű elemeinek használata mögött meghúzódó normák jellegzetességeit (beleértve időbeli elterjedtségüket is) az eddig ilyen szempontból elemzett nyelvműveleknél gazdagabb forrásanyagra támaszkodva ismerhetjük csak meg teljes egészében (HOFFMANN 2007: 53, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 75). A Pécsváradi alapítólevél bevonása ebbe a vizsgálati körbe kettős céllal történik: egyrészt tovább gazdagíthatjuk általa az oklevélbeli latin helynevekkel kapcsolatos tudásunkat, másrészt az oklevél e téren alkalmazott megoldásainak a feltárása a Pécsváradi oklevél kronológiai rétegeinek az elhatárolásához is hozzájárulhat valame-lyest.

3. Először az alapítólevél olyan magyar nyelvű névelőfordulásait elemzem részletesen, amelyek más oklevelekben szinte kizárólag latinul vagy latinul és magyarul fordulnak elő: azaz valójában a latinizálás itt tapasztalható hiányára világítanak rá. A Pécsváradi oklevél írójának ez a szokatlan eljárása — mint látni fogjuk — az alapítólevél kronológiai rétegeinek az elkülönítését is segítheti.

¹³ GYÖRFFY GYÖRGY az 1%-ra becsült, latin nyelvre fordított helyneveket „lélektanilag indokolt” eseteknek tartja (1970: 200).

A Pécsváradi oklevél latin nyelvű helynévhasználata a Tihanyi alapítólevéllel mutat szorosabb rokonságot. A ránk maradt oklevél a Szent István utáni uralkodók adományaira is kitér (DHA. 1: 72–80), elemzéseim során azonban — ha másra külön nem utalok — csak a Szent Istvánnak tulajdonított első résszel foglalkozom. Ez a rész — mint fentebb láthattuk — 41 falut említ meg, és a határleírásokat is beleszámítva mintegy 140 helymegjelölést találunk az oklevélben. Ezek között azonban alig van latin nyelvű: még azokban az esetekben is magyar helynév szerepel, ahol a latinizálás később lényegében kivétel nélküli (vö. HOFFMANN 2010a: 217, 2006: 144). Ez a körülmény kétségtől a Pécsváradi oklevél későbbi oklevelektől való különbözőségét mutatja.

3.1. Magyarországon az Árpád-korban viszonylag kevés latin exonimával megnevezhető hely volt (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 53–55), de például az országok és a nagyobb folyók megjelölésének az „»irodalmi« szintű formáit a korabeli norma szerint latinosítva lehetett, volt szokás vagy éppen volt kötelező írni” (BENKŐ 1995: 406). Ide tartozik például az országokon keresztül folyó Duna elnevezése is, amely a középkori oklevelekben szinte kizárólag latin nyelven, *Danubius*-ként (esetleg *Danobius*-ként) szerepel (KMHsz. 1: 86). A magyarországi latinságban használt középkori latin névforma az ókori latin *Danuvius*-ra vezethető vissza (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 53).

A Pécsváradi oklevélben a név először Bátató, majd Ková(c)s település keleti határpontjaként tűnik fel: „sexta Batatue nominatur, que ab oriente terminatur *Duna*”, „nona Chouas nominatur, que ab oriente terminatur *Duna*” (DHA. 1: 73). A hamis oklevélnek ezt a kivételes magyar nyelvű adatát legutóbb az oklevél készítésének az idejéhez (a 13. századhoz) kötötték a magyar helynévadásról szóló kézikönyv szerzői (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 386).

GYÖRFFY GYÖRGY vélekedése szerint mindkét oklevél (az 1015-ös és az 1158-as) a 13. század 20-as éveiben, II. András korában készült (DHA. 1: 67–68). A GYÖRFFY történeti földrajzán (Gy. 1–4.) alapuló, a Duna folyóra vonatkozó adatokat szócikk-es formában közlő szótárak számos, a hamisítás időszakából — a 13. század 20-as éveiből (tágabban értelmezve a 13. század első feléből) — származó előfordulást tesznek közzé (KMHsz. 1, HA. 1–4.), amelyek között csupán a Pécsváradi oklevél két adata magyar nyelvű. Nem számítva azokat az eseteket, amikor nem magát a folyót, hanem az egyik mellékágát említik jelzős formában: 1210: „ad *Danubium* qui vulgo dicitur *Agduna*” (Gy. 1: 611, HA. 2: 75). Ez a példa más oldalról kiválóan bemutatja a korabeli szokásokat, hiszen még a magyar főtagú összetett nevek közvetlen környezetében is latinul fordul elő a folyó neve (HOFFMANN 2004: 16).

A hamis Pécsváradi oklevelet egy évszázaddal később (1323-ban) átírták, majd ezt követi 1403-ban IX. Bonifác pápa átirata, és ennek a bullának a Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött regestrumban lévő egykorú másolatából ismerjük

az oklevél legrégebbi szövegét (DHA. 1: 65). A fent említett történeti helynév-szótárak mellett — amelyek az első átírás korára is csak korlátozottan tartalmaznak adatokat — az átíratok évszázadainak a feltérképezéséhez egyéb forrásokat is bevontam a vizsgálatba: a 14. századhoz az Anjoukori okmánytár 1. (1301–1321) és 2. (1322–1332) kötetét, a 15. századhoz pedig a Hazai okmánytár 8. kötetét. Ezen okmánytárak alapján úgy tűnik, hogy a 14–15. században az oklevelet fogalmazó írnokok a Duna neve kapcsán ugyanahhoz a normához igazodtak, mint a 13. században, azaz latinul jegyezték le a folyó nevét. Egy 1430. évi szövegrészletben a *Duna* latin neve mellett az egyik mellékágát is megnevezik magyarul: „lacunas seu capturas vsorum wlgó Zegye dictas *Belderduna*, alio nomine *Nagherduna* vocatas in fluuio *danubij*” (H. 1: 324).

A *Duna* név a honfoglalás környékétől már használatban lehetett a magyarban (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 124), ezért — minthogy a hamisítás vagy az átírás(ok) korából való származtatását további előfordulásokkal nem tudjuk alátámasztani — a Pécsváradi oklevél egyedülálló említését sokkal inkább tarthatjuk az eredeti Szent István-kori oklevél nyomát megőrző oklevélrésznek. Az oklevél bizonytalan kronológiai státusza erős indokot ad arra, hogy a szokatlan megoldásokat a hamisítás számlájára írjuk, ugyanakkor egy oklevél igen korai volta is lehet az oka a példa nélküli megoldásoknak. Jól ismert, hogy a 11. században a későbbi századokhoz mérten jóval kevesebb oklevelet állítottak ki, és ezek vagy egyáltalán nem, vagy csak átíratban, illetve hamis oklevélbe ágyazva őrződtek meg. A 11. század eleji oklevélírásunkat jellemző eljárásokat éppúgy nem ismerjük tehát, mint az oklevél-hamisításnak a helynevek lejegyzését befolyásoló hatását.

Az első eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünk, a Tihanyi alapítólevél helyneveinek köréből is több szokatlan jelenséget idézhetünk, ami a későbbi adatok fényében ugyancsak egyedülállónak mutatkozik. *Fehérvár* esete ráadásul rokonjelenség a Duna itt tárgyalt magyar nyelvű említéseivel is. A Fejér megyei (*Székes*)*fehérvár*-nak a Tihanyi alapítólevélből való egyedüli magyar nyelvű említése a sok száz latin nyelvű formával áll szemben csakúgy, mint a Pécsváradi oklevél *Duna* adata. A magyar változatot ebben az esetben indokolhatja egyrészt az, hogy a név egy kivételes, bonyolult szerkezetben, útírány jelölőjeként szerepel, másrészt azonban az is felvethető, hogy „a normatív latin nyelvű helynévhasználat e településre vonatkozóan az oklevél kiadásának idején még nem alakult ki” (HOFFMANN 2006: 144, 2010a: 126–139 [különösen 138–139], 217, SZENTGYÖRGYI 2010b: 81, 2014: 86). Korai, azaz 11. század eleji hiteles, eredeti oklevelek hiányában nehéz állást foglalni az oklevél-kiállítás normáit illetően (vö. HOFFMANN 2010a: 139, 92. lábjegyzet), az említett szerzők ezért *Fehérvár* kapcsán valószínűbbnek tartják a szöveggörnyezet befolyásoló hatását. A Pécsváradi oklevélben a Duna magyar néven való említését ugyanakkor — amennyiben

valóban 11. századi eleji elem a 15. századi változatban fennmaradt oklevélben — ilyen okok nem magyarázhatják, ebben jó eséllyel a latinizálás normáinak kialakulatlanóságát láthatjuk. Két Szent István-kori oklevélben feltűnik ugyan a folyó neve latin formában (az 1009-es Veszprémi oklevélben: „super *Danubium*”, DHA. 1: 52; illetve a szintén 1009. évi Pécsi alapítólevélben: „a *Danoby*”, DHA. 1: 58), amiből arra következtethetnénk, hogy a 11. század elején ezt a nevet latinul volt szokás leírni, viszont egyik oklevél sem eredetiben, hanem többszörös átiratban maradt ránk (vö. DHA. 1: 49, 54, vö. HOFFMANN 2010b: 77, PÓCZOS 2015: 70), így pedig 11. századi kronológiai értékelésük nem egyértelmű.

3.2. A határleírást tartalmazó oklevelekben gyakran találunk faneveket, hiszen a fáknek — helyhez kötöttségük és jól megjelölhetőségük okán — a határok kijelölésében kitüntetett szerep jutott. Egyes esetekben csak azt olvassuk az oklevélben, hogy a határ egy fánál húzódik (1075/+1124/+1217: „ubi signum Sancti Benedicti est in *quadam arbore*”, DHA. 1: 213; 1113: „sunt *due arbores* super aquam”, DHA. 1: 394), amikor pedig a fajtákat is megnevezik, akkor a fanevek hol latinul, hol magyarul szerepelnek az oklevelekben (HOFFMANN 2004: 42, BÁBA 2012: 69, 2016: 108, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 91). Egy-egy, a Pécsváradi alapítólevél átiratainak korához közel eső keletkezési idejű 14. és 15. századi oklevél határleírásában sorrendben az alábbi formák találhatók: 1327/1327: *due arbores tulf* [...] *arboribus tulf* [...] *arbor tulf* [...] *arborem kertyani* [...] *arbore quercus* [...] *arborem silicis* (A. 2: 295); 1406: *ad duas arbores vnam piri et alterius Salicis* [...] *arbor Quercus* [...] *vnam magnam arborem succisam vlgo Byk dictam* [...] *duas arbores vlgo haas appellatas* [...] *duas arbores quercuum* [...] *tres arbores pirorum* (H. 1: 300–301). Az első oklevélben a négy magyar nyelvű forma (3 *tölgyfa*, 1 *gyertyán*) mellett a *tölgyfa* két alkalommal latinul is előfordul (az *arbor silicis* magyar megfelelőjéhez l. SZERÉMI 1883: 141, CSÖRE 1972: 22). A 15. századi oklevélben a latin formák vannak nagyobb számban: a 2 magyar nyelvű adattal szemben 5 fanév szerepel az oklevél nyelvén.

A Pécsváradi alapítólevélben 21 határpontot¹⁴ jelöltek fanévvel: a *tölgyfa* nyolcszor, a *szilfa* ötször, a *körtvélyfa* négyszer, a *nyár*, a *haraszt*,¹⁵ a *hársga* és a *kóris* pedig egy-egy alkalommal tűnik fel ebben a szerepkörben. A 21 előfordulás között nincs egyetlen latin nyelvű sem (DHA. 1: 73–75). A Tihanyi alapítólevél a fanevek szempontjából is párhuzamba állítható a Pécsváradi alapítólevéllel. Az 1055. évi oklevél mindössze három fát (bokrot) említ, mindegyiket magyar nyelven. Ezek az adatok (*monarau buku[r]jea*, *ad brokina rea*, *ad kurtuel fa*) kivétel nélkül Disznó birtok határleírásában szerepelnek. A 15. században az alapítólevél

¹⁴ A *Harumtulf*, *Harumkurtuel*, *Nognar*, *Chorozt* és *Keyris* szórvány státuszát később részletesen tárgyalom.

¹⁵ A *haraszt* fanévi státusza kérdéses (vö. BÁBA 2012: 72).

interpolálása során ezek közül kettőt (*ad rubum* és *ad virgam pirorum*) latinul jegyezték le (DHA. 1: 150, 156, HOFFMANN 2010a: 107). A Tihanyi alapítólevél hiteles és interpolált változata közötti különbség kevés adattal ugyan, de azt jelezheti, hogy a 11. században a faneveket inkább magyar nyelven volt szokás lejegyezni.

A Pécsváradi oklevél magyar nyelvhasználatát a fanevek esetében is indokolhatja talán a 11. század eleji lejegyzésük, illetve ennek a lejegyzésnek a fennmaradása a többszörös átírás ellenére is. Ezt ugyanakkor némileg el is bizonytalanítja az, hogy a hamis alapítólevél keletkezési idejéből több oklevelet is tudunk idézni,¹⁶ amelyekben kevesebb fanév szerepel ugyan, de mindegyik magyarul: 1256: *arbore tulfa* [...] *arbore gurtanfa* [...] *arbore jurtanfa* [...] *arbore tulfa* [...] *arborem jurtanfa* [...] *arborem bykfa* [...] *arbore narfa* [...]. *arboribus tulfa* (ÁÚO. 7: 427–428), 1278: *arborem Tulfa* [...] *arborem Cherfa* [...] *arbores Tulfa* [...] *arborem Tulfa* [...] *arborem Berecune* [...] *arborem Haasfa* [...] *arborem Gurteanfa* [...] *arbores Bykfa* [...] *arbores Tulfa* [...] *arbores Tulfa* [...] *arbore Bykfa* (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 102–105).

A Pécsváradi oklevél magyar nyelvű lejegyzései kapcsán fontos az előfordulások státuszát közelebbről is megvizsgálnunk, a magyar nyelvűséget indokolhatja ugyanis a szórványok tulajdonnévi használata is. A Pécsváradi alapítólevélben — a középkori oklevelezési gyakorlattól eltérően — a magyar nyelvi elemek előtt sohasem szerepel sem a latin *arbor* 'fa' minősítés, sem más latin földrajzi köznév,¹⁷ de az esetek nagy részében mégis biztosan faneveknek kell tartanunk az előfordulásokat. Ilyenek például az oklevél *tölgyfa* (*tulfa*, *twlfa*, *Buketulfa* [Büke ? tölgyfa], *Surctulfa* [Sarok ~ Szurok ? tölgyfa]; DHA. 1: 74, 75, KMHsz. 1: 68, 238, 282), a *szilfa* (*Scylfa*, *Scilfa*, *Zilfa*; DHA. 1: 73–74, KMHsz. 1: 264), a *körtvélyfa* (*Kurtuelfa*, *Curtuelfa*; DHA. 1: 74–75, KMHsz. 1: 165) és a *hársfa* (*Hasfa*; DHA. 1: 74, KMHsz. 1: 124) említései.

Az oklevélben van két, fanevet jelzőként tartalmazó adat, amelyeket pedig a földrajzi köznevek hiánya ellenére is összetett helynevekként azonosíthatunk: *Kökény kereke* (*Kuchinkereby* [ɔ: -kereky], DHA. 1: 73, Gy. 1: 331) és *Kőrisaszó* (*Kewrus ozov*, DHA. 1: 75).¹⁸

A bizonytalanabbul értékelhető esetek közül a *Harumtulfa* (KMHsz. 1: 124, DHA. 1: 74) és *Harumkurtuel* (DHA. 1: 74, KMHsz. 1: 123) szórványokat inkább

¹⁶ A példákat ezúton is köszönöm Szócs Tibornak.

¹⁷ A Pécsváradi alapítólevélre általában is jellemző az, hogy a helynevek előtt is hiányzik a helyfajtáját megmutató (latin) földrajzi köznév. Az appozíciós szerkezetek hiányáról az előző, a magyar nevek latin szövegkörnyezetével foglalkozó fejezetben szoltam részletesen (vö. még SZÖKE 2020b).

¹⁸ A 21 fanévvel jelölt határpont közé ezeket az előfordulásokat természetesen nem számítottam bele.

köznévi szerepűnek tarthatjuk, amelyek a határleírásokban oly gyakori latin *tres arbores* kifejezés helyett állhatnak (pl. 1256: *tres arbores quercuum*, DF. 78961; vö. 1258>1336/1354: *tulfa harumykru*, Gy. 2: 541, HA. 2: 62). A *Harumtulfa* köznévi státusza mellett szól továbbá az is, hogy számos olyan helynevet ismerünk, amelyben a *tölgy* szerepel (*Tölgy-völgy*, Gy. 4: 498, 560, HA. 4: 73), de olyat egyet sem, amiben a *tölgyfa* állna (l. a HA. 1–4. mutatóit). A *Harumkurtuel* esetében pedig azt fontos kiemelnünk, hogy a fanévi előfordulások az alapítólevélben *körtvélyfa* formájúak ugyan (DHA. 1: 74–75), de a *körtvély* önmagában is jelölheti a fát. Ha jelző áll előtte, akkor például soha nem szerepel mellette a *fa* (vö. ZELLIGER 2005: 30, HOFFMANN 2010a: 107): 1275: „ad duas arbores piri *Wereskurtuel* uocatas” (Oklsz. 540).

A *nyár* fanév egy alkalommal bukkan fel az alapítólevél szövegében: a Baranya megyei (vö. DHA. 1: 488) Gorombona határában *Nognar* alakban (DHA. 1: 74). A magyar nyelvi elem közszói státusza mellett szólhat az, hogy — bár a *nyár* összetett nevek utótagjaként is szerepel: 1295/1330/1744: vallem *Potoknyar* (Gy. 3: 152, 180, H. 3: 40) — az oklevelekben tucatjával találunk a *Nognar*-nak megfelelő latin nyelvű szerkezeteket: 1255: *magnam populum* (ÁÜO. 11: 411), 1329: *magnam arborem tremule* (H. 2: 61).

Az alapítólevél *Haraszt* és *Kőris* (*Chorozt*, *Keyris*, DHA. 1: 74) magyar nyelvi elemek fanévből metonímiával alakult helynévként való értelmezését alá tudjuk ugyan támasztani helynévi analógiákkal (*Haraszt* erdőnévként: 1257: „in parva silva que dicitur *horost*,” Gy. 1: 375, KMHsz. 1: 122; *Kőris* erdőnévként: 1252: *nemus Keurus*, Gy. 1: 400), de ennél konkrétabban sem fanévi szerepüket, sem helynévi státuszukat nem tudjuk az oklevélben meghatározni. Azt azonban fontos megemlítenünk, hogy mindkét határleírásban, amelyben a *Haraszt* és a *Kőris* előfordul, szerepelnek fanevek határpontként (DHA. 1: 74); illetve az sem lényegtelen, hogy a fanévvel azonos alakú helynevek mind a korai ómagyar kori, mind a mai korpuszban igen kis számban vannak csak jelen (BÁBA 2008: 54).

Összességében tehát mindebből azt látjuk, hogy a fanevet tartalmazó említések egy jelentős része biztosan nem tekinthető helynévnek, vagyis az esetleges tulajdonnévi státusz nem indokolhatja a magyar nyelven való említésüket. A vulgáris nyelvű használat alapján — bár a 13. századból is idéztünk hasonló jelenséget — bizonytalanul ugyan, de talán felvethető, hogy az oklevélnek ez a jellegzetessége ismét csak a 11. századból való.

3.3. Az oklevelekben tucatjával fordulnak elő földrajzi köznevek, alapvetően háromféle szerepben (SZENTGYÖRGYI 2014: 89, BÁBA 2016: 110, 114): 1. viszszaultnak egy korábban említett helynévre a szóismétlés elkerülése végett (1271: *fluvium Chugouaznos* [...] *eundem fluvium*, H. 8: 143, 1291: *Nogyfyzpataka* [...] *in eodem patak*, Gy. 2: 501), 2. a helynév előtt állva megjelölik a hely fajtáját

(1287: *vallem Monuroswelge vocata*, H. 6: 329), 3. helynévtől függetlenül is előfordulhatnak (+1015//1403/PR: *ab austro Aruk*, DHA. 1: 73).

A Pécsváradi oklevél határleírásaiban nagy számban találunk földrajzi közneveket (pl. *árok: Aruc, Aruk; nagyút:*¹⁹ *Nogwt, Nogut, Nogvt; út: Wt, Vt; szurdok: Zurduk; tó: Tow; völgy: Welg*, DHA. 1: 73–75).²⁰ Ezek egy eset kivételével (*villa Neuýg*) helynévtől függetlenül szerepelnek az alapítólevélben, és a középkori oklevélírói gyakorlattól eltérően — amire a magyar és latin nyelvű alakok együttes megjelenése jellemző (vö. pl. SZENTGYÖRGYI 2014: 89) — kettő kivételével („et hec *silva* ad *pasturam bestiarum*” és „*villa Neuýg iuxta Kana dimidio miliario in montibus sita*”, DHA. 1: 75) magyar nyelven vannak lejegyezve. A latin és a magyar nyelvű helyjelölő szerepű földrajzi köznevek egy oklevélen belüli váltakozása — jelenlegi tudásunk szerint — a Tihanyi alapítólevél óta jellemzi oklevélírásunkat: 1055: „ad *publicam uiam*”, „*aruk* que ducitur” (SZENTGYÖRGYI 2010a: 25, 27), 1211: „*montem sabulosum*”, „et inde egreditur *Ferteu*” (KOVÁCS 2015: 26), 1293: „ad *vnum fontem*”, „in quoddam *mochar*” (ÁÚO. 10: 111), 1368: „per unum *mezde*”, „unam *magnam viam*” (Károlyi 1: 307).

A helynévre visszautaló földrajzi köznévi említés hiánya vélhetően nem független attól, hogy a Pécsváradi oklevélben nem a szokásos értelemben vett határleírások szerepelnek, hanem egy-egy birtokot égtájak szerint megadott határpontokkal jelölnek meg: „*tricesimasecunda Hirig nominatur, que ab oriente terminatur Sorlogys, ab austro Sedfev, ab occidente Nogvt et Curtuelfa, a septemtrione Hudus*” (DHA. 1: 75).²¹ Az idézett birtok leírása egy másik oklevélben is fennmaradt, itt más típusú földrajzi köznévi említéssel is találkozunk (vö. SZŐKE 2019a: 94): +1058//1403: „*terminorum Suenye et Sarlos incipit in eadem via et vadit per medium cuiusdam silve versus Kurthimir in vallem Sarlaswodus, deinde ascendit ad magnam viam, per quam itur versus Danubium*” (DHA. 1: 178). A második oklevélrészlet jól mutatja azt is, hogy a helynevek mellett található számos közsói értékű helymegjelölést latinul jegyezték le (vö. *silva, via*).

A latin és a vulgáris nyelvű használat mögött meghúzódó okokat nehéz meghatározni, de egy-egy uralkodó jelenséget mintegy szabályként is értékelhetünk.

¹⁹ A *nagyút* földrajzi köznévi szerepéhez l. HOFFMANN 2007: 35.

²⁰ Csak a földrajzi köznévvvel megegyező alakot mutató megjelöléseket vettem figyelembe, nem voltam tekintettel például a *Három-halom* (*Harumholm*, DHA. 1: 74) szórványra. Esetleg ide tartozhatnak még a „*secunda Chomur nominatur, que [...] a septemtrione Mege*” (DHA. 1: 73), a „*septimadecima Gurumbona nominatur, que terminatur [...] ab occidente Kurtuelfa, Rowozluk*”, a „*vicesimasecunda Sumlow, que ab oriente terminatur [...] Nouozluk*”, a „*tercia Zumba nominatur, que [...] ab austro Rowozluk*” (DHA. 1: 73–74) és a „*vicesimanona Kuestý, que [...] terminatur ab oriente Verum et Voduez*” (DHA. 1: 74) előfordulások is (lásd a *megye*, a *Ravaszlyuk*, a *verem* és a *Vadvíz* szócikkét).

²¹ Erre a jelenségre sem a magyar oklevelek, sem a német császári oklevelek (pontosabban Heribert C oklevelei) körében nem találtam további példát.

Legutóbb SZENTGYÖRGYI RUDOLF fogalmazta meg például azt, hogy „az utak köznévi említése [...] jellemzőbben latinul történik” (2014: 89, vö. HOFFMANN 2007: 34–35). A Pécsváradi oklevélben nyugati határpontként említett *Nogvt* a második szövegrészletben — amennyiben közszoí szerkezettel van dolgunk — a szokásokhoz jobban alkalmazkodva latinul (*magnam viam*) szerepel.

A helyet jelölő szórványok e szócsoporthoz kikerülő elemei közszoí és tulajdonnévi értékben is megjelenhetnek a határleírásokban, de a „földrajzi köznévi alakú adatok e tekintetben való megítélése még a fanevek nyelvi státusának a vizsgálatánál is jóval több és összetettebb problémát vet fel” (HOFFMANN 2004: 52–53, vö. SZENTGYÖRGYI 2014: 89, BÁBA 2016: 115). Van azonban néhány támpont, amely segítheti az adatok besorolását (HOFFMANN 2004: 52–57, BÁBA 2016: 115–116). A Pécsváradi oklevél kapcsán ugyanakkor nem annak a megállapítása a legfontosabb feladatunk, hogy például az *árok* számtalan előfordulása között van-e tulajdonnévi használatú — ezt egyébként a szórványok szegényes szöveggörnyezete²² (*ab occidente Welg, a meridie Zurdok, ab oriente terminatur Aruk* stb., DHA. 1: 74), illetve a későbbi említések hiánya még az átlagosnál is nehezebbé teszi —, hanem sokkal inkább annak van itt jelentősége, hogy ezeknek az elemeknek szinte csak vulgáris nyelven való szereplése az alapítólevélben aligha független a fanevek és a *Duna* folyó ugyancsak sajátos említésétől, és esetleg ezeket is a 11. századi oklevél megoldásának tarthatjuk.

4. A Pécsváradi alapítólevél öt latin névalakja²³ — a magyar nevek latin szóvéggként való azonosításának a kivételével — a latinizálás korábban bemutatott típusainak mindegyikére mutat egy-egy példát.

4.1. A földadományokat leíró részben mindössze két latin alakot találunk. Ezek közül az egyik a *Scena abbatis* (DHA. 1: 74). A latinos szórendet mutató, részben lefordított birtokos jelzős szerkezet mögött *Apát-széna* vagy *Apát szénája* magyar helynevet sejtethünk. A Baranya megyei (vö. KMHsz. 1: 34, DHA. 1: 493) Kövesdi falu határpontjainak leírásakor tűnik fel a név az oklevélben: „vicesimanona Kuestý, que ab oriente terminatur *Scena abbatis*, a septemtrione *Tow*, ab oriente *Verum* et *Voduez* et *Agifei* usque ad *Nogut*” (DHA. 1: 74). Magyarul: „A huszonkilencedik *Kuestý*, amelyet keletről *Apát-széna*, északról *Tow*, nyugatról *Verum*, *Voduez* és *Agifei* határol a *Nogut*-ig” (a fordítás tölem származik: Sz. M.). Azonosítását nehezíti, hogy Kövesdi település lokalizálása is bizonytalan (a Gy. 1.-ben például nem is találjuk meg a Baranya megyei települések között). A Pécsváradi alapítólevélben Várkony (a mai Zengővárkony) után szerepel az oklevélben, ezért talán azon a környéken kereshető. Feltételezhető, hogy a *Scena abbatis* megje-

²² Ha a földrajzi köznévi előtt például a *quidam* (*quaedam*, *quoddam*) jelző szerepel, az közszoí szerepre utal (HOFFMANN 2004: 56, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 88).

²³ Esztergom neve kétszer fordul elő: *Strigoniensis* és *Strigoniensi* alakban (DHA. 1: 76).

lölés határpontként állva 'az apát kaszálója, rétje' szemantikai tartalmú lehet. A *széna* 'rét, kaszáló' jelentése metonimikus jelentésátvitellel alakulhatott ki. Ezt a jelentést nem tüntetik ugyan fel etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.), de számos olyan helynévi előfordulást ismerünk, ahol a latin *fenetum* 'kaszáló' vagy *pratium* 'rét' (FINÁLY 1884: 1569, BARTAL 1901: 266) jelöli a helyfajtat: 1393: *fenetum Waralyazena* dictum (Oklsz. *széna*). Ez a változás a növénynevek köréből igen gazdagon adatolható (vö. például *szőlő* 'növény' > 'a hely, ahol a növény terem', FKnT. 302). A *Scena abbatis* névvel azonos szerkezetű nevet a Tihanyi alapítólevélből is ismerünk: 1055: „*petre zenaia*” (DHA. 1: 150, HOFFMANN 2010a: 148), illetve Erdélyben a *szénafű* ma is használatos 'kaszáló, rét' jelentésben (FKnT. 295).

Személynevek és személyekre utaló közszók gyakran vesznek részt helynevek létrehozásában. Az ilyen névadás mozgatórugója a személy tulajdonában lévő birtok megnevezésén túl lehet a személy lakóhelyének megjelölésére irányuló szándék, illetve azok a helyek is viselhetik személyek neveit, amelyeken valamilyen jelentős dolog történt velük (HOFFMANN 1993: 107–108). A *Scena abbatis* esetében a birtoklás tényét rögzíti az, hogy a névben megjelenik az *apát* 'kolostor élén álló szerzetes főpap' (TESz. *apát*) méltóságnév (vö. TÓTH V. 2001b: 148).²⁴ A méltóságnév a korban személynévként is ismert volt (vö. pl. 1221, 1240: *Apat*, 1246/1293: *Apath*; ÁSz. 71), de KÁZMÉR MIKLÓS szerint a helynevekben inkább a méltóságnév előfordulását kell gyanítanunk, az *apát* főnév ugyanis csak kivételes esetekben vált személynévvé (1970: 110). A Tihanyi alapítólevélben és a Garamszentbenedeki oklevélben sem szerepel olyan név, amely az *apát* főnévből alakult volna, de a későbbiekben a nevek megváltoztatása révén (vö. TÓTH V. 2008: 28, 30) ez a névadási szokás mindkét apátság birtokainak esetében tetten érhető: *Disznó* > *Apáti*; *Knyezsic* > *Apáti* (HOFFMANN 2010a: 98, SZÓKE 2013b).

A Pécsváradi alapítólevél névformájának keletkezését illetően — további adatok hiányában — többféle lehetőség is felmerülhet. Ezek közül az tűnik a legkevésbé valószínűnek, hogy ez a név már az alapítás óta szerepelhetett az oklevélben. Ez azt feltételezné ugyanis, hogy az alapításkor elnevezett terület nevében azonnal jelezték volna az apátsági birtoklást, vagy a már meglévő nevet az alapítólevél kiállításakor a megváltozott körülmények motiválta új névre cserélték volna. Ez már csak azért is valószínűtlen, mert egy kaszálóról és nem egy birtok-

²⁴ Köszönöm SZÖCS TIBORNak, hogy felhívta a figyelmemet Dávid dux eredeti oklevelének (1090 k.) egy részletére, amely megmutatja, hogy már a 11. század óta úgy tekintettek egy egyháznak tett adományra, hogy az az intézmény tulajdona, amellyel az apát (nem egyszer személyesen is) él: „In Danubio [...] quod [cape]retur in ansis, Sancti Aniani abbas haberet, et in elevatione ansarum ipse ad suscipiendos pisces aforet vel suus minister” (DHA. 1: 265). Magyarul: „A Dunán [...] amit a varsákban fognak, Szent Ányos apátjáié legyen, és a varsák kiemelésekor ő maga legyen jelen a halak átvételénél, vagy a szolgája” (DRESKA 1997: 118).

ról van szó. A névforma sokkal inkább az oklevél bizonytalan státuszával magyarázható: a helynév a hamisítás vagy az átírások során kerülhetett bele a szövegbe.

4.2. A birtokadományozó részben szereplő másik latin név a *Sirmia* településnév. Ez a Bodrog megyei Ilsán település határleírásában szerepel: „quinta *Ylsan* nominatur, que ab oriente terminatur *Kynesa*, ab austro *Sirmia*, ab occidente *Totis*, a septentrione *Fornogis*” (DHA. 1: 73). Magyarul: „Az ötödik falut *Ylsan*-nak nevezik, amelyet keletről *Kynesa*, délről *Szerém*, nyugatról *Totis*, északról *Fornogis* határol” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). Szerémvár és a Szerémség jelölésére az ókori latin *Sirmium* nevet használták, és a Pécsváradi alapítólevél azt mutatja, hogy az elszármazott lakosság Bodrog vármegyei településének megnevezéseként is használatos volt ez a név (Gy. 1: 720, FNESz. Szerémség, PÓCZOS 2001: 113, KMHsz. 1: 262, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 54).

4.3. A településnevek egy jelentős részének latinos formáit a hangalak és a morfológiai szerkezet módosításával hozták létre a hazai oklevelezésben. A két érseki székhely, Esztergom és Kalocsa nevének (*Strigoniensis* archiepiscopi, *Strigoniensi* archiepiscopo, *Colocensis* archiepiscopi; DHA. 1: 76, 80) az alapítólevélben ilyen formában való megjelenése tökéletesen illeszkedik ehhez a szokáshoz (Gy. 2: 237–245, 427–430, HOFFMANN 2004: 24–25, SZŐKE 2008: 271).

4.4. A Pécsváradi alapítólevél az apátság helyét egy hegyhez képest jelöli ki. Ennek a hegynek a neve latinul szerepel az oklevélben: „monasterium Sancte Dei Genitricis Marie et Sancti Benedicti ad radicem *Montis Ferrei* diligenter construximus” (DHA. 1: 72). Magyarul: „az Istananya, Szent Mária és Szent Benedek tiszteletére a *Vas-hegy* lábánál lelkiismeretesen monostort alapítottunk” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). Az apátság a ma *Zengő*-nek nevezett hegy lábánál létesült, de a Mecsek legmagasabb pontjának a korabeli magyar névmegfelelője nem maradt fenn a forrásokban. Pécsvárad mellett fekszik azonban a *Vasas* nevű település (Gy. 1: 403), az ugyancsak szomszédos Hosszúhetény határából pedig egy *Vasas-tető* határnevet ismerünk (BMFN. 1: 588). Ezek alapján az alapítólevél latin alakját *Vas(as)-hegy*-nek rekonstruálhatjuk (PESTY 1888: 408, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018).²⁵

A 11. század után a *Mons Ferreus* önmagában nem fordul elő az apátság megnevezéseként. A leghitelesebbnek tűnő forrás ebből az évszázadból István király 11. század végén keletkezett nagyobbik legendája: „Aescricus abbas cum suis honorifice susceptus, ad radicem *Montis Ferrei* cenobium sub titulo sancti patris Benedicti construxit” (SRH. 2: 382–383). Magyarul: Aescricus apátot az övével együtt tisztelettel fogadták, és a *Vas-hegy* lábánál Szent Benedek atya tiszteletére kolostort alapított” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). A hamisítás korában (a

²⁵ A *Zselic* névvel való kapcsolatára ezúttal nem térek ki (ehhez l. Gy. 1: 247, HECKENAST 1966: 156–157, GÁLLOS 1975: 22, KISS L. 1988: 134, FNESz. 1: 815, PESTI 2014: 15–24).

13. század első felében) már a *Várad* névvel nevezték meg a települést, az apátságot pedig gyakran a két név együtt jelölte: 1224/1399: „mon-i Subradice *Montis Ferrei Waradiensis*” (Gy. 1: 363). A településnévnek a maival megegyező alakja — igaz, ekkor még a *Várad*-dal váltakozva — a 14. századtól adatolható, és ekkortól sokszor már az apátok, illetve az apátság is pécsváradiként vannak megnevezve: 1323/1403/P.: „conventus monasterii de *Pechwaradino*” és „abbas de *Pechwaradino*”, Vat. I/4: 573 (mindehhez vö. KARÁCSONYI 1891: 92, Gy. 1: 362–364, KÖFALVI 2000, GÁLLOS F.–GÁLLOS O. 2001: 107–108). Ezek az adatok a Szent István alapítólevelét átíró oklevélből valók, ami azt mutatja, hogy az átírt alapítólevélben az átíró oklevél újabb formái (*Várad*, *Pécsvárad*) ellenére maradt meg a régebbi — vélhetően 11. századi — változat (az átírt és az átíró oklevelek különböző névformáihoz vö. KENYHERCZ 2016). A *Mons Ferreus* nevet ezek alapján az alapítólevél legkorábbi kronológiai rétegéhez sorolhatnánk (vö. HECKENAST 1966: 157, GÁLLOS F.–GÁLLOS O. 2001: 107), a névalak azonban egy évjelzés nélküli oklevélben is felbukkan (*Ferreo Monte*, PRT. 1: 698). Az oklevélben szereplő Ubald szenttamási prépost alapján ez az irat a 13. század elejére (1230 k.) datálható (PRT. 1: 698, 700, vö. Gy. 1: 363, KÖFALVI 2000: 289). Mindebből az következik, hogy a hamis oklevél keletkezésekor, a 13. század elején (valószínűleg nem nagy számban) még használták a Pécsvárad alapítólevelében lévő alakot (vö. KÖFALVI 2000: 288), az alapítólevélbeli latin név kronológiai minősítése tehát inkább bizonytalannak tűnik.

5. A Pécsvárad oklevél helyneveinek szegényes szöveggörnyezete, illetve a latinul szereplő neveknek az alapítólevél összes megjelöléséhez mérten csekély száma és a latin helyett a vulgáris nyelvű elemeknek a használata (a *Duna* név, a fanevek és a földrajzi köznevek) egy 11. századi (Szent István-kori) oklevél nyomataként (is) értelmezhető. A jelenlegi elemzés talán újabb bizonytságot nyújtott ahhoz a felvetéshez, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú Pécsvárad oklevélben a 11. század(i oklevél) jellegzetességei sokkal nagyobb mértékben öröködhettek meg az oklevél fennmaradt 15. századi változatában, mint azt korábban gondolták. Mindezt természetesen helynévtörténeti szempontból értem, azaz az itt említett nyelvi elemeknek a nyelvtörténeti forrásértéke ettől el is térhet (lásd erről később részletesen a VII.2. alfejezetben).

Ez az oklevél ugyanakkor — amellet, hogy a 11. századi nyelvi adatok gazdagítja — az oklevelezési gyakorlat kezdeteinek jobb megismeréséhez is jelentős mértékben hozzájárulhat. A Pécsvárad oklevél elemzése az oklevélátírási szokásokra vonatkozólag is hasznos információkkal szolgál, úgy tűnik ugyanis, hogy egy ilyen eljárás során a nevek szöveggörnyezetének megváltoztatása — az például, hogy az átírások korában már igen elterjedt, latin földrajzi köznév + magyar név szerkezetű említések mintájára a nevek elé illesztettek volna egy latin fajtajelölőt, vagy a korábban magyarul említett szavakat latinra fordították volna — kevésbé volt jellemző.

4. A Zalavári oklevelek helynévtörténeti forrásértéke

1. GYÖRFFY GYÖRGY a két Zalavári oklevél esetében az apátság Szent István-i alapítása ellenére nem számol István-kori előzménnyel, de 11. századival igen. Az 1019-re datált hamis oklevélnek van ugyanis egy olyan birtokokat összeíró része, amely vélhetően egy egykor létező 11. század végi összeíráshoz vezethető vissza (1977: 325, DHA. 1: 86–87, 98–102).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az 1019. évi hamis oklevélnek a következő birtok-összeíró része származhat a 11. század végi összeírásból (1977: 325): „Et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas quorum)²⁶ nomina (hec sunt: *Tisciam*) cum ecclesia Sancti Adriani, *Rada*, *Strygar*, *Zalawar*, *Chash*, *Borul*, *Cendy*, *Nymygh*, *Besseneu*, *Fyzegh* cum duodecim aratris, et eciam dedimus [...] (et redditus) *Coloniensis* aque et pontis civitatis, et decimam equorum nostrorum in insula, que vocatur *Schepel* in poledris” (DHA. 1: 91). Magyar fordításban a szövegrész így hangzik: „És Szent Adorján szolgálatára adtunk birtokokat, tizedeket, (halászóhelyeket, melyeknek) a nevei (a következők: a *Tiszá*-t) Szent Adorján egyházával, *Rada*, *Strygar*, *Zalawar*, *Chash*, *Borul*, *Cendy*, *Nymygh*, *Besseneu*, *Fyzegh* tizenkét szántófölddel, adtuk továbbá [...] *Kolon* város víz- és hídvámját, és a *Schepel* nevű sziget mezőin lévő lovaink tizedrészét” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). Ezek mellett GYÖRFFY ide sorolja még az egyház archaikus megnevezését, valamint a két királyi kápolna említését is (1977: 325).

Az oklevelek helynévtörténeti és nyelvtörténeti jellegzetességeinek elkülönített vizsgálatából adódik, hogy az idézett szövegrészlet helyneveinek (a Zala megyei *Rada*, *Esztergár*, *Zalavár*, *Csács*, *Borol*, *Csendi*, *Nemegy*, *Besenyő*; a Csongrád megyei²⁷ *Szentadorjánmártír* és a Somogy megyei *Füzege* települések, valamint *Kolon* civitas víz- és hídvámja, illetve a *csepeli* csikótized) a hiteles 11. századi összeírásból való származása csupán azt jelenti, hogy helynévtörténeti szempontból ezek a nevek valóban 11. századiak. Nyelvtörténeti forrásértékük ettől eltérő is lehet, azaz ezek a nevek hang- és helyesírás-történeti jellegzetességeiket tekintve a későbbi századokhoz is tartozhatnak.

A továbbiakban a *Szentadorjánmártír*, a *Borol*, a *Csepel*(-sziget) nevek, illetve a szövegrészben található valamennyi név latin szövegkörnyezete segítségével azt vizsgálom meg, hogy nyelvi oldalról hogyan tárható fel (vagy éppen zárható ki) az oklevél említett neveinek korai névtörténeti forrásértéke.

2. A Csongrád megyei mai Mártély település korábban *Szentadorján*, *Szentadorjánmártír* és *Adorjánmártír* néven szerepelt a forrásokban, a *Mártély* névre az első adatunk a 16. századból származik: +1019/+1328/1347/1370: *Tisciam* cum

²⁶ A () jelek között a más másolatokból származó kiegészítések szerepelnek.

²⁷ Az 1335. évi oklevélben Csanád megyéből említik (ZalaOkl. 1: 295).

ecclesia Sancti Adriani (DHA. 1: 91), +1024/+1339/1350: pr. *Zenthadrianmartýr* vocatum circa Tyzziam (DHA. 1: 102), 1332–1337/PR.: de *Sancto Adriano*, 1335: p. *Adryan-martir* (Gy. 1: 904), 1360: *Adryanmartir*, 1439: *Adryanmarthel* (FÜSSY 1902: 29), 1450: *Adryanmartir* (Cs. 1: 678), 1528: *Marthel* (FÜSSY 1902: 29), 1560–1563: *Martel*, 1561: *Martyl* (MEZŐ 1996: 51), 1568: *Martheel* (FÜSSY 1902: 29).

Magyarországon a kereszténység felvételével egy időben vált szokássá az, hogy valamely égi patrónus vagy szent tiszteletére templomokat, monostorokat alapítanak, és a nevüket is tőlük kölcsönzik (DRASKÓCZY 1994: 534, MEZŐ 1996: 36). A Kárpát-medence területén lévő templomok, kápolnák megnevezésében 150 különböző titulus adatható a középkorban. A templomcíméből — amelyekből megközelítőleg 5900 előfordulást ismerünk a Magyar Királyság területéről — az esetek közel egy negyedében településnév is alakult. A középkori Magyarországon 1390 patrocíniumi településnevet ismerünk (MEZŐ 2003, TÓTH V. 2011: 178–179, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 294–295).

Szent Adorján tisztelete szórványosnak tűnik Magyarországon (MEZŐ 1996: 51, 2003: 31–32), s megjelenése éppen a zalavári apátság hatásának tulajdonítható (TÓTH E. 1999: 31–32). A Csongrád megyei település névadását egyértelműen az a körülmény motiválta, hogy a hely valószínűleg már Szent István korában az apátság tulajdonába került.²⁸ Az +1019. évi oklevél „Tisciam cum ecclesia Sancti Adriani” említése azonban még nem a településre, hanem a templomra és ennek titulusára vonatkozik. A 1332–1337/PR. oklevél „Johannes sacerdos de *Sancto Adriano*” (Vat. I/1: 254) részlete azonban valószínűleg már a települést említi (TÓTH V. 2011: 180). Az 1024-es hamis oklevél „predium *Zenthadrianmartýr* vocatum circa Tyzziam” szövegrészlete pedig már egyértelműen a települést nevezi meg a *Szentadorjánmártír* névvel.

A településnév létrejöttében és nyelvi megformálásában a zalavári apátság hatását feltételezve felmerülhet az a kérdés, hogy az oklevélnek ez a részlete tekinthető-e helynévtörténeti szempontból 11. századnak. Az nem valószínű, hogy az apátság alapításakor már így nevezték volna el a települést, de akár csak a templomot is, vagy a település akkori nevét már rögtön az alapításkor a megváltozott körülményekhez igazodó névre cserélték volna (vö. SZŐKE 2020a: 38–39). Az azonban elképzelhető, hogy az apátság adományait összeíró 11. század végi oklevélben — ahonnan GYÖRFFY GYÖRGY az 1019. évi hamis oklevél szövegrészletét származtatja (1977: 325) — már szerepelt Szent Adorján mint a Csongrád megyei település templomának védőszentje, azaz a hamis oklevél „ecclesia Sancti Adriani” részlete akár korai névtörténeti forrásértékű is lehet. Az +1024. évi oklevél *Szentadorjánmártír* említése pedig névtörténeti szempontból talán a 11.

²⁸ Az 1024. évi hamis oklevélben szerepel két *Apáti* nevű település, amelyeknek a neve szintén az apátsági birtoklásra vezethető vissza (DHA. 1: 102).

század végénél is későbbi lehet, hiszen amennyiben az összeírás lejegyzésekor már létezett volna a patrocíniumi eredetű településnév, akkor azt vélhetően az 1019. évi oklevél is említette volna. A település adatsorából talán azt is kiolvas-hatjuk, hogy a 14. századnál korábbi lehet ez az elnevezés, ekkortól ugyanis *Szent-adorján*, valamint *Adorjánmártír* névvel szerepel a település a forrásokban.

Az +1019: „(*Tisciam*) cum ecclesia Sancti Adriani” és az +1024: „predium *Zenthadrianmartyr* vocatum circa *Tyzziam*” szövegrészletek alapján még arra a körülményre kell utalnunk, hogy a korábbi (+1019) oklevél a *cum ecclesia Sancti Adriani* szöveghely előtt sérült (DF. 229 992), ezért GYÖRFFY a zárójelben szereplő szövegrészt más oklevelek alapján rekonstruálta (DHA. 1: 91). A szövegnek a *Tisza* névvel való kiegészítése ugyanakkor több szempontból is különös. Egyrészt a jól olvasható oklevélrész csak annyit mond, hogy birtokokat és tizedeket adományozott az alapító az apátságnak, a halastavak adományozása — amely alapján indokolt lenne a *Tisza* szerepeltetése — az ugyancsak más oklevelek alapján kiegészített részben szerepel: „Et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas quorum) nomina (hec sunt: *Tisciam*) cum ecclesia Sancti Adriani” (DHA. 1: 91). Másrészt a tárgyesetben való említés szükségessége sem egyértelmű szemben az +1024. évi oklevél „predium *Zenthadrianmartyr* vocatum circa *Tyzziam*” részletével, ahol a megnevezőszós szerkezetben megnevezett helyet lokalizálja az accusativust vonzó *circa* prepozícióval szereplő víz-név. Ez azt mutathatja esetleg, hogy az 1024. évi hamis oklevél alapján egészít-hette ki GYÖRFFY GYÖRGY az 1019. évi hamis oklevélnek ezt a szöveghelyét.

3. Az egykor Zalavár és Hídvég között fekvő Zala megyei települést egyrészes *Borol* és kétrészes *Borolfölde* névvel is említik a középkori források: +1019/+1328/1347/1370: *Borul* (DHA. 1: 91), +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Borwl* (DHA. 1: 91, DF. 248 765), +1024/+1339/1350: *Burull* (DHA. 1: 101), 1263/1374: *Burulfeulde* (ZalaOkl. 1: 41, FÜSSY 1902: 30, Cs. 3: 38: 1293-as évszám-mal), 1335: *Borlovfeldee* (ZalaOkl. 1: 295), 1348: *Burul* (ZalaOkl. 1: 471, Cs. 3: 38), 1366/1374: *Burul ~ Burulfeulde* (ZalaOkl. 2: 97), 1374: *Burul ~ Burulfeulde* (DHA. 1: 89, FÜSSY 1902: 30–31, ZalaOkl. 2: 97–114).

A település adatsora egyrészt azt mutatja, hogy a *földe* utótagú névváltozat a 13. század közepétől van jelen a forrásokban (igaz, 14. századi másolatban ránk maradt oklevélben), másrészt azt, hogy az egyrészes és a kétrészes névváltozat még a 14. században is párhuzamosan használatban volt. A 14. századi említéseket szövegkörnyezetükkel együtt elemezve azonban árnyaltabb kép rajzolódik ki, ami az 1019. évi hamis oklevél egyrészes *Borol* névváltozatának kronológiai értékeléséhez is közelebb vihet minket.

Amikor 1263-ban IV. Béla király a településre vendégeket telepített, kiemelte, hogy a település a zalavári apátság tulajdona. Később Marczaly István mégis elfoglalta a települést. Erről 1348-ban jelent a vasvári konvent Lajos királynak. A

per Marczaly István és az apátság között még 1374-ben is tartott, ennek részeként 1366-ban az apátság *Burul*-ként, Marczaly István képviselője pedig *Burulfeulde*-ként nevezi meg a területet: „*possessionem quam predictus conventus Burul esse nominaret, et quam predictus procurator [...] Burulfeulde esse diceret*” (ZalaOkl. 2: 97). Ez az okmány egy 1374. évi átiratban maradt ránk, ami többször is említi a településnek mindkét névváltozatát, alkalmazkodva mintegy a perben álló felek névhasználatához (ZalaOkl. 2: 97–114). Az egyrészes és a kétrészes névváltozatnak a 14. századi oklevelekben megmutatkozó elkülönülő használata alapján véleményem szerint esetleg felvethetjük, hogy a 13. század után a névváltozatok nem egymás mellett éltek, hanem az egyrészes névstruktúrát felváltotta a kétrészes, viszont az apátság a birtoklás megszerzésének idején használatos nevet használta később is, talán ezzel is hangsúlyosabbá téve a régóta tartó jogát a település fölött. Ezek alapján az +1019. és +1024. évi oklevél *Borol* említése névtörténeti szempontból származhat a 11. századból. Ugyanakkor természetesen nem zárhatjuk ki teljesen azt sem, hogy a két név párhuzamosan létezett egymás mellett már a 13. század közepe előtt és a 14. században is.

4. A korai időkre datált, de bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek rétegeinek az elhatárolásában bizonyos esetekben segítségünkre lehet a helynevek szövegkörnyezetének a vizsgálata is (SZÖKE 2020b). A Szent István idejére hamisított oklevelek 11. századból származó rétegei egy olyan korban születtek, amikor a normák még éppen csak kialakulóban lehettek, hiszen az ezért felelős hivatali háttér, a királyi kancellária, illetve a hiteles helyek a későbbi formájukban ekkor még nem léteztek (FEJÉRPATAKY 1885: 10–19, SZENTPÉTERY 1930: 5). Ezeknek az okleveleknek a 11. században keletkezett részeire az is utalhat tehát, ha bennük a később szabályosnak mondható eljárásoktól eltérő megoldásokat találunk, illetve ha az egyes szövegbeillesztési típusok megjelenési aránya jelentős eltéréseket mutat a későbbi századokban keletkezett oklevelekhez képest (vö. SZÖKE 2020a, 2020b).

Az eddigi ismereteink alapján azt feltételezhetjük, hogy a nagyszámú szerkezet nélküli beillesztések helyét idővel a megnevezőszók (1055: „*in loco qui uulgo dicitur tichon*”, SZENTGYÖRGYI 2010a: 23) vagy a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevek (1075/+1124/+1217: *monte Wydrizki*, DHA. 1: 214) egyre növekvő használata veszi át. Egy korábbi fejezetben a Pécsváradi alapítólevélben megjelenő „szegényes” szövegkörnyezetet ilyen megfontolásokra alapozva a 11. század eleji rögzítés eredményének tartottam (lásd a VI.3.1. alfejezetet).

Az itt tárgyalt 1019. évi hamis Zalavári oklevél szövegezéséről azt mondhatjuk el, hogy a GYÖRFFY által 11. századinak tartott rész a Pécsváradi oklevélhez hasonlóan szegényes szövegkörnyezetű. Ebben a részben találunk ugyan egy megnevezőszós szerkezetet („*insula, que vocatur Schepel*”, DHA. 1: 91), de ezen kívül tulajdonképpen csak a neveket sorolja fel az oklevél azok után, hogy leszö-

gezi a birtokok és tizedek felsorolásának a tényét („Et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas [...] *Rada, Strygar, Zalawar, Chash, Borul, Cendj, Njmygh, Besseneu, Fyzegh*”, DHA. 1: 91). Megjegyzendő, hogy az ezt követő részben — ahol 46 *villa* tizedét tulajdonítja az oklevél az apátságnak — szintén ugyanígy jár el az oklevélíró: „Ville decimarum hee sunt: *Pobor, Kurbw, Zeulus, Kustan* [...]” (DHA. 1: 91–92). Mindazonáltal az oklevél utolsó harmadában szereplő, az apátságnak adott halastavakról szóló szöveghellyel összehasonlítva a Zalavári oklevél 11. századnak tartott részét, egyértelműen kitűnik a latin földrajzi köznevek használatának a hiánya ebben a korainak tartott részben. Az oklevél halastavakról szóló részében — a 11. századi részhez hasonlóan — az oklevélíró szintén előre leszögezi, hogy a helyek felsorolása következik („*piscine autem hee sunt*”, DHA. 1: 92), mégis fontosnak érzi a földrajzi köznevek használatát is az egyes nevek mellett: „*Alba piscina cum quinquaginta piscatoribus in villa Podgrad, alie minores piscine: Modacha pro usionibus, piscin(a) civitatis iuxta Draawam in Bolsa cum duodecim piscatoribus, et in insula; item in Draua*” (DHA. 1: 92). Jelenlegi ismereteink szerint az 1019. évi hamis oklevél 11. századnak tulajdonított szövegrészében a helynevek szövegkörnyezete, pontosabban annak a hiánya kapcsolatban állhat az adott szöveghely korai keletkezésével.

5. Az +1019. évi oklevél elemzett szövegrészletének 11. századi helynévtörténeti forrásértékét nyelvi oldalról megerősítő adalékok mellett szólunk kell arról is, hogy az ebben az egységben szereplő *Csepel(-sziget)* név 11. századi léte ugyanakkor szinte egyértelműen kizárható.

A Dunától körülvelt szigetet a középkorban leggyakrabban a *Nagy-sziget* névvel nevezték meg (Gy. 4: 198–200). A hamis 1019. évi oklevélbe bedolgozott 11. századi összeírás szerint a sziget csikótizedét a zalavári apátság kapta: „decimam equorum nostrorum in *insula*, que vocatur *Schepel*” (Gy. 4: 189, DHA. 1: 91). Az adomány típusa nem szokatlan a 11. században, hiszen a tihanyi apátság is kapott 1055-ben évente 50 csikót a király méneséből (DHA. 1: 151). A Zalavári oklevél mellett sokáig csak Anonymusnál találjuk meg a *Csepel(-sziget)* elnevezést (*insulam Sepel*), de nála emellett a ’Sziget’ (*Insula*), a ’Nagy-sziget’ (*Insula Magna*) és a ’Duna szigete’ (*Insula Danubii*) is feltűnik. Ezt követően csak 1454-ből idézhetjük a magyar nyelvi *Csepel* adatot: *Chepelzygethe* (Gy. 4: 198–200, Cs. 3: 351, BENKŐ 1998: 17).²⁹ BENKŐ LORÁND úgy vélekedik, hogy „az *insula fepel* Anonymusnál időben és névtanilag teljesen egyedülálló, és mint helynév az ő csinálmanya *Csepel* helység neve felhasználásával és a kun nevének megalkotása kedvéért” (1998: 17). A *Csepel* nevű kun lovászmester nem történelmi és nem krónikai személy, a személynevet a nagyszigeti *Csepel* helységnévből alkotta (BENKŐ 1998: 17).

²⁹ A *Csepel* helységnévre [1257]-ből van az első adatunk (Gy. 4: 198, BENKŐ 1998: 17).

Anonymus névalkotó tevékenysége, illetve a nagyszámú *Insula* és *Magna Insula* adat alapján anakronisztikus lenne a hamis 1019. évi oklevélben szereplő *Csepel(-sziget)* nevet a 11. századra hiteles névként elfogadni. Korábban láttuk, hogy a név említése a megnevezőszós szerkezet használata alapján is elűt, későbbinek tűnik a szövegegységben szereplő többi névnél.

5. A Bakonybéli oklevél helynévtörténeti forrásértéke

1. A Bakonybéli alapítólevél korai (11. századi) rétegeinek a kijelölése helynévtörténeti szempontból a másik két oklevélnél biztosabb lábakon áll, hiszen ezúttal az alapítólevél forrásértékét a Bakonybéli összeírással összevetve tudjuk meghatározni. A Bakonybéli összeírás Szent László király uralkodása idején és jóváhagyásával készült. I. László rendelete előírta, hogy az egyházak újra birtokolhassák az idegen kézbe került birtokaikat és járulékaikat, ebből kifolyólag a 11. század végén több *conscriptio*, azaz királyi megerősítéssel ellátott leltár készült (vö. FEJÉRPATAKY 1892: 3–4).

A Bakonybéli összeírás négy egymástól elkülönülő, különböző időkből származó részből áll: a Szent István-i javakon és kiváltságokon túl az újabbakat is megemlíti. Az összeírás felsorolja továbbá az apátság birtokain élő szabad és szolgáló népeket, a liturgikus öltözékeket, eszközöket és apátsági könyveket is (DHA. 1: 247–255, KOVÁCS Zs. 2001: 71, PELCZÉDER 2022: 15–21).

A Bakonybéli alapítólevél szemszögéből az összeírásnak az első és a második része a legfontosabb. Az összeírás legterjedelmesebb egysége, a főszöveg a 11. század végéről származik. Ennek a pecsét nélküli szövegnek lehetett egy eredeti, pecséttel hitelesített párja is. A ma ismert szöveg tehát 1086 környékén készült másolat lehet, de tartalmában hiteles szöveg. Az összeírás második része (az 1. hozzátoldás) szintén hiteles szövegnek tartható,³⁰ amely vagy a 11–12. század fordulóján, vagy a 12. század közepén keletkezhetett (vö. PELCZÉDER 2022: 18–19, DHA. 1: 250). A hamis alapítólevélben szereplő nyolc birtok mindegyike feltűnik az összeírás főszövegében is. Az összeírás második része, az első toldalék az egyházi kincsek ismertetése után a vámjövedelmeket és a halászhelyeket, illetőleg a halászattal kapcsolatos adományokat nevezi meg (DHA. 1: 247, 253–254). Az alapítólevél hasonló típusú adományai szinte kivétel nélkül előfordulnak az összeírásnak ebben a részében.

Mindez azt jelenti, hogy a hamisítványban István adományai kapcsán említett helynevek nagy része (23 helynév a 34-ből) az összeírás hiteles első két részében is feltűnik, tehát azok a 11. század végére vagy a 12. század elejére vonatkozó

³⁰ Az 1. hozzátoldás Szent István rendelkezéseire utaló mondatát GYÖRFFY GYÖRGY ugyanakkor korabeli (Kálmán király kori) hamisításnak gondolja (DHA. 1: 249). A Bakonybéli alapítólevél leírásakor ugyanezt az egységet egy hajdani István-kori oklevél nyomaként értékeli (DHA. 1: 113, 117).

hiteles helynévtörténeti forrásként vehetők figyelembe. Az 1037. évre datált hamis alapítólevél még korábbi (11. század eleji) rétege a neveknek ebből a köréből kerülhet ki.

A hamisítvány megszerkesztéséhez egyéb iratok mellett (DHA. 1: 117) az összeírást is forrásként használták fel, GYÖRFFY GYÖRGY szerint annak első és harmadik toldalékát (DHA. 1: 117). Ez a vélekedés ugyanakkor nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy az összeírásnak az alapításra vonatkozó egységeit pedig egy egykori hiteles és eredeti István-kori oklevél alapján fogalmazták meg. Tulajdonképpen GYÖRFFY is hasonlóképpen gondolkodik, amikor arra utal, hogy az összeírásból visszakövetkeztethetünk az István-kori adományokra, és ezáltal az egykor létező oklevél tartalmára is (DHA. 1: 117). Az alapítólevélben említett helyek adatait összegyűjtve a történeti földrajzában az összeírásban is szereplőkről pedig határozottan úgy vélekedik, hogy István adományából kerültek az apátság tulajdonába, koraiságukat támogatja ugyanis, hogy az összeírás hiteles részei is megemlítik azokat (Gy. 1: 898, 2: 578, 603, 613, 620, 3: 178).³¹ Máskor pedig szintén az összeírásra, illetve későbbi feljegyzésekre támaszkodva így fogalmaz: „a monostor István királytól megkapta az udvarház Bakony vidéki tartozékait, első helyen »Koppány« falut, a közelben Kajárt, Ponyvádót, Árpást, Ketellakát és kisebb birtokrészeket, valamint halászhelyet a Dráván és a Tiszán” (GYÖRFFY 1977: 326).

2. Ezek a kijelentések azt mutatják, hogy — bár GYÖRFFY az összeírás hatását emeli ki a hamis oklevél tárgyalásakor — a hamis alapítólevél és az összeírás egyezései alapján mégis következtethetünk valamelyest az apátság 11. század eleji adományaira (ehhez vö. SÖRÖS 1899: 675 is). Korábban a két oklevél közös neveiről azt feltételeztem (alapvetően GYÖRFFY imént idézett vélekedései nyomán), hogy azok valószínűleg kivétel nélkül szerepeltek az István-kori hiteles oklevélben is, tehát névtörténeti forrásértékük a 11. század elejéhez köti őket (vö. SZÓKE 2019c: 314–317).

Ezúttal viszont a két oklevél nyelvi elemzésén keresztül annak is próbálok utánajárni, hogy nyelvileg van-e bármiféle nyoma a feltételezett 11. század eleji oklevél létezésének. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a Bakonybéli összeírás 11. század végi (a főszöveg), illetve 12. század eleji (az 1. hozzátoldás) hiteles részeinek „árnyékában” milyen forrásértéke lehet a Bakonybéli alapítólevélnek, vagyis arra vagyok kíváncsi, hogy a hamis oklevélnek van-e ennél korábbi, konkrétan 11. század eleji névtörténeti forrásértéke.

A hamis alapítólevélben és a Bakonybéli összeírásban egyaránt feltűnő nevek a következők:

³¹ Kajár kapcsán ezt mondja például: „a bakonybéli apátság 1037. évre hamisított alapítólevele szerint István király adta Kajárt az apátságnak, ami megfelelhet a valóságnak, mert a falu az 1086-i birtokösszeírás hiteles részében szerepel” (Gy. 2: 603).

1. az apátság helyének megnevezése: +1037: in loco, qui *Bel* dicitur [1086: abbas *Belienis*]³²
- 2–3. az apátság környékének, a Bakonynak a neve: +1037: in silva *Bocon* [...] in silva *Bocon* [1086: *Bokon*]³³
4. a Hont megyei Bát (egykor talán *Asszonyvásár(a)*) +1037: tributa de *Foro Regine* [1086: mercato [...] *Regine*]
5. a Sopron megyei szili piacvám: +1037: tributa [...] de foro *Zyl* [1086: mercato *Zilu*]
- 6–9. két drávai halastó, amelyet egy patak választott el egymástól: +1037: piscinas duas in *Draua* cum piscatoribus, quarum una *Zualyn* et altera *Toplouca*, que separantur rivulo nomine *Burzý* [1086: piscines sunt in *Drawa* II, que dicuntur *Zuualin*, et unus rivulus est ibi nomine *Burzi*, qui separat nostram piscinam, nomine *Toplouuiza*]
- 10–11. a Tolna megyei Madocsa révnél egy szabad halászhely: +1037: in portu *Modosa* dedi liberam piscacionem que vulgo *tana* dicitur [1086: in portu *Modosa* est piscatio libera, que vulgo dicitur *tana*]
Mindezek mellett további halászati jogok:
12. Zsilipen: +1037: in *Zelyp* [1086: in *Zlip*]
13. a Csongrád megyei Nándor halastó területén: +1037: piscina *Nandur* [1086: piscina, que dicitur *Nandur*]
14. egy újabb Csongrád megyei halászhely: +1037: piscinam autem *Tener Ere* [1086: piscina, que vulgo dicitur *Tener here*]
- 15–23. nyolc birtoknév:³⁴ Veszprém megyéből Koppány (+1037: *Cuppan* [1086: *Cupan* és személynévként *Cupon*]), Akol (+1037: *Ocol* [1086: *Ocol*]), Győr megyéből Árpás (+1037: *Arpas* [...] tributa [...] de portu *Arpas* in Raba [1086: fluvium *Arpas*, in *Arpas*]), Kajár (+1037: *Quiar* [1086: *Quiar* és két alkalmommal *Kýar*]), Nyúl (+1037: *Nuul* [1086: *Nulu*]), valamint Ponyvád (+1037: *Pannauad* [1086: *Panauuadi*, *Pan[auuadi]* és személynévként *Panauadi*]),³⁵ Vas megyéből Magas (+1037: *Mogos* [1086: *Mogos*]), Zala megyéből Paloznak (+1037: *Poloznuk* [1086: *Ploznic*]).

³² Az alapítólevél névformái (DHA. 1: 118–119) után az összeírás névalakját (DHA. 1: 250–254) [] zárójelek között adom meg. Az összeírásbeli részletekre egységesen 1086-os évszámmal utalok függetlenül attól, hogy az oklevélnek melyik része említi azokat. A pontos datáláshoz, illetve további adatokhoz lásd a szótári egységet.

³³ A *Bakony* és a *Bél* nevek nem az adományok felsorolásakor kerülnek elő a hamis alapítólevélben, hanem az apátság helyének kijelölésekor (vö. SZÖKE 2019c: 316–317).

³⁴ Árpás települést kétszer említi a Bakonybéli alapítólevél: először valóban a települést kívánja megnevezni, másodjára pedig a település nevével írja körül az ott lévő rábai révet.

³⁵ A *Pannauad* és a *Panauuadi* formák közötti különbség az *n* és az *u* betűk összetévesztésével (**Panauad*), valamint a és az *u* helyett leírt *n* betű cseréjével (*Pannauad*) is magyarázható (HAADER 2014: 95).

Ezek közül 8 név pontosan ugyanolyan írásmóddal tűnik fel mindkét oklevélben. Ide tartozik a birtoknevek fele: *Quiar*,³⁶ *Ocol*, *Mogos* és *Arpas* két alkalommal; valamint a Tolna megyei Madocsa rév (*Modosa*), illetve szabad halászhely (*tana*); a Csongrád vármegyei Nándor (*Nandur*) halastó.

Ezekben az esetekben tehát nyelvi oldalról közelítve — a helyek többi adatára is figyelve — nemigen vannak fogódzóink kronológiai szempontból pontosabban meghatározni a helyneveket, pusztán annyit tudunk megállapítani, hogy ezeknek a neveknek az összeírásbeli említések miatt a hamis alapítólevélben (is) 11. század végi, illetve 12. század eleji névtörténeti forrásértéke van.³⁷

3. A fennmaradó 15 név segítségével azt igyekszem bemutatni, hogy noha módszertani tekintetben az oklevelek helynévtörténeti és nyelvtörténeti elemzését elkülönítve kell elvégeznünk, azokban az esetekben, amikor hiteles források állnak a rendelkezésünkre, a helynevek nyelvtörténeti vizsgálata a helynévtörténeti forrásértékük meghatározását is segítheti. Az alapítólevélben és az összeírásban különböző alakban jelen lévő 15 névről általánosságban azt mondhatjuk, hogy az összeírás tartalmazza az archaikusabb formákat (mássalhangzó-torlódás, tövégi magánhangzók, a [v] hang *uu* jelölése stb.). Az oklevelek keletkezési és fennmaradási körülményeire gondolva ez tulajdonképpen nem meglepő. 11. század eleji jegyeket keresve sokkal nagyobb a valószínűsége ugyanis annak, hogy az egykorú másolatban a 11. század végéről fennmaradt hiteles főszöveg, vagy a szintén hiteles tartalmú 12. század eleji 1. hozzátoldás őrizte meg számunkra az István-kori oklevél valamely nyelvi jegyét, mint az, hogy a többszörös átiratban a 14. századból ránk maradt hamis alapítólevél.

A Tihanyi alapítólevél és a Tihanyi összeírás szövegének összevetése alapján jól látszik, hogy az összeíró okleveleket lejegyző írnokok előtt ott volt a korábbi oklevél, és abból át is kerültek bizonyos archaikus jegyek az összeírásba (vö. KOVÁCS É. 2015: 63). Hasonlóképpen képzelhetjük el az egykori Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás viszonyát is. Az összeírásnak az a része, amely utal István alapító tevékenységére és adományaira (1. hozzátoldás), illetőleg az az egysége (főszöveg), amely a birtokok megnevezésében egyértelmű hatást mutat a két oklevél között, a hamis oklevélnél egy-másfél évszázaddal korábban keletkezett szövegei az összeírásnak. Amennyiben valóban hiteles szövegekről van szó (és a ma érvényes diplomatikai kutatás minden kétséget kizáróan vallja hitelességüket), talán úgy képzelhető el az alapítólevél és az összeírás közti nagy fokú egyezés, hogy létezett egy István-kori oklevél, amely a helynevek tekintetében

³⁶ A *Kajár* név a birtokon élő népek megnevezésekor az összeírásban további két alkalommal is feltűnik, ezúttal nem *Quiar*, hanem *Kyar* formában (DHA. 1: 253).

³⁷ A nyelvtörténeti forrásértékekről is nyilatkozhatunk ugyanígy, de legalább annyira lehetséges az is, hogy ezeknek a neveknek az írásmódja a 13. századi hamis oklevél, illetve a 14. századi átirás korának írásnormáihoz is igazodik.

nagyrészt azonos adományokat tartalmazhatott, mint a napjainkban ismert hamis alapítólevél.

3.1. Az alapítólevél birtoknevei az összeírásnak a 11. század végén keletkezett főszövegében tűnnek fel, abban a részben tehát, amelyet GYÖRFFY nem említ a hamis alapítólevél forrásai között (DHA. 1: 117). Az összeírásnak ez a része nem is szól Szent István alapításáról, adományairól, ennek ellenére azonban kétségtelen a kapcsolat az összeírás főszövege és a Bakonybéli alapítólevél között. Gondolhatunk arra is, hogy ez a birtoknevek 11. század eleji névtörténeti forrásértékét erősítheti. A nevek elemzésével annak próbálunk utánajárni, hogy van-e ennek valamilyen nyelvi nyoma. Nem szabad elfelejtenünk, hogy mérhetetlenül ingoványos terepe ez a hamis oklevelek kutatásának, hiszen efféle jelek hiányában sem jelenthetjük ki egyértelműen, hogy a nevek a 11. század elején még nem léteztek. Az is teljesen elképzelhető ugyanis, hogy bár az összeírás lejegyzője felhasználta a 11. század eleji oklevelet, az abból kölcsönzött neveket azonban már a 11. század végi írásnormáknak megfelelően jegyezte le (ha volt egyáltalán különbség a század eleji és a század végi írásmód között). Továbbá azt is tudjuk az összeírás főszövegéről, hogy bár tartalmában hiteles szöveg, de nem eredetiben, hanem egykorú másolatban maradt fenn. Ez a hagyományozódási forma újabb lehetőséget nyújtott arra, hogy a nevek lejegyzési módján esetleg valamit változtassanak. Sajátos paradoxon az tehát, amivel itt szembesülünk: egyrészt a feltehetően a korai időkre (is) vonatkoztatható bizonytalan kronológiájú oklevelek iránt megnövekedett nyelvtörténeti érdeklődés abból fakad, hogy kevés az ebből az időszakból származó hiteles adat; másrésztől viszont éppen ez a forráshiány az, ami a vizsgálatokba újonnan bevont okmányok pontos értékelését is hátráltatja.

Az akkor Zala megyéhez tartozó Paloznak település neve mássalhangzó-torlódásos formában szerepel az összeírásban és feloldott alakban az alapítólevélben (1086: *Ploznic*, +1037: *Poloznuk*; DHA. 1: 118, 250, 251, 253). A mássalhangzó-torlódásos formák kronológiai jellemzői általánosságban nehezen határozhatók meg, a két forma (a torlódásos és a feloldott) ugyanis sok esetben egymás mellett élt (vö. KENYHERCZ 2013b: 28, 80). Ezúttal azonban a név gazdag adatoltsága talán lehetővé teszi azt, hogy ezt a különbséget korjelölő értékűnek tekintsük.³⁸ 1002 e./1109: *πωλοσνίκου* [polozniku] (JAKUBOVICH–PAIS 1929: 15), +1037//1330 (DHA. 1: 118), +1082 [XIII] (DHA. 1: 238), 1222 (MELICH 1931: 151), 1269, 1304, 1312, 1327 (DHA. 1: 228); *Poloznuk* (Cs. 3: 92), 1079: *poloznic* (DHA. 1: 225), 1086: *Ploznic* (DHA. 1: 253), 1086/1368 (DHA. 1: 260), 1269, 1330: *Palaznuk* (Cs. 3: 92), 1109: *Polofinic* (DHA. 1: 367), +1109 [1280–1295]:

³⁸ A település gazdag adatsorának teljeskörű ismertetését lásd a szótári részben, illetve vö. még PELCÉDER 2022: 140–141, MELICH 1931.

Poloznik (DHA. 1: 379), 1217: *Polosnuc* (VO. 35), 1229: *Palaznak* (MELICH 1931: 151), 1323: *Poloznok* (Cs. 3: 92).

A név magyarázata kapcsán a szláv helynévből való származtatás mellett felmerült a szláv eredetű személynévből való eredeztetés is (vö. PELCZÉDER 2022: 138–141). A személynévi etimológia ugyanakkor azért vált hangsúlytalanabbá, mert a személynév magyar nyelvbeli használatának nincs nyoma. Szláv személynévként azonban megtaláljuk, és ugyanúgy mássalhangzó-torlódásos szókezdettel áll (vö. szb.-hv. *Plaznik* szn., FNESz. *Paloznak*), mint az összeírásbeli *Ploznic* helynév.

A település említései között egyedül a Bakonybéli összeírásból adatolt változat tartalmaz a név elején mássalhangzó-torlódást. Talán nem véletlen, hogy éppen az az oklevél, amely az 1079. évi után a (jelenleg ismert) legkorábbi hiteles okmány a települést megnevezők között. Érdekes ugyanis talán azt is megfontolnunk, hogy ezúttal nem a görög Veszprémvölgyi adománylevél *πωλοσνίκου* [*polozniku*] említéséből indulunk ki a névmagyarázat során, mert bár az kétségtelen, hogy ez a görög oklevél keletkezett leghamarabb a *Paloznak* nevet tartalmazók közül, de csak 12. század eleji formában maradt ránk, szemben az eredeti és hiteles 1079. évi oklevéllel és az összeírás főszövegével, amelyet egykorú másolatban olvashatunk a 11. század végéről. Annak ellenére is érdemes ezt a lehetőséget számításba vennünk, hogy a görög oklevélszöveg 12. század eleji lemásolása sokkal inkább szövegű másolásnak képzelhető el, mint például egy latin szövegé. Ráadásul ez az egy oklevél jelöl magánhangzót a név végén.

Legutóbb a *Paloznak* név szláv **polazьnikъ* vagy **polozьnikъ* 'látogató, köszöntő' helynévalakokból való magyarázatát éppen az bizonytalanította el valamelyest, hogy az összeírás *pl-* mássalhangzó-kapcsolattal kezdődő adata ilyen etimológiai előzményekkel nemigen magyarázható (vö. PELCZÉDER 2022: 140). Érdekes lehet emiatt azzal a lehetőséggel is számolnunk, hogy a helynév a legkorábbi időkben mássalhangzó-torlódásos formában lehetett jelen a nyelvünkben, és talán személynévi eredetű lehet (lásd fentebb).

Az összeírás főszövegével szinte egy időben keletkezett hiteles és eredetiben fennmaradt 1079. évi okmány *poloznic* formában rögzíti a település nevét. Ebből a név elejét érintő különbségből véleményem szerint esetleg arra is következtethetünk — figyelembe véve azt is, hogy a gazdag adatsorban egyedülálló a torlódásos forma —, hogy az összeírás *Ploznic* adata a 11. század végénél korábbi állapotra, esetlegesen az István-kori oklevél idejére is vonatkozhat, azaz talán a hiteles okmány egykori létezésének egyik lehetséges nyelvi nyomaként is értelmezhetjük.

A csak veláris magánhangzót tartalmazó nevek a 13. századtól vannak többségben a településnév említései között (PELCZÉDER 2022: 140–141), ezért az írott források alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a hamis alapítólevél *Po-*

loznuk nevének lejegyzési módja is nagy eséllyel lehet 13. századi, de természetesen — csupán az adatok hiánya miatt — teljes egészében az sem zárható ki, hogy ennél korábbi lejegyzésű is lehet az adat.

3.2. Van még egy név, amely a *Paloznak*-hoz hasonlóan mássalhangzó-torló-dással szerepel az összeírás 1. hozzátoldásában („in *Zlip* datur decimus piscis usonum Sancto M(auricio)”) és feloldva az alapítólevélben („in *Zelyp* detur septimus piscis usonum”).

A hely elhelyezkedése bizonytalan: GYÖRFFY nem lokalizálja (DHA. 1: 514), SÖRÖS PONGRÁCZ pedig a Nógrád megyei *Selyp* pusztához kapcsolja (1903: 28). A Bakonybéli alapítólevél a drávai és a Tolna megyei madocsai halószóhelyek után, az összeírás pedig közöttük említi a *Zelyp* ~ *Zlip* nevű helyet, ezért inkább talán ezen a vidéken kereshető, semmint Nógrád megyében (vö. PELCZÉDER 2022: 159). A lokalizáció mellett a denotátum fajtája sem egyértelmű: GYÖRFFY halastónak (DHA. 1: 514), SÖRÖS pedig településnek mondja (1903: 28). A név latin szövegkörnyezete (az *in* latin prepozíció) az alapítólevélben és az összeírásban inkább településnevet sejtet az említés mögött (vö. PELCZÉDER 2022: 160).

A helynév feltehetően a szláv eredetű (vö. pl. egyházi szl. *želbъ* 'csatorna', szln. *žleb* 'csatorna, mélyedés', TESz., EWUng., KNIEZSA 1955: 577) m. *zsilip* 'a malom csatornája, malomvályú, amelyen keresztül a víz a malomkerékre ömlik; más rendeltetésű csatorna' lexémából származik. Mivel azonban a 14. század vége előtről nem adatolható a *zsilip* közszó (Oklsz., TESz., EWUng.), az sem zárható ki, hogy szláv helynévi átvétel történt (vö. szlovén, makedón *Žleb*, szb.-hv. *Žlijeb*, FNEsz. *Selyeb*, ŠMILAUER 1970: 200).

Bármelyik származtatás is igazolódik a későbbiekben, azt már most is valószínűsíthetjük, hogy a magyar helynév alapjául szolgáló szláv közszó vagy helynév mássalhangzó-kapcsolattal került át a magyarba.

Az alapítólevél további két átiratán túl (+1037/+1246/1330/1502: *Zelyp*, +1037/1490: *Zelib*; DHA. 1: 118) csak egy 15. századi jegyzék tartotta fenn a nevet: „in *Zeliph* detur septimus piscis usonum” (PRT. 8: 588). Ebben az esetben nincsen tehát az összeírás említése mellett a 11. század végéről vagy korábról másik hiteles adatunk, de úgy gondolom, hogy ennek ellenére sem hiábavaló e helyütt ezt a nevet is megemlítenünk.

3.3. A tatárjárás koráig voltak ugyan bizonyos tendenciái a magyar hangok lejegyzésének, de ezek sokkal inkább csak „nagy általánosságban követett jelölésmódok” lehettek, mintsem a mai értelemben vett szabályok (KNIEZSA 1928: 189, 1952: 14, vö. KOROMPAY 2003: 281–284, 2018: 83–85). Ebből adódóan pedig egy-egy név helyesírásának az elemzése kevésbé lehet megbízható támpont ahhoz, hogy belőle a név kronológiai helyzetére következtetni tudjunk. Ezért a következőkben nem is az egyes nevek helyesírási jellemzőire önmagukban vagyok figyelemmel, hanem az adott nyelvművekben uralkodó jelenségeket próbá-

lom átfogóan feltárni. Az összeírás főszövegének, illetve 1. hozzátoldásának helyesírási jellegzetességeit általánosságban vizsgálom meg úgy, hogy az alapítólevélben is szereplő neveket elválasztom a csak az összeírásban megjelenőktől. Amennyiben az alapítólevélben is feltűnő nevek helyesírási arculata összességében archaikusabb a csak az összeírásbeli nevekénél, az esetleg egy másik megfontolandó érvként szólhat az István-kori okmány létezése mellett. Nem bocsátkozom a szöveg teljes körű helyesírási elemzésébe, csupán néhány olyan hang ([k], [sz], [v]) jelölésére szorítkozom, amelyeknek a jelölésmódja időszakonként változott. Ezeknél a hangoknál ugyanakkor a helynévi előfordulások mellett a személynéviakra is tekintettel vagyok.

Amíg az alapítólevélben is szereplő nevek körében a [k] hang jeleként az egy *q(u)*-s jelölésű adat (*Quiar*) mellett további 8 alkalommal csak a korai időkre jellemző *c* és *k* jeleket (pl. *Cupan*, *Ocol*, *Bokon*) alkalmazták (KNEZSA 1952: 16–17, KOROMPAY 2003: 284), addig az összeírás más neveiben ezek mellett a korai jelölésmódok (18 alkalommal) mellett egyrészt a *q(u)* jelek nagyobb arányát (az alapítólevél 11%-ával szemben itt 23%-os az előfordulásuk) tapasztaljuk, másrészt pedig 2 alkalommal a *ch* jelölés is feltűnik.

Helyesírásunk első korszakában az [sz] hang leggyakoribb jele a *z* volt, illetőleg kisebb mértékben még az *s* is előfordult ebben a hangértékben (KNEZSA 1952: 15–16, KOROMPAY 2003: 284). Az alapítólevélben is szereplő, ide kapcsolható (*Zilu*) név írásában is ez a jellegzetesség mutatkozik meg, a csak az összeírásban lévő nevekben azonban a *z* (9) és az *s* (2) mellett az *sc* (2) is megjelenik [sz] hangot jelölve.

A kétséges olvasatú *Zuualin* (vö. PELCZÉDER 2022: 155–156) nevet nem tekintve a többi 3 esetben az alapítólevélbeli nevek [v] hangja a legrégebbi oklevelekre jellemzően (KNEZSA 1952: 17, KOROMPAY 2003: 284) *uu*-val van jelölve (*Panauuadi* (2), *Toplouuiza*). A csak az összeírásban említett nevek körében szintén gyakori volt ez az írásjegy (11 névből 4 esetben alkalmazták), több mint 60%-ban (pontosan 7 esetben) viszont az *u*, a *v*, illetőleg a *w* jelent meg ebben a szerepkörben (mindezekhez vö. PELCZÉDER 2022: 185–191).

Az a körülmény, hogy az alapítólevélben is szereplő, illetőleg a csak az összeírásban lévő nevek aránya nem azonos, nyilvánvalóan torzíthatja az itt látott eredményeket, ennek ellenére azt gondolom, hogy az összeírás alapítólevéllel egyező részei helyesírásukat tekintve némileg elütnek az oklevél többi részétől. Ezek az oklevélrészek amellet, hogy — az ómagyar kor helyesírását érintő jelenlegi tudásunk alapján — archaikusabb képet mutatnak, némileg egységesebb jelölésmódot alkalmazva tartalmazzák a magyar tulajdonneveket.

3.4. Az összeírás tövégi magánhangzós neveire kisebb mértékben támaszkodhatunk az eredeti alapítólevél létezését támogató jelenségek között, mint a korábban bemutatottakra. Ezt a nevek gyér adatoltsága mellett a változás lefolyásának

időhatárai sem teszik lehetővé. A további kutatások szempontjából azonban talán mégsem hiábavaló, ha néhány szót ejtünk ezekről a nevekről is.

Két birtok (a Győr megyei Nyúl, illetőleg Ponyvád), valamint a Sopron megyei szili piacvám említése tartozik ide. Mindhárom esetben az összeírás említi tövéghangzóval a neveket, az alapítólevél pedig véghangzó nélkül: +1086: *Nulu, Panauuadi, Zilu*; +1037: *Nuul, Pannauad, Zyl* (DHA. 1: 118, 251, 253, 254). Az alapítólevélben összességében sem találunk tövégi magánhangzót a nevek végén, az összeírásban azonban e három néven túl is szép számmal fordulnak elő véghangzós adatok (vö. PELCZÉDER 2022: 192–194). A 11. században már erőteljesen megindult a magánhangzók eltűnése a nevek végén, de a teljes eltűnésükig még több mint egy évszázadnak kellett eltelnie (vö. BÁRCZI 1958a: 18–24, valamint E. ABAFFY 2003: 321–323, KATONA 2020: 84–85). Ráadásul mindhárom név esetében az összeírás utáni első adatok csak a 13–14. századból származnak, és ekkor már tövégi magánhangzó nélkül állnak: 1240/1318: *Nuul* (Gy. 2: 613), 1368: *Panauad* (PRT. 8: 365), 1322: *Zyl* (PRT. 8: 305). Ezek a körülmények jelenleg tehát nem teszik lehetővé azt, hogy kronológiailag pontosabban meghatározzuk a nevek névtestében végbement változásokat. Három lehetőség is elképzelhető. 1. A 11. század végére már eltűnhetett a nevek véghangzója, és az csak a század eleji hiteles oklevél hatására őrződött meg a 11. század végi szövegben. 2. Az még valószínűbb, hogy az adatokkal nem dokumentálható 12. század folyamán történt meg a névvégi változás. 3. Talán azt sem érdemes teljesen kizárunk, bár a legkevésbé valószínű, hogy a jelenleg ismert kevés adat a változás lefolyását jól mutatja, azaz nem a korábbi századokban, hanem csak a 13–14. századra tűnt el a nevek végéről a magánhangzó.

4. Az alapítólevél további 11 neve nem szerepel az összeírásban: 1–2. *Vngarie*, 3. *Venecia*, 4. *Raba*, 5. (tributa) de portu et de foro in *Camarin*,³⁹ 6. *Tyzya*, 7. *Hygeskw*, 8. *Kertuskw*, 9. *Feerkw*, 10. *Oduoskw*, 11. *Strigoniensis*.

Az a körülmény, hogy ezek a nevek a Bakonybéli összeírásból hiányoznak, arra utalhat, hogy az ezekkel a nevekkal jelölt adományok vélhetően nem szerepeltek az eredeti és a hiteles 11. századi oklevélben sem. A továbbiakban annak próbálunk utánajárni, hogy ennek ellenére a nevek között lehetnek-e olyanok, amelyek — egyéb támpontok, érvek alapján — mégis 11. századiaknak bizonyulnak.

Az összeírásból kimaradt annak a négy Veszprém megyei hegynek az említése (*Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*), amelyeknek a nevei a mai napig megvannak (vö. VeMFN. 2: 172, VeMFN. 4: 103, 104, 127–129, KISS L. 1997: 157),

³⁹ Ez az adomány módosított változatban az összeírásban is feltűnik: *de portu Wag* (DHA. 1: 254). A módosítás az adomány megnevezése mellett az adomány jellegét is érintette. Az alapítólevél Komárom városban lévő rév vámja mellett a vásárvámot is az apátság tulajdonaként tünteti fel (DHA. 1: 118). Ezzel szemben az összeírás szövege pusztán a Vág folyón lévő rév vámjának apátsági tulajdonlására utal (DHA. 1: 254).

és amelyeket az elejtett vadak, illetve bőrük adományozása kapcsán említ meg az alapítólevél. Ennek az adománynak István királytól való származása több körülmény miatt is bizonytalannak tűnik. KARÁCSONYI JÁNOS az oklevél hamis voltát például részben ennek az adománynak az oklevélbeli megjelenésével magyarázza: véleménye szerint ugyanis István korában a Bakonyban még nem volt értéke a vadnak, ezért szokatlan lenne, hogy első királyunk éppen ilyen adománnyal ajándékozta volna meg az apátságot (1891: 142). SÖRÖS PONGRÁCZ is azt vallja, hogy ezt az adományt az alapítólevélben lévő formában nem kaphatta meg Szent Istvántól az apátság (1903: 28). A bakonybéli apátság vadakhoz való jogáról az első hiteles adat csak a 14. századból származik (ERDÉLYI 1903: 416). A korai adományozást teszi kétségesse továbbá az is, hogy az apátság adományai (például piac-, illetve révvámok) többnyire az alapítólevél első felében, a birtokadományok előtt szerepelnek, az említett négy hegynévvel kapcsolatos adományok azonban követik a birtokadományok felsorolását.

A Bakonybéli medencét triász- és jurakori peremhegyek veszik körül jellegzetes mészkő szikla képződményekkel. A környék legmagasabb pontja a 709 méteres Kőris-hegy, az alapítólevélben említett sziklás ormokkal rendelkező kiemelkedések pedig körülbelül négyszáz méter magasságúak (TÖLGYESI 1988: 6–7). A Bakonybéli összeírás 11. század végéről származó hiteles tartalmú főszövege a birtokadományok között határleírásával együtt említi meg a Veszprém megyei Koppányt is, a településen szolgáló népeket pedig név szerint felsorolja (DHA. 1: 250, 253). A területnek ez a 11. századi leírása, illetve a szolgálónépek említése kétségtelenné teszi, hogy a magyarok a 11. században már jelen lehettek a környéken, és minthogy a mai Bakonykoppány az alapítólevélben említett hegyek közelségében (Bakonyszücs mellett) található, a Bakonybéli alapítólevél tárgyalt hegységeiről adatok hiányában is feltételezhető az, hogy a 13. századtól (az oklevél hamisításának idejétől) napjainkig meglévő nevek esetleg már a 11. században is léteztek.

A neveknek ebbe a csoportjába beletartozik két folyónév is: a *Rába* és a *Tisza* (de portu *Arpas* in *Raba*, de piscina *Nandur* in *Týzja*, DHA. 1: 118). A Rába folyó nevét az összeírás első toldalékából hiányzó⁴⁰ révvám, a Tiszaét pedig a mindkét oklevélben feltűnő *Nándor* nevű halastó közelebbi meghatározásának a szándékával jegyezte le az oklevél írója. Mindkét víznév az óeurópai névkincshez tartozik, ez az eredet pedig minden kétséget eloszlat afelől, hogy e nevek a 11. században bizonyosan használatban voltak (vö. GYÖRFFY 2011: 135). A *Rába* név a 11. század elején településnévként is létezett Győr város megnevezésére: [1030–1043]: ad civitatem quae vocatur *Raua* (Gy. 2: 590, KRISTÓ 2000b: 13, 2005: 129).

⁴⁰ Az összeírás főszövege azonban Árpás birtok leíráskor megemlíti egy, a folyó torkolata melletti révet (DHA. 1: 251).

Szent István székhelyét a 11. század elején latinul (illetve szlávul: *Sobottin* 'szombat' a szombati vásárról) nevezték meg *Regia civitas* formában, csak ezt követően tűnik fel a ma is használatos *Esztergom* név (GYÖRFFY 1977: 153, KRISTÓ 2005: 128, KRISTÓ 2000b: 14, 17). Az alapítólevél latin melléknévi *Strigoniensis* alakja az *Esztergom* névből jött létre a hangalak latinizálásával (vö. HOFFMANN 2004: 24), az alapítólevélnek ezt a helynevét tehát valószínűleg nem datálhatjuk vissza a 11. század elejére, a század utolsó negyedéből származó oklevelekben azonban már ez az alak is feltűnik (Vö. DHA. 1: 226, Gy. 2: 238–239).

A latin névalakoknál maradva kell szólnunk az ország megnevezéséről: kétszer említik az oklevélben, mindkétszer a latin névmegfelelőjének, az *Vngaria*-nak a genitívuszi *Vngarie* alakját használva. Magyarország e néven való említése csak a 15. században jelentkezik először, az ezt megelőző évszázadokban a középkori latin *Hungaria*, illetve az ókori eredetű *Pannonia* volt használatban (vö. HOFFMANN 2004: 20, KRISTÓ–SZEGFÜ 1994: 429–430, FNESz.). A francia és az olaszországi írók műveiben már a 10. és 11. században megtalálható a középkori latinból származó *Hungaria* alak, de eredeti magyarországi oklevélben csak a 12. század első felében fordul elő (FNESz.). A legkorábbi okleveleinket összegyűjtő *Diplomata Hungariae Antiquissima* című oklevéltárban sok esetben előkerül ez az alak, azonban ezek az előfordulások bizonytalan kronológiájú oklevelekből származnak (vö. DHA. mutatóját), az alapítólevélnek ez a névformája is későbbi lehet tehát a 11. század elejénél.

5. Az alapítólevél 32 helynévének⁴¹ az előzőekben bemutatott lehetséges datálása azt jelenti, hogy bár a Bakonybéli alapítólevelet a 13. század elején hamisították vissza a 11. század elejére, mégis nagy jelentőségű névtörténeti forrásként vehetjük figyelembe a 11. század vonatkozásában. A vizsgálat során egyértelművé vált, hogy a hamis alapítólevél korai névtörténeti rétegeit az összeírás hiteles szövegei felől tudjuk feltárni. A Bakonybéli alapítólevél arra is példát szolgáltat, hogy bizonyos esetekben akkor is megállapíthatjuk a nevek kronológiai jellemzőit, ha nem állnak rendelkezésre okleveles adatok.

Amennyiben István korában valóban létezett egy hiteles oklevél, az a Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti értékelését is befolyásolhatja némileg. A Bakonybéli alapítólevél elemzése során a Tihanyi alapítólevél és a Tihanyi összeírás példájából kiindulva következtethetünk arra, hogy a 11. század végi összeírást a század eleji hiteles alapítólevél alapján jegyezték le. Ez az esetleges kapcsolatrendszer természetesen nemcsak a Bakonybéli alapítólevél korai kronológiai rétegének a felfejtése miatt fontos, hanem a Bakonybéli összeírás kapcsán is érdemes figyelembe vennünk a feltételezett 11. század eleji alapítólevél hatását.

⁴¹ Az alapítólevélben 34 helynév található, de elemzésem során nem magyarországi név lévén az olaszországi *Velence* név latin nyelvű névalakját nem vettem figyelembe. A *Komárom* név kronológiai jellemzőit pedig nem tudjuk megállapítani.

VII. A Szent István-kori hamis oklevelek nyelvtörténeti forrásértéke

1. Az alapítólevelek nyelvtörténeti forrásértékének általános kérdései

1. A nyelvtörténeti vizsgálat során is az a fő célunk, hogy az oklevelek korai (11. századi) rétegét elkülönítsük a későbbiektől. A névtörténeti szempontból korai forrásértékkel bíró nevek nem sorolhatók automatikusan a korai nyelvtörténeti forrásértékű nevek közé. A hamis oklevelek keletkezési és fennmaradási körülményeiből adódóan ugyanis olyan nevek is tartozhatnak nyelvtörténeti szempontból a későbbi századokhoz, amelyek szerepeltek például a hamis oklevél 11. századi előzményoklevelében. Mindenesetre azt kijelenthetjük, hogy a korai nyelvtörténeti jellegzetességeket viselő nevek csoportja egyértelműen a korai névtörténeti forrásértékű nevek köréből kerülhet ki. Későbbi névtörténeti forrásértékű nevek 11. századra jellemző lejegyzése a hamisítás elfedésére irányuló törekvés jele lehet. Az oklevelek kétféle (névtörténeti és nyelvtörténeti) forrásértékének a vizsgálata a gyakorlatban nem minden esetben különül el élesen egymástól. A nyelvtörténeti vizsgálat például visszaigazolhatja a nevek korai névtörténeti forrásértékét, és egyéb fogódzókkal kiegészítve, azok tanulságát támogatva azt is jelezheti, ha az adott név nem szerepelt az eredeti oklevélben.

2. Ma általános felfogásnak tekinthető az a megközelítés, hogy az ilyen típusú források csak nagyon korlátozott mértékben alkalmasak arra, hogy névanyagukat hangtörténeti és helyesírás-történeti vizsgálatokban felhasználjuk. Szórványemlékeink részben e nézet miatt szorultak háttérbe oly hosszú ideig a nyelvészeti kutatásokban (vö. HOFFMANN 2007: 16, 2010b: 77, 2020: 386). Én magam is egyetértek azzal a véleménnyel, hogy ezek a források ugyanolyan módszertani eszközökkel, mint amilyenekkel az eredeti formájukban megőrződött hiteles okleveleket vizsgáljuk, nem elemezhetők. A másolatban fennmaradt vagy koholt módon kiállított oklevelek névadatainak nyelvi szempontú kronológiai sajátosságainak a meghatározásakor ugyanakkor véleményem szerint nem szabad teljes mértékben elzárkózni a helyesírás-történeti és hangtörténeti jellemzőik mérlegelésétől sem. Nyelvi oldalról logikusan adódik ugyanis a lehetőség, hogy a hamis iratok nyelvi-kronológiai rétegeinek feltárásában támaszkodhatunk — még ha korlátozottan is — a nevek hang- és helyesírás-történeti jellemzőire.

Korai helyesírás-történeti munkájában KNIEZSA ISTVÁN is úgy vélte, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú okleveleket nem rekeszthetjük ki teljes mértékben a feldolgozásból, noha a hamis oklevelek és az átiratok adatait nagyon nehéz

időhöz kötni. A magyar helyesírás a tatárjárásig című tanulmányához a szerző a hiteles és az eredetiben fennmaradt oklevelek névanyaga mellett néhány hamis oklevél, illetőleg a feldolgozás záró időpontjáig, azaz 1240-ig átírt oklevelek szórványanyagát is felhasználta (1928–1929). Amíg ebben a munkájában jól elkülönülnek a biztosnak számító adatok a bizonytalanoktól (az általa hamisnak tartott oklevelek mellett * szerepel, a [] pedig az átírt oklevelekre hívja fel a figyelmet), addig a bő két évtized múlva, a század közepén megjelent összefoglaló helyesírás-történeti munkájában (1952) ez a differenciált közelítésmód már nem figyelhető meg. A 11. századot felölelő első helyesírás-történeti korszak jellegzetességeit pusztán a korszakhoz tartozó néhány hiteles oklevél alapján tárja fel, és egy lábjegyzetben megjegyzi, hogy például az interpolált okleveleket és az átiratokat nem vonhatjuk be a vizsgálatba (1952: 14). Ezt követően azonban a 12. század elejétől a tatárjárásig tartó második korszak sajátosságainak a feltárásában a másolatban ismert Dömösi adománylevél (1138/1329) a szerző egyik fontos forrása (1952: 18, 21). Ezzel kapcsolatban egy fontos következményekkel járó módszertani hibára kell rámutatnunk. SZABÓ DÉNES a Dömösi adománylevél helyesírásával foglalkozva megállapítja, hogy az „átíró híven, betűről-betűre másolta le az előtte fekvő eredetit, saját kora helyesírása szerint alig néhány nevet írt át” (1937: 109). Az eredeti oklevél szigorú átmásolása vélhetően azzal magyarázható, hogy „az átíró a közel kétszáz éves nevekben nem igen ismerte fel a saját korabelieket, és így az átírt oklevél szövegét túlnyomórészt híven másolta” (SZABÓ D. 1936: 54). Ezeket a következtetéseket SZABÓ DÉNES részben KNIEZSA ISTVÁN *A magyar helyesírás a tatárjárásig* című műve alapján vonja le (vö. SZABÓ D. 1937: 99), de amint azt fentebb jeleztem, az eredeti hiteles oklevelek mellett e munkájában KNIEZSA az átiratok adatait is figyelembe veszi. Ráadásul 1952-es művében KNIEZSA ISTVÁN vélhetően éppen SZABÓ DÉNES idézett megállapításai alapján használja fel a Dömösi oklevelet a 12. század fontos forrásai között annak ellenére, hogy azt csak 14. századi formájában ismerjük. A körkörös érvelés tipikus esetét láthatjuk itt megjeleníteni.

2. A Pécsváradi oklevél nyelvtörténeti forrásértéke

A Pécsváradi alapítólevél névformái közül GYÖRFFY GYÖRGY kettőről (*Sorlogys, Scedluc*) azt mondja, hogy az ősmagyar hangállapotot őrizték meg (1977: 236, 1988b: 21, 2001: 99). Ehhez máris érdemes hozzáfűznünk, hogy a 15. századi másolatban ránk maradt hamis oklevélből — amelynek eredeti példánya a 13. században készült, amikor a 11. század eleji alapítólevelet, illetve a 11. század végi összeírást vélhetően bedolgozták a latin szövegbe — nyelvi szempontból semmi esetre sem lehet a honfoglalást megelőző ősmagyar korra, legfeljebb csak a 11. század elejére következtetni. A következő alfejezetekben ezeknek a neveknek a nyelvtörténeti elemzését végzem el. Az ezeket követő egységben pedig a tövégi magánhangzóval szereplő neveket tárgyalom abból a szempontból, hogy

azokat nyelvtörténeti vonatkozásban milyen bizonyossággal tudjuk az alapítólevél első (11. századi) kronológiai rétegéhez kötni.

2.1. A Pécsváradi oklevél *Scedluc* helynevééről

1. A 41 települést mint adományt felsoroló Pécsváradi alapítólevél tizennyolcadikként említi a *Scedluc* nevűt: „octavdecima *Scedluc*” (DHA. 1: 74). Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájában GYÖRFFY GYÖRGY a Baranya megyét feldolgozó részben *Szedluk*¹ utaló címszóval megemlíti ugyan a helyet, de azt a szomszédos Tolna megyébe lokalizálja (Gy. 1: 382). A Korai magyar helynévszótár a Baranya megyei Szedlec település adataként szerepelteti a *Scedluc* szórványt (KMHsz. 1: 251).

Szedluk ~ *Szedlec* település nincs sem a mai Tolna (TMFN.),² sem pedig Baranya megyében (BMFN.). Baranyában találunk viszont egy *Szellő* nevű települést (vö. BMFN. 2: 255–261, FNESz. 2: 550), ami ráadásul a megyének éppen azon a részén helyezkedik el, ahová az alapítólevél birtokfelsorolása alapján a *Scedluc* névvel jelzett település is jó eséllyel lokalizálható. A mai Szellő Pécsváradtól délre, délkeletre található, ott, ahol a hamis Pécsváradi oklevélben közvetlenül *Scedluc* után említett települések (Nevegy, Szilágy, Pall, Somló) is fekszenek (DHA. 1: 74, Gy. 1. Baranya megye térképvázlata, BMFN. 2: 257). Minthogy pedig a Pécsváradi alapítólevél és az oklevelek általában a településeket nem önmagukban és véletlenszerűen, hanem birtoktömbökként veszik sorra, a *Scedluc*-ként említett helyet is Pécsváradtól délre, délkeletre célszerű keresnünk. Ezek alapján úgy tűnik, hogy GYÖRFFY GYÖRGYnek — a fentebb említetttnél később írott munkáiban — igaza lehet abban, hogy az oklevélbeli *Scedluc* a mai *Szellő* település nevének legkorábbi említése lehet (GYÖRFFY 1977: 236, 1988b: 21, DHA. 1: 19, 2001: 99, vö. FNESz. 2: 550).

A településnév további adatai: +1015/+1158//XV.: *Sedluth*, +1015/+1158//XVII.: *Sedlucz*, +1015/+1158//XVIII.: *Sedluz* (DHA. 1: 74), +1158/1403/PR.: *Scedluc* (Vat. I/4: 574), 1564: *Szelljo* (HORVÁTH–TIMÁR 1973: 77), 1710 k.: *Szehluh* (REUTER 1969–1970: 148, BMFN. 2: 255: 1716 k.), 1773 (BMFN. 2: 256), 1804 (REUTER 1969–1970: 148): *Szellő*.

2. GYÖRFFY GYÖRGY a történeti földrajz első kötetének megjelenése után közel egy évtizeddel, az Árpád-kori szolgálónépekről írt tanulmányában említi először, hogy *Szellő* falu neve talán korai szőlőtelepítésre utalhat (1972: 278). Pár

¹ SÖRÖS PONGRÁC (1905: 865), GÁLLOS FERENC és GÁLLOS ORSOLYA (1988: 45) és KISS GERGELY (1999: 51) *Szedlok* névvel utal a településre.

² Az alapítólevél több Tolna megyei települést is említ, de mindegyik távol esik a szövegben *Scedluc* néven rögzítettől: Zomba harmadik településként, Szekszárd negyedikként (DHA. 1: 73, 515, 505), *Sholad* pedig harminckilencedikként szerepel (DHA. 1: 75, 506).

évvel később a Szent István királyról írott monográfiájában fejti ki részletesen, hogy a Pécsváradi alapítólevél — itt már [szedlük]-ként olvasott — szóránya a mai Baranya megyei Szellő falut nevezi meg. A helynevet nem a *szél* ~ *szellő* lexémára vezeti vissza, hanem a bolgár-török eredetű *szőlő* szavunkra (vö. csuv. **šidläk* ~ **šidläy* > magy. **šidläy*, TESz., LIGETI 1986: 29), amelynek korai alakját³ látja megjelenni az elemzett helynévben (1977: 236, vö. 1988: 21, DHA. 1: 19, 2001: 99).

A település nevének a magyar *szél* ~ *szellő* szóból való esetlegesen felmerülő magyarázatát nyelvtörténeti és névrendszertani okokból is szinte teljes bizonyossággal elvethetjük. A levegőmozgás jelentésű *szél* szavunk csuvasos jellegű ötörök jövevényszó, a magyarba került csuvasos török alak **šäl* ~ **sēl* lehetett. A *szellő* ennek a szónak a magyarban alakult kicsinyítő képzős származéka (TESz., EWUng., WOT.). Egy, a török eredetű *szél* szóra visszavezethető helynévnek tehát nehezen képzelhető el a Pécsváradi oklevélben szereplő [szedlük ~ szedluc] formája. Nem támogatja a névnek ezt az eredeztetését az sem, hogy *szél* lexémát találunk ugyan a helynevekben, főként a nevek utótagjaként szerepelve, de ezekben a 'vminek a széle' jelentésű *szél* mint földrajzi köznév ismerhető fel: például Nagy-szél (1257: „hinc exit virgultum ad locum qui *Nogscel* dicitur”, OklSz. 905) és Kender-szél (1325: „terrarium arabilium *Kendur Zeel* nuncupatarum”, OklSz. 905). A *Szél* önmagában is megjelenik helynévként, településnévként (vö. 1327: *Zel*, Gy. 4: 297), de ebben is inkább a 'vminek a széle' jelentéstartalom tehető fel. Csak néhány névalak (vö. WOT. *szél*) esetében vetődhet fel több más lehetőség mellett a légmozgásra utaló motiváció: például a képzős formát mutató Baranya megyei *Szeles* település neve (1181: *Zeles*, Gy. 1: 397) tartozhat ide (az említett nevek magyarázatához lásd még a FNESz. *Drágszél*, *Szélgyöp*, *Szélmező*, *Szélszeg*, *Széltarló*, *Temenceszél* szócikkeit).⁴

2.1. A természeti környezet egy jellemző körülményére, az ott lévő növényzetre utaló településnevek ugyanakkor gazdag elemszámú csoportját alkotják az ómagyar kori településneveknek. A mintegy 1000 ómagyar kori növénynévi ala-

³ GYÖRFFY GYÖRGY szerint a lexéma *szedlüh* formában adaptálódhatott a nyelvünkbe (vö. 1977: 236): *gh*-val jelölve vélhetően *γ*-re utalt, tehát valószínűleg *szedlüh* átvévo alakra gondolhatott (vö. DHA. 1: 19).

⁴ Hegynevek esetében ugyanakkor légmozgásra való utalással nagyobb eséllyel kell számolnunk (vö. KISS L. 1999: 129, TÓTH V. 2001b: 64, RESZEGI 2011: 131–132): lásd például *Szeles-domb* 'huzatos hely' (HeMFN. 1: 35, KISS L. 1999: 129), *Szél-hegy* 'nagyon széljárta hely' (HeMFN. 1: 160, KISS L. 1999: 129), ahogyan más időjárási körülmények is kifejeződnek e helynévfajta egyedeiben: pl. *Árnyék-mál* (Gy. 2: 208, 310, RESZEGI 2011: 131), *Fagyos-oldal* (SZABÓ T. 1942: 12, KISS L. 1999: 129). Azt is érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy a középkori hegynevekről írt monográfiájában RESZEGI KATALIN egyetlen ide vonható, a *szél* 'légáramlat' köznévvvel kapcsolatba hozható példát sem említ (2011).

pú településnévre épülő vizsgálatában GALLASY MAGDOLNA száznál is több növény nevét azonosította, közöttük ráadásul az *alma* és az *éger* után a *szőlő* jelenik meg a leggyakrabban településnevek lexémájaként (1989: 86–87). Korán felmerült a szakirodalomban, hogy ezeknek a neveknek a nagy része nem közvetlenül növénynevből származik, hanem egy vele alakilag azonos víznévből, azaz a *Füzes*-féle nevek esetleg egy növénynév > víznév > településnév metonímia révén jöhettek létre (vö. KNIEZSA 1943–1944/2001: 15). A víznévi előzmény azonban leginkább olyankor vethető fel, amikor a helységnevekben vízinövények nevei fedezhetők fel (BENKŐ 1947: 260). A Baranya megyei településsel esetleg összefüggésbe hozható alapnév (tehát például víznév, hegynév vagy erdőnév) nem adatolható a forrásokból,⁵ és tekintve hogy a *szőlő* nem vízinövény, a vizsgált településnév — amennyiben valóban a *szőlő* szóból magyarázható — feltehetőleg nem lokális viszony kifejezésére szolgál, hanem közvetlenül a település növényzetére, esetleg az ott végzett tevékenységre, a szőlőművelésre utalhat (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 331, 335).

Az egyház- és államszervezés idején a szőlőművelés egyre nagyobb teret nyert Magyarországon, jelentőségét emelte, hogy az egyházi közösségek mindennapi életéhez — például a keresztény liturgia miatt — elengedhetetlen volt a bor. Szent Benedek Regulájában azt találjuk továbbá, hogy minden bencés szerzetesnek jár naponta minimum egy hemina (három deciliter) bor (vö. SOLYMOSI 1998: 17, 2012: 312, vö. ÉGETŐ 1994: 656). A környék természetföldrajzi viszonyairól, a szőlőművelés lehetőségeiről a hamis Pécsváradi oklevélből is szerezhetünk információt: a szolgálonépekről szóló oklevélrész például említ 110 szőlőművest⁶ („ministris, qui serviunt [...] vinitoribus CX”, DHA. 1: 72), ami azt jelzi, hogy szőlő is volt az apátság, azaz Pécsvárad környékén. Baranya megye Árpád-kori történeti földrajzi leírása is arról tájékoztat, hogy „a hegyek D-i lejtőin Pécs-Pécsvárad vonalában, Harkány és Villány, továbbá Baranyavár és Kőszeg között a szőlőművelés volt az egyik fő termelési ág” (Gy. 1: 260). A Pécsváradtól délre fekvő Szellő település határában lévő nevek, illetve denotátumaik tanúsága alapján a szőlőtermelés a 20. században is virágzott a településen (*Erdő-szöllő*, *Ásó-szöllők ajja*, BMFN. 2: 260).⁷ A település egykori és mai természeti környezete egyaránt alátámasztja tehát a *Scedluc* névadat GYÖRFFY-féle, a *szőlő* közszóval összefüggő értelmezését.

⁵ Ez még önmagában persze nem jelenti azt, hogy nem is léteztek ilyen nevű helyek, pusztán adatokkal nem tudjuk igazolni ezt a lehetőséget.

⁶ A nagyszámú szőlőműves adományozását, illetve azt, hogy a szolgálonépek felsorolása elején említik őket, GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA a hamisítással kapcsolja össze (2001: 123).

⁷ A 20. század második felének helynévgyűjteményét közreadó BMFN. azt is megjegyzi, hogy az említett helyek mellett a környéken vannak olyan szőlőtermő vidékek is, amelyeknek a nevében ez a sajátosság nem tükröződik: pl. *Ásó-högy* (BMFN. 2: 260).

2.2. A *szőlő* növénynévnek egyes vidékekről (éppen a Baranya megyével szomszédos Tolna megye déli részéről is) adatolható a település mai nevével azonos *szellő* formája is (MTsz. 2: 599, vö. WOT.).⁸ Amennyiben az elemzett név valóban növénynévi eredetű, úgy a település mai nevében a *szőlő* közszó tájnyelvi változata fedezhető fel. MUNKÁCSI BERNÁT a *szőlő* növénynév egykori hangzásáról szólva szintén említi a mai helynévhez hasonló tájnyelvi (*szillé*, *széllé*, *szél-lő*) alakokat (1882: 60–61).

A *szőlő* közszó szócikkében a TESz. (3: 794), az EWUng. (2: 1455), illetve a WOT. (2: 818–822) sem szerepelteti a Pécsváradi oklevél adatát,⁹ hanem a Garamszentbenedeki alapítólevél *Szőlős* helynevét (1075/+1124/+1217: *Sceulleus*, DHA. 1: 213, 214) idézik első előfordulásként.

A *szőlő* a csuvasos jellegű ótörök jövevényszavaink közé tartozik (BÁRCZI 1958b: 77, BENKŐ 1967: 282, ZSILINSZKY 2003: 202, GERSTNER 2018a: 252), a jelentése a mainál (‘gyümölcsként fogyasztott és bor készítésére használt, ősszel érő fűrtös bogyótermés’) általánosabb ‘bogyó’ volt (vö. TESz. 3: 794, WOT. 2: 818–822). BERTA ÁRPÁD — a korai török jövevényszavainkról RÓNA-TAS ANDRÁSSal együtt készített impozáns kötet (a WOT.) munkálatai során — úgy látta, hogy a *szőlő* növénynevet nem kellően indokolt a biztos török etimológiájú szavaink közé sorolni. Véleménye szerint a legnagyobb problémát az okozza, hogy a közös eredetre visszavezetett szavak nem minden kétséget kizáróan mutatnak közös etimonra (2005: 73–75). Az addigi eredeztetés helyett sokkal inkább a *szőlő* belső magyar fejlemény voltát tartja elképzelhetőnek, azaz egy régi magyar *szöv*, *szől*, *szöll* ige -ő képzős igenévi származékaként tekint rá, és a jelentését a növény szövevényes, kusza indázatára vezeti vissza (i. m. 76). A hat évvel később megjelent kézikönyvben ugyanakkor ennek a BERTA-féle elképzelésnek a szemantikai háttérét problematikusnak minősíti RÓNA-TAS ANDRÁS, s a *szőlő*-t török eredetűként veszi számba (WOT. 2: 822).

A magyar szót sokáig a csuvas alakból (vö. csuv. *şirla* ‘bogyó’) szabályosan következő östör. **jidläk* ~ **yidläk*-ra vezették vissza, és közvetlen előzményének a csuvas **şidläk* ~ **şidläy* alakot tekintették, amely a magyar nyelvbe **şidläy* formában kerülhetett át (vö. például GOMBOCZ 1907: 358, 1924: 63, HORGER 1912: 453, BÁRCZI 1958a: 104, TESz. 3: 794, LIGETI 1986: 29). A *szőlő* szónak ezt a származtatását LIGETI LAJOS a török nyelvtörténet oldaláról cáfolja, nem tartja ugyanis elképzelhetőnek azt, hogy amíg a szókezdő hang a középcsuvas normáihoz igazodott, addig a szóbelseji *d* változatlanul megőrizte volna östörök

⁸ Az Új magyar tájszótárban, illetve A magyar nyelvjárások atlaszában a *szőlő* tájnyelvi alakjai között nem szerepel a *szellő* (ÚMTsz., MNyA., vö. FKnt.).

⁹ A TESz. *séd* szócikkében azonban feltűnik az adat (3: 506). A téves lexikális azonosítást mutatja, hogy ezt az adatot az EWUng. szerkesztői már nem szerepeltetik a *séd* szócikkében (vö. HOLLER 2009: 23).

jellegét. Az őstörök **yidlāk* szóból kiindulva a magyar *szőlő* közvetlen forrása-ként csak egy **šidlāk*, esetleg **širlāk* alakot tehetnénk fel, LIGETI szerint ezek azonban nehezen egyeztethetők össze a *szőlő* korai *Sceuleus*-féle származékadataival (vö. ehhez még GOMBOCZ 1906: 145). Megoldásként LIGETI azt javasolja, hogy a *szőlő* szót magyarázva az őstörök **yiglāk*-ból kikövetkeztethető közép-csuvas **šylāk* alakból induljunk ki (1986: 29, 79, 294). LIGETI elképzelését részben a WOT. szerkesztői is elfogadták: a *szőlő* lexéma előzményeként a keleti őtörök **yeglek* (> **yelek*)¹⁰ alakot szerepeltetik, de közvetlen előzményként a nyugati őtörök **jeley* (> **čelej*) alakot veszik fel. A magyarba átadott formát pedig **šeley* (> **seley* ~ **selley*) alakban határozzák meg (2: 818–822). Korábban a TESz. a magyarba került csuvas alakként szintén a **šilāy* (esetleg **šidlāy*)¹¹ formát rekonstruálta (3: 794), az EWUng.-ban azonban a szó közvetlen előzményeként a LIGETINél látható **šylāk* szerepel (2: 1455).

A WOT.-ban olvasható **šeley* alakból a korai *Sceuleus*, illetőleg *Zeuleus*-féle (további *Szőlő*, *Szőlős* adatokhoz lásd KMHsz. 1: 268, OklSz. 938–939, ÉGETŐ 1980: 74–75) lejegyzésű [szēülēüs ~ szőlős] alakok (vagyis a *sceuleu* [szēülēü ~ szőlő] alapszó) szabályos hangváltozásokkal (a szóvégi *y* vokalizációjával, a diftongus monoftongizációjával, az elsőszótagi magánhangzó labializációjával) levezethetők: **šeley* > *szēlēü* (vö. pl. 1193: *Celeu*, OklSz.) > *szőlő* (pl. 1210: *Sceuleus*, OklSz.). A szóbelseji *dl* mássalhangzó-kapcsolat miatt a Pécsváradi alapítótólevél *Scedluc* neve viszont ebbe a hangváltozási folyamatba nem illeszthető be (még egy lehetséges [szēdlüj] hangalak esetén sem).

2.3. A *Szőlős* nevek egy jelentős része vélhetően nem közvetlenül növénynévből alakult ugyan, hanem a ’szőlőművelő’ jelentésű foglalkozásnévből (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 285), de oklevélbeli előfordulásait ettől függetlenül felhasználhatjuk a *szőlő* lexéma egykori alakváltozatainak a feltérképezéséhez is, hiszen a foglalkozásnév, amiből a településnevek alakultak, a növény nevéből származik. GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, illetve CSÁNKI DEZSŐ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában című munkájának kötetében egyedül a Bars megyei *Szőlős* neve olvasható *ll*-s formában (*Sceulleus*), az összes többi adatban *l*-t találunk.¹² A *Sceulleus* formát a Garamszentbenedeki oklevél (1075/+1124/+1217) tartalmazza két ízben. A *szőlő* szavunkból közvetlenül vagy közvetve alakult helyneveink között — a Pécsváradi oklevél (1015) *Scedluc* neve után — az interpolált Garamszentbenedeki oklevél hiteles 11. századi rétegéhez tartozó *Sceulleus* tekinthető az első

¹⁰ A WOT-ban szereplő **yeglek* a magánhangzók kivételével megegyezik a LIGETINél szereplő **yiglāk* alakkal (vö. 1986: 29, 79, 294).

¹¹ A TESz-ben feltűnő **šilāy* szintén csak a magánhangzók tekintetében különbözik a WOT. **šeley* alakjától.

¹² Ezt egyéb források (OklSz. 938–942, ÉGETŐ 1980: 74–75) adatai is megerősítik.

(1075) ismert előfordulásnak.¹³ A következő hiteles, eredeti oklevélben fennmaradt¹⁴ *Szölös* adat csak a 12. század második feléből való: 1156: *Sceuleus* (Gy. 4: 471). Ezt követően a szóbelseji mássalhangzót tekintve az összes előfordulás hasonló képet mutat.

Az interpolált oklevelek hiteles részében található helynevek nyelvtörténeti forrásértékét éppúgy nehéz meghatározni, mint a hozzátoldott részben szereplő-két, az interpoláció korának nyelvi sajátosságai ugyanis a kiegészítendő oklevélben már megtalálható nevek újbóli lejegyzésében is megmutatkozhattak (vö. SZÖKE 2015: 56–60). Az átnézett nagyszámú adat alapján azonban úgy tűnik, hogy az interpolált Garamszentbenedeki oklevél 13. századi (DHA. 1: 212) keletkezésekor (illetve a megelőző és a következő évszázadban) a *szőlő* növénynevben rövid *l* szerepelt, ezért az alapítólevél *Sceulleus* nevének lejegyzését a szóbelseji mássalhangzó tekintetében jó eséllyel köthetjük a 11. századhoz (1075). Felvetődhet tehát, hogy a *szőlő* szavunknak esetleg az *ll*-s (és nem az *l*-s) volt az elsődleges alakváltozata. A növénynevben az *l* > *ll* (másodlagos) nyúlása az adatok alapján a 15. századtól kezdődően jelentkezik (OkISz. 938–942, KOCÁN 2022: 355–357).

A *szőlő* szavunkat tartalmazó történeti helynevek adatsorába egy *dl* > *ll* (> *l*) (1015: *Scedluc* > 1075: *Sceulleus* > 1168: *Scevevs*) változást feltételezve az elemzett név is beilleszthető (vö. GOMBOCZ 1907: 358, KARA 1912: 221, NÉMETH 1912: 452, BENKŐ 1953: 52, K. PALLÓ 1959: 250, TESZ. 3: 794). HORGER ANTAL — a Pécsváradi oklevélből, illetőleg a Garamszentbenedeki oklevélből származó példákat feltehetően nem ismerve — a 20. század elején nem kérdőjelezi meg, hogy a magyarba átkerült török alak a **šidlāy* lehetett, csak a mai *szőlő*-nek az ócsuvas etimonból való fejlődését látja problémásnak, abból ugyanis törvényszerűen *szēllő* fejlődött volna, de a legrégebbi nyelvemlékeinkben ezzel szemben *szélē*, *szēllő*, *szőlő* formákat találunk. A *dl* > *ll* (> *l*) változást, amit e szóalak kapcsán néhány évvel korábbi munkájában még feltételezett (1909: 400), ekkor már valószínűtlennek gondolta (1912: 453).

A *dl* > *ll* változás a korábban említett lehetséges csuvas alakok közül a **šidlāy* létjogosultságát támogathatja meg.¹⁵ A magyar nyelvbe adaptálódott lexéma szóvégi spiránsa a vokalizálódást követően a megelőző magánhangzóval kettős-

¹³ A Bars megyei település későbbi említéseiben viszont már szintén *l* található (SZÖKE 2015: 198). A *Sceulleus* két előfordulása közül az egyik a 11. századi oklevélben is benne lehetett, a másik viszont csak a 13. századi interpoláció során került bele a szövegbe (i. m. 44).

¹⁴ Van egy adat a 12. század első feléből is, de ez csak 15. századi többszörös átíratban maradt fenn: 1113/1246/1410: *Zoulous* (Gy. 4: 471).

¹⁵ Az itt bemutatott folyamattal nem egyeztethető ugyan össze, de a *-d*- nélküli feltehető török előzmények miatt fontos megemlítenünk, hogy a tulajdonnevek körében az *ll* > *dl* elhasonulások folyamatra is találunk példát: például *Villám* > *Vidlám* szőlőhegy (KISS L. 1995: 9, FNESz. 2: 762).

hangzót alkotva monoftongizálódott (BÁRCZI 1958a: 134, E. ABAFFY 2003: 302, GERSTNER 2018b: 113).

A környék természeti adottságairól, illetve a helynévről mondottakat összegezve a Pécsváradi alapítólevél *Scedluc* nevét a mai Baranya megyei *Szellő*-vel azonosíthatjuk, ami a *szőlő* növénynévből származik. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy a *Scedluc* név is (részben) a Pécsváradi alapítólevél 11. századi nyelvtörténeti forrásértékű elemei közé sorolható. A szóbelseji *dl* mellett a szó végén megjelenő mássalhangzó szintén a 11. század elejére mutat. A spiráns általános *h* jele (vö. KOROMPAY 2003: 285, 2018: 87) helyett itt az ebben a hangértékben ritkább *c* szerepel (BÁRCZI 1958a: 122).¹⁶ Valószínű ugyanakkor, hogy a *Scedluc* lejegyzése mégsem minden tekintetben a feltehető 11. századi eredeti formát őrzi: erre mutat az [sz] hang *sc* jele vagy a spiráns előtti második szótagbeli, vélhetően [ö] hangot jelölő *u* betű is.¹⁷

2.4. A Pécsváradi alapítólevél egy 17. századi és egy 18. századi átiratában az elemzett névhez igen hasonló alakok (*Sedlucz* és *Sedluz*) tűnnek fel (DHA. 1: 74), miközben a 16. században más forrásokból *Szellő* település neve már *Szellyő*-ként jelentkezik (HORVÁTH–TIMÁR 1973: 77, vö. GYÖRFFY 1972: 278). A 17. századi, illetve a 18. századi iratok előzményeül nem I. Károly 1323. évi oklevele, hanem II. András 1228. évi okmánya szolgált. Az 1220 környékén hamisított oklevelet egymástól függetlenül többen is átirták, de ezek közül az 1323. évi I. Károly-féle változat maradt fenn a legkorábbi, ezért alapvetően ezt a változatot használjuk a nyelvtörténeti elemzéseinkhez (vö. DHA. 1: 65). Az a körülmény, hogy az 1228. évi oklevelet átiró kései okmányok a névalakot szinte változtatás nélkül az alapítólevél általunk vizsgált szövegében megtalálható formában jegyezték le, szintén arra utalhat, hogy ez a névalak az alapítólevél egy korai változatából származik.

3. Az Abaúj–Csongrád vármegyék korai ómagyar kori névanyagát tartalmazó KMHsz. 1.-ben két *Szedlec* nevű település szerepel: az itt elemzett Baranya megyei mellett egy Abaúj megyei település¹⁸ tartozik ide (KMHsz. 1: 251). Ez utóbbinak csak a 14. század elejéről ismerjük az első adatait, ezek azonban nagy hasonlóságot mutatnak az alapítólevél névformájával: 1323, 1347: *Zedlech*, 1323/1390:

¹⁶ Az oklevél *Sorlogy*s nevében — mint a következő részben látni fogjuk — *g* jelöli ezt a hangot (DHA. 1: 75, SZÖKE 2019a: 94). További *c*-s jelölésmódra Anonymusnál találunk példákat: *Hullec* [üleg] (TÓTH V. 2012: 54, BÁRCZI 1958a: 111).

¹⁷ A 11. századra vonatkoztatható okmányok szélesebb körű feltárása után érdemes lehet a két kor hangjelölését és hangállapotát tükröző szórványok csoportjába besorolt helyneveket újra megvizsgálnunk. Nem zárható ki ugyanis, hogy bizonyos hangjelölési módokat korábban azért soroltak a későbbi századokhoz, mert a helyesírás-történeti vizsgálatokba a 11. századból csak meg lehetőszen csekély számú oklevelet vontak be.

¹⁸ Ma Reste település határának helynevei között találjuk meg az egykori *Szedlec* település nevét (Gy. 1: 144).

Scedluch (Gy. 1: 144, KMHsz. 1: 251). Ez azonban csak véletlen egybeesés, mivel az etimológiai szakirodalom szerint ez az abaúji településnév egy szláv helynévre vezethető vissza (vö. pl. cseh, szlk. *Sedlice*), s a magyarba a név **Sedlce* 'kis falu, falucska' > **Sedlec* formában kerülhetett be (TÓTH V. 2001a: 136, FNESz. 2: 538).

A szláv helynév alapja a szláv *sedlo*, *selo* 'ülés, telepedés, falu' jelentésű szó (ŠMILAUER 1970: 158–159).¹⁹ A Baranya megye földrajzi nevei kötet a településnévnek a 18. század elejéről idézve a legrégebbi előfordulását (1716 k.: *Szehluh*) ugyancsak felveti a szláv, itt konkrétan a szerb-horvát eredet lehetőségét. Egy ilyen származtatás mellett a mai *Szellő* név a *szellő* főnévhez való hasonulás eredményeként jöhetett létre (BMFN. 2: 256).

Az alaki hasonlóság (*Scedluc* – *Scedluch*), illetve a környéken található szláv helynevek alapján (vö. például *Nógrád*, FNESz. 2: 242, *Szajk*, FNESz. 2: 512) elképzelhető ugyan, hogy a Pécsváradi alapítólevél szórványja az abaúji *Szedlec*-cel azonos etimológiai háttérrel jellemezhető, s az oklevél egy [szedluc] hangalakú nevet rögzített, úgy látom azonban, hogy jóval több érv szól e település nevének a *szőlő* növénynévből való származtatása mellett. A fentebb mondottak ezt még akkor is alátámasztják, ha a nagyszámú *Szölös* nevű település mellett egyébként *Szőlő* nevűt alig ismerünk. Hont megyében van például egy *Szőlő* (1324: *Zeuleu*, Gy. 3: 255), de a korábbi adatai ennek a településnek szintén *Szölös* formájúak.²⁰ Az abaúji *Szedlec* és a Baranya megyei *Szellő* példája ilyen módon azt is jól mutatja, hogy a korai okleveles adatok azonos lejegyzésű formái (*Scedluch* és *Scedluc*) mögött is rejtőzhet különböző etimológiai előzmény.

4. A fent leírtak fontos tanulságaként arra kell rámutatnunk, hogy a *Scedluc* szórvány helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt a Pécsváradi oklevél korai rétegéhez tartozik. Ezek a névalakok hang- és helyesírás-történeti szempontból (részben) a 11. század elejére (Szent István korára) mutatnak, azaz támogató érvként szolgálhatnak az 1015. évi hiteles oklevél létezése mellett is. A bizonytalan kronológiai státuszú Pécsváradi oklevél *Scedluc* adata és a Garam-

¹⁹ BOROVSZKY SAMU (1894: 80), majd az ő nyomán VIRÁGH RÓZSA (1931: 79) több helynevet (*Szelezsán*, *Szelnica*, *Szelec*, *Szelecske*, *Szelcsák*, *Szelcsova*, *Szeleste*, *Szelestény*, *Szelistye*, *Szelény*, *Szeli*, *Szele*), köztük a *Szellő* nevet is erre a szláv szóra vezeti vissza.

²⁰ A kérdés megoldásához nem visz ugyan közelebb minket, mégis fontos szót ejtenünk arról, hogy KENYHERCZ RÓBERT a témánkba vágó névpáron mutatta be az eredeti oklevelek és átiratok közötti viszony egyik jellemző sajátosságát. A Szepes megyei *Szedlicska* nevű földterület kapcsán az egyik ártírt oklevélnek (1290/1313: *Zedlichke*) fennmaradt az eredetije (1290: *Scellyske*) is. Sokáig az eredeti 1290. évi oklevél *Szöllöské*-nek olvasott szórványát tartották helyesnek az átiratban szereplő *Szedlicská*-val szemben. KENYHERCZ RÓBERT meggyőzően bizonyítja egyrészt azt, hogy a *Szöllöske* olvasat helyett sokkal valószínűbb a *Szelliska*, másrészt pedig azt, hogy a romlott formát ezúttal az eredeti oklevél tartalmazhatja, amelyet az átirás során felismertek és javítottak (KENYHERCZ 2016: 22–25).

szentbenedeki alapítólevél *Sceulleus* szórványa jelentik tehát az itt mondottak értelmében a *szőlő* növénynévnek a legkorábbi előfordulásait.

2.2. A Pécsváradi oklevél *Sorlogys* helynevről

1. A kiindulópontot GYÖRFFY GYÖRGYnek az az elképzelése adja, hogy a hamis oklevélben a Baranya megyei Hird falu leírásában („tricesimasecunda *Hirig* nominatur, que ab oriente terminatur *Sorlogys*, ab austro *Sedfev*, ab occidente *Nogvt* et *Curtuelfa*, a septemtrione *Hudus*”, DHA. 1: 75) szereplő, a *sarló* köznévből alakult helynév az ősmagyar kor hangállapotbeli sajátosságait tárja elénk, és az István korában beszélt magyar nyelv néhány jellemzőjére is rávilágít. GYÖRFFY véleménye szerint a hamis oklevél *Sorlogys* nevében a *sarló* szavunk ősmagyar, illetve bolgár-török *sorlogh* (tulajdonképpen [sorloy]) alakja őrződött meg. A név hangalakjának alakulásmódját a *Szántó* névvel állítja párhuzamba, amely a görög nyelven íródott Veszprémvölgyi adománylevelében Σάμταγ [számtàγ] alakban (DHA. 1: 85), a száz évvel későbbi latin nyelvű változatban pedig *Zamtou* [számtou] formában (DHA. 1: 366) szerepel. A *Sorlogys* szórványt tehát a Baranya megyei *Sarlós* településnév (ma Magyarsarlós) (palato)veláris zöngés spiránst tartalmazó változatának tekintve sorolja az ősmagyar kori hangalakot képviselő nyelvi elemek közé (1977: 236, 1988b: 21).

A mai Magyarsarlós Pécstől délkeletre helyezkedik el Baranya vármegyében (FNESz. *Magyarsarlós*, BMFN. 1: 842–845). A Veszprémvölgyi adománylevelél a falut a veszprémvölgyi apácák tulajdonaként nevezi meg (DHA. 1: 85, 366), majd ők 1224-ben bérletbe adták a pécsváradi apátságnak (H. 7: 10, Gy. 1: 376). A Pécsváradi oklevélben még nem (birtok)adományként, hanem egy adományozott terület határpontjaként szerepel, amennyiben valóban erről a helyről szól az oklevél. A Pécsváradi oklevél 17. és 18. századi átiratában az itt elemzett alakra erősen emlékeztető *Sorlongis* és *Sarlongis* név szerepel (DHA. 1: 237). Egy ugyanabból az évből (1403) származó oklevél, mint amelyik évből a Pécsváradi oklevél legrégebbi szövegét ismerjük, *Sarlós* és *Sövénye* határát leírva *Sarlos*-ként említi meg a Baranya megyei települést (DHA. 1: 178). A 12. század elejéről való Veszprémvölgyi adománylevelél hiteles latin változatában pedig *Serlous* (DHA. 1: 366) tűnik fel (a település többi adatához l. KMHsz. *Sarlós*).

A Pécsváradi alapítólevél — ahogyan erre már fentebb utaltam — a Baranya megyei Hird falu keleti határpontjaként említi meg a *Sorlogys* nevű helyet. A névalaknak *Sarlós* faluval való azonosíthatóságát GYÖRFFY az után a felismerés után látta igazoltnak, hogy az alapítólevél több faluból álló birtoktömbökről tesz említést. Véleménye szerint *Sorlogys* nem Hird falunak, hanem az előtte említett *Suene* falunak (a mai Zsemenye pusztának, amely ma Nagykozár településhez tartozik, vö. Gy. 1: 409, BMFN. 1: 822–825) a déli szomszédja, és ilyen módon *Sarlós* faluval azonos (1977: 236). GYÖRFFY GYÖRGY déli határpontról beszél

Sorlogys kapcsán, pedig az oklevél e nevet Hird falu keleti részére helyezi (que ab oriente terminatur *Sorlogys*, DHA. 1: 75). A helyeket a második katonai felmérés alapján lokalizálva azonban esetleg mégis GYÖRFFY vélekedését alátámasztó tényekre bukkanunk: amíg ugyanis Sarlós Hird falunak egyértelműen a déli szomszédja, addig az oklevélben említett *Suene*-hez (a mai Zsemenye pusztához) viszonyítva pedig inkább keletre (délekeletre) helyezkedik el. A Hird határleírásában északra helyezett Hódos is talán Zsemenye pusztához és nem Hirdhez viszonyítva tekinthető északi határpontnak (MKFT.). A Pécsváradi alapítólevélben, illetve GYÖRFFY-nél jelentkező eltérő tájolás a fentebb mondottakon túl vélhetően a téli és a nyári időben végzett határjárás különbségeire is visszavezethető (vö. GYÖRFFY 1956: 410–411). Egyelőre csak a helyek lokalizálására fókuszálva talán elfogadhatjuk GYÖRFFY-nek az oklevél határleíró részeiről mondott gondolatait, azt tudniillik, hogy az oklevélíró nem egyes falvakról, hanem birtoktömbökről tesz említést, de ez nem tükröződik egyértelműen a szövegben.

2. Ha nyelvi oldalról további adalékokkal tudjuk alátámasztani azt, hogy a Pécsváradi alapítólevél névalakja valóban a Baranya megyei *Sarlós* helynév legrégebbi ismert írott formája, ahogyan azt GYÖRFFY véli, akkor ez meggyőzően megtámogatná a Szent István-kori hiteles oklevél, illetve a 11. század végi összeírás létezését is. Emellett pedig azt is igazolná egyúttal, hogy a hiteles oklevél nyomán készült hamis oklevélben a nevek lejegyzésében is kereshetünk 11. századi, 11. század eleji nyomokat (de semmiképpen nem ősmagyar koriakat, ahogyan azt GYÖRFFY gondolja!), azaz az alapítólevelet nem csak mint helynévtörténeti forrást, hanem mint nyelvtörténeti forrást is figyelembe vehetjük a 11. század nyelvi jellemzésekor. A 12. század elején a Veszprémvölgyi adománylevel latin változatában ugyanis már *Serlous* alakban szerepel a településnév (DHA. 1: 366).

GYÖRFFY GYÖRGY az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzában a Baranya megyei *Sarlós* szócikkében még nem tesz említést a Pécsváradi alapítólevél névalakjáról (Gy. 1: 376).²¹ A TESz., az EWUng., illetve a WOT. sem említi ezt a helynevet a *sarló* szócikkében. A történeti földrajzra is nagy mértékben támaszkodó helynévszótár, a Korai magyar helynévszótár lapjain azonban már feltűnik a hamis oklevél névadata is (KMHsz. 1: 237 *Sarlós*). A KMHsz.-hez hasonlóan korábban a FNESz. is megemlíti ezt a korai időszakra datált adatot *Magyarsarlós* szócikkében.

2.1. A *Sarlós* helynevek alapjául szolgáló *sarló* köznév etimológiájának részletes bemutatásától ezúttal eltekintek, ezt ugyanis néhány éve a WOT. szerzői már megtették (2: 697–698, vö. még TESz., EWUng. *sarló*). A *sarló* köznév a

²¹ Szent István királyról írt monográfiájában találtam az első megjegyzést a *Sorlogys* szórvány azonosításával kapcsolatban (GYÖRFFY 1977: 236).

honfoglalás előtti csuvasos jellegű török jövevényszavaink egyike (vö. pl. BÁRCZI 1958b: 73, 77, BENKŐ 1967: 280–282, ZSILINSZKY 2003: 202, GERSTNER 2018a: 252). A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a *sarló* szó vagy az ótörök **šar-līy* ~ **šarlay*, vagy a **čarlay* átvétele (vö. TESZ., WOT.), és a magyar nyelvbe *sorloy* formában adaptálódhatott.²²

A *Sorlogys* szórványt a *Sarlós* név egy korábbi változatának tartva a korai ómagyar kori hangzását [sorloyus]-ként adhatjuk meg. Amennyiben valóban *Sorlogys* szerepel az oklevélben, feltételezhető, hogy a képző előtti magánhangzó *y* jelölése íráshiba lehet *u* vagy *v* helyett, szabályos hangváltozással ugyanis a [sorlogis]-ból nem tudjuk magyarázni a *Sarlós* formát. Egy [sorloyus] hangzású településnév akkor jöhetett létre, amikor az alapjául szolgáló község még *sorloy* alakú volt. Később, amikor a szóban a veláris zöngés spiráns vokalizációja következtében már diftongust [sarloy] vagy ebből alakult hosszú magánhangzót [sarló] ejtettek, a belőle alakult településnév is [sarloyus] vagy [sarlós] hangzású lett. Magyarsarlósnak a Veszprémvölgyi adománylevélből származó 12. századi *Serlous* (DHA. 1: 366), illetve az 1224/1399-es *Sarlous* (KMHsz. 1: 237) adata is igazolhat egy ilyen lefolyású változást, a névalakok lejegyzésében az *ou* jel ugyanis diftongust (vagy ebből alakult hosszú magánhangzót) jelölhet.

2.2. Nyelvi oldalról közelítve a kérdéshez azt mondhatjuk, hogy a *Sorlogys* névforma — íráshibát feltételezve — lehet a *Sarlós* név egy korábbi változata. Ezt tovább erősítheti a Pécsváradi oklevélnek egy 1403. évi átiratban fennmaradt oklevéllel való összevetése. Ebben az oklevélben megtaláljuk *Sarlós* és a vele határos Sövénye határleírását. Sövényét — ahogyan arról már korábban szóltam — Hird falu előtt említi a Pécsváradi alapítólevél, és GYÖRFFY úgy véli, hogy az oklevélben Hird határában szereplő *Sorlogys* (= *Sarlós*) valójában Sövénye szomszédságában található. Ha összevetjük a két oklevél határleírását, akkor két egyező pontot is találunk, amely valamelyest utalhat arra, hogy a Pécsváradi oklevél névalakja valóban a *Sarlós* névvel azonosítható. Ez a két határpont a *nagyút* (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Nogvt*, DHA. 1: 75; +1058/1300//1403: *magnam viam*, DHA. 1: 178) és a *Hódos* víznév (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Hudus*, DHA. 1: 75; +1058/1300//1403: *Hodos*, DHA. 1: 178).

3. Mivel a Pécsváradi oklevél elemzett szórványa lehet a Pécs közelében lévő mai Magyarsarlós település nevének egyik legkorábbi fennmaradt adata, ezért e névalak tárgyalásakor arra a — valamelyest távolabbra mutató — kérdésre is kitérek, hogy a *Sarlós* névforma hogyan viszonyul a Veszprémvölgyi adománylevél *Zaléση* helynevéhez.

A Veszprémvölgyi adománylevél görög nyelven íródott Szent István vagy apja, Géza korában, de csak 1109-ből maradt fenn a szövege, amikor Kálmán király

²² *Sarló* nevű településsel Bars (Gy. 1: 470, TÓTH V. 2001a: 231–232) és Gömör megyében (Cs. 1: 145) is találkozunk.

idején az eredeti görög szöveg másolata alá ugyanarra a hártýára az oklevél latin nyelvű változatát is lejegyezték. Az oklevelet görög és latin nyelven tartalmazó hártýából két példány maradt fenn: egy pecséttel rendelkező és egy pecsét nélküli (vö. SZENTGYÖRGYI 2012, ÉRSZEGI 1988: 4, DHA. 1: 81). Korábban egykorú oklevélpároknak tartva őket, az elemzések során a pecsételetlen példány háttérbe szorult a pecséttel rendelkező mellett (vö. HÓMAN 1911: 123). FEJÉRPATAKY volt az első, aki a latin szöveget vizsgálva felfigyelt arra, hogy a két változat nem feleltethető meg szó szerint egymásnak, ráadásul a pecsételetlen példány latin szövege jobban visszaadja a görög szöveg tartalmát (1885: 12, 1892: 21–40). Ezen a kutatási vonalon továbbhaladva néhány évvel később HÓMAN BÁLINT mondta ki, hogy csak a pecsételetlen hártýa latin szövegét tarthatjuk hitelesnek, a pecsétes példány latin szövege pedig 13. századi hamisítvány (1911, 1917: 242, vö. DHA. 1: 378). FEJÉRPATAKYt követve a görög szövegeket GYOMLAY GYULA vette alapos vizsgálat alá, és vonta le ugyanazt a következtetést, amit a latin szöveggel kapcsolatban tíz évvel később HÓMAN BÁLINT is megállapított, azt tudniillik, hogy a pecsét nélküli példány görög szövege a hiteles, míg a másik, a pecsétet is tartalmazó hártýa görög nyelvű oklevele egy görögül alig tudó személy silány másolata lehet csupán. GYOMLAY vélekedése szerint a tévesztések mögött akár szándékosság is meghúzódhat (1901: 22–44).²³

Az oklevél latin nyelvű változata nem szó szerinti fordítása a görögnek, már csak azért sem, mert az egy évszázad alatt bekövetkezett változások rögzítése is fontos szempont volt a lejegyzésekor: „Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum ideo adnotavimus, ut ex concordia veteris et novi cognosceretur certitudo veritatis; licet iuxta investigationem Quinqueecclesiensis episcopi apposita sint quedam in novo, que non inveniuntur in veteri, <et> que sancte ecclesie accreverunt in processu temporis (DHA. 1: 367). Magyarul: „A monostor kezdeményezőjének nyelve szerint görögül íródott régi privilegiumot azért írtunk hozzá, hogy a régi és az új összehasonlításából biztosan kiderüljön az igazság. Hiszen a pécsi püspök vizsgálata szerint az újba be lettek véve azok is, amelyek nem találhatók meg a régiben, vagyis azok, amelyekkel gyarapodott a szent egyház az idők folyamán” (ÉRSZEGI 1997: 125, vö. 1978: 32). A hiteles latin és görög szöveg eltéréseit többen is részletesen tárgyalták már (vö. pl. GYOMLAY 1901: 21–22, HÓMAN 1911: 127, 1917: 225–230, CZEBE 1916: 78–93, KUMOROVITZ 1984: 8–9), én magam e helyütt most pusztán a görög és latin nyelvű oklevél témánk szempontjából fontos különbségére kívánok kitérni. A görög oklevélben az adományozott kilenc falu közül az egyik Ζαλέση

²³ KARÁCSONYI JÁNOS a Szent István okleveleiről írt monográfiájában például még a korábban hitelesnek hitt görög szöveget adja közre (1891: 26–27). Az oklevél további kiadásaihoz lásd DHA. 1: 81.

(DHA. 1: 85). A latin változat szintén kilenc falut sorol fel, de a *Ζαλέση* név helyett a *Serlous* szórványt találjuk: 1109: septima villa est *Serlous* (DHA. 1: 366), +1109 [1280–1295]: item dedit villam *Sorlous* (DHA. 1: 380). Ez a Sarlós ugyanaz a Baranya megyei település (a mai Magyarsarlós), mint amelyik a Pécsváradi oklevélben határpontként szerepel (DHA. 1: 75).

Az imént idézett oklevélrészlet alapján arra gondolhatunk, hogy az alapítás-kori adományok alapvetően megmaradtak, csak a birtoklásuk mértékében történtek esetleg változások (vö. KARÁCSONYI 1891: 37), ezért azt a feltételezést elvetethetjük, hogy Sarlós az apácakolostor új birtokadományaként szerepel a latin szövegben, a *Ζαλέση* birtoklása pedig a két oklevél keletkezése közti száz évben megszűnt. Ebben az esetben Sarlós birtok státuszát minden bizonnyal jobban kihangsúlyozná a latin oklevél, és nem a többi (a görög változatban is szereplő) birtok között említené meg (vö. DHA. 1: 366).

3.1. A szakirodalom a görög oklevélben említett helyet a latin renováció *Serlous* szórvénya alapján szinte egyöntetűen a Baranya megyei Sarlóssal, a későbbi-mai Magyarsarlóssal azonosítja (vö. pl. HORVÁT 1834: 92, KARÁCSONYI 1891: 37, FEJÉRPATAKY 1892: 36, HÓMAN 1911: 126, 131, MIKOS 1935: 118, PAIS 1939: 37–40, Gy. 1: 376, HECKENAST 1970: 118, KRISTÓ 1976: 71, 1993: 201, 2000b: 15, GYÖRFFY 1977: 321, 1988a: 47–48, 1994: 20, 1997: 123, KUMOROVITZ 1984: 9). Ismereteim szerint egyedül HOLLER LÁSZLÓ kérdőjelezte meg a két hely azonosságát (2012: 53). Ezt a véleményét főként a neveknek az oklevelekben elfoglalt helyére alapozza, a *Ζαλέση* és *Serlous* nevek ugyanis nem ugyanolyan sorrendben, nem ugyanazoknak a településeknek a nevei után vannak megemlítve a két oklevélben (2012: 54).²⁴

Többen nemcsak a nevek denotatív jelentését tartják azonosnak, hanem a *Ζαλέση* helynevet a latin oklevélben szereplő *Sarlós* név (egy korábbi hangállapotot tükröző) görög betűs lejegyzésének tekintik (vö. HORVÁT 1834: 92, FEJÉRPATAKY 1892: 36, vö. KARÁCSONYI 1891: 37). HÓMAN BÁLINT például a görög oklevél helynevének [saleszé] olvasatot adva, és ezt a törökből való *sarló* szavunkból származó *Sarlós* helynév változatának tekintve teremt kapcsolatot a két név között (1911: 132). BÁRCZI GÉZA a Veszprémvölgyi adománylevél, illetve a latin renovációs oklevél helyneveit egymás mellé állítva kérdőjelesen ugyan, de az általunk elemzett neveket is példaként idézi a tövégi magánhangzók egy évszázad alatt bekövetkezett változásának a bemutatásához (1958a: 22, vö. 1951: 76).

GYÖRFFY GYÖRGY *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című munkájában a szócikkek szerkezetét a denotátumok határozzák meg, azaz egy-egy denotátum különböző nevei egy szócikkben szerepelnek akkor is, ha köztük

²⁴ A birtokok felsorolásának sorrendjéhez vö. GYOMLAY 1901: 21, CZEBE 1916: 79–80, HÓMAN 1917: 132–136.

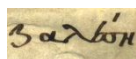
lexikális vagy morfológiai különbség van, illetve akkor is, ha eltérő nyelvekből származnak. Ezek alapján nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy GYÖRFFY hogyan vélekedik a két helynév azonosságáról (Gy. 1: 376). Az ezt a munkát forrásként felhasználó Korai magyar helynévszótár szerkesztői azonban a *Sarlós* szócikk alatt közölve az adománylevél nevét, a magyar név görög nyelvű változataként szerepeltetik azt (KMHsz. 1: 237). Ennek a történeti helynévszótárnak ugyanis az a jellemző szócikkszerkesztő elve, hogy csak azokat az adatokat sorolják egyazon szócikk alá, amelyeknek amellet, hogy azonos helyet jelölnek, a morfológiai szerkezetük is megegyező (KMHsz. 1: 9). GYÖRFFYnek a helynevekre vonatkozó rövid megjegyzéseiből (1977: 321, 1994: 20: *Ζαλέση* [Zaleszi] 'Erdöntúl', ti. Sarlós, 1988a: 47–48: *Ζαλέση* [Zaleszi] 'Erdöntúl' = *Sarlous*) ugyancsak nem derül ki egyértelműen, hogy a két névnek csak a denotatív jelentését tartja azonosnak, vagy — ahogyan HÓMAN BÁLINT — a görög betűkkel lejegyzett névben a *Sarlós* név korábbi alakját látja. Ugyanakkor a szerző több tanulmányában is véleményt alkotott a Baranya megyei *Sarlós* név foglalkozásnévi eredetéről (GYÖRFFY 1972: 286, 1977: 240, 1994: 17), ez pedig azt valószínűsíti, hogy GYÖRFFY GYÖRGY pusztán a *Ζαλέση* névvel jelölt helyet azonosította a Baranya megyei Sarlóssal. Nyelvileg a *Zaleszi*-t nem a *Sarlós* változatának, hanem szláv nyelvi szinonimájának tartja (vö. 1997: 123).

3.2. Egyes oklevélkiadások, illetve oklevél-magyarázó munkák a név végi magánhangzót étával (*Ζαλέση*, pl. KARÁCSONYI 1891: 26, PAIS 1939: 38, DHA. 1: 85), mások iótával (*Ζαλέσι*, pl. FEJÉRPATAKY 1892: 34, CZEBE 1916: 16, GYÓNI 1943: 52) jelölik. Az 1109. évi oklevél két példányának (a hamisnak és az eredetinek) a fényképmásolatát megnézve étát találunk az oklevélben (DF. 11, 11/1). Ezek a görög betűk (az éta és az ióta) mások mellett egyaránt az [i] hang jeleként voltak használatban a görög nyelvű forrásokban, az [e] és [é] hangokat ugyanakkor epszilonnal (ε) jegyzik (GYÓNI 1943: 10, 185, 209, OLAJOS 2014: 9). A görög betűkkel lejegyzett szórvány latin betűs átírása a szóvégi magánhangzó tekintetében ennek megfelelően már egységesebb képet mutat, a legtöbbször *i*-vel írják át (vö. BÉKEFI 1907: 58, GYÓNI 1943: 52, GYÖRFFY 1977: 321, 1988a: 47–8, 1994: 20, KUMOROVITZ 1984: 9, MORAVCSIK 1984: 80, KRISTÓ 1993: 201, MORAVCSIK/OLAJOS 1999: 118), de van ellenpélda is: HORVÁT ISTVÁN (1834: 92) és JERNEY JÁNOS (1854: 116) például a szórvány olvasatát [zalese], HÓMAN BÁLINT (1911: 126, 131) [saleszé], KRISTÓ GYULA (2000b: 15, 19–20) pedig [zalesé] formában adja meg.

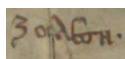
A kezdőhang olvasatában sincs teljes összhang, amely a név különböző értelmezéseivel is összefüggésben van. A görög betűkkel leírt névalakot idézve a legtöbb szerző kis (ζ) vagy nagy (Ζ) dzétával jelöli a név kezdőhangját, és ezt a [z] hang jelének tekinti (vö. például KARÁCSONYI 1891: 26, CZEBE 1916: 16, PAIS

1939: 38, GYÓNI 1943: 52, MORAVCSIK 1984: 80, DHA. 1: 85), de a kezdőbetű mögött [s] (HÓMAN 1911: 132), [cs]/[c] (PAIS 1939: 38–40) vagy [zs] (MIKOS 1935: 118) hangot feltételező munkákkal is találkozunk.²⁵

Ránézve ugyanakkor a Veszprémvölgyi adománylevél hiteles és hamis példányának fényképmásolatára nem lehetünk biztosak abban, hogy a lejegyzett betű valóban dzéta:

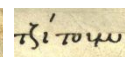
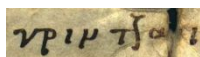

(DF. 11)

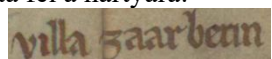
(DF. 11/1).²⁶

Az elemzett név közelében van a hiteles oklevélben két másik településnév, amelyek alapján úgy látszik, hogy az oklevélíró az imént bemutatottól eltérő módon írja ezt a görög betűt: az egyik a *Gerencsér*, a másik pedig a *Csitény* településnév:

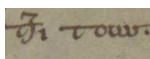
(DF. 11).

A szórványban alkalmazott jelölésmód sokkal inkább emlékeztethet bennünket az [sz] és a [z] hang jeleként használatos z betű „lehúzott szárú” (z) változatára (vö. KOROMPAY 2018: 87). Elképzelhetőnek tartom, hogy a lejegyző itt a [z] hangot nem egy görög betűvel, hanem latin, illetve magyar nyelvű nyelvemlékeinkben használatos jellel írta fel a hátyára.²⁷

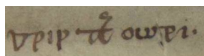
(DF. 11/1).²⁸

A jelek hasonlósága alapján is kérdéses azonban, hogy a 12. század eleji (1109) görög nyelvű hiteles változatot lejegyző írnok honnan ismerhette ezt a latin nyelvű oklevelekben csak a 13. századtól alkalmazott jelet. A vélhetően 13. századi hamis példányban a *Csitény* településnévben is a lehúzott szárú z-hez hasonló jelet találunk:

(DF. 11/1.).

Gerencsér helynév említése jó példa lehet a hamis változat „szabályos” dzétájának bemutatására:

(DF. 11/1).

²⁵ Az általam ismert munkák közül a kezdő görög betű lejegyzésében megmutatkozó egységes képet csak KARÁCSONYI JÁNOS (1891: 37) és FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1892: 34) töri meg, ők ugyanis nagy szigmával (Σ) jegyzik a kezdőhangot. KARÁCSONYI JÁNOS ugyanakkor a szöveget közölve már dzétával kezdi a név lejegyzését (1891: 26).

²⁶ A Veszprémvölgyi hiteles adománylevél jelzete DF. 11, a hamis példányé pedig DF. 11/1.

²⁷ A görög oklevél β betűjének hangjelölési sajátosságait vizsgálva CZEBE GYULA is arra a következtetésre jutott, hogy „a magyar kiejtés megközelítése kedvéért a görög betűk modern hangértéke rovására engedelmények történtek a latinos írásmódnak” (1916: 45).

²⁸ A hamis Veszprémvölgyi adománylevél latin renovációjának *Szárberény* helyneve. A 1109. évi hiteles változatban nem a lehúzott szárú z jelenik meg: (DF. 11).

Ebből a paleográfiai kitérőből a bizonytalanságok ellenére talán annyi mégis feltételezhető, hogy a görög oklevélben szereplő szórvány latin kezdőbetűje a *z* lehetett, amelyet „szabályos” módon a görög dzétával kellett volna lejegyezni.

A *z* betű leggyakrabban az [sz] és a [z] hangok jeleként szerepel nyelvemlékeinkben, de az [s], [zs], [c] vagy [cs] hangok lejegyzésére is használatban volt (KOROMPAY 1918: 87, vö. KNEZSA 1952: 191). A *ζ* is leginkább a [z] jele, emellett pedig a [zs] és [s] hangot jelölték még vele ritkábban. Az olvasati lehetőségek között még felmerülő [c] és [cs] hangok a görög emlékekben egyöntetűen egy tau és egy dzéta kapcsolata (τζ) révén jelennek meg (GYÓNI 1943: 187, 210). Ha két betű (a latin *z* és a görög *ζ*) keresztmetszetét nézzük, akkor a név korabeli hangzásának megadásakor a [z] vagy esetleg az [s], [zs] hangok jöhetnek leginkább számításba.

3.3. A továbbiakban a felmerült olvasatokat, illetve etimológiai magyarázatokat vesszük sorra, az után kutatva, hogy a *z/ζ* betűk hangjelölési sajátosságain túl vannak-e egyéb fogódzóink, amelyek alapján valamelyik magyarázat mellett le tudjuk tenni a voksunkat. A korszak helyesírási sajátosságait mérlegelve a [z]-s olvasat tűnik ugyan a legvalószínűbbnek, de a másik három lehetőség ([s], [zs], [c]/[cs]) sem zárható ki.

3.3.1. Korábban már említettem, hogy a névnek van olyan értelmezése, amely szerint a görög oklevél helyneve a latin oklevélben szereplő Baranya megyei *Sarlós* név egy korábbi hangállapotot tükröző változata (vö. HORVÁT 1834: 92, KARÁCSONYI 1891: 37, FEJÉRPATAKY 1892: 36, vö. BÁRCZI 1951: 157, 1958a: 22). Az a körülmény, hogy az eredeti görög oklevélnek körülbelül száz évvel később (1109) elkészült a latin nyelvű változata, kiváló lehetőséget teremt arra, hogy a bennük szereplő névalakok egymás mellé helyezése révén az egy évszázad alatt bekövetkezett hangváltozásokat regisztrálhassuk. Ennek bizonyos mértékig gátat is szab a görög oklevél fennmaradási módja: a szöveget csak másolatban ismerjük, ahogyan az 1109-ben Könyves Kálmánnak az apácák adományait megerősítő oklevelében lejegyezték. Nem lehetünk tehát teljesen biztosak abban, hogy a 12. század eleji másolatból ismert formák az eredeti oklevél helyneveivel minden részletében megegyező képet mutatnak. Bár az a körülmény, hogy ebben az esetben a görög szöveg (és nem latin) másolásáról (és nem átírásáról) van szó, talán valószínűbbé teszi, hogy hűen másolták az eredeti szöveget. A helynevek egy jelentős részénél valóban megfigyelhető, hogy a görög oklevélbeli alak nyelvtörténeti szempontból korábbi a latin változatban szereplőnél (vö. HOFFMANN 2009: 20, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 30–31), az elemzett nevek esetében azonban ez nem ennyire magától értetődő. Feltételezhető, hogy a lejegyzőnek nehézséget okozhatott a magyar helynévrendszer elemeinek görög betűkkel való lejegyzése (vö. HOFFMANN 2009: i. h., HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 30),

KARÁCSONYI JÁNOS például a lejegyző hibázásával magyarazza a *Sarlós* helynévnek a görög oklevélben megjelenő alakját (1891: 37).

Egy efféle tévesztést természetesen nemigen áll módunkban egyértelműen igazolni vagy cáfolni, az mindenestre gyanút ébreszthet bennünk, hogy a további nyolc adományozott falu nevének a görög oklevélbeli változata egyértelműen megfeleltethető a latin nyelvű példány egy-egy nevének. HÓMAN BÁLINT arra vonatkozó vélekedését, miszerint a [saleszé] olvasatú név a török eredetű *sarló* szóra visszavezethető *Sarlós* név változatának tekinthető, a nyelvtörténet oldaláról nehéz megtámogatni. A görög nyelvű emlékekben az [s] hang legjellemzőbb jelölője a σ volt (GYÓNI 1943: 210. vö. BENKŐ 2003: 11). A Veszprémvölgyi adománylevél is jól illeszkedik ehhez a gyakorlathoz (PAIS 1939: 17, 30): jó példa erre a mai Balatonkenese név oklevélbeli formája: *Κνήσα* (DHA. 1: 85) – *Kinessa* (DHA. 1: 366). Ezen túlmenően sem könnyű a két névformát azonosítani: problémát okozhat például a szóvégi magánhangzó mibenléte, vagy a töben eredetileg meglévő [r] hang hiányának magyarázata.

3.3.2. Időben a második értelmezés MIKOS JÓZSEFTől származik, aki kétségtelennek gondolja, hogy a görög, illetve latin oklevél szórványa nem ugyanaz a név, jóllehet nagy valószínűséggel ugyanazt a falut vagy birtokot jelölte. A görög nyelvű emlékekben nem ritka, hogy az [e] hangot α -val jelölik (vö. ehhez még GYÓNI 1943: 209, BENKŐ 2003: 11), ezért véleménye szerint az adománylevél *Ζαλέση* szórványát [zseleszi]-nek olvasva az a *Zselic* erdőnévvel hozható kapcsolatba (1935: 118). A *Zselic* név meglehetősen bonyolult etimológiájának részletes kifejtése nélkül (ehhez l. JUHÁSZ 1988: 107) azt kell megvizsgálnunk, hogy az oklevélben említett település görögül lejegyzett neve,²⁹ illetve a közelben fekvő táj neve kapcsolatban lehet-e egymással. MIKOS szerint a nevek összetartozásának kétféle lehetséges módja is van: 1. az erdőség neve egykor esetleg nagyobb területre vonatkozott, illetve 2. a név személynévi eredetét vallva az előzőnél is valószínűbbnek tartja, hogy az erdőnek és a helynek ugyanaz a személy vagy azonos nevű személy volt a birtokosa. Ez utóbbi magyarázatot egyrészt az bizonytalanítja el, hogy a történeti forrásokból nem ismerünk birtoklástörténeti tájneveket, azaz olyan neveket, amelyek az egykori birtokosukról kapták a nevüket, és nagyobb területet jelöltek (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 423). Másrészt pedig az, hogy a névnek az oklevélben megjelenő formájában (*Ζαλέση*) lejegyzett szóvégi magánhangzót semmi nem indokolná a névnek a *Zselic* névvel összefüggő személynévi származtatása esetén.³⁰ Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a történeti adatok alapján a tájnévvel valószínűleg összefüggő Bars megyei *Zseliz*

²⁹ Az oklevélben kétségtelenül településnévről van szó: *χωρίων τα ονόματα* (DHA. 1: 85).

³⁰ A névvégi [i] hang kapcsán már GYÓNI MÁTYÁS is megfogalmazta bizonytalanságait: nem dönthető el, hogy ez a hang szláv vagy szlávból származó szóvégi magánhangzó-e vagy inkább görögösítő végződés (1943: 54, vö. még DARKÓ 1917: 259).

(TÓTH V. 2001a: 250, Gy. 1: 488–489), illetve Borsod megyei *Ziliz* (PÓCZOS 2001: 80, Gy. 1: 817) településnevek vélhetően pusztaszemélynévből származnak.

A MIKOS által felvetett első magyarázathoz visszatérve a tájnév településnévi eredete szintén kevés eséllyel vehető figyelembe a *Ζαλέση* szórvány magyarázatakor. A helynévfajtának nem a legjellemzőbb alakulási módja ugyan, de ismerünk olyan tájneveket, amelyek településnévi előzményre vezethetők vissza. Ide sorolhatók például a *Bugac*, *Bakony*, *Csernec* tájnevek (vö. JUHÁSZ 1988: 61, 65, 68). Az azonban már kevésbé illeszkedik a magyar névadási gyakorlathoz, hogy egy, a tájon kívül eső település neve alapján nevezzenek el egy erdőséget, majd tájat. A *Zselic* elnevezés Somogy megyén túl a Baranya és Tolna megye határán végighúzódó erdős hegyvidéket is jelölte egykor (Gy. 1: 247, REUTER 1986: 224, JUHÁSZ 1988: 107, KMHsz. 306), de az a hely (a Pécsről DK-re elhelyezkedő mai Magyarsarlós), amelyre a görög nyelvű oklevél neve vonatkozott, ma és hajdan is kívül esett ezen a területen, nem tartozott tehát a Zselicség településeihez.

3.3.3. PAIS DEZSŐ az oklevélnek mint nyelvemléknek az elemzésekor kétféle lehetséges magyarázatát adja a szórványnak (1939: 37–40).

Az első értelmezés arra a feltételezésre épít, hogy a *ζ* [cs] vagy [c] hangértékben szerepel a szórványban. GYÓNI MÁTYÁS *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei* című nagyszabású munkájában ugyanakkor nem hoz példát arra, hogy a [c] és [cs] affrikátákat a dzéta önmagában jelölje volna, e hangok jelölésére a dzétát a tauval (*τζ*) együtt volt szokás használni (1943: 210, vö. BENKŐ 2003: 11). A Veszprémvölgyi adománylevélből is idézhetünk példát erre a jelenségre: a vizsgált név közelében feltűnő *Csitény* (*Τζίτωνι*) és *Gerencsér* (*Γερντζάρι*) helyneveket (DHA. 1: 85). PAIS DEZSŐ is megjegyzi, hogy „kissé furcsa ugyan” az egy oklevélen belüli efféle ingadozás, de ez nem akadályozza meg abban, hogy a szórványt [csalēszi ~ calēszi]-nek olvasva török eredetűnek tartsa azt. A korai ómagyar korban a helyesírás kiforratlan volta miatt általánosan elterjedt gyakorlat volt az, hogy ugyanazt a hangot egy oklevélen belül hol így, hol úgy jelölték, az a körülmény azonban, hogy a dzéta tau nélkül sehol máshol nem fordul elő [c] vagy [cs] hangértékben, bizonytalanná teszi az erre támaszkodó magyarázatot.

A török *çal* ’levág’ deverbális képzős származékát (’akinek teendője, hivatása, feladata, foglalkozása a vágás, aratás’) látva a névben PAIS DEZSŐ nagyobb bizonyossággal vallja, hogy a görög oklevelet lejegyző ugyanazt a helyet említi, mint száz évvel később a latin változatot készítő írnok. Véleménye szerint ugyanis mind a törökből származó görög oklevélbeli *Ζαλέση*, mind pedig a latin oklevélbeli magyar *Serlous* mögött ugyanaz a névadási motívum húzódik meg (1939: 39).

Az a körülmény, hogy jelenleg nem ismerünk biztos példát arra, hogy a görög *ζ*-val magyar [cs] ~ [c] hangot is jelölhettek (a magyar [cs]-t Konsztantinosznál

is egyértelműen a τζ betűegyüttes jelöli, vö. BENKŐ 2003: 11), meglehetősen ingatag lábakra helyezi ezt az etimológiát. És ha ehhez — a korábban mondottaknak megfelelően — még azt is hozzávesszük, hogy a latin z-vel jelöltek ugyan efféle hangokat a szórványemlékeinkben, de ezekben a hangértékekben messze nem ez volt a leggyakoribb jelölési mód (vö. KNEZSA 1952: 192–193, KOROMPAY 2018: 87), még tovább szaporodnak a jogos kételyeink.

Noha a PAIS által kifejtett névmagyarázat értékelését nem befolyásolja ugyan közvetlenül az, hogy a *Sarlós* nevet valóban tarthatjuk-e társadalmi csoportnévből alakult helynévnek vagy sem, itt térek ki arra, hogy a foglalkozásnévi eredetet valló nézetekkel (vö. HECKENAST 1970: 118, GYÖRFFY 1972: 286, 1977: 240, 1994: 17) szemben megjelentek a *Sarlós* név efféle származtatását történeti és nyelvi oldalról kétségbe vonó álláspontok is.³¹ SOLYMOSI LÁSZLÓ a Veszprémvölgyi oklevélben szereplő szolgálónépek összetétele alapján tartja bizonytalan-
nak azt, hogy a latin renovációban szereplő Sarlós falu lakói valóban sarlókészítők lettek volna, az oklevélben említett szolgálónépek közt igen kevés számú iparos található ugyanis (1972: 189). Nyelvi oldalról pedig az a kifogás emelhető a foglalkozásnévi eredet ellen, hogy a *sarlós* foglalkozást jelentő közszóként nem adatolható a régi magyar nyelvből (RÁCZ 2015: 411, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 284, vö. KRISTÓ 1976: 71).

3.3.4. A legutolsó lehetséges névmagyarázat elsőként ugyancsak PAIS DEZSŐ-nél jelent meg részletezően az után, hogy az oklevelek szláv elnevezéseit felsorolva MARGALITS EDE is említést tesz a Veszprémvölgyi adománylevelével nevérről (1902: 555). PAIS a névnek ezt az értelmezését az előbb bemutatottal szemben kevésbé tartotta valószínűnek. Mintegy mellékesen jegyzi csak meg, hogy a kérdéses nevet szláv helynévként is értelmezhetjük, amely a szláv *za* 'mögött, túl' + *lěsъ* 'erdő' (MIKLOSICH 1886: 399, 167) szavakból származtatható (1939: 38).

PAISzal szemben én magam úgy látom, hogy a *Ζαλέση* szórvány [zaleszi] olvasata, valamint szláv helynévi magyarázata a lehetséges etimológiák között a legkevesebb problémát előhozó értelmezés.³² A szláv településnév-rendszerbe is tökéletesen illeszkedik egy ilyen prepozíciós szerkezetből alakult helynév: vö. cseh *Záměl* 'zátony mögött[i hely]', szb.-hv. *Zaslop* 'vízesés möge, zúgó mögötti hely' stb. (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 201–202). A *lěsъ* lexémából is több szláv nyelvben alakultak ilyen jelentéstartalmú helynévi származékok: vö. cseh *Zálesi*, lengyel *Zalesie* (VASMER 1941: 34, ŠMILAUER 1970: 112). A névnek

³¹ A legkorábbi ilyen helyneveink (1001 e./1109: Σάμταγ ~ *Zamtou*, Γριντζάρι ~ *Grincear*, DHA. 1: 85, 366) azonban kétségkívül a Veszprémvölgyi oklevélben fordulnak elő (KRISTÓ 1976: 71–73, 2000b: 39, RÁCZ 2015: 410, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 282).

³² A név végi [i] hang esetleg a *-jb ~ -ja ~ -je képző folytatása lehet (vö. ŠMILAUER 1970: 112, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 196–198).

a szláv helynévi származtatását később többen is elfogadták (vö. például GYÖRFFY 1977: 321, 1988a: 47–48, 1994: 20, KRISTÓ 2000b: 19–20, 2005: 121, vö. 1993: 202, GÁBOR 2008: 9).

4. Az előző három magyarázatot sem tudjuk ugyan teljes mértékben elvetni, ám mindegyik esetében találtunk legalább egy-egy olyan gyanút keltő körülményt, amely jelentős mértékben megkérdőjelezi a tarthatóságukat. Véleményem szerint leginkább egy olyan szláv eredetű helynévnek tarthatjuk a görög alapítólevélben megjelenő helynevet, amely tartósan nem vált a magyar helynévrendszer elemévé. A névnek ezt az értelmezését az előbbieken túl egyrészt az is támogathatja, hogy szláv nyelvi származtatás esetén a név szemantikai tartalma ('erdőn túl') jól illeszkedik a hely környezetéhez is: az egykori Sarlós (mai Magyarsarlós) ugyanis Baranya megye északi részén, a Zselici erdőségtől délre helyezkedik el (vö. pl. Gy. 1. térképvázlat). Másrészt a mai Magyarsarlós környékéről több szláv eredetű helynevet is ismerünk: *Nógrád* (FNESz. 2: 242) és *Szajk* (FNESz. 2: 512) településneveket például.

A Veszprémvölgyi adománylevél latin renovációjának névhasználata talán már arra utal, hogy a 12. században *Sarlós* névvel nevezték meg a helyet. Amenynyiben a jövőben teljes bizonyítást nyer az, hogy a Pécsváradi alapítólevél *Sorlogys* szórványa Magyarsarlós település *Sarlós* nevének a változata, akkor talán még korábbi időkre datálhatjuk azt, amikor a Baranya megyei helynek a szláv nyelvű népektől kölcsönzött nevét a magyar *Sarlós* forma váltotta fel. Ugyanakkor a Pécsváradi oklevél magyar névelőfordulása éppenséggel arra is példát mutathat, hogy a 11. század első felében a településnek még egyidejűleg létezhetett az eltérő névadási motívumú szláv és magyar neve, később azonban a szláv formának már nincs nyoma a fennmaradt forrásokban.

2.3. Tővégi magánhangzós helynevek a Pécsváradi alapítólevélben

1. A nyelvtörténeti szempontból több idősíkkal rendelkező bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek forrásértékének a meghatározásakor fontos szempontként vehető figyelembe a tővégi magánhangzós helynevek jelenléte, illetve hiánya az oklevelekben. Ennek a támpontnak az alkalmazása azonban nagy körületekintést igényel. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom a véghangzó eltűnésének felső határát a 13. század közepében jelöli meg (vö. BÁRCZI 1958a: 18–24, valamint E. ABAFFY 2003: 321–323, KATONA Cs. 2020: 84–85), ezért például az 1270-es években kibővített interpolált Garamszentbenedeki oklevél időrétegeinek elkülönítésben fontos fogódzóként vehettük figyelembe a véghangzós nevek jelenlétét. Az oklevél véghangzós szórványairól tehát — még akkor is, ha a hangváltozások kronológiai viszonyait messze nem kezelhetjük mereven — viszonylag nagy biztonsággal jelenthettük ki, hogy azok híven megőrizték I. Géza eredeti oklevelének (1075) írásmódját (vö. SZŐKE 2015: 40–41, 60, 96).

A továbbiakban a Pécsváradi oklevél tövégi magánhangzós neveinek³³ nyelvtörténeti értékelésével kapcsolatos kérdéseket igyekszem megválaszolni, főképpen arra fektetve a hangsúlyt, hogy mennyire biztosan tudjuk ezeket a neveket az oklevél 11. századi kronológiai rétegéhez kötni.

A tövégi magánhangzók meglétének mint támpontnak az alkalmazása a kronológiai rétegek elkülönítésekor a Pécsváradi oklevél esetében más feltételekkel lehetséges, mint amit a Garamszentbenedeki oklevél kapcsán láthattunk. A Pécsváradi alapítólevél második kronológiai síkjához (a hamisítás kora miatt) ugyanis a 13. század első és nem a második feléből származó nyelvi elemek tartoznak. A hamis Pécsváradi oklevélnek a Garamszentbenedeki oklevél interpolált változatához mérten fél évszázaddal korábbi (1220 körüli) keletkezése mellett az is eltérő helyzetet eredményez a két oklevél elemzése között, hogy időközben KATONA CSILLA némiképp módosította a tövégi magánhangzók eltűnésének a felső határát. Az ómagyar kori helynevekből összeállított korpusz alapján úgy tűnik ugyanis, hogy a tövégi magánhangzók jellemzően csak a 13. század végére tűntek el, azaz meglétükkel még a 13. század második felében is számolni lehet (2020: 94–102). Ez pedig a mi szempontunkból azért fontos, mert ennek értelmében még az 1220 körüli hamisítás alkalmával újonnan a szövegbe került nevek lejegyzésekor is jelölhették a tövégi magánhangzót. Ismét utalnunk kell azonban arra is, hogy helynévtörténeti forrásértéküket tekintve — mint fentebb jeleztem — valamennyi nevet már a 11. században készült oklevélben lejegyezhatték, a 13. századi hamisításkor tehát tulajdonképpen a nevek újbóli rögzítése történt meg. Ennek alapján pedig a hamis Pécsváradi alapítólevél tövégi magánhangzós helyneveit is értelemszerűen az oklevél első kronológiai rétegébe sorolhatjuk.

A Pécsváradi alapítólevélben az *Árok (ó)út*, *Nagy-(út-)halom* és a *Szér* nevek lejegyzésében szerepelnek biztosan tövégi magánhangzók: *Aruc owtu*, *Noghutholmu*, *Zeru*. Az *Aruc owtu* és a *Noghutholmu* nevek a bizonytalan lokalizációjú *Chomur* falu leírásában tűnnek fel: „Secunda *Chomur* nominatur, que ab oriente terminatur *Balwanus*, ab austro *Aruc owtu*, ab occidente *Noghutholmu*, a septemtrione *Mege*” (DHA. 1: 73). A harmadik név pedig a 12. falu neveként szerepel az alapítólevélben: „Duodecima *Zeru*” (DHA. 1: 74). Ezt a három nevet a hamis oklevél más átirataiban szintén véghangzóval találjuk meg:³⁴ +1015/+1158/1228//XVII.: *Aruc owtu*, +1015/+1158/1228/XV.: *Nogu cholmu* és esetleg +1015/+1158/1228/XV.: *Zerew*, *Zereu*. A hamis alapítólevél több átiratának a

³³ Vizsgálataimba csak azokat a helymegjelöléseket vontam be, amelyek végén biztosan tövégi magánhangzót találunk, a bizonytalan esetekre — amelyek közül néhányat GYÖRRFY az oklevélbeli sorvadó magánhangzók illusztrálására idéz: például *Kövesd(i)*–*Kuesty*, *Kölked(i)*–*Kulkedy* településnevek vagy a *Séd(i)*–*Sedy* víznév (vö. 1977: 236) — nem voltam tekintettel (a névvégi -i funkciójához lásd BÉNYEI 2012: 74–85, KOVÁCS É. 2018: 103–107).

³⁴ *Nogu cholmu*, *Zereu* nevek kikövetkeztetett alakok egy sérült oklevélből (DHA. 1: 73–74).

véghangzók jelölésében megmutatkozó hasonló eljárás módja még inkább megerősítheti, hogy a nevek végén a magánhangzók a 11. századi oklevél alapján készült hamis oklevélből származnak, azaz a hangalakjuk visszadatálható Szent István korára, és nem a későbbi átiratokat készítő archaizáló tevékenységének a lenyomatai.

A két átirat *Szér* nevének (+1015/+1158 [1220]/1323/1403/PR.: *Zeru*, +1015/+1158/1228/XV.: *Zerew*, *Zereu*) egymás mellé helyezése azt is nyilvánvalóvá teszi ugyanakkor, hogy bizonyos nevek egészéről nem jelenthető ki, hogy az átírás megőrizte vagy megváltoztatta az átírt oklevél eredeti névalakját, vannak ugyanis részmegoldások is. A [szerü] hangzású településnév esetében a véghangzó jelölése a 11. századtól kezdődően a 13. századi hamisítványban is jelen lehetett, ez ugyanis a forrása az elemzett átiratoknak. Az eltérő jelölésmód jól mutatja azonban, hogy az eredeti hangalak megőrzése mellett is élhettek modernizáló lejegyzéssel az oklevélírók: az [ü] hang *ew*, *eu* jele nemigen volt ismert a 11. században. Az alapítólevél *Zeru* nevében a véghangzó jelölése ugyanakkor akár a 11. századból is származhat. Jóllehet az *ew* és az *eu* jel sokkal egyszerűbben azonosítható hosszú magánhangzók ([ö], [ű]) jeleiként, de a település más oklevélből származó, tehát nem az alapítólevélhez köthető adatai alapján (is) felvethető talán az, hogy tövégi magánhangzó lehet a név végén, és nem [szerü] típusú hangalakot jelezhetnek: +1093/1404: *Scer*, é.n. [+1235]/1350/1404: *Sceer* (Gy. 1: 392). Monográfiájának a tövégi magánhangzókkal foglalkozó fejezetében KATONA CSILLA bizonytalanul ugyan, de szintén számba veszi a hamis Pécsváradi oklevél átiratának *Zerew* nevét (2020: 96).

Hasonló megfigyeléseket tettem a Garamszentbenedeki oklevél *Scilu* nevének elemzésekor is. A véghangzó megléte alapján az interpolált oklevél első (11. századi) kronológiai rétegéhez soroltam a szórványt, mivel azonban az [sz] hang *sc* jele a 11. században még nem volt jellemező, ez a jelölésmód a későbbi kronológiai réteghez tartozik inkább (SZÖKE 2015: 60). Ugyanez a jelenség került elő a Pécsváradi oklevél *Scedluc* neve kapcsán is: az eredeti hangalak megőrzése mellett a hangok jelölése modernizáltnak tűnik. Éppen e név esetében ugyanakkor az is felvetődött, hogy a 11. századra vonatkoztatható okmányok szélesebb körű feltárása után a két kor hangállapotát és hangjelölését mutató szórványok csoportját érdemes lehet újra megvizsgálni. Nem zárható ki ugyanis, hogy bizonyos hangjelöléseket korábban azért soroltak a későbbi századokhoz, mert a helyesírás-történeti vizsgálatokba a 11. századból csak meglehetősen csekély számú oklevelet vontak be (vö. SZÖKE 2019b: 114).

Az alapítólevél *Noghutholmu* szórványának *Nagyút-halom* névként azonosítását (vö. 'monticulus viae magnae', DHA. 1: 499) némelyest módosíthatja a Szent István-i oklevél egy másik átiratának (+1015/+1158/1228/XV.) *Nogu cholmu* adata. Egy korábbi munkájában GYÖRFFY GYÖRGY a név *Nogu cholmu* vál-

tozatát maga is *Nagy-halom*-ként és nem *Nagyút-halom*-ként értelmezi (1977: 236), ez utóbbi szemantikai tekintetben eleve jóval ritkább helynévtípus. Az nem szokatlan, hogy az egyjegyű mássalhangzókat *h*-val kiegészítve jegyezték le az oklevelekben (ebben az esetben *g* helyett *gh*-t írva), a Tihanyi összeírás — ami ugyanabban a korban született, mint a hamis Pécsváradi alapítólevél — hitelesített példányában is jó néhányszor találkozunk ezzel a jelenséggel (KOVÁCS É. 2015: 57). A *Nagy-halom* értelmezés esetén az alapítólevél névformájának elő- és utótagja is véghangzóval szerepel: *Noghu/tholmu*. Ebben az esetben a *th* tévesztés lehet a *ch* helyett, ami igen gyakori volt [*χ*] és [*h*] hangértékben egyaránt (KNIEZSA 1952: 17, 21, 27, 187, a *halom* szó etimológiájához lásd RESZEGI 2011: 83–91).

2. Abból a megállapításból, hogy a 15. századból ránk maradt alapítólevélben tövégi magánhangzóval álló nevek hangalakja a 11. századból származik, természetesen nem következik az, hogy a véghangzó nélküli formák pedig egyértelműen az oklevél 13. vagy 15. században megváltoztatott részeihez tartoznának. A véghangzóknak az ősmagyar korban meginduló eltűnése ugyanis a 11. század első felében is már olyannyira előrehaladott állapotban volt, hogy a helyesírás archaikus, konzervatív volta ellenére a magyar nyelvű elemek jelentős része már tövégi magánhangzó nélkül látható a szórványemlékeinkben (BÁRCZI 1958a: 21–23). A Tihanyi alapítólevélben például sokkal több alkalommal találunk véghangzó nélküli, mint véghangzós szóalakot (vö. BÁRCZI 1951: 71, HOFFMANN 2010a: 140). Hasonlóképpen a 11. századi Pécsváradi oklevélben is előfordulhattak véghangzós és véghangzó nélküli helynevek is. Az *út* lexéma például több alkalommal is szerepel az alapítólevélben, s a véghangzós *Aruc owtu* (DHA. 1: 73) forma mellett a többi véghangzó nélkül van lejegyezve (*Nogwt*, *Owvt*, DHA. 1: 73, 74). Ezek között lehetnek esetleg olyanok, amelyeket már a 11. században véghangzó nélkül írtak le.

A Pécsváradi alapítólevélben van viszont 11 olyan helymegjelölés, amelyek tövégi magánhangzó nélkül jelennek meg ugyan a bizonytalan kronológiai státuszú szövegben, mégis elképzelhető, hogy eredetileg véghangzóval kerültek bele a 11. századi hiteles oklevélbe. Az eredeti tövégi magánhangzós alakokra ezúttal a hamis Pécsváradi alapítólevél más átiratainak az írásformája enged következtetni.

Szent István Pécsváradi oklevele több változatban maradt ránk, amelyek közül néhányra már korábban is hivatkoztam. 1158-ban II. Géza átírta első királyunk 1015. évi oklevelét. Ennek az oklevélnek nyoma veszett, de többen is lejegyezték azt: II. András 1228-ban, IV. László 1274-ben, I. Károly 1323-ban és I. Lajos 1379-ben. GYÖRFFY GYÖRGY alapján tudjuk, hogy az 1158. évi is hamis oklevél, és az 1015. évi oklevéllel együtt csak az 1220-as évek környékén rögzítették (DHA. 1: 67–70, vö. II.2. alfejezet). A felsorolt átiratok tehát tulajdonképpen a

13. század 20-as éveiben készült eredeti hamis oklevelet írták át, és többszörös átiratban maradtak fenn.³⁵ Alapítólevélként a továbbiakban a pécsváradi apátság számára szóló Szent István-i rendelkezés legrégebbi változatára utalok, amelyet +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR. évszámmal szokás jelölni (DHA. 1: 63).

Az átiratok együttes elemzése iránymutatásul szolgálhat arra vonatkozólag, hogy a 13. századi hamisításkor még véghangzóval írtak le bizonyos neveket. A Pécsváradi alapítólevél átiratainak véghangzói bizonyosan nem származhatnak a 14–18. századi átiratok korából, csakis a közös forrásnak számító 13. századi hamis oklevél nyomán kerülhettek be az alapítólevél ma ismert változataiba. Az oklevélnek ezt a sajátosságát ugyanakkor nem használhatjuk fel a változás záró időpontjának meghatározásához, hiszen a 13. századi hamisítvány egy olyan korban (a 11. században) készült okiratot használt fel forrásként, amikor a véghangzós nevek még viszonylag nagy arányban voltak jelen nyelvünkben. Azokban az esetekben, amikor akár csak egy vagy több átirat is jelöli ezeket a hangokat, természetesen nem zárható ki egyértelműen, hogy a 13. században még szerepeltek a nevek végén a véghangzók, de éppúgy utalhat ez a 11. századi névalakok lejegyzését nem módosító átírássra is. Az egyes nevek kapcsán legbiztosabban tehát csak annyit állapíthatunk meg, hogy a 13. századi hamis oklevélben még véghangzóval álltak, de az efféle lejegyzés nem minden esetben jelezte a nevek korabeli (tehát 13. századi) hangzását.

A következő 11 helymegjelölés tűnik fel véghangzó nélkül az alapítólevélben, ám a hamis Pécsváradi oklevél más átiratai alapján felvethető, hogy a 11. századi eredeti, illetve a 13. századi hamis oklevélben még véghangzóval álltak (vö. DHA. 1: 72–75).³⁶ 1. *Nagy-árok* a Tolna megyei Zumba határában: *Nogarut* (+1015/+1158/1228/XV.: *Nogu aruc*, +1015/+1158/1228/XVII.: *Negu Aruk*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Nagu Aruk*); 2. *Út* a Baranya megyei Bátató határában: *Wt* (+1015/+1158/1228/XV.: *Vthu*); 3. *Kökény-kerek* a Baranya megyei Kölked határában: *Kuchinkereby* [ɔ: -kereký] (+1015/+1158/XV.: *Kuchinkereku*); 4. *Három-halom*³⁷ a Baranya megyei Velente határában: *Harumholm* (+1015/+1158/1228/XVII.: *Karmuholcz*); 5. *nagy nyár* a Baranya megyei Gorombona határában: *Nognar* (+1015/+1158/1228/XV.: *nognaru*); 6. *Ravaszlyuk* a Baranya megyei Gorombona határában: *Rowozluk* (+1015/+1158/1228/XV.: *Rouzlicu*),

³⁵ A hamisítás idejének meghatározásában is jó iránymutatásul szolgál az első átirat keletkezési időpontja, a hamisítványnak ugyanis még ez előtt kellett keletkeznie (vö. SZENTPÉTERY 1918: 36, KISS G. 2001: 93–94).

³⁶ E helyütt csak a véghangzóval álló adatokat idézem, közülük is csak azokat, amelyek komolyan számba vehetők a korábbi alakok kikövetkeztetéséhez. A többi formához lásd DHA. 1: 73–75. Az elemezett alapítólevélből származó adatot évszám nélkül idézem. Ezeknek a datálása tehát minden esetben: +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.

³⁷ GYÖRFFY GYÖRGYNél korábban *Hamuholm* (Gy. 1: 406), ez alapján a KMHsz.-ban *Hamu-halom* szócikk alatt szerepel a név (1: 121).

7. *Ravaszlyuk* a Baranya megyei Somló határában: *Nouozluk* [ɔ: *Rovozluk*] (+1015/+1158/1228/XV.: *Rouosliku*); 8. *nagyút*³⁸ a Baranya megyei Kövesdi határában: *Nogut* (+1015/+1158/1228/XV.: *Nogw wtw*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Nowgwtw*); 9. *Ó út* a Baranya megyei Belisz határában: *Owvt* (+1015/+1158/1228/XV.: *Ou utu*); 10. *nagyút* a Baranya megyei Hird határában: *Nogvt* (+1015/+1158/1228//XVII.: *Negwtu*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Noguthw*); 11. *Út* a Veszprém megyei Hajmáskér határában: *Vt ad partem Welpryt* (+1015/+1158/1228/XV.: *Vtw* vel *Vthu*).

A feltételezésünket némiképp elbizonytalanítja az a körülmény, hogy az +1015/+1158/1228/XV. évi átirat, amiből a legtöbb véghangzós nevet idéztük, sérült állapotában maradt fenn, s ezért sok kikövetkeztetett adat található benne (DHA. 1: 64, 73–75). A *nagy nyár* kivételével ugyanakkor a fennmaradó 10 név — akkor is, ha ezt nem idéztem a név romlott volta miatt — más átiratból is adathozható feltehetően véghangzóval: például a Baranya megyei Bátató határában, illetve a Veszprém megyei Hajmáskér határában lévő *Út* (+1015/+1158/1228//XVIII.: *Vtku*, +1015/+1058/1228//XVII.: *Otw*, DHA. 1: 73, 75).

Az alapítólevél *Kuchinkereby* [ɔ: -*kereky*] neve kapcsán elképzelhető, hogy a földrajzi köznévi utótagként álló *kerek* lexéma az alapítólevélben sem birtokos személyes (Kökény) *kereke* alakjában (vö. KMHsz. 1: 163), hanem véghangzóval fordul elő, ahogyan más átiratokban is: +1015/+1158//XV.: *Kuchinkereku*, +1015/+1158//XVIII.: *Kuhukeretu* (DHA. 1: 73). A *kereky* lexéma *kerekü* értelmezése esetén szokatlan lehet a véghangzó jelölőjeként az *y* az ebben a szerepben általánosan előforduló *u* jel helyett (KNEZSA 1952: 191, 195). A *Kuchinkereby* szórvány kapcsán több ízben is felmerült a tévesztés lehetősége: egyrészt a *kereby* valószínűleg a *kereky* helyett áll (Gy. 1: 331), az első névrész, a *kökény i-ző* jellege miatt pedig BABA BARBARA számol romlott alakkal *e* név esetében (2020: 69–70). Talán ebbe a sorba tartozhat a véghangzó *y* jellel való jelölése is.

Összefoglalásul kijelenthetjük, hogy a Pécsváradi alapítólevél nyelvtörténeti kronológiai rétegeinek az elhatárolásakor is sikeresen támaszkodhatunk a véghangzók jelenlétére. Az alapítólevél három véghangzós nevének hangalakját a Szent István-kori oklevélből származtathatjuk. Azokról a nevekről pedig, amelyek az alapítólevélben tövégi magánhangzó nélkül, a 13. századi hamis oklevél más átirataiban viszont véghangzóval szerepelnek, kérdőjelesen ugyan, de feltehető, hogy a 13. századi hamis oklevélben még a nevek 11. századi hangalakját mutató, véghangzós formában voltak jelen. Ebben az esetben a véghangzó nélküli modernizáló lejegyzésük a 14. vagy 15. századból származik. Ezek a feltételezések nem a változás lefolyásából adódnak — hiszen ezek alapján már egy véghangzó nélküli név is kiválóan illeszkedhet egy 11. századi szövegbe —, hanem

³⁸ A *nagyút* háromszor fordul elő az alapítólevélben (*Nogwt*, *Nogut*, *Nogvt*, DHA. 1: 73–75), mindhármát földrajzi köznévként tartom.

a 13. századi hamis Pécsváradi oklevél különböző átiratainak a névformáiból következnek.

Az itt említett 14 helymegjelölés mellett az alapítólevélben lehetnek még a 11. században véghangzóval lejegyezett névformák, amelyeket vagy már a 13. századi hamisításkor modernizáltak, vagy csak később, a hamis oklevél átírásakor rögzítettek az átírás korához illeszkedő formában.

2.4. Összegzés

Egy-egy hamis oklevél nyelvtörténeti kronológiai rétegeinek a vizsgálata előtt fel kell tárnunk az irat helynévtörténeti forrásértékét. Az előző fejezetben bemutatott diplomatikai, történettudományi és nyelvi szempontok alapján a Pécsváradi alapítólevél valamennyi helynevét — kisebb megszorításokkal — 11. századnak tarthatjuk. A *Scedluc* és a *Sorlogys*, valamint a tövégi magánhangzóval szereplő nevek elemzése ezen túlmenően pedig azt is egyértelművé tette, hogy nemcsak helynévtörténeti, de nyelvtörténeti szempontból is van 11. századi kronológiai rétege a Pécsváradi oklevélnek.

Már a Bakonybéli alapítólevél kapcsán is utaltam arra (VI.6. alfejezet), hogy bár a hamis oklevelek helynévtörténeti és nyelvtörténeti jellegzetességeit egymástól elkülönítve kell vizsgálnunk, a két típusú forrásérték elemzésének a szempontjai ki is egészíthetik egymást. Az a körülmény, hogy a Pécsváradi oklevél itt elemezett nevei kapcsán korai (11. századi) nyelvtörténeti jellegzetességekre bukkantunk, természetesen a nevek 11. századi helynévtörténeti forrásértékét is megerősíti. Ezek az eredmények ráadásul még biztosabb lábakra állítják azt a vélekedésünket, hogy István korában készülhetett egy hiteles 11. századi alapítólevele a pécsváradi apátságnak, amit a 13. század eleji hamisításkor beledolgoztak a mára többszörös átiratban fennmaradt oklevélbe.

3. A Zalavári oklevelek nyelvtörténeti forrásértéke

1. A Zalavári oklevelek Szent István király középkorban hamisított oklevelei (a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevelek) között névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt a legbizonytalanabbul vonatkoztathatók a 11. századra, ezen oklevelek esetében ugyanis valószínűleg nem számolhatunk Szent István-kori oklevélelőzménnyel. Korai forrásértékű helyneveket csupán az 1019. évi oklevélnek abban a rövid részletében kereshetünk, amely vélhetően az eredeti 11. század végi összeírásból származik (GYÖRFFY 1977: 325): „Et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt: *Tisciam*) cum ecclesia Sancti Adriani, *Rada*, *Strygar*, *Zalawar*, *Chash*, *Borul*, *Cendj*, *Nj-mjgh*, *Besseneu*, *Fyzegh* cum duodecim aratris, et eciam dedimus [...] (et redditus) *Coloniensis* aque et pontis civitatis, et decimam equorum nostrorum in insula, que vocatur *Schepel* in poledris” (DHA. 1: 91); magyarul: „És Szent Adorján

szolgáltatára adtunk birtokokat, tizedeket, (halászhelyeket, melyeknek) a nevei (a következők: *Tiszá-t*) Szent Adorján egyházával, *Rada*, *Strygar*, *Zalawar*, *Chash*, *Borul*, *Cendj*, *Njmygh*, *Besseneu*, *Fyzezh* tizenkét szántófölddel, adtuk továbbá [...] *Kolon* város víz- és hídvámját, és a *Schepel* nevű sziget mezőin lévő lovaink tizedrészét” (a fordítás tölem származik: Sz. M.). Ebből kifolyólag ezúttal inkább módszertani kísérletnek szánva egyetlen névre vonatkozólag mutatom be az 1019. évi hamis oklevél nyelvtörténeti forrásértéket.

2. Az *Esztergár* név kapcsán azt vizsgálom meg, hogy vannak-e olyan nyomok az 1019. évi hamis oklevélben, amelyek alapján nyelvtörténeti szempontból is értékelni tudjuk az oklevél 11. század végi összeírásból származó szövegrészletében feltűnő szórványokat.

A Zalaapátitól délre elhelyezkedő *Esztergár* település neve az *esztergár* 'esztergályos' foglalkozásnévből alakult (HECKENAST 1970: 100). A R. m. *esztergár* lexéma szláv eredetű, vö. szb.-hv. *strùgār*; szln. *strugār*. A magyarba egy közlelebbről meg nem határozható szláv nyelv R. **strugarb* 'esztergályos' szava került át, amiből a szöveleji mássalhangzó-torlódás feloldása után *esztergár* ~ *isztergár* alakult (TESz. *esztergár*).

A településnév említései között a mássalhangzó-torlódást mutató és azt feloldott formákra egyaránt találunk példát: +1019/+1328/1347/1370: *Strygar* (DHA. 1: 91), +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Strigar* (DHA. 1: 91, DF. 248 765), +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Striger* (DHA. 1: 91, DF. 285 220), +1024/+1339/1350: *Strigar* (DHA. 1: 102), 1273: *Vzturgar* (ERDÉLYI 1902: 498), 1335: *Strygar* ~ *Estergar* ~ *Stregar* ~ *Estergarth* (ZalaOkl. 1: 295–307), 1482 (ZalaOkl. 2: 619–620): *Ezthergar*; p. (Cs. 3: 51, itt 1482: *Esthergar*).

Az +1019. évi oklevél *Strygar* kronológiai jellemzőinek meghatározása érdekében annak próbálom utánajárni, hogy időben el lehet-e határolni egymástól a mássalhangzó-torlódást mutató formákat a magánhangzós kezdetűektől. A településre az első hiteles adat a 13. század végéről, 1273-ból származik, ekkor (már) magánhangzós kezdetet (*Vzturgar*) mutat a név.

Az 1335. évi oklevélben (ZalaOkl. 1: 294–307) a somogyi konvent Károly királynak az egy hónappal korábban kelt levelére tesz jelentést a zalavári apátság néhány birtokának határáról. Az *Esztergár* települést említő oklevélrészekben felfedezhetünk egyfajta szabályszerűséget a kétféle hangszerkezetű névforma használata mögött. A *Strygar* névalak a Károly király levelét átiró részben, a *Stregar* pedig a település határleírása előtt fordul elő („*possessiones sue [...] Strygar*” és „*metas vero dictarum possessionum Barand et Stregar vocatarum hoc modo reambulassent*”, ZalaOkl. 1: 295, 297). Az *Estergar* nevet akkor használja az oklevélíró, amikor Károly király levelének átirása után közli, hogy az említett falvak határleírása következik az oklevélben („*possessionum predictarum Estergar*”, ZalaOkl. 1: 296), az *Estergarth* névforma pedig magában a határleírásban tűnik fel („*in via magna qua in villa Estergarth perveniret*”, ZalaOkl. 1: 299).

A hiteles és eredeti formában fennmaradt 1335. évi oklevél az 1341. évi tűzvész előtt készült, abban a korban tehát, amikor még Szent László királynak is meglehetett az az oklevele, amelyből GYÖRFFY GYÖRGY az 1019. évi hamis Zalavári oklevél *Strygar* szórványát származtatja (1977: 325). Elemezve az 1335. évi oklevél említéseit elképzelhetőnek gondolom, hogy az +1019. évi oklevél *Strygar* szórványa nemcsak helynévtörténeti, de nyelvtörténeti szempontból is a 11. századból származik. A somogyi konvent által lejegyzett határleírás alapján az körvonala azódik, hogy a 14. század elején (már) a magánhangzós kezdetű névforma lehetett elterjedve. Erre az 1335. évi oklevélnek a település határleírását rögzítő, *Estergarth* nevet tartalmazó szövegrésze utalhat. Ezt az egységet ugyanis valószínűleg a helyszínre kiküldött személyek jegyzetei alapján írtak le, szemben a király levelét átíró oklevélrészszel, amelyet vélhetően az eredeti okmány(ok) alapján fogalmaztak meg. A *Strygar* forma korai nyelvtörténeti forrásértékét támaszthatja alá az is, hogy az +1019. évi oklevél 16. és 17. századi átírataiban, illetve az 1024. évi hamis oklevélben is *Strigar* ~ *Striger* alakokat találunk, miközben a 13. század végétől a településnek a magánhangzós kezdetű névformája (is) adatolható.

Természetesen az sem zárható ki, hogy a település nevének e két hangalaki változata egymás mellett élt a 14. században — s így az +1019. évi oklevél *Strygar* nevének a nyelvtörténeti forrásértékét továbbra is bizonytalanság övezi —, a mássalhangzó-torlódással kezdődő nevek kapcsán ez ugyanis gyakori jelenség volt (vö. KENYHERCZ 2013: 28, 80).

4. A Bakonybéli oklevél nyelvtörténeti forrásértéke

1. Az alapítólevél 34 helyneve közül 11 vélhetően nem szerepelt az eredeti 11. századi oklevélben, ezek a nevek ugyanis nem fordulnak elő a Bakonybéli összeírás szövegében. A 11 név között is van ugyanakkor olyan, aminek a névtörténeti forrásértéke lehet 11. századi. Ide tartozik az a négy hegynév is, amelyet jelenlegi vizsgálatomhoz kiválasztottam: „Sunt preterea quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur *Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*. In hiis a quocumque homine fuerint fere interfecte, dimidiam partem illarum ministri abbatis accipiant cum cutibus earundem” (DHA. 1: 119). Magyarul: „Ezen kívül a monostorhoz közelebb van négy sziklás hegy, amelyeket közönséges névvel így neveznek: *Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*. Bárki által itt elejtett vadak fele részét és azok bőrét az apát szolgálai kapják” (a fordítás tőlem származik: Sz. M.). Az apátság adományai (például piac-, illetve révvámok) többnyire az alapítólevél első felében, a birtokadományok előtt szerepelnek, az említett négy hegynévvel kapcsolatos adományok azonban követik a birtokadományok felsorolását. A neveknek a Bakonybéli összeírásból való hiányzása, illetve az adomány alapítólevélbeli elhelyezkedése is azt sugallhatja esetleg,

hogy ez az adomány és az ezzel összefüggésben említett négy hegynév nem szerepelt az eredeti hiteles 11. századi oklevélben.

KARÁCSONYI JÁNOS az oklevél hamis voltát részben ennek az adománynak az oklevélbeli megjelenésével magyarázza: véleménye szerint ugyanis István korában a Bakonyban még nem volt értéke a vadnak, ezért meglehetősen szokatlan, hogy első királyunk ilyen adománnyal ajándékozta volna meg az apátságot (1891: 142). SÖRÖS PONGRÁCZ is azt vallja, hogy ezt az adományt az alapítólevélben lévő formában nem kaphatta meg Szent Istvántól az apátság (1903: 28). Az István király korából származó hiteles oklevélben tehát vélhetően nem szerepeltek a ma Veszprém megye területén lévő hegyek nevei, bár KISS LAJOS éppen az itt elemzett nevek kapcsán szól arról, hogy az oklevél a hamissága ellenére is az alapítás korának tényeit tartalmazza (1997: 157). A bakonybéli apátság vadakhoz való jogáról az első hiteles adat csak a 14. századból származik célzás formájában (ERDÉLYI 1903: 416), illetve a 15. századból az első ilyen természetű követelés (i. m. 508–509).

A *Hegyes-kő*, *Fehér-kő*, *Odvas-kő* és *Kertes-kő* névvel jelölt sziklák és neveik a mai napig megvannak. A Hegyes-kő Bakonybél belterületétől dél-délkeletre áll (VeMFN. 4: 104), ugyanabban az irányban kicsit távolabb található a Fehér-kő (VeMFN. 4: 104), az Odvas-kő a Bakonybélről északra található Bakonyszücs település déli részén magasodik (VeMFN. 2: 172), a *Kertes-kő* név pedig eredetileg a ma *Oltár-kő*-nek nevezett sziklacsoporthoz vonatkozott (KISS L. 1997: 157, VeMFN. 4: 103, 129). Az eredeti, alapítólevélbeli nevet ma Pénzesgyőr településtől nyugatra lévő külterület megnevezésére használják: vö. például *Kerteskö*, *Kerteskü-tető*, *Kertesközi híd* stb. (VeMFN. 4: 127–129), a név tehát szintén tovább él, csak a denotatív jelentése változott meg.

A Bakonybéli medencét triász- és jurakori peremhegyek veszik körül, jellegzetes szikla képződményekkel. A Bakonybéli összeírás 11. század végéről származó hiteles tartalmú főszövege határait is leírva említi a Veszprém megyei Koppány települést, illetve név szerint sorolja fel az ide tartozó szolgálonépeket (DHA. 1: 250, 253). A mai Bakonykoppány település a Bakonybéli alapítólevélben is feltűnik, igaz ott határleírás nélkül (DHA. 1: 118). A terület 11. századi leírása, illetve a szolgálonépek megnevezéséből arra következtethetünk, hogy a magyarok már a 11. században jelen lehettek a hegyek környékén. Ezek alapján feltehetjük a 13. századtól (az oklevél hamisításának idejétől) napjainkig adatolható nevek 11. századi létezését. A környék további településeinek névadatai között is szép számmal találunk egyébként *kő* utótagú helyneveket: Ugod (*Forrasztó-kő*, VeMFN. 2: 192), Bakonyszentlászló (*Likas-kő*, VeMFN. 4: 41–42), Dudar (*Szoros-kü*, *Kalapos-kü*, *Magos-kü*, VeMFN. 4: 71), Bakonynána (*Nagy-kü*, VeMFN. 4: 89), Tés (*Izma-kü*, VeMFN. 4: 123).

2. A jelenlegi elemzésem célja a négy hegynév nyelvtörténeti arculatának feltárása. Ennek a vizsgálatnak az eredményei azután szembesíthetők a nem nyelvi oldalról végzett vizsgálatok eredményeivel. Ha ugyanis a nyelvtörténeti analízis is azt mutatja, hogy a nevek nagy valószínűséggel 13. századi formájukban szerepelnek az oklevélben, akkor ez megerősítheti más szakmák kutatóinak az oklevél ezen része kapcsán (más érvek alapján) megfogalmazott feltételezéseit, azt tudniillik, hogy ezek a nevek vélhetően nem szerepelhettek az eredeti 11. századi oklevélben. Mindebből természetesen nem következik az, hogy minden olyan név, amely 13. századi alakjában szerepel az oklevélben, kizárható az eredeti oklevél neveinek köréből, tudjuk ugyanis, hogy az átírás során a nevek névalakjait az átíró oklevél korához igazíthatták. A továbbiakban tehát annak a kérdésnek járunk utána, hogy nyelvtörténeti sajátosságaik alapján az alapítólevél 11. századi vagy a 13–14. századi rétegéhez tartoznak-e a nevek, attól függetlenül, hogy azok 11. századi létezését — a fentiekben mondottaknak megfelelően — is elképzelhetőnek tartjuk.

Mind a négy elemzett név utótagja a *kő* hegyrajzi köznév. A hegyrészt jelölő földrajzi közneveket (pl. *tető*, *lejtő*, *verő*, *tő*, *orr* stb.) tartalmazó helynevek között a *kő* utótagúak a Kárpát-medence középső vonalától északra fordultak elő legnagyobb számban (vö. RESZEGI 2011: 100, 119).

A *kő* szavunk ősi örökség a finnugor korból, alapnyelvi alakját **kiþe* formában rekonstruálhatjuk, melyhez a 'szilárd, éghetetlen ásvány' jelentés társulhatott (TESz., EWUng., UEW., vö. RESZEGI 2011: 98). A *kő* helynévalkotó és helyjelölő szerepével kapcsolatban a *kő* földrajzi köznévi jelentését mind az ómagyar korra, mind napjainkra vonatkozóan a *szikla* ('a hegyet alkotó kőzetnek nagyobb tömege vagy magánosan álló nagyobb darabja', FKNt. 300; 'valamely hegy részét alkotó, rendszerint magasba nyúló, csupasz, alakatlan kőzettömeg, illetve ennek vmely magánosan álló, nagyobb darabja', ÉrtSz.) szóval írják le, azzal azonosítják (vö. RESZEGI 2011: 99). Ezek alapján úgy tűnik, hogy a földrajzi köznév egyik fontos jelentésbeli jegye a kopárság, olyan kiemelkedést jelöl, amelyen szabadon látható a kiemelkedést felépítő kőzet. Azt, hogy a lexéma speciális 'kopár, köves' hegyrész, hegy' jelentése már az ómagyar korban is létezhetett, jól jelzi, hogy a *kő* lexémát utótagként tartalmazó nevek leggyakrabban a latin *lapis* ('kő, minden nagyságra vagy alakra való tekintet nélkül', FINÁLY 1884: 1108) értelmező után szerepelnek az oklevelekben (vö. RESZEGI 2011: 99).

A Bakonybéli alapítólevélben is a *lapis* latin fajtajelölő áll a nevek előtt pluralis nominativusi alakjában (*lapides*), a négy név ugyanis ugyanabban a megnevezőszós szerkezetben szerepel, ennek megfelelően a latin értelmező mindegyik név elé odaértendő („sunt preterea quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur *Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Oduoskw*”). DÉNESI TAMÁS az alapítólevél latin szövegét magyarra átültetve a „monostor ha-

tárköve”-ként fordítja az oklevél „lapides viciniore ad monasterium” részletét (2013: 127). Noha a nyelvterület bizonyos részein (pl. a Hegyközben) a *kő* földrajzi köznév ’kőből készült határjel’ jelentésben is használatos a gyakoribb ’kiemelkedő szikla’ jelentés mellett (FKnT. 209), az alapítólevélben véleményem szerint mégsem ezzel a jelentéssel számolhatunk: a *lapis* latin fajtajelölő ugyanis nem a monostor határkijelölését szolgálja, hanem a *kő* utótagú hegyneveket tartalmazó megnevezőszós szerkezet főtagjaként szerepel a szövegben. A „sunt preterea quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, Oduoskw*. In hiis a quocumque homine fuerint fere interfecte, dimidiam partem illarum ministri abbatis accipiant cum cutibus earundem” szövegrészlet a Hegyes-kő, Kertes-kő, Fehér-kő és Odvas-kő környékén elejtett vadak fele részének, illetve bőrének az apát szolgálai számára történő adományázásáról szól. Az idézett oklevélrészlet első mondata véleményem szerint csupán kijelöli azt a helyet, amelyre a második mondat, vagyis a vadak adományozása vonatkozik. A „sunt [...] quatuor lapides viciniore ad monasterium” részlet a „monostor négy határköve” (vö. DÉNESI 2013: 127) helyett ezért sokkal inkább azt jelentheti, hogy a monostorhoz közelebb („viciniore ad monasterium”) van négy sziklás hegy („sunt [...] quatuor lapides”), amelyeket közönséges névvel így neveznek: *Hygeskw, Kertuskw, Feerkw* és *Oduoskw*. Bárki által itt elejtett vadak fele részét és azok bőrét az apát szolgálai kapják (a fordítás tőlem származik: Sz. M.).

A *kő* utótagú nevek mellett, hogy a kiemelkedés egy részére vonatkoztak, az egész kiemelkedést is jelölhették, és a hegyek egészére vonatkozó nevek analógias hatására a szót később (kopárabb) hegyek megnevezésére kezdték használni (RESZEGI 2011: 99). Bakonybél környékét bemutatva TÖLGYESI JÓZSEF az alapítólevél hegyneveiről mint sziklás ormokkal rendelkező magaslatokról tesz említést (1988: 7), ezek alapján azt valószínűsíthetjük, hogy az oklevél nevei már az idő tájt is (csakúgy, mint ma) a kiemelkedés egészére vonatkoztak.

3. A nevek előtagjait szemügyre véve számos hang- és helyesírás-történeti kérdés kerül ugyan elő, ezek a jelenségek azonban a névalakok kronológiai meghatározását nem segítik, minthogy időhöz kötésük meglehetősen sok problémát vet fel. Elég csupán arra utalnunk, hogy a *fehér* lexéma esetében a hiátusos *feér* és a hiátustöltő mássalhangzót tartalmazó *fehér ~ fejár* formák nyilvánvalóan nem köthetők egyértelműen az oklevél első (11. századi) vagy második (13–14. századi) nyelvi-kronológiai síkjához, mivel a jelenséggel az egész korai ómagyar korban bősséggel találkozunk. A *hegyes* előtag kapcsán pedig már a név olvasatának a meghatározásakor nehézségekbe ütközünk. A *Hygeskw* névforma mögött ugyanis a *hegy* lexéma zártabb *higy* formája ugyanúgy meghúzódhat, mint a nyíltabb *hëgy* alak, az *y* betűnek ugyanis az [i] mellett hosszú ideig [ë] hangértéke is volt (vö. BENKŐ 1980: 90, 93).

4. Az alapítólevélbeli négy hegynév *kő* ~ *kű* utótagja azonban talán kínál némi esélyt arra, hogy a névalakok kronológiai síkhoz kötését elvégezhessük. Erre akkor van lehetőség, ha a *kw* utótagban az [ő/ű] hang jeleként szereplő *w* jól körülhatárolható kronológiai jegyekkel rendelkezik. Ahhoz, hogy e kettős, részben helyesírási (milyen hangértéket tulajdoníthatunk például a *w* jelölés mellett előforduló *eu*, *ew* betűkapcsolatoknak), részben pedig hangtörténeti kérdésben (mikor következett be a *kő* lexémában szereplő *ëü* diftongus monoftongizációja) állást foglaljunk, nagyobb névkorpuszon célszerű megvizsgálnunk az [ő] hanggal kapcsolatos jelölési sajátosságokat: előbb a *kő* lexémára, majd tágabb körre fókuszálva.

GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájának négy kötetéből (Gy.), a Korai magyar helynévszótár 1. kötetéből (KMHsz. 1.), a Magyar oklevélszótár (OkLSz.) megfelelő szócikkéből, RESZEGI KATALIN monográfiájából (2011), valamint KOVÁCS HELGA tanulmányából (2015) nagy mennyiségű olyan helynév gyűjthető össze, amely a *kő* lexémát tartalmazza.³⁹ Elsőként ezeket érdemes közelebbről szemügyre vennünk. Mivel a 13. század első felében keletkezett hamis alapítólevél ma ismert változata a 14. század első feléből (1330) származik, ennek megfelelően a 14. század közepéig gyűjtöttem össze a *kő* lexémát tartalmazó helyneveket. Úgy vélem ugyanakkor, hogy elemzésünk akkor végezhető el megnyugtató módon, ha a fellelhető adatok közül csupán azokat vesszük figyelembe, amelyek eredeti hiteles oklevelekből származnak, illetve olyan átiratokból adatolhatók, amelyek néhány évvel az eredeti oklevél keletkezése után készültek, hiszen ezeknél az adatok adott időhöz kötése nem okoz gondot. Ezeknek a kritériumoknak a következő *kő* lexémát tartalmazó helynevek felelnek meg (időrendi sorrendben megadva őket):

1193: *Seyrkev* (Gy. 2: 236), *Hygiskeu* (Gy. 2: 208, 236), 1212: *Cemarku* (Gy. 4: 679), 1216 [c: 1217]/1230: *Cvcopu* (Gy. 3: 113), 1219: *Lagku* (Gy. 3: 150), 1222: *Lagkv* (Gy. 3: 250), 1226: *Keltkev* (Gy. 3: 464), 1240: *Boglku*, *Cuzepku* (Gy. 2: 499), 1243: *Kukesu* (Gy. 3: 208), 1249: *Nyvrkv* (Gy. 2: 208, 303), 1250: *Kuhyg*, *Kuhig* (Gy. 4: 258), 1252: *Weruskv* (OkLSz. 527), 1253: *Soulumku* (Gy. 1: 426), 1256: *Keuzyg* (OkLSz. 527), 1258: *Zirku* (RESZEGI 2011: 99), 1260: *Keldekeu* (Gy. 3: 465), 1262: *Ykurku* (Gy. 3: 150, 200), 1267/1272: *balwankew* (Gy. 1: 78), 1267: *Keltukeu* (Gy. 3: 465), 1270: *Vruzku* (OkLSz. 527), *Kukezu* (Gy. 3: 208), *Fenkwa* (Gy. 3: 241), 1270/1272: *Mylychkw* (Gy. 1: 40, 82), 1272: *Solumkou* (OkLSz. 572), 1276: *Chewku* (Gy. 1: 437), 1278: *Galus keu* (Gy. 4: 104), 1281: *Egku* (OkLSz. 527), 1282: *Solumku* (OkLSz. 527), *Thorku* (KOVÁCS H. 2015: 90), *Kechkekvrs* (Gy. 4: 688), 1287: *eghettkew*, *fekethekew*, *Hegku* (OkLSz. 527), *Bo-*

³⁹ A nevek forrásaként azt a négy munkát tüntettem fel, ahonnan az adatokat gyűjtöttem: a források eredeti lelőhelyeit lásd az általam használt kötetekben.

corku (KOVÁCS H. 2015: 87), 1289: *Vruslanku* (Gy. 2: 398), 1289/1291: *Keu* (Gy. 1: 330), 1290: *Keykkw* (Gy. 4: 256), 1291: *Jegyku* (Gy. 2: 501), 1292: *Chokaskeu* (Gy. 2: 275), *Chokasku* (Oklsz. 527), 1293: *Kerew* (KMHsz. 1: 164), 1296: *Vöröskeö* (KOVÁCS H. 2015: 90), 1299: *Solumku* (Oklsz. 527), *Choukaku* (Gy. 2: 356), 1300: *Bolduaku* (Gy. 1: 70), 1301: *Bulduakev* (Gy. 1: 70), 1304: *Vruskw* (Oklsz. 527), 1306: *Thorku* (KOVÁCS H. 2015: 90), *Solumkeu* (Gy. 1: 661), *Kuhatar* (Gy. 2: 84), 1309: *Vruzkv* (Oklsz. 527), 1310: *Heulgku* (KOVÁCS H. 2015: 88), 1310/1338: *Kuegetew* (Gy. 1: 662), 1311: *Eluskw*, *Solymkw* (Oklsz. 527), 1313: *Holloukw* (Gy. 4: 251), 1315: *Thorku* (Oklsz. 527), 1315/1323: *Sebusku*, *Machkakw* (Oklsz. 527), 1315/1339: *Chokasku* (Gy. 1: 736, 767), 1316: *Joku* (Gy. 4: 401), 1316 [c:1317]: *Kwzegh* (Gy. 1: 332), 1316/1318: *Kuzegh* (Gy. 1: 332), 1318: *Bezedkeu* (Oklsz. 527), *Homlolokw* (Gy. 3: 242), 1318/1320: *Cecekeu* (Oklsz. 528), 1320: *Joku* (Gy. 4: 401), *Solumkuu* (Gy. 2: 87), 1321: *Keykku* (Gy. 4: 256), *Zaadkeu* (Gy. 2: 185), 1322: *Solyumku* (Gy. 1: 661), 1323: *Solumkw* (Gy. 1: 662), *Kev* (Gy. 1: 180), *Hullokw* (Gy. 4: 251), *Sumusku* (Gy. 4: 293), *Jowkw* (Gy. 4: 401), 1324: *Heulgku* (Oklsz. 528), *Holouku* (Gy. 4: 251), 1324/1343: *Korlathkeu* (Gy. 4: 412), 1325: *Solyumku* (Gy. 1: 662), *Solumkow* (Gy. 1: 662), 1325/1329: *Zaaskw* (Gy. 1: 473), 1326: *Nyrku* (Gy. 4: 208, 303), *Homlokku* (Gy. 3: 42, 105), *Holloukeu* (Gy. 4: 251), *Zederiesku* (Gy. 3: 42, 105), 1327: *Keuzug* (Oklsz. 528), *Saasku* (Gy. 1: 473), *Chokaku* (Gy. 2: 356), *Holloku*, *Huloukw*, *Hulloukw*, *Hullouku* (Gy. 4: 251), *Hollouku* (Gy. 4: 252), *Bogloskv*, *Bogloskw* (Gy. 4: 227), *Werusku* (Gy. 4: 209), *Weresku* (Gy. 4: 289), *Kumal* (Gy. 4: 289), *Lykosku* (Gy. 4: 302), 1328: *likasku*, *Kwzeg* (Oklsz. 528), *Chokaku* (Gy. 2: 356), *Jouku* (Gy. 4: 401), 1329: *Vruzku* (Oklsz. 528), *Kwrew* (Gy. 2: 77, 82), *Kuhidkerus* (Gy. 1: 304), 1330: *Choukakw* (Gy. 2: 357), *Chovkakov* (Gy. 2: 357), *Chokakw* (Gy. 2: 356), *Ku* (Gy. 4: 253), 1331: *Hymuskew* (Oklsz. 528), *Hasathkeu* (Gy. 1: 40, 100), *Bolduaku* (Gy. 1: 70), *Chokakw*, *Choukakw*, *Chokakeu* (Gy. 2: 357), 1332: *Chokakw*, *Chokakeu*, *Chokaku* (Gy. 2: 357), *Kwalia* (Gy. 4: 414), 1332/1333: *Choukakw* (Gy. 2: 357), 1332–1335/PR.: *Solumku* (Gy. 2: 87), 1332/1333/1338: *Chowkakw* (Gy. 2: 357), 1332–1337/PR.: *Chocacu* (Gy. 2: 357), *Kukussu*, *Kukefu* (Gy. 3: 208, 209), 1333: *Lyukaskew* (Gy. 1: 805), 1334–1335/PR.: *Ku*, *Kw* (Gy. 1: 180), 1334/1355: *Keykkw* (Gy. 4: 256), 1335: *Helgkw*, *mescescu* (Oklsz. 528), *Buldwakw* (Gy. 1: 70), *Saaskw* (Gy. 1: 473), 1336: *Mesesku* (Oklsz. 528), 1337: *Choukakw* (Oklsz. 528), 1338: *Cetekw*, *Bezedkw*, *Homlok-kw*, *Zederyeskw* (Oklsz. 528), 1339: *Likasku* (Oklsz. 528), 1340: *Saasku* (KMHsz. 1: 239), *Kwpesth* (Gy. 2: 302), *Kwgath* (Gy. 2: 302), *Sasku* (Gy. 1: 473), 1341: *mereukw* (Oklsz. 528), 1341/1347: *Sumuskw* (Gy. 4: 293), *Aynasku*, *Anyaskew*, *Aynaskew*, *Aynaskw* (Gy. 2: 480), 1342: *Kerew* (KMHsz. 1: 164), *Sasku* (KMHsz. 1: 239), 1342–1343: *Zadkew* (Gy. 2: 185), *Mezkew* (Gy. 2: 185), 1343: *Saskuu* (KMHsz. 1: 239), 1343/1347: *Zorwk* (KOVÁCS H. 2015: 90), 1344:

kyngeskew (Oklsz. 528), *Saaskw* (Gy. 1: 473), *Sasku*, *Saskew*, *Saaskuu* (KMHsz. 1: 239), 1346: *Kuhyrych* (Gy. 1: 318), *Terkeu* (Gy. 3: 497), *Harumturku* (Gy. 3: 497), 1347: *Tharkw* (Oklsz. 528), *Kwherych*, *Kewherych*, *Kwhyrech*, *Kyhyrech*, *Kwhyrich*, *Keherich* (KMHsz. 1: 162), *Saskw* (KMHsz. 1: 239), 1347/1364: *Zorwk* (Oklsz. 528), 1348: *Kuuar* (Oklsz. 528), *Orozlankw* (KOVÁCS H. 2015: 89), 1349: *Helgku* (Oklsz. 528), *Saaskw* (KMHsz. 1: 239).

A kikövetkeztetett alapnyelvi **kiße* alakból szabályos hangváltozással alakult ki a *kõ* ~ *kű* forma. A tövégi magánhangzó eltűnése után a szó végi pozícióba kerülő bilabiális zöngés spiráns vokalizálódott, és az előtte lévő magánhangzóval labiális utótagú diftongust alkotott, amely később nyíltabbá válás és labializáció után monoftongizálódott: **kiße* > *kiß* > *kiü* > *këü* > *köü* > *kõ* ~ *kű* (BÁRCZI 1958a: 91–92, E. ABAFFY 2003: 301). A szóalakban a korai ómagyar korra már lezajlott a vokalizáció (GERSTNER 2018b: 112–113), az alapítólevél vizsgált neveiben lévő *w* betű tehát biztosan nem a bilabiális zöngés spiránst jelöli.⁴⁰

Az összeállított adatállományban a lexéma magánhangzójának jelölésére 14 különböző jelölési módot használtak az adatok lejegyzői: *eu*, *ev*, *ew*, *u*, *v*, *w*, *e*, *ue*, *ou*, *eö*, *uu*, *ow*, *ov*, *y*. E jelek közül a továbbiakban az első hattal foglalkozom behatóbban, a fennmaradó nyolc megoldás ugyanis csupán alkalmilag, egy-egy esetben fordul elő.

A *kõ* lexémát tartalmazó helynevek alapján jól látszik, hogy az elsődlegesen a diftongus jeleként használt *eu* (*ev*) betűkapcsolat a 12. század végétől a 14. századig rendszeresen előfordul a forrásokban. Ebből nagy valószínűséggel arra következtethetünk, hogy ez a jelölésmód nemcsak a diftongusok, de később a monoftongusok jeleként is szerepel (vö. TÓTH V. 2001b: 99, KOROMPAY 2018: 87). A jelenség hátterében a helyesírás konzervativizmusa is meghúzódhat, az tudniillik, hogy az írás a beszédben bekövetkezett változásokat csak némi késéssel követi. BÁRCZI GÉZA szerint a vizsgált szóban szereplő diftongus monoftongizálódása legnagyobbbrészt a 13. században következett be (1958a: 92), annak az eldöntéséhez azonban, hogy az *eu* betűkapcsolat mikor jelöl diftongust és mikor monoftongust, az említettek miatt nincsenek támpontjaink. Nem is szólva arról, hogy a monoftongizáció folyamata az egyes nyelvjárásokban bizonyára nem is azonos időben zajlott le. A helyesírás konzervatív jelölésmódja mellett ebből adódóan az is indokolhatja a betűkapcsolatok használatát, hogy a nyelvterület egyes részein még diftongust ejtettek, amikor máshol már a monoftongusos ejtés volt elterjedve (vö. BENKŐ 1957: 76, E. ABAFFY 2003: 339–340, GERSTNER 2018b: 123).

Az *eu* (*ev*) betűkapcsolat mellett egy másik, az *ew* is feltűnik az oklevelekben. Ez a jelölés azonban később jelentkezik: az első adata csak a 13. század második

⁴⁰ Ehhez vö. KIS TAMÁS 2019.

feléből származik (1267/1272: *balwankew*, Gy. 1: 78). Ha a fent jelzett teljes átlományt nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy az *eu* (*ev*) jelölés (23 adat) gyakoribbnak mutatkozik az *ew*-nél (12 adat). Ugyanez mondható el a diftongusok egyszerűsödése után kialakult hosszú magánhangzókat jelölő *u* (*v*) és *w* betűk viszonyáról is: amíg az *u* (*v*) jelölésre 83 adatot említhetünk, addig a *w* jelölés 52 adattal van jelen a fenti korpuszban.

Az elemzett négy névben szereplő *w* (*kw*) betű az *ew*-hez hasonlóan a 13. század második felében tűnik fel először (1270: *Fenkw*, Gy. 3: 241). A jelölés gyakorisága a 14. század 30-as éveiben (a hamis oklevél átírásának a korában) éri el a tetőfokát. 1330 és 1350 között 72 nevet tartalmaz az adatbázisunk, és ezeknek majdnem felében (33 adat) a *w* jelöli a lexéma magánhangzóját, a teljes névkorpuszban szereplő 52 *w*-s jelölés 63%-a. Az ebből a két évtizedből származó adatokban az *u* (*v*) jelölés visszaszorulni látszik, ugyanis a teljes adatátlományt alapul véve azt állapítottuk meg, hogy az *u* (*v*) jelölés gyakoribb, mint a *w*, a 14. század két évtizedében azonban az *u* (*v*) jelölés jócskán a *w*-s jelölések alatt maradt, összesen 20 adatban fordul elő.

Az itteni vizsgálataink alapján úgy tűnik, hogy az alapítólevélben szereplő *w* az *ew*-vel együtt csak a 13. század második felében jelentkezik az oklevelekben. A *kő* lexéma Bakonybéli alapítólevélben feltűnő írásmódja (*kw*) azt sugallja tehát, hogy ezek az adatok nyelvtörténeti sajátosságait tekintve valószínűleg nem az első (11. század), hanem a 13. és 14. századot felölelő kronológiai rétegek valamelyikéhez tartoznak. Az is felvethető talán, hogy ezek az adatok nem a hamis oklevél korából származnak, hanem vélhetően a hamis oklevelet a 14. században átíró írnok módosította az [ő] (vagy [ű]) hang jelölésmódját, a 13. század első felében ugyanis még nem volt szokás az [ő] hangot *w*-vel jelölni.

5. Vélekedésünk megerősítéséhez adatainkat érdemes további, [ő] hangot tartalmazó nyelvi adatokkal is kiegészíteni. A DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéken épülő hang- és helyesírás-történeti adatbázis kiváló forrásanyagnak bizonyul ebből a szempontból.⁴¹ Ez az adatbázis a korai időszaktól kezdődően 1350-ig tartalmaz adatokat. Az előző analízishez hasonlóan ezúttal is csak azokat a magyar nyelvi adatokat vettem figyelembe, amelyek kronológiai tekintetben megbízható forrásokból adathatók.

Ebben a vizsgálatban a *kő* lexémát tartalmazó helynevek alapján megállapított tendenciák igazolódnak. Az *u* (*v*) jelölés *w*-vel, illetve az *eu* (*ev*) betűkapcsolatok *ew*-vel szembeni gyakorisága például éppúgy szembetűnő, ahogyan azt a *kő* lexémát tartalmazó helynevek esetében láthattuk. Az *eu* (*ev*) jelölés a 12. század közepi (1156: *Kesceu*, Gy. 2: 295) megjelenésétől kezdődően a leggazdagabban

⁴¹ Ez az adatbázis jelenleg több mint 55 ezer rekordban elemzi a korai ómagyar kori helynévi és helyet jelölő köznévi adatait.

adatulható jelölésmód az egész vizsgált korszakban. Az *ew* betűkapcsolat egy 13. század eleji (1224: *Gunew*, Gy. 2: 587) korai adata után a *kő* lexémát tartalmazó helynevek adatbázisához hasonlóan a század második felétől szaporodik fel. A *w* jelölés kapcsán is ugyanazokat a kronológiai jellemzőket állapíthatjuk meg e bővebb állományra támaszkodva is: első adata a 13. század második feléből származik (1265: *Zelw*, Gy. 4: 321). A hang- és helyesírás-történeti adatbázis állománya ugyanakkor a jelölésmódok arányainak fentebb látott megfordulását nem mutatja. A 14. század 30-as éveitől a korszakunk végéig, azaz 1350-ig az *eu* (*ev*) és az *u* (*v*) betűk, illetve betűkapcsolatok az elterjedtebbek csakúgy, mint ahogyan ez az egész korszakban tapasztalható. Ha azonban az *ew* és *w* jeleket a többi jelöléstől elkülönítve vizsgáljuk, akkor egyértelműen szembetűnik a jelölésmódok használatának 14. századi növekedése: az összes *ew* jelölés 49%-a, a *w*-nek pedig 47%-a származik ugyanis az 1330 és 1350 közötti időből.

A két adatállománynak az [ő] hang jelölésére irányuló vizsgálati eredményei noha nem egyeznek meg teljes mértékben egymással, a mostani vizsgálatunk szempontjából mégis egymást megerősítő tényeket hoztak a felszínre. A szűkebb és a tágabb körű vizsgálat is azt mutatja ugyanis, hogy az alapítólevélben feltűnő jelölésmód, az [ő]/[ű] hangnak a *w*-vel való jelölése nem lehet korábbi a 13. századnál, vagyis ezek a névadatok az itt látott formájukban bizonyosan nem származhatnak helyesírás-történeti szempontból az oklevél 11. századi rétegéből.

A Bakonybéli alapítólevél négy hegynevének nyelvtörténeti elemzése — ha a maga korlátozott módján is — megerősíti tehát azt, amit más szakmák kutatói az oklevél ezen része kapcsán feltételeztek, azt tudniillik, hogy ezek a nevek valószínűleg nem szerepeltek az eredeti 11. századi oklevélben. Ha a négy név nyelvtörténeti elemzése során arra az eredményre jutottunk volna, hogy lejegyzésük a 11. század terméke, akkor ez esetleg részben megcáfolhatná az adomány hitelessége ellen szóló véleményeket, másrészt arra is gondolhatnánk, hogy a hamisítás elfedése érdekében lejegyzett archaikus nyelvi adatokkal állunk szemben. Mivel azonban a nevek nyelvi alkatára irányuló elemzés ugyanahhoz az eredményhez vezetett, mint a történettudósok az oklevél hitelességét meghatározni szándékozó kutatásai, nyelvi oldalról is megerősítést nyerhet talán az, hogy e hegyekben elejtett vadak, illetve bőrük adományozása, és ennek megfelelően a hegyek nevei vélhetően nem szerepeltek az eredeti 11. századi oklevélben.

Mindebből természetesen nem következik az, hogy minden olyan nyelvi elemet, amelyek nyelvi alkatukat tekintve az oklevél későbbi kronológiai rétegébe tartoznak, eleve kizárhatnánk a Bakonybéli oklevél 11. századi neveinek köréből, a nevek lejegyzésében megmutatkozó 13–14. századi jellegzetességek ugyanis az oklevelek hamisítása és átírása során is ráakódhattak egy, az eredeti oklevélben már lejegyzett 11. századi névre. Másrészt e nevek kapcsán azt is láttuk, hogy annak ellenére, hogy vélhetően nem szerepeltek a hegynevek a 11. századi okle-

vélben, a névtörténeti forrásértékük még lehet korai. Fontos tehát újfent hangsúlyoznunk, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek esetében a nevek nyelvtörténeti jegyeinek megállapítása nem végezhető el a neveknek mint helynévtörténeti forrásoknak az elemzése nélkül.

5. A Szent István-kori hamis oklevelek helyesírási arculata

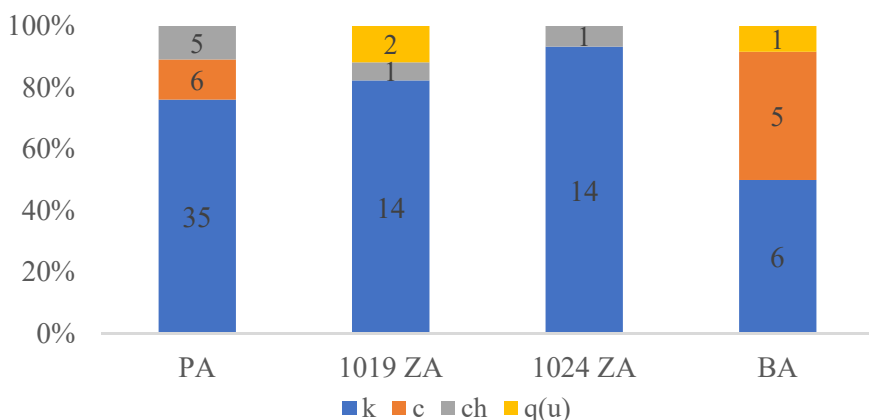
1. A hamis oklevelek szórványainak hang- és helyesírás-történeti értékelése a többszörös rétegzettség miatt meglehetősen bizonytalan. Ez a bizonytalanság egyrészt a keletkezési körülményekből adódik. A hamisítás során forrásként használtak korábban kiállított okleveleket. Az ezekből való másolás során ennek köszönhetően a hamisítványokba archaikus alakok is bekerülhettek. A hamisítás tényének ilyen módon való elfedése is fontos törekvése lehetett a koholt iratot kiállíttatóknak. A fennmaradási körülmények még tovább bonyolítják az oklevelek nyelvi státuszát. A többszörös átírás eredményeként nemcsak azt kell szem előtt tartanunk, hogy a hamisítás kora mellett a mintaként használt oklevelek kora is beszivároghatott a hamisítványokba, hanem az oklevelek lejegyzési módjában az átírás(ok) korának a lenyomata is természetesen jelen lehet.

2. Ebben a fejezetben éppen ezért a Szent István korára visszahamisított oklevelek helyesírását elsősorban nem a kronológiai rétegzettségük feltárásának a szándékával elemzem. Legalábbis nem abban az értelemben, hogy egy-egy név forrásértékének ilyen szempontú meghatározására törekednék. A hangjelölési jellegzetességek vizsgálata során egy egységként tekintek a hamis oklevelekre azt kutatva, hogy meghatározhatók-e olyan tendenciák, amelyek általánosságban jellemzik az okleveleket. Természetesen nem arról van szó, hogy az oklevelek magyar nyelvű elemeit együttesen kezelve kívánom a hiteles oklevél korára vagy a hamisítás korára vonatkoztatni, ez ugyanis módszertani szempontból egyértelműen kifogásolható (vö. SZŐKE 2015: 22). Mivel ez a vizsgálat nem az egyes nevekre fókuszál külön-külön, így legfeljebb csak azt állapíthatjuk meg, hogy az oklevél egésze, a helynevek együttese a hamis oklevél hiteles változatának (ha volt ilyen egyáltalán) a korához (a 11. századhoz) vagy a hamisításához (a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevél esetében a 13., a Zalavári oklevelek esetében pedig a 14. századhoz), esetleg az átiratok korához (a Pécsváradi oklevél: 14–15. század, Bakonybéli és Zalavári oklevelek: 14. század) áll-e közelebb. Amellett, hogy a négy nyelvemlék hangjelölési szokásait megismerjük, a hamis oklevelek általános természetét illetően is fontos információkkal gazdagodhatunk azáltal, ha a négy oklevelet összevetjük egymással. Ugyancsak gyümölcsöző lehet a hamis oklevelek további (hiteles és bizonytalan státuszú) oklevelek helyesírásának tükrében való értékelése (vö. SZŐKE 2024).

Ebben a kérdésben is csak a helynevekre fókuszálok, a vizsgálatba nem vontam be a személyneveket. A személynevek száma egyébként is elhanyagolható a

helynevekéhez képest: csak az oklevéladáshoz kapcsolódó személyek neveire korlátozódik. A Bakonybéli oklevél végén például az ország öt előjáróját említik a nevükkel együtt: +1037: existentibus Vngarie primatibus: *Dominico* archyepiscopo, *Modesto* episcopo, *Vrzyo*, *Chuncio*, *Thomoyno* comitibus (DHA. 1: 119). A latin és latinizált helynévi alakokat (pl. +1015: Esztergom: *Strigoniensis*, Kalocsa: *Colocensis*) ugyancsak kizártam az elemzésemből, véleményem szerint ezeknek ugyanis nincs relevanciája a magyar helyesírás-történet szempontjából. Ahogyan alapvetően a mintakövetés befolyásolta azt, hogy milyen típusú helyeknek írták le latinul vagy latinizálva a nevét (lásd erről a VI.3.2. alfejezetet), a norma a latin névformák lejegyzését is erősen irányíthatta.

3. Nyilvánvalóan azoknak a hangoknak a jelölésével érdemes e helyütt foglalkoznunk, amelyeket jellemzően több betűvel írtak, így (esetleg koronként eltérő) változatos képet mutat a lejegyzésük. Ebből a szempontból kiindulópontnak bizonyulnak a [k], az [sz], a [c] és a [cs] mássalhangzók. Ezek közül itt csak a [k] hanggal foglalkozom, az [sz], a [c] és a [cs] hangok jelölésére ugyanis olyan kevés adatot találunk a vizsgált oklevelekben, hogy a rájuk alkalmazott helyesírási megoldásokat nem tudjuk ezúttal tágabb összefüggésrendszerbe helyezni.

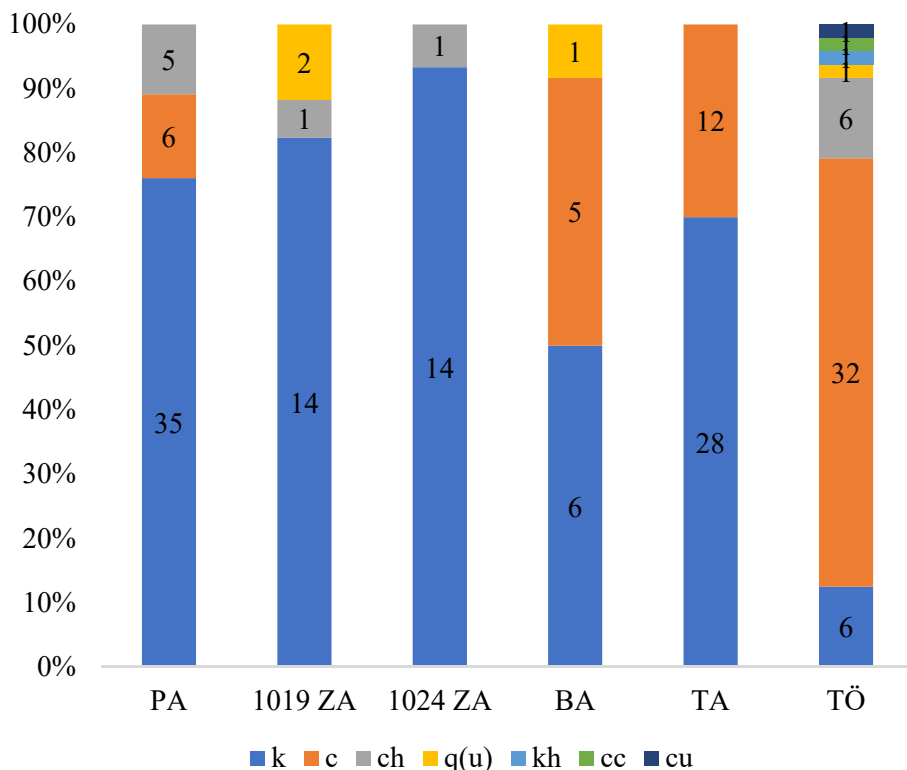

1. ábra: A [k] hang jelei a hamis oklevelekben

A [k] hangnak több jele van mindegyik oklevélben, de nem ugyanazok a betűk töltik be ezt a szerepet: a Pécsváradiban a *k*, a *c* és a *ch* (pl. Ravaszlyuk: *Rowozluk*, Árok: *Aruc*, Dályok: *Daluch*); az 1019. évi Zalaváriban a *k*, a *ch* és a *q(u)* (pl. Kustán: *Kustan*, Páka: *Pacha*, Büki: *Byqui*); az 1024. évi Zalaváriban a *k* és a *ch* (pl. Barnak: *Bornuk*, Páka: *Pacha*); a Bakonybélien pedig a *k*, a *c* és a *q(u)* (pl. Paloznak: *Poloznuk*, Bakony: *Bocon*, Kajár: *Quiar*). A betűk közül a *k* az, amelyik mindegyik oklevélben előfordul, sőt, ez az a jelölésmód, amely a leggyakrabban ebben a szerepkörben: a Pécsváradai oklevélben (PA) 76%-os (35), az 1019. évi Zalavári oklevélben (ZA) 82%-os (14), az 1024. évben 93%-os (14), a Ba-

konybéli oklevélben (BA) pedig 50%-os (6) az előfordulása. Ebben a hangértékben a második leggyakoribb a *c* jel, ez azonban csak a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevélben fordul elő: az előbbiben 6 (13%), az utóbbiban pedig 5 (42%) adatot találunk rá (lásd 1. ábra).

3.1. A következőkben két hiteles és eredetiben fennmaradt 11. és 13. századi oklevél [k] hangjait vizsgáljuk meg azzal a céllal, hogy meghatározzuk a Szent István-kori hamis oklevelek jelölésmódjának kronológiai sajátosságait, vagyis azt, hogy a 11. századi réteghez vagy a hamisítás korához köthetők-e inkább. A Tihanyi alapítólevélben (TA, 1055) a [k] hangot a *k* és a *c* betűk jelölik a helynevekben (pl. Fok: *Fuk*, Kolon: *Culun*), és ugyanúgy a *k* a gyakoribb, mint a vizsgált hamis oklevelekben. A 13. század (a hamisítás kora) jelölésmódjához megnézve a Tihanyi összeírást (TÖ, 1211) ugyanakkor azt találjuk, hogy a többféle jel (*c*, *k*, *kh*, *ch*, *cc*, *qu*, *cu*) között a *c* emelkedik ki a gyakoriságával (32 adat, 67%, pl. Szakadat: *Zacadat*, Fok: *Foc*, Árok-szeg: *Aroczeg*). A *k* és a *ch* jel aránya megegyezik az oklevélben (6-6 adat, 12,5%), a többire 1-1 példát találunk csak (lásd 2. ábra).

2. ábra: A [k] hang jelei a hamis oklevelekben (a TA-val és a TÖ-vel kiegészítve)

Ebből azonban nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a [k] hang jelölés-módját illetően a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevelek — amelyekben a [k] jeleként a *k* és a *c* egyaránt feltűnik — a 11. századi szokásokhoz állnak közelebb. Márcsak azért sem, mert a 13. században, amikor a hamisítványokat lejegyezték, ugyanúgy a *k* jel hangsúlyos szerepét feltételezhetjük, mint a hiteles Szent István-kori oklevelek évszázadában. Úgy tűnik, hogy a *c* betűk arányának 12. századtól megfigyelhető fokozatos növekedése a 13. század közepéig tart, ekkor adja át a helyét újra a *k* jelölésnek (KNEZSA 1952: 20). A Tihanyi összeírásban ennek a jelenségnek a nyomát láthatjuk. Ez az oklevél a *c* jelek túlnyomó többségét tekintve az 1193. évi Székesfehérvári keresztesek javainak megerősítő oklevelével és a szintén 12. század végi Halotti beszéddel (1170 k./1192–1195 k.) mutat rokon sajátosságokat (vö. TÓTH V. 2021: 18).

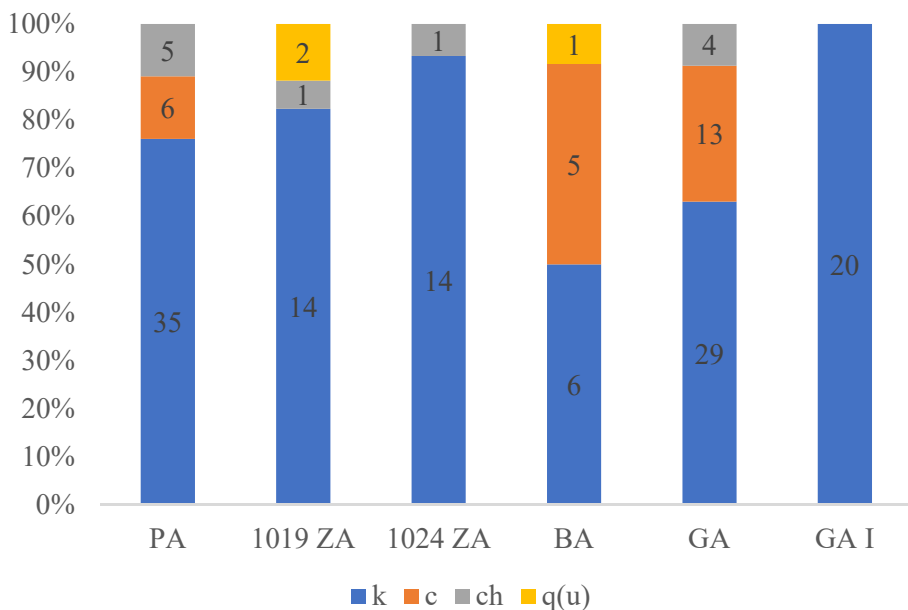
A *k* betű a 14. század végére válhatott a [k] hang kizárólagos jelévé (KNEZSA 1952: 36). Ez az időszak éppen a hamis Pécsváradi és a Bakonybéli oklevél átírásának a korára, valamint a két Zalavári oklevél keletkezésének és átírásának korára esik. Részben talán erre vezethető vissza az, hogy a Zalavári oklevelekben nagyobb arányban fordul elő a *k* betű (82% és 93%), szemben a 13. században íródott hamis Pécsváradi és Bakonybéli oklevél 76% és 50%-os arányával.

A *k* jel hangsúlyosabb használata mellett abban is különböznek a Zalavári oklevelek a másik két oklevélről, hogy ezekben egyáltalán nem fordul elő a *c* ebben a szerepkörben. Véleményem szerint ez nem lehet független attól, hogy a Zalavári oklevelek mögött vélhetően nem volt 11. század eleji hiteles oklevél-előzmény. A zalavári apátság javairól a 11. század végén készülhetett ugyan egy birtokösszeírás, ahogyan ez szokás volt a korban, de ennek a hatása is csak az 1019. évi oklevél egy rövid részletére vonatkoztatható (lásd ehhez a VI.5. alfejezetet). Megfordítva viszont talán az is következhet ebből, hogy a *c*-vel való jelölések valamelyest ugyanakkor a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevelek hiteles változatának az egykori létezését támogatják.

3.2. Érdemesnek látom ezen a ponton a Garamszentbenedeki alapítólevél (1075/+1124/+1217) példáját is előhozni. Ez az oklevél a hamis oklevelek speciális típusához, az úgynevezett interpolált oklevelekhez tartozik. Az 1075. évi eredeti és hiteles Garamszentbenedeki alapítólevelet több lépcsőben interpolálták a 13. század folyamán, a dátumban szereplő hamis átiratokat (+1124 és +1217) csak az 1270-es évek környékén történt kiegészítés után jegyezték le. A Garamszentbenedeki oklevélnek is van tehát egy 11. századi és az interpolálás (hamisítás) miatt egy 13. századi rétege, hasonlóan a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevélhez. GYÖRFFY GYÖRGY a kritikai kiadásában jelöli ugyan, hogy mely oklevélrészek kerülhettek be utólag a 11. század végi oklevélbe (DHA. 1: 213–218), amiatt ugyanakkor, hogy a hiteles és a hamis részek az oklevél átírása révén váltak egy oklevéllé, nyelvtörténeti tekintetben a hiteles oklevélrészek helyesírási

arculata is bizonytalan. Ezeket az oklevélrészeket sem ismerjük ugyanis eredeti formájukban.

Az oklevél egészét tekintve a [k] hang jelölésében hasonlóságot figyelhetünk meg az interpolált Garamszentbenedeki alapítólevél (GA) és a hamis Pécsváradi alapítólevél között. Mindkét oklevélben ugyanaz a három betű (a *k*, a *c* és a *ch*) jelöli a [k] hangot, és az eloszlásuk is közel azonos mintázatot mutat. Továbbá a szintén a 13. század első felében hamisított Bakonybéli alapítólevéllel is szorosabb a Garamszentbenedeki oklevél kapcsolata, mint a 14. században hamisított Zalavári oklevelekkel (lásd 3. ábra). A Garamszentbenedeki oklevélnek csupán az utólagosan hozzátoldott részeire koncentrálna (vö. GA I) azonban azt látjuk, hogy a [k] hangnak a *k* betű a kizárólagos jegye. Az ide tartozó húsz adatban velárisok és palatálisok előtt egyaránt előfordul a *k* (Kovácsi: *Kouachi*, Kerek-tó: *Kerektou*, Kakat: *Kokot* stb.). Az a tendencia tehát, hogy a palatálisok előtt a *c* kevésbé jelentkezik (KNIEZSA 1952: 32), ezúttal önmagában nem befolyásolhatta az interpolált részek jelölésének egyöntetűségét.⁴² Ebben a tekintetben pedig a 11. századi eleji oklevélelőzménnyel nem rendelkező és 14. században hamisított Zalavári oklevelekkel állítható párhuzamba a Garamszentbenedeki alapítólevél megoldása.

3. ábra: A [k] hang jelei a hamis oklevelekben (a GA-val kiegészítve)

⁴² A [c] és a [cs] hangok kapcsán szintén azt tapasztaljuk, hogy az oklevélbe utólag bekerült helynevek írásmódja alapvetően 13. századi állapotokat tükröz (vö. SZÓKE 2015: 79–80).

3.3. Kontrollvizsgálatként a korábban is felhasznált hang- és helyesírás-történeti adatbázis biztosan az 1300 és 1350 közötti évekre vonatkoztatható rekordjai közül válogattam le a [k] hangot tartalmazókat. Ez a vizsgálat alátámasztja a *k* jelölés 14. századi elterjedésével kapcsolatban eddig tapasztaltakat, valamint KNEZSA ISTVÁN jóval csekélyebb adatállományra épülő megfigyelését (1952: 36). A mintegy 3500 előfordulás között pusztán 252 olyan adat van ugyanis, amelyek nem *k* betűvel jelölik ezt a hangot (hanem *c*, *qu*, *ch*, *ck*, *kh* jelekkel). Ez alig több mint az előfordulások 7%-a.

Ezzel kapcsolatban két dolgot még érdemes megemlítenünk. A nem *k*-val való jelölések egy jelentős része a vizsgált időszak első feléhez tartozik, a *k* kizárólagos használatát KNEZSA ISTVÁN is csak a 14. század végére datálta (1952: 36). Másrészt pedig Kassa *Cassa*, Kolozsvár és Kolozsmonostor nevek előtagjának *Clus*, Komárom helynévnek pedig *Camaron*, *Comarun* stb. formában való lejegyzése kapcsán esetleg az is felvethető, hogy — jelentős települések lévén — a korábban kialakult szokások is befolyásolhatták a *c* betűs lejegyzést. Ennek a három helynek a *c*-s írásmódú alakjai 27%-át teszik ki a nem *k*-s jelöléseknek. A 252 elemet tartalmazó adatállományban ezeken túl is lehetnek még természetesen olyanok, amelyeknek a lejegyzése az oklevél írásához forrásként felhasznált korábbi oklevelek írásmódjához igazodott. Az oklevélírásnak ez a szokása (az oklevelek egymásra hatása) véleményem szerint erősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy sokáig nem alakult ki egységes helyesírás, vagy legalábbis ez nem tükröződött a nyelvelmékekben.

3.4. A [k] hang jeleként a *k* és a *c* betűk mellett a *q(u)* és a *ch* tűnik még fel a vizsgált hamis oklevelekben. Ezekre is érdemes röviden kitérnünk. Egyedül az 1019. évi Zalavári oklevélben szerepel mindkét jelölésmód, a Pécsváradiban és az 1024. évi Zalaváriban csak a *ch*, a Bakonybélben pedig a *q(u)* (lásd 1. ábra). Ezeknek a jelöléseknek egyértelmű korjelölő értékük van. A Bakonybéli összeírás 1086. évi részében jelennek meg elsőként ezek a betűk a [k] hangot jelölve: a *q(u)* rögtön hat helynévi szórványban is (1086: Kájár: *Quiar*, Komló-aszó: *Qumlouozou* stb.), a *ch* pedig kettőben (telek: *theluch*, Homok-árok: *humuch aruk*). Az említett adatbázis alapján ugyanakkor úgy tűnik (vö. PELCZÉDER 2022: 186–187), hogy ezek a jelölésmódok a 11. századnál később váltak jellemzővé, bár megjelenésük később is csak szórványosnak mondható (KOROMPAY 2003: 284).

4. Többször hangsúlyoztuk már, hogy a hamis oklevelek szórványainak a forrásértékét a helyesírásuk felől közelítve csak kivételes esetekben tudjuk értékelni, de ez a mostani vizsgálat talán azt is megmutatta, hogy az viszont hasznos lehet, ha az oklevelekről próbálunk általános képet alkotni úgy, hogy nem az egyes helynevekre, hanem a helynevek egészére koncentrálunk. Az ilyen célú elemzéseknek több fontos hozadéka is lehet. Egy-egy bizonytalan kronológiai státuszú

oklevél helyesírásának a feltérképezése támpontot, segítséget nyújthat további, hasonló státuszú oklevelek jobb megértéséhez. A négy hamis oklevél összevetése jól felszínre hozta azt az oklevelek közti jelentős különbséget is, amelyet más vizsgálatok is sejtettek már, tudniillik, hogy a Zalavári oklevelek helynevei a legkevésbé vonatkoztathatók a 11. századra.

Egy új helyesírás-történeti összefoglalásban a hiteles státuszú oklevelek mellett egy bizonyos szintig talán helyük van a bizonytalan státuszú (a hamis és az átiratban fennmaradt) okleveleknek is. Azt hogy ez milyen módon és feltételekkel lehetséges, jelenleg még nem tudjuk pontosan megmondani. TÓTH VALÉRIA az átiratban fennmaradt oklevelek ilyen szempontú értékelése kapcsán például azt fogalmazta meg, hogy az átiratkészítés két módszerének (a hű másolás vagy a módosítás, korszerűsítés) „eredményei nagyobb anyagmennyiségen bizonyos mértékig kiegyenlítődve mutatkoznak meg, és a fő tendenciák ezáltal tágabb időintervallumot tekintve megragadhatók lesznek” (2021: 23).

A bizonytalan státuszú oklevelek a legfontosabb kronológiai rétegeik alapján csoportosítva vizsgálhatók helyesírás-történeti szempontból a legeredményesebben. Azt értem ezen, hogy például a 11. századi előzménnyel rendelkező, 13. században hamisított okleveleket fontos lenne együtt feltárni. A fennmaradási körülményeik miatt ezeknek a hamis okleveleknek ezen a két kronológiai rétegen túl (11. és 13. század) lehetnek eltérő kronológiai rétegeik is. És az is igaz — ahogyan erre már utaltam is —, hogy egy-egy átirás során is rakódhattak újabb rétegek a szövegekre, de egy hiteles oklevél előzménnyel rendelkező hamis oklevél esetében az átirás(ok) hatása csekélyebb lehet annál, mint ami a hamisításkor érhetette az oklevelet. Ilyen megfontolások alapján az előzménynek számító hiteles oklevél évszázadára és a hamis oklevél lejegyzésének az idejére vonatkozó kronológiai rétegeket tarthatjuk az oklevelek fő kronológiai rétegeinek, és egy helyesírás-történeti vizsgálathoz talán ezek alapján célszerű ezeket az okleveleket feltárnunk. Fentebb láttuk például a Garamszentbenedeki és a Pécsváradi alapítólevélnek a [k] hang jelölésében megmutatkozó hasonlóságát (és a többi oklevélétől való eltérését), ami talán arra vezethető vissza, hogy mindkettőnek van 11. és 13. századi kronológiai rétege.

VIII. Az alapítólevelekben szereplő helynevek történeti-etimológiai szótára

1. Tájékoztató a szótár használatához

1.1. A szótár tartalma

A szótár szócikkos formában, betűrendben dolgozza fel a Pécsváradi, a két Zala-vári és a Bakonybéli alapítólevélnek minden helynévi adatát, az oklevelek szerinti elrendezésben, külön szótári egységekben. Minthogy a célom az volt, hogy az alapítólevelekben szereplő helynevek teljes korai ómagyar kori dokumentált történetét bemutassam, az egyes szócikkekben az alapítóleveleken túl egyéb források adatait is feltüntettem. Ahol azt a forráskiadványok lehetővé tették, ott GYÖRFFY GYÖRGYnek Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkája alapján közöltem a helynevek adatsorát, azokra a megyékre vonatkozóan pedig, amelyeknél ez nem volt lehetséges (pl. Tolna, Veszprém vagy Zala), egyéb forrásfeltáró munkákat igyekeztem felhasználni. Így például CSÁNKI DEZSŐ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Cs.) vagy a Zala vármegye története (ZalaOkl.) című munka köteteinek adatai is helyet kaptak a történeti-etimológiai szótárban.

A szótárba azokat a helyneveket is fölvettem, amelyek latin nyelven kerültek bele az alapítólevél szövegébe, és későbből sem adatolható magyar nyelvű változatuk. Ezek mögött az előfordulások mögött ugyanis a korabeli beszélt nyelvi névhasználatban magyar nevek is meghúzódhattak, csak a korszak oklevélírási gyakorlatához, normájához igazodva latin megfelelőjüket vagy latinra fordított változatukat szerepeltette a megszövegező a latin anyaszövegben.

1.2. A szótár felépítése

1.2.1. A szócikkek felépítése

A szócikkek kialakítása jelentéstani szempontok alapján történt: azonos címszó alá kerültek az azonos jelentésű (azonos denotátumra vonatkozó) helynévi adatok. Ennek alapján egy szócikkbe, de külön alcímszó alá rendeződtek az azonos jelentésű, ám eltérő szerkezetű helynevek, akkor is, ha azok csupán egy morfémányi vagy lexémányi eltérést mutatnak: **Babarc ~ Babarci ?**, **Páh ~ Nagypáh ~ Hoszszúpáh**. A főcímszót ilyen esetekben az időben korábbi megjelenésű névformában határoztam meg. Homonímia esetén szintén azonos szócikkbe, de külön sorszámozott jelentés alá soroltam a névadatokat (pl. **Ravaszlyuk 1., 2., 3.**).

A címszó után a jelentés meghatározása, vagyis a név jelöltjének, denotátumának a leírása, lokalizálása áll. Ezt követi az adatközlő rész, melyben az adatok betűhíven az oklevél pontos keltezésével szerepelnek, majd utánuk a források megjelölése olvasható. Az egyes adatok időrendben követik egymást. A szócikkeket a nevek etimológiai magyarázata, nyelvi elemzése zárja.

1.2.2. A címszók

A címszók alakja

A címszók (és alcímszók) megválasztásában a mai magyar nyelvállapot játszott meghatározó szerepet, amennyiben a helynév a középkortól folyamatosan él, és nem ment át jelentős hangtani és alaktani változásokon. Ma már nem létező helynevek esetében pedig általános nyelvfejlődési tendenciákra támaszkodtam a címszók meghatározásakor. Azokat az alakokat, amelyeknek az olvasatát, illetve címszóalakját nem tudtam megállapítani, kerek zárójelben, betűhív formában emeltem címszóvá: **(Burzý), (Schot)**.

A latin nevek címszavazása

Az alapítólevelek helynevei között találkozunk latin nyelvű formákkal is: ezek vagy latin megfelelők, illetve fordítások, vagy latinosított végződéssel ellátott alakok. Ha egy helynek az elemzett korból (vagy későbből) adatolható a magyar nyelvű neve is, akkor az ennek megfelelő címszó alatt tüntetem fel az adatokat: **Esztergom, Duna**. Abban az esetben azonban, ha a forrásokból az adott névnek csak a latin alakját ismerjük, szögletes zárójelben közlöm a magyar nyelvű címszót: **[Fehér-tó]**. Ha a névnek csak egy része van lefordítva, a megfelelő névrész kerül szögletes zárójelbe: **[Apát]-széna ~ szénája**.

Ha a korból vulgáris és latin nyelvű előfordulások egyaránt adatolhatók, akkor | jellel elválasztva **Lat.** rövidítés után közlöm a megfelelő formákat. Amennyiben a forrásban csak a név latin változata fordul elő, a jelentés megadása után | jel nélküli **Lat.** rövidítés utal az idegen nyelvi formákra. Ha pedig az alapítólevélben szereplő adatokhoz képest későbbi források sem említenek magyar nyelvű változatokat, akkor a || jel után áll a **Lat.** rövidítés.

Bizonytalan címszók

Az alapítólevelek helynevei között vannak olyanok, amelyeket egyéb forrásokból nem ismerünk, és etimológiai szempontból sem áttetszőek, azaz nem azonosíthatók bennük közsói elemek. Általában ezekben az esetekben okozza a legtöbb nehézséget a címszók megválasztása. Ilyenkor kérdőjel vagy címszóvariáns utal a bizonytalanságra. A kérdőjel állhat nevek után: **Belisz ?**, illetve névrészek után is: **Büke ? tölgyfa**, jelezve az értelmezési, olvasati problémákat. Variánsok feltetelezésekor egyrészt ~ jel szerepel a változatok között: **Magyarad ~ Magyaród**, másrészt pedig (többnyire kétjegyű betűkkel jelölt mássalhangzók esetében) zárójel utal a variánsok lehetőségére: **Ková(c)s**.

Alcímszók

Alcímszók szerepelnek azokban a szócikkekben, amelyek esetében azonos jelentésű, de eltérő alaki szerkezetű neveket vonok egy szócikkbe: **Marton ~ Martonfalva**.

1.2.3. A jelentés

A jelentés megadása a helynevek denotátumának leírását jelenti. A leírás csupán annyi információt közöl, amennyi elégséges a helyek azonosításához. A helyfajták és a megye megjelölése mellett a helyek lokalizációját többnyire égtájakhoz, illetve megyebeli jelentősebb településekhez vagy folyókhoz viszonyítva adom meg.

1.2.4. Az adatközlő rész

Az adatközlő rész alapvetően a Korai magyar helynévszótár gyakorlatához igazodik. A névadat keletkezési éve után a név betűhív alakja áll. Ha a forrásokban latin nyelvű értelmezés is található, ez is szerepel a névforma után rövidítve. Az adatközlő részben az előfordulási hely megjelölése (DHA. 1., Gy., Cs. stb.), illetve a || jel különíti el az alapítólevélbeli előfordulásokat az egyéb forrásokban fellelhető adatoktól. Ez utóbbi részt ugyancsak a forrásadatok pontos megadása zárja le.

Az évszám

Az adatokat tartalmazó oklevelek keletkezési idejének meghatározásában GYÖRFFY datálását, illetve jelöléseit használom. A másolatban fennmaradt, átírt okleveleket / jellel jelzem. Amennyiben a többszörös átírás nincs részletezve a // jel utal erre. Az oklevél tartalmi átírását a > jel, a hamis okleveleket a + jel mutatja. Az oklevél adatának címszóhoz kötésében lévő bizonytalanságra az évszám előtt álló * utal. Szögletes zárójelben [] áll az oklevél keletkezésének megállapítható ideje. Az időpont után álló k. rövidítés a körülbeli időmeghatározást jelzi. Amennyiben csupán a keltezés évszázada határozható meg, ezt római számmal jelölöm. A pápai udvarhoz köthető források évszáma után P., illetve PR. jelölés szerepel. Bonyolult datálású, többszörös átíratban fennmaradt oklevelek keletkezési idejét legfeljebb három évszám feltüntetésével adom meg, ez alól csak az elemzett alapítólevelek datálása kivétel.

A nyelvi adatok

A nyelvi adatok betűhív formában következnek egymás után. Az alapítólevelek helyneveit szövegkörnyezettel együtt, az oklevélben való előfordulás rendjében közlöm, a kihagyott részeket pontozással [...] jelölöm.

Az adatközlés második részében az azonos írásmódú alakok előtt szerepelnek az oklevelek évszámai, amelyekben előfordul az adott változat. Az egyes változatok a megjelenés időrendjében követik egymást. Az egy oklevélben belül előforduló írásváltozatokat ebben a részben a ~ jellel választottam el egymástól.

A romlott alakokra a [ɔ:] jellel hívtam fel a figyelmet, amely után a javasolt helyes alak szerepel.

A vélhetően *-i* melléknévképzővel álló adatok az adatközlő rész végén, a többi adattól |~i jelzéssel elkülönítve következnek.

Források

Az adatközlő rész legvégén közlöm a forrást, ahonnan az adatok származnak. Az általam használt munkákban (pl. Gy.) olvasható forrásmegjelöléseket nem tüntettem fel. A lapszámok — mivel egy-egy adat több helyen is előfordulhat az adott forrásmunkában — nem minden esetben állnak megfelelésben az évszámokkal, a lapszámokat ezért emelkedő sorrendben adtam meg. Amennyiben a szócikk végén szereplő forráshoz képest többletadatokat is közöltem, az évszám után zárójelben jeleztem az adat forrását. Az alapítólevelekből származó helynevek esetében az esetleges egyéb forrásmegjelölések mellett mindig utalok a *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA. 1.) azon lapszámára, ahol a névadat megtalálható az alapítólevélben.

1.2.5. A nevek elemzése

Az adatközlést követő elemző rész alapvetően két fő egységre tagolódik. Az első egységben a helynevek eredeztetési lehetőségeit, etimológiáját (vagy etimológiáit) adom meg. Az etimológiák alapjául rendszerint KISS LAJOS alpmunkája, a Földrajzi nevek etimológiai szótára szolgált. Az itt talált magyarázatot azonban a névadatok, illetve a további szakirodalom eredményeinek a fényében igyekeztem felülvizsgálni. Az elemzés második részében az adatok hang- és helyesírás-történeti, illetve filológiai jellemzőivel foglalkozom.

1.2.6. Utalások a szócikkekben

Az adatok összefüggéseire utalásokkal hívom fel a figyelmet. A címszót, amelyre utalok, **bold** betűtípussal szedem. Előfordul, hogy egy másik oklevél címszavára hivatkozom, ilyenkor a címszó után szerepel az oklevél neve is: pl. **Balaton** az 1024. évi Zalavári oklevélben. Az ismétlések elkerülése végett néhány szócikkben csak az adott oklevél és a hozzá tartozó adatok szerepelnek, a szócikk többi részét pedig egy másik oklevél szótárában találjuk meg. A Pécsváradi oklevél szótárában a **Madocsa** címszó és az adatok után például ez az utalás olvasható: A szócikket lásd az 1037. évi Bakonybéli oklevélben.

1.3. A szótárban használt rövidítések

1.3.1. Latin nyelvű értelmezések

al. nom.	alio nomine	más néven
aqua	aqua	víz, tó, folyó
C.	comitatus	vármegye
castr.	castrum	vár

civ.	civitas	város
de	de	praepositio (-i)
fl.	fluvius	folyam, folyó, patak
lac.	lacus	tó, halastó
loc.	locus	hely
opp.	oppidum	város
p.	possessio	birtok
pisc.	piscina	halastó, halászó hely
port.	portus	rév, kikötő
pr.	praedium	prédium, birtok
stag.	stagnum	mocsár, állóvíz, tó
t.	terra	föld
v.	villa	falu
vall.	vallis	völgy
via	via	(ország)út
vulg.	vulgariter	közönséges nyelven

1.3.2. Magyar nyelvű értelmezések

bask.	baskír
blg.	bolgár
cser. KH.	kozmogymjanszki (hegyi) cseremisiz
csn.	családnév
csuv.	csuvas
D	dél
DDK	dél-délkelet
DK	délkelet
DDNy	dél-délnyugat
DNy	délnyugat
e.	előtt
É	észak
ÉÉK	észak-északkelet
ÉK	északkelet
ÉNy	északnyugat
fn.	főnév
gör.	görög
hn.	helynév
ie.	indoeurópai
K	kelet
k.	körül
kn.	köznév
l.	lásd!

lat.	latin
le.	lengyel
m.	magyar
mac.	macedón
mn.	melléknév
N.	népnyelvi, nyelvjárási
ném.	német
nn.	nemzetségnév
nog.	nogaj
Ny	nyugat
or.	orosz
osz. K.	az oszét keleti nyelvjárása
összl.	összláv
R.	régi nyelvi, nyelvméltékbeli
sz.	század
szb.-hv.	szerb-horvát
szl.	szláv
szlk.	szlovák
szln.	szlovén
szn.	személynév
tat.	tatár
u.	után
ua.	ugyanaz
vm.	vármegye
vog.	vogul
vog. T.	tavdai vogul
vö.	vesd össze!
zürj. V.	vicsegdai zürjén

1.3.3. Egyéb jelölések

o:	romlott alak javítása
~	alakváltozatok jelölése
+	<i>évszám előtt</i> hamis oklevél
*	<i>adat előtt</i> kikövetkeztetett név/névalak
	<i>évszám előtt</i> az oklevél adatának a címszóhoz kötése
	bizonytalan
/	<i>évszámok között</i> a jel után közölt évből való átiratban
	fennmaradt oklevél
//	<i>évszámok között</i> többszörös átiratban fennmaradt oklevél
>	<i>évszámok között</i> tartalmi átirással keletkezett oklevél

[]	<i>évszámmal</i> év nélküli oklevél keletkezésének megállapítható ideje <i>címszóban</i> csak latin formában adatolható, kikövetkeztetett magyar névalak <i>adatközlésben</i> az értelmezést segítő kiegészítések
()	<i>címszóban</i> címszóvá emelt kikövetkeztethetetlen, betűhív alak <i>adatközlésben</i> kiegészítés más másolatokból
?	<i>címszóban</i> bizonytalanul rekonstruálható alak
coni.	kikövetkeztetett alak
[...]	kimaradt részek

2. A Pécsváradi alapítólevél helyneveinek történeti–etimológiai szótára

Ág(y) feje 'Baranya vm.-ben Kövesdi határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimanona [villa] Kuestý, que [...] terminatur [helyesen: terminantur] [...] ab oriente [helyesen: occidente] Verum et Voduez et *Agifei* usque ad Nogut, +1015/+1158/1228/XV.: *Agefey* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Agifei* ~ *Agarey*, +1015/+1158/1228//XVIII.: sive *Agesey* (DHA. 1: 74).

Az *ág* 'folyóvízből kiszakadó és abba visszatérő elágazás, patak, forrás' vízrajzi köznév (TESz., EWUng., FKnT. *ág*) vagy a belőle alakult víznév és a *fő* ~ *fej* 'kezdet, forrás' földrajzi köznév (TESz., EWUng. *fej*², FKnT. *fő*) birtokos személyjeles *feje* alakjának összetétele. A *fő* utótagú helynevek legtöbbször egy patak forrását jelölik meg. Az *ág* földrajzi köznévnek a forrásokban és a mai nyelvjárásokban sem adatolható *ágy* változata, ennek ellenére itt vélhetően [ágy] hangzása lehet.

Elképzelhető, hogy ez a név ugyanazt a denotátumot nevezi meg, mint a Belisz határában említett **Hidága ? feje**. Kövesdi és Belisz települések vélhetően egymás közelében fekhettek, egymás után említi őket ugyanis az alapítólevél.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Agarey*, *Agesey* adatai hibás alakok lehetnek.

Almás 'Veszprém vm.-ben Hajmáskér határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quadragesima [villa] Hagmasker [...] ab occidente terminatur cum *Almas* per Aruk (DHA. 1: 75).

Az *alma* növénynévből (vö. TESz., EWUng. *alma*) alakult -s képzővel. Az *Almas* szórvány a település nyugati határszakaszaként egy árokkal (cum *Almas* per *Aruk*) együtt szerepel, ezért víznévi megnevezésnek gondolhatjuk, és egy (vad)almafákkal benőtt helyen eredő, ilyen fákkal szegélyezett vízfolyásra utalhat.

[Apát]-széna ~ szénája 'Baranya vm.-ben Kövesdi határában említett hely' **Lat.** +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimanona [villa] Kuestý, que ab oriente terminatur [helyesen: terminantur] *Scena abbatis*, +1015/+1158/1228/XV.: *Zena abbatis* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Zeppa abbatis*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Zeva abbatis* (DHA. 1: 74).

A Kövesdi határleírásában feltűnő *Scena abbatis* latinos szórendet mutató, részben lefordított birtokos jelzős szerkezet mögött *Apát szénája* vagy *Apát-széna* magyar helynevet sejtethünk. Határpontként állva 'az apát kaszálója, rétje' szemantikai tartalmú lehet. A *széna* 'rét, kaszáló' jelentése metonimikus jelentésátvitellel alakulhatott ki. Ezt a jelentést nem tüntetik ugyan fel etimológiai szótáraink (TESz., EWUng. *széna*), de számos olyan helynévi előfordulást ismerünk, ahol a latin *fenetum* 'kaszáló' vagy *pratium* 'rét' (FINÁLY 1884:1569, BARTAL

1901: 266) jelöli a helyfajta: 1393: *fenetum Waralyazena dictum* (Oklsz. *széna*). A *Scena abbatis* névvel azonos szerkezetű nevet a Tihanyi alapítólevélből is ismerünk: 1055: *petre zenaia* (DHA. 1: 150, HOFFMANN 2010a: 148), illetve Erdélyben a *szénafű* ma is használatos 'kaszáló, rét' jelentésben (FKnT. 295).

A név előtagja az *apát* 'kolostor élén álló szerzetes főpap' (TESz., EWUng. *apát*) méltóságnév. A méltóságnév a korban személynévként is ismert volt (vö. pl. 1221, 1240: *Apat*, 1246/1293: *Apath*, ÁSz. 71), de KÁZMÉR MIKLÓS szerint a helynevekben inkább a méltóságnév előfordulását kell gyanítanunk, az *apát* főnév ugyanis csak kivételes esetekben vált személynévvé (1970: 110).

Az apátsági birtoklásra utaló előtag miatt a helynév valószínűleg a hamisítás vagy az átírások során kerülhetett bele a szövegbe (vö. VI.3.2. alfejezet, **Apáti** az 1024. évi Zalavári oklevélben).

Az 1228. évi oklevél átíratainak *Zeppa abbatis*, *Zeva abbatis* adatai hibás alakok lehetnek.

Appadi kútja 'Baranya vm.-ben Kovásséde határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *tricesimatercia [villa] Kouas sede nominatur, que ab occidente Appadykuta terminatur* (DHA. 1: 75, Gy. 1: 330: itt *Appadykuta* alakban), +1015/+1158/1228/XV.: *Apati chuta coni.*, +1015/+1158/1228/XVII.: *Apady Chozel*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Apati Thwtel* (DHA. 1: 75).

Az *Apadi* személynév (vö. 1138/1329: *Apadi* szn., ÁSz. 71) és a *kút* 'forrás' jelentésű (TESz., EWUng., FKnT. *kút*) földrajzi köznév birtokos személyjeles *kuta* változatának összetétele.

A földrajzi köznévi utótagú személynévi helynevek jellegzetességeit elemezve TÓTH VALÉRIA a név 11. századi forrásértékét nem tartja valószínűnek, hiszen a 13. század előtről csak igen kevés hiteles adatot ismerünk a személynévvvel összetett névszerkezetekre (2017: 152, vö. 145–152). A 11. századi magyar oklevéladásra vonatkozó ismereteink alapján, hogy tudniillik ebben a korai időszakban még jóval kevesebb oklevelet állítottak ki, és azoknak egy jelentős része nem is maradt ránk eredetiben, illetve a Tihanyi alapítólevél nagy számú személynévi jelzőt tartalmazó mikrotoponimája (1055: *petre zenaia*, *bagat meze*, *seku ueieze*, *putu uueieze*, HOFFMANN 2010a: 228–229) alapján talán nem indokolt elvetni a név korai névtörténeti forrásértékét. Kétségtelen azonban, hogy a meglehetősen bizonytalan névtörténeti forrásértékű nevek közé tartozik.

Az 1228. évi oklevél átíratainak *Apady Chozel*, *Apati Thwtel* nevei vélhetően hibás alakok lehetnek. A név előtagjának az *apát* méltóságnévvvel való azonosítását szinte teljes biztonsággal kizárhatjuk. Az *apát* lexéma ugyanis jelölt birtokos jelzős névszerkezet előtagjaként állva alapalakban és nem az eredetileg szintén birtoklást kifejező *-i* képzős alakjában fordul elő a régi helynévanyagban: például *Apát völgye*: 1322: *Apat welge* (HA. 4: 43), *Apát harasztja*: 1326: *Apath harazta* (HA. 3: 51), *Apát akolja*: 1342: *Apatakala* (KMHsz. 1: 34).

Árok 1. 'Baranya vm.-ben Ková(c)s határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: nona [villa] Chouas nominatur, que [...] terminatur [...] ab austro *Aruk* [...] a septemtrione *Aruk* usque ad Donouŷz (DHA. 1: 73, Gy. 1: 330). **2.** 'Baranya vm.-ben Velente határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: decima [villa] nominatur Velente, que ab oriente terminatur *Aruk* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 406). **3.** 'Baranya vm.-ben Belisz határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima [villa] Belysz, que ab oriente terminatur in Dedteluke *Aruk* [...] a meridie similiter *Aruk*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Athut* ~ similiter *Arwe* (DHA. 1: 74). **4.** 'a bizonytalan lokalizációjú Fancsal település határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: prima [villa] Fonsol nominatur, que [...] terminatur [...] ab oriente (recte: austro) *Aruc*, +1015/+1158/1228//XV., +1015/+1158/1228//XVII.: *Aruk* (DHA. 1: 73). **5.** 'Veszprém vm.-ben Hajmáskér határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quadragesima [villa] Hagmasker ab oriente terminatur *Aruk* [...] a meridie [...] *Aruk*, ab occidente terminatur cum Almas per *Aruk*, a septentrione [...] *Aruk*, +1015/+1158/1228//XVIII.: a septentrione [...] et *Aruk* ~ sive *Szeruk* (DHA. 1: 75).

Az *árok* lexéma 10 alkalommal tűnik fel az alapítólevél 5 határleírásában: ezek kö zül 9 *aruk*, 1 pedig *aruc* formájú. Azt nem tudjuk biztosan, hogy 10 különböző denotátumra történik-e utalás az oklevélben, egymás után említett települések (pl. Ková(c)s és Velente) határleírásaiban esetleg ugyanaz az objektum is állhat határpontként.

Az *aruk*, *aruc* adatok közszói vagy tulajdonnévi státuszúak egyaránt lehetnek. Tulajdonnévi előfordulás esetén a név jelentéshasadással jött létre az *árok* földrajzi köznévből.

A lexéma török eredetű: a török *ariq*-ből a magyar *áruk*, majd *árok* formák hangtörténetileg szabályosan magyarázhatók (SZENTGYÖRGYI 2011, TESz., EWUng., WOT. *árok*). Az *árok* földrajzi köznév ómagyar kori és jelenkori jelentései egyaránt két csoportba sorolhatók: használatos egyrészt természetes alakulatok ('kisebb patak', 'vízmosás', 'folyómeder', 'völgy') jelölésére, másrészt ember alkotta létesítmények ('vízelvezető csatorna', 'mesterséges mélyedés') megnevezésére (vö. HOFFMANN 2010a: 65, illetve FKnT. 80).

Árok (ó)út 'a nem lokalizálható (Chomur) település határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: secunda [villa] Chomur nominatur, que [...] terminatur [...] ab austro *Aruc owtu*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Aruc owtu* ~ *Aruk*, *Outu*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Aruk*, *Czwto* (DHA. 1: 73).

A név szöveggörnyezete alapján (ab austro *Aruc owtu*) egy névnek tarthatjuk az *Aruc owtu* szórványt: az *árok* földrajzi köznév (vö. **Árok**) és az (ó)út (vö. **Óút**) összetétele. Véltetően vagy egy mesterséges mélyedés, vagy egy kisebb vízfolyás mellett lévő régi utat jelölhetett.

A tövégi magánhangzó miatt ez a név helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból is az alapítólevél első kronológiai rétegébe tartozhat (vö. VII.2.3. alfejezet).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Aruk*, *Czwto* adata hibás alak lehet.

Aszó feje 'Baranya vm.-ben Bátatöve határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: sexta [villa] Batatue nominatur, que [...] terminatur [...] ab austro *Azaufey*, +1015/+1158/1228/XV.: *Azuhfeye* coni., +1015/+1158/1228/XVII.: *Arsanley*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Aruhsye* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 281).

A m. R. *aszó* 'völgy, szárazpatak, időszakos vízfolyás' (TESz., EWUng., FKNT. *aszó*) és a *fő* 'kezdet, forrás' (TESz., EWUng. *fej*², FKNT. *fő*) földrajzi köznévből birtokos személyjeles *feje* változatának összetétele.

A Pécsváradi alapítólevél szórványai előtt nem szerepelnek fajtajelölők. A *fő* lexéma leggyakrabban a vízfolyás kezdetét jelöli ugyan, de emellett van például 'völgy bejárata' és 'hegy teteje' jelentése is (FKNT. *fő*), és ennek megfelelően számos névfajtában szerepel (vö. HOFFMANN 2010a: 122, 143). Az *aszó* szintén előfordul vízrajzi ('időszakos vízfolyás, szárazpatak') és domborzati köznévként ('völgy') egyaránt (HOFFMANN 2010a: 142). Az ómagyar kori *aszó* + *fő* ~ *feje* típusú összetételek alapján ugyanakkor talán az alapítólevél szórványát egy völgy megnevezésének tarthatjuk (vö. HOFFMANN 2010a: 143): vö. *Aszó-fő*: 1337: *Ozowfew*, vall. (KMHsz. 1: 38); *Ölyv-aszó feje*: 1256/1284//1572: *Vlnozowfey*, vall. (KMHsz. 1: 211).

Az *Azuh* és az *Azau* különböző hangtani stádiumot jeleznek: [ászuy], illetve [ászäu]. A különböző lejegyzésmód azt mutathatja, hogy a vokalizáció folyamata éppen az adatok lejegyzése idején zajlott.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Arsanley*, *Aruhsye* adatai hibás alakok lehetnek.

Asszonyfalva lásd Kanizsa

Babarc 'település Baranya vm. K-i részén Mohácstól Ny-ra' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: terciadecima [villa] *Bobort* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 275: itt *Boborc* alakban) || 1325, 1330, 1331: *Boborch*, v., 1332–1335/PR.: *Babarch* ~ *Boborc* ~ *Bobolcha* (Gy. 1: 275), 1354, 1408: *Babarch*, 1474: *Babarcz* (Cs. 2: 460). **Babarci** ? +1015/+1158/1228/XV.: *Babarczy* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 275: itt *Babarczy* alakban), +1015/+1158/1228/XVII.: *Boborczy*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Babarzy* (DHA. 1: 74).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd 1359: *Bybarch* szn. (DocVal. 142). A személynévet török eredetűnek tartja a szakirodalom; vö. ótörök *Beg-Bars* szn. (FNESz. *Bi-barcfalva*).

Az 1228. évi oklevél átirataiban feltehetően *-i* képzős *Babarci* formában szerepel a név. A település neve az alapítólevél említésein túl viszonylag sok 13. és 14. századi oklevélben előfordul. Mivel ezek mindegyike formáns nélküli helynevet jelez, elképzelhető, hogy a hamis Pécsváradi alapítólevél 1228. évi átiratának különböző váltazataiban fennmaradt *-i* képzős forma lehetett az elsődleges, s ebből redukció eredményezte a *Babarc* névalakot.

Bálványos 1. 'a nem lokalizálható (Chomur) település határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *secunda* [villa] Chomur nominatur, que ab oriente terminatur *Balwanus*, +1015/+1158/1228//XVII., +1015/+1158/1228//XVIII.: *Balvanus* (DHA. 1: 73). **2.** 'Veszprém vm.-ben Hajmáskér határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *quadragesima* [villa] Hagmasker [...] terminatur [...] a meridie *Balwanus*, +1015/+1158/1228//XVII., +1015/+1158/1228//XVIII.: *Balvanus* (DHA. 1: 75).

A 'határkö', 'köoszlop' jelentésű *bálvány* főnév *-s* képzős származéka (TESz., EWUng. *bálvány*).¹ Helynévként *-s* képzős formában gyakran szerepel településnévként és víznévként (FNESz., OklSz. *Bálványos*). Határmegjelölésekben *kőbálvány*, *bálványkő* összetételekben is előfordul (vö. *Kőbálvány*, OklSz. *bálvány-kő*).

Bátató lásd Bátatöve

Bátatöve 'település Baranya vm. ÉK-i részén a vm. határánál, ott, ahol a Bába patak a Dunába torkollik' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *sexta* [villa] *Batatie* nominatur, que ab oriente terminatur Duna, ab austro Azaufey, ab occidente Wt, a septemtrione Pyzis, +1015/+1158/1228//XV.: *Bathathewe*, +1015/+1158/1228//XV.: *Bathatwe* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Bathathoe*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Bathatwo* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 281) || 1345: *Bathatie*, p. (Cs. 2: 471). **Bátató** 1347: *Bathatew*, p. (Z. 2: 259, 261, 287) ~ *Bathatu*, p. (Z. 2: 260) ~ *Bathatuu*, p. (Z. 2: 257) ~ *Bathathu*, p. (Z. 2: 258), 1347, 1349: *Bathateu*, p., v. (Z. 2: 257, 378), 1348: *Bathatheu* (Z. 2: 299, 320–321, Cs. 2: 471).

A település a Tolna megyei Bába víz (FNESz. *Bába*) torkolatvidékéről (**Bátatő* ~ *Bába töve*) kaphatta a nevét, ami szintagmatikus szerkesztéssel jött létre a *Bába* víznévből és a 'torkolat' jelentésű *tő* vízrajzi köznévből (TESz., EWUng., FkNt. *tő*). A torkolatra utaló neveket legtöbbször nem tudjuk adatolni a forrásokból, de valószínű, hogy a folyónév + *tő* szerkezetű nevek *Bába-tő* 'Bátának a torkolata' → *Bátató* 'település' változással alakultak (GYÖRFFY 2011: 158, SZÓKE 2015: 135).

¹ HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, hogy az Árpád-korban többféle értelemben volt használatos a *bálvány* szó. Az elsődleges 'köoszlop, határkö' jelentés mellett például 'félfa' és 'istenként tisztelt szobor' értelemben is előfordul (2010a: 177, vö. TESz.).

A jelölt és jelöletlen birtokos jelzős szerkezet közül az okleveles adatok alapján a jelölt lehetett az elsődleges, s a jelöletlen forma redukció eredménye.

Ezen a vidéken, Dunaszekcső mellett ma csak a Tolna megyei *Báta* települést ismerjük (Cs. 2: 471, TMFN.).

Belisz ? ’település Baranya vm.-ben, Várkony, Kövesdi vidékén említik’ +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima [villa] *Belysz*, que ab oriente terminatur in Dedteluke Aruk et Owvt et Hasfa et Kurtuelfa, a meridie similiter Aruk et Owvt ultra Keyris et Tulfa et Seýr et iterum Tulfa et Chedýagyfei Surtulfa et hec silva ad pasturam bestiarum, +1015/+1158/1228//XV.: *Belis*, +1015/+1158/1228//XVII., +1015/+1158/1228//XVIII.: *Beliz* (DHA. 1: 74).

A Pécsváradi alapítólevél *Belysz* szórványának olvasata és azonosítása is bizonytalan, s így etimológiailag is elemezhetetlen. GYÖRFFY GYÖRGY szerint hártrleírása alapján a fekvése megfelel (Fazekas)Bodának (1977: 236, DHA. 1: 477).

Az *s* betű a sor fölé van illesztve az oklevélben (DHA. 1: 74), ez alapján akár az is elképzelhető, hogy ugyanazt a hangot jelöli, mint a *z* betű.

Berkesd ’település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól D-re’ +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima octava [villa] *Berkust*, +1015/+1158/1228//XV., +1015/+1158/1228//XVII., +1015/+1158/1228//XVIII.: *Bekesd*, +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Berbest*, v. (DHA. 1: 75, Gy. 1: 284).

A településnévnek többféle magyarázata lehetséges. Keletkezhetett egyrészt személynévből (vö. +1171/1334: *Berkes*, 1222: *Berkus*, ÁSz. 117) *-d* helynévképzővel. Emellett a *berek* ’liget, bozótos, nádas’ (TESz., EWUng., FKnT. *berek*) földrajzi köznévből ugyancsak morfematikai szerkesztéssel létrejött név is lehet. Ez utóbbi lehetőség is kétféleképpen realizálódhatott: egyrészt alakulhatott a helynév a *berek* lexémából *-sd* képzőbokkal, másrészt a földrajzi köznév valamivel való ellátottságott kifejező *-s* képzős származékához kapcsolt *-d* helynévképzővel (vö. FNEsz. *Berkesd*, BÉNYEI 2012: 101–103) is. A földrajzi köznévi előzmény esetén az elnevezés a település földrajzi környezetére utalhat.

A Pécsváradi oklevél egyes átírataiban az *-sd* képzőbokok helyén *-st* képzőbokok fordul elő (vö. itt is: *Berkust*), amely a hangtani helyzet hatására előállt ejtésvariáns lehet (SZEGFÜ 1991: 254, TÓTH V. 2001a: 107, BÉNYEI 2012: 101–102, vö. **Kövesdi**).

Az oklevél átíratainak *Bekesd*, *Berbest* adatai hibás alakok lehetnek.

Borz útja ? ’Veszprém vm.-ben Hajmáskér határában említett út’ +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quadragesima [villa] Hagmasker [...] terminatur [...] a meridie Balwanus et *Burzuta*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Burzuta* ~ *Borzutha*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Bachuto* (DHA. 1: 75).

Hajmáskér déli határpontjaként feltüntetett *Burzuta* útnév főtagja az *út* földrajzi köznév birtokos személyjeles *uta* alakja, az előtagja pedig talán a *borz* állatnévből alakult személynév lehet (vö. 1219/1550: *Burz* szn., ÁSz. 164). Az utak bővítményrésze, ha nem is gyakran, de megnevezheti az utat használó személyt, nép- vagy más embercsoportot: vö. *Káloz út*: 1208/1395: *Caluzutu* (HA. 1: 86).

Hajmáskér határleírásában másik két útnév is szerepel: **Győr útja ?, Velprét út ?**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Bachuto* adata hibás alak lehet.

(Butanozowa) 'Tolna vm.-ben Zomba határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *tercia [villa] Zumba nominatur, que [...] terminatur [...] ab occidente Butanozowa*, +1015/+1158/1228/XV.: *Bucanozoua coni.*, +1015/+1158/1228/XVII.: *Bukavozva*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Bukanzona* (DHA. 1: 73).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi magyarázata sem lehetséges.

A név végét esetleg az *aszó* lexémával azonosíthatjuk (vö. **Aszó feje**).²

Büke ? tölgyfa 'Baranya vm.-ben Gorombona határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *septimadecima [villa] Gurumbona nominatur, que terminatur ab oriente in Hetýs Buketulfa*, +1015/+1158/1228/XVII.: *Buchetulfa*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Butzelhulfa* (DHA. 1: 74).

A Pécsváradi alapítólevélben — a középkori oklevelezési gyakorlattól eltérően — a magyar nyelvi elemek előtt sohasem szerepel sem a latin *arbor* 'fa' minősítés, sem más latin földrajzi köznév, de az esetek nagy részében mégis biztosan faneveknek kell tartanunk az előfordulásokat. Ilyen a talán *Buke* személynév (1198: *Buke* szn., ÁSz. 160) és a *tölgyfa* korabeli *tölfa* változatának (vö. **tölgyfa**) összetételéből álló *Buketulfa* szórvány is. A szórvány tulajdonnévi státusza ellen szólhat, hogy noha több olyan helynevet ismerünk, amelyben a *tölgy* névalkotó lexéma (*Tölgy-völgy*, Gy. 4: 498, 560, HA. 4: 73, *Tölgy-ér*, KMHsz. 1: 283), de olyat egyet sem, amelyben a *tölgyfa* szerepel (lásd HA. 1–4. mutatóit). A személynév + *tölgy*(fa) struktúra ugyanakkor emellett szól. A *tölgy* lexéma bizonytalan eredetű, talán alán jövevényszó, vö. oszét *tuldz* 'tölgy' (TESz., EWUng. *tölgy*).

A határleírások fanevei magyarul és latinul is szerepelnek az oklevelekben, a Pécsváradi oklevélben azonban csak magyarul idézik őket, amit talán a 11. század eleji lejegyzésükkel, illetve ennek a magyar nyelvű lejegyzésnek a többszörös átirás ellenére történő fennmaradásával magyarázhatunk (vö. VI.3.2. alfejezet).

² Ebben az esetben 1228. évi oklevél átiratának *Bukanzona* adata hibás alak lehet.

(Chawa Achala) 'Baranya vm.-ben Kovásséde határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimatercia [villa] Kouas sede nominatur, que [...] terminatur [...] a septentrione Medues et *Chawa Achala*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Kava Altala*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kava Tauhala* (DHA. 1: 75, Gy. 1: 330).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi elemzése sem lehetséges. Az is kérdéses, hogy egyetlen névnek tekinthetjük-e az adatot.

(Chomur) 'nem lokalizálható település' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: secunda [villa] *Chomur* nominatur, que ab oriente terminatur Balwanus, ab austro Aruc owtu, ab occidente Noghutholmu, a septemtrione Mege, +1015/+1158/1228//XV.: *Homor*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Tomur* (DHA. 1: 73).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi magyarázata sem lehetséges. Esetleg kapcsolatba hozható a (*Chrumvrow*)-aszó helynévvel.

(Chrumvrow)-aszó 'a nem lokalizálható Fancsal település határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: prima [villa] Fonsol nominatur, que [...] terminatur [...] ab occidente *Chrumvrowozov*, +1015/+1158/1228//XV.: *Chumureu ozou coní.*, +1015/+1158/1228//XV.: *Thimirkw ozew*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Chimureu ozou*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Chuminky*, *Cheto* (DHA, 1: 73).

Talán kétrészes névként azonosíthatjuk. Az előtag olvasata bizonytalan, talán egy *homoró*-féle melléknév rejlik benne, amely helynevekben igen gyakori 'görbe' jelentésben (TESz.). Az utótag az *aszó* földrajzi köznév lehet. Esetleg kapcsolatba hozható a (*Chomur*) helynévvel.

Az *aszó* helynévalkotó lexémaként 'időszakos vízfolyás, szárazpatak', 'völgy, kiszáradó folyómeder' (vö. FNEsz. *Aszófő*, TESz., EWUng. *aszó*) jelentésben fordult elő a régiségben (vö. HOFFMANN 2010a: 142, **Aszó feje**): *Voson-aszó*: 1271: *Voson oso*, aqua (Gy. 1: 68), *Ölyv-aszó*: 1256/1284//1572: *Vluozoun*, vall. (KMHsz. 1: 211).

A Pécsváradi oklevél szórvánnya is víznévként vagy térszinformanévként szerepelhet.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Thimirkw ozew*, *Chuminky*, *Cheto* adatai hibás alakok lehetnek.

Dályok 'település Baranya vm. K-i részén Danóctól É-ra' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: octava [villa] *Daluch*, +1015/+1158/1228//XV.: *Daluk*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Dalucz*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Dalut*, +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Daluc*, v. (DHA. 1: 73, Gy. 1: 296) || 1341: *Dalyuk*, p. (Cs. 2: 479).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév adatolható Árpád-kori oklevelekből; vö. 1240: *Dalec* ~ *Daloc* szn. (ÁSz. 232). A személynév szláv eredetű lehet; vö. cseh *Dálek* szn., le. *Dalek* szn. (FNESz. *Dályok*).

Danóc 'Baranya vm.-ben Ková(c)s és Kölkedi határában említett víz, a Duna oldalága, holtága' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septima [villa] Kulkedý, que ab oriente terminatur *Clunouz* [ɔ: *Dunouz*]; nona [villa] Chouas nominatur, que [...] terminatur [...] a septemtrione Aruk usque ad *Donouřz* (DHA.1: 73, Gy. 1: 248, 331: a második adat itt *Dononyz* [ɔ: *Donouyz*] alakban), +1015/+1158/1228//XVII.: *Climowcz* ~ *Danovicz*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Klunovetz* ~ *Dunauiz* (DHA.1: 73) || 1247: *Donolc*, aqua (Gy. 1: 248, 296, 319), 1261/1262: *Dolonch* [ɔ: *Donolch*], fl. (Gy. 1: 296, 319), 1338: ad stag. *Danoth* [ɔ: *Danoch*] al. nom. Ewrem (Gy. 1: 248, 302).

A vízfolyás vélhetően az azonos nevet viselő településről (vö. KMHsz. 1. *Danóc*) kapta a nevét metonimikus névadás eredményeként. A településnév szláv eredetű. A *Dan* személynévből (vö. 1138/1329: *Dan* szn., 1213/1550: *Dan* szn., ÁSz. 235; valamint cseh *Dan* szn., FNESz. *Dány*) szláv -овъсѣ képzővel alakulhatott (ehhez l. ŠMILAUER 1970: 28–30, KISS LAJOS 1999: 109). A szláv helynév feltételezett **Danovec* hangalakjából (vö. az oklevél *Donouřz*) szabályos hangváltozásokkal (szláv -овъсѣ > m. -óc) a magyarban *Danóc* alakult (vö. TÓTH V. 2001a: 40, KENYHERCZ 2014). A *Danolc* változat (vö. 1247: *Donolc*) az *l* másodlagos betoldásával és egyidejűleg az *ó* megrövidülésével magyarázható, ami szintén gyakori jelenség.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Climowcz*, *Klunovetz* adatai hibás alakok lehetnek.

Dédtelke 'Baranya vm.-ben Belisz határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima [villa] Belysz, que ab oriente terminatur in *Dedteluke*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Seed theluka*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Dal*, *Teluk* (DHA. 1: 74).

A *Déd* személynév (vö. 1198: *Ded*, ÁSz. 238) és a *telek* 'megművelt föld, birtok, faluhely' (TESz., EWUng. *telek*¹, FKnt. *telek*) földrajzi köznév birtokos személyjeles származékának az összetétele. A -*telke* utótag az ómagyar korban nagyon gyakran az elsődleges szerkezetű -*teluke* alakjában fordul elő (vö. OklSz., HA. 1–4., KMHsz. 1.).

Ilyen szerkezetű nevekkal a 13. század előtt csak elszórtan találkozunk (vö. TÓTH V. 2017: 152, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 238–239), valószínűleg a Pécsváradi alapítólevélben említett hely neveként sem a *Dedteluke* szórvány szerepelt az oklevél 11. századi változatában, hanem egy személynévből metonimikus névadással keletkezett helynév (VI.2. alfejezet).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Seed theluka, Dal, Teluk* adatai hibás alakok lehetnek (vö. DHA. 1: 74).

Diógy 'Baranya vm.-ben Gyak határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quintadecima [villa] Gyos nominatur, que [...] terminatur [...] ab occidente Gwggý, +1015/+1158/1228//XVII.: Gyowgy (DHA. 1: 74, Gy. 1: 310).

A *dió* növénynév régi *gyió* változatából (TESz., EWUng. *dió*) alakult -gy képzővel, és bizonyára diófákkal övezett helyre utalhatott. A *dió* növénynévből morfológiai szerkesztéssel alakult helynevek körében csak településneveket találtam (vö. HA. 1–4. KMHsz. 1.): *Diós*: 1342: *Gyoos*, p., *Diósd*: 1331: *Gyosd*, p. (KMHsz. 1: 83), noha más növénynevek -gy képzős származékai gyakran feltűnnek más helyfajták neveiként is: *Almágy*, *Füze*gy, *Egre*gy víznevek. A Gyak határában említett Gwggý szórvány talán településnévi említés lehet, de ezt biztosan nem jelenthetjük ki. Kétségtelen, hogy az oklevelek legtöbbször nem helységnevekkel írják le a települések határait, de azért van erre is példa: a Pécsváradi oklevélben Diógy mellett ezt láthatjuk például **Dédtelke** és **Sarlós** esetében is.

Doboka-kőbánya nagyút 'a dobokai kőbányához vezető út Baranya vm. ÉK- i részén, Nógrád határában említik' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: sextadecima [villa] Nougrad nominatur, que ab oriente terminatur Sey et Dobrochachubananogut usque ad Mitar sede, +1015/+1158/1228/XV.: *Dabwca chubana nogouty* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Dabwta*, *Chubava*, *Novgyawky*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Dabrota*, *Thubana*, *Nagiwezy* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 298, 349).

Nógrád keleti határpontjaként feltüntetett *Dobrochachubananogut* irányjelölő útnév, amely a dobokai kőbányához vezet. A Baranya vármegyei Doboka település valóban Nógrádtól keletre feküdt, és egy 1331. évi forrás alapján azt is tudjuk, hogy egy kőbánya is működött a környéken, igaz, hogy ekkor a Dobokától D-re fekvő Jenő határában említik (vö. Gy. 1: 298). Ez a név kétségtelenül a hamisítás vagy a hamisítvány átírásainak a számlájára írható. Leginkább az képzelhető el, hogy az alapítólevélbeli másodlagos alakulású névszerkezetet megelőzhetette egy **Nagyút* vagy egy **Kőbánya nagyút* név, ami később kiegészült.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Dabwca chubana nogouty*, *Dabwta*, *Chubava*, *Novgyawky*, *Dabrota*, *Thubana*, *Nagiwezy* adatai hibás alakok lehetnek.

Duna 'a Kárpát-medence legnagyobb folyója' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: sexta [villa] Batatue nominatur, que ab oriente terminatur *Duna*; nona [villa] Chouas nominatur, que ab oriente terminatur *Duna* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 281, 330) || **Lat.** 1075/+1124/+1217: *Danubium* ~ *Danubii* ~ *Danubio* (DHA. 1:

215, 217, 218), 1206, 1211: *Danubium*, 1212/1397/1405, 1327, 1338/1349: *Danubio* (KMHsz. 1: 86).³

Az ősi, indoeurópai névkincshez tartozik: végső forrása egy szkíta **Dānavya*-lehetett. A magyarba szláv közvetítéssel került át a víznév; vö. cseh, szlk., le. *Dunaj*. Az ókorban csak a folyó felső szakaszát nevezték így (gör. *Δαυούβιος* ~ lat. *Danuvius*), alsó folyását az **Ιστρος* ~ *Hister* néven említették (vö. FNESz. *Duna*, GYÖRFFY 2011: 41).

Az ómagyar kori középkori oklevelekben a *Duna* elnevezés önmagában (tehát nem összetett helynév részeként állva) szinte kizárólag latin nyelven, *Danubius*-ként (esetleg *Danobius*-ként) szerepel (KMHsz. 1: 86, HOFFMANN 2004: 16, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 53). Ezzel szemben a Pécsváradi oklevélben a név először Bátató, majd Ková(c)s település keleti határpontjaként magyarul tűnik fel.

A *Duna* név a honfoglalás környékétől már használatban lehetett a magyarban (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 124), s a Pécsváradi oklevél egyedülálló említését — különlegessége miatt — jó eséllyel tarthatjuk az eredeti Szent István-kori oklevél (1015) nyomát megőrző oklevélrésznek (vö. VI.3.2. alfejezet).

Esztergom ’település és vár Esztergom vm.-ben a Duna partján’ **Lat.** +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Strigoniensis* archiepiscopi, *Strigoniensi* archiepiscopo (DHA. 1: 76, Gy. 2: 238) || **Lat.** 1000: *Regia Civitas*, 1075/+1124/+1217: *Strigoniensi*, [1077]: *Strigoniensi*, 1111: *Strigoniensis*, 1213 P.: *Strigoniensem* (Gy. 2: 237–250) | **Ném.** [1280 k.]: *Gran* (Gy. 2: 237–250).⁴

A településnév etimológiája bizonytalan. Az egyik elképzelés szerint dunai bolgár-török kézművesek emlékét őrzi, és foglalkozásnévi eredetű; vö. bolgár-török *estrogen küpe* ~ *estrigin küpe* ’bőrpáncél’. A másik vélekedés szerint pedig szláv jövevénynévvel van dolgunk; vö. cseh *Střehom*, le. *Strzegom* hn. (FNESz. *Esztergom*, KISS L. 1988: 142–143, Gy. 2: 245). Szláv eredeztetés esetén a szó eleji mássalhangzó-torlódás elötéthanggal oldódott fel. A név latinizáló formái is talán ez utóbbi névmagyarázatot valószínűsítik.

A település neve a középkori forrásokban szinte kivétel nélkül latinul szerepel (vö. HOFFMANN 2004: 24). A leggyakoribb elnevezése a *Strigonium* volt (és ennek melléknévi származékaként *Strigoniensis*), de előfordul még a szintén latin *Regia Civitas*, valamint a német *Gran* elnevezése is. A *Regia Civitas* ’Királyiváros’ név a település királyi székhely voltára utal. A *Gran* ’Garam’ elnevezés pe-

³ A *Duna* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd a KMHsz. 1., illetve a HA egyes kötetében).

⁴ Az *Esztergom* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 2: 237–250).

dig a *Garam* folyónév német nevéből származik, egykor ugyanis a Garam Esztergomnál érthette el a Dunát (Gy. 2: 237–250, vö. SZÖKE 2015: 131–133, **Esztergom** a Bakonybéli oklevélben).

Fancsal ’nem lokalizálható település’+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: prima [villa] *Fonsol* nominatur, que ab oriente terminatur Salsuh, ab oriente [helyesen: austro] Aruc, ab occidente Chrumvrowozov, a septemtrione Ruzii, +1015/+1158/1228//XV.: *Faltol*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Foltel*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Fallo* (DHA. 1: 73).

A Pécsváradi alapítólevélben *Fonsol* formában említett első falu helye olyannyira bizonytalan, hogy megyéhez sem tudjuk kötni (vö. DHA. 1: 485). A régiségből több *Fancsal* nevű helyet ismerünk. Van például Abaúj (Gy. 1: 79), Bihar (Gy. 1: 616), Gömör (Gy. 2: 496), Heves (Gy. 3: 91–92), Keve (Gy. 3: 316) és Pest (Gy. 4: 516) vármegyékben is. Az Abaúj és Heves vármegyei települések első adatai a Pécsváradi alapítólevélben szereplő formában jelennek meg: *1138/1329: *Fonsol* (Gy. 1: 79) és *+1067/1267: *Fonsol* (Gy. 3: 91), így az oklevél névalakját a lokalizáció bizonytalanságai ellenére is talán *Fancsal* alakban azonosíthatjuk.

A *Fancsal* településnév formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is adathozható; vö. pl. 1055: *Fancel*, 1131: *Fonsol* (ÁSz. 298). A személynév eredete ismeretlen (BÁRCZI 1951: 62, FNESz. *Fancsal*).

A [cs] hangnak a 13. században egyaránt gyakori jele volt az *s* és a *ch*, az alapítólevélbeli *Fonsol* forma helyesírását mégis inkább az oklevél 13. századnál korábbi kronológiai rétegéhez kapcsolhatjuk. A név [cs] mássalhangzóját ugyanis a 13. századtól kezdődően helynévi és személynévi szerepben egyaránt *ch*-val jelölték: 1262/1273, 1334: *Fonchal* (Gy. 1: 79), 1271: *Fonchol* (Gy. 4: 516), 1334: *Fanchal* (Gy. 1: 616), 1400: *Fanchal* (Gy. 3: 316), 1216/1397, 1267>1390: *Fonchol* (ÁSz. 298).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Faltol*, *Foltel* és *Fallo* adatai hibás alakok lehetnek.

(Fornogis) ’Bodrog vm.-ben említett hely, Ilsán határosa’+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quinta [villa] Ylsan nominatur, que [...] terminatur [...] a septentrione *Fornogis* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 720: itt *Foznogis* formában), +1015/+1158/1228//XVII.: *Fernogis*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Fermogis* (DHA. 1: 73).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi elemzése sem lehetséges.

Gorombona ? 'település Baranya vm.-ben, az ÉK-i részén Nógrád vidékén fektetett' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septimadecima [villa] *Gurumbona* nominatur, que terminatur ab oriente in Hetys Buketulfa, et a meridie Scilfa et Nognar, ab occidente Kurtuelfa, Rowozluk, +1015/+1158/1228//XV., +1015/+1158/1228//XVII.: *Gurombona* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 366).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi elemzése sem lehetséges.

Gyak 'település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól DK-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quintadecima [villa] *Gýos* nominatur, que ab oriente terminatur Chorozt, ab austro Zilfa, ab occidente Gwggý, a septemtrione Sedý (Gy. 1: 310: *Gyos*), +1015/+1158/1228//XV.: *Gýwkw*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Gyoku*, v. (Gy. 1: 310: az előbbi *Gýwkw* alakban), +1015/+1158/1228//XVIII.: *Gyoko* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 310: *Gyoku*) || 1280: *Gyok* (Gy. 1: 310).

A *Gyak* településnév formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekből is adatható, vö. pl. +1156/1347: *Gok* szn. (ÁSz. 338). A személynév a m. *diák* ~ *deák* 'tanult ember, írnok' fn.-ből származik (KISS L. 1999: 209).

Az alapítólevél *Gýos* szórványa bizonyára elírás. GYÖRFFY GYÖRGY az egykori településnév továbbéléseként *Mlada diaka* és *Stare diaka* dülőneveket idéz Liptód határából (Gy. 1: 310, BMFN. 2: 293).

Az 1228. oklevél átirataiban szereplő *Gýwkw*, *Gyoku* és *Gyoko* névformák hibás adatok lehetnek, de korai tövéghangzós adatokat is jelezhetnek.

Győr útja ? 'Veszprém vm.-ben Hajmáskér határában említett út' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quadragesima [villa] Hagmasker [...] terminatur [...] a septentrione Kewrus ozov et Aruk et *Geuruta*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Geuruta* ~ *Geywentha*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Gegurutha* (DHA. 1: 75).

Hajmáskér északi határpontjaként feltüntetett *Geuruta* útnevet azonosíthatnánk irányjelölő útnévnek, amelynek főtagja az *út* földrajzi köznévből birtokos személyjeles *uta* alakja, az előtag pedig a *Győr* településnév. Ez ellen azonban több érvet is fel tudunk hozni. A településnév ebben az időszakban latinul szerepel a forrásokban, másrészt a két település közti távolság sem támogatja ezt a magyarázatot. Ennek megfelelően az előtagot legvalószínűbben személynévből származtathatjuk; vö. 1212: *Geur* szn. (ÁSz. 335). Egy másik feltevés szerint a *gyűr* 'bucka, domb' (FKnT., TESz. *gyűr*²) főnévvel függhet össze.

Hajmáskér határleírásában másik két útnév is szerepel: **Borz útja ?**, **Velprét út ?**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Geywentha*, *Gegurutha* adatai hibás alakok lehetnek.

Hajmáskér 'település Veszprém vm.-ben Veszprémtől ÉK-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quadragesima [villa] *Hagmasker* ab oriente terminatur Aruk et Vt ad partem Welprypt, a meridie Balwanus et Burzuta et Aruk, ab occidente terminatur cum Almas per Aruk, a septentrione Kewrus ozov et Aruk et Geuruta, +1015/+1158/1228//XV.: *Hagmaskerth*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Hagymáskért*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Hagmaschkert* (DHA. 1: 75) || 1424, 1426: *Hadmásker*, 1488: *Haghmasker* (Cs. 3: 232). **Kér** 1009/+1257 (DHA. 1: 52): *Cari*, 1343: *Keer* (Cs. 3: 232).

A 11. században *Kér* lehetett a település neve, lásd 1009/+1257: *Cari* (DHA. 1: 52, FNESz. *Hajmáskér*). Az elsődleges településnév a *Kér* törzsnévre vezethető vissza (KNIEZSA 1943: 196, Adatok 1: 37), a *Kér* törzsbeli települését jelölheti. A törzsnév eredete bizonytalan, keletkezhetett a csuvasos török *kār* 'óriási, roppant nagy, hatalmas' melléknévből (NÉMETH GY. 1991: 210, vö. FNESz. *Hajmáskér*). Újabban pedig BERTA ÁRPÁD a török eredetű, **keri* 'hátsó, utolsó' jelentésű lexémából származtatja, ez arra utalhat, hogy a törzsnek hátvéd szerepe volt (1991: 27–32, 34, 1997: 213, 218). A településnév később a megkülönböztető szerepű, a *hagyma* növénynévből -s melléknévképzővel alakult *Hagymas* névrésszel egészült ki.

Az alapítólevélben szereplő *Hagmasker* név másodlagos volta a település más adatai mellett a változás kronológiai jellemzői (vö. TÓTH V. 2008: 237) alapján is feltételezhető. A jelzővel való összekapcsolás a változáson átment törzsnévi eredetű településnevek közel 90%-át érinti, amelyek jelentős részét a hivatalos névadás hívta életre a 18. század második felétől (TÓTH V. 2008: 237). A Veszprém megyei településnév esetében ennél korábbi változással számolhatunk: a 14. századi *Kér* (1343: *Keer*, Cs. 3: 232), illetve a 15. századi *Hagymáskér* (1424, 1426: *Hadmásker*, 1488: *Haghmasker*, Cs. 3: 232) adatok leginkább a 14–15. századot valószínűsítik a változás időpontjaként. Ezek alapján a Pécsváradi alapítólevél *Hagmasker* adatát az oklevél későbbi kronológiai rétegéhez tartozónak tekinthetjük. A mai *Hajmáskér* név a növénynév N. *hajma* változatából keletkezett (vö. FNESz. *Hajmáskér*, TESz., ÚMTSz. *hagyma*).

Haraszt 'Baranya vm.-ben Gyak határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quintadecima [villa] Gyós nominatur, que ab oriente terminatur *Chorozt*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Horosd*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Horescho* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 310).

Az alapítólevél *Haraszt* elemének közsói vagy tulajdonnévi státusza nem állapítható meg. Tény, hogy vannak olyan *Haraszt* adataink, amelyek kétségtelenül helynévi szerepűek (erdőnévként: 1257: „in parva silva que dicitur *horost*”, Gy. 1: 375, KMHsz. 1: 122; vö. BÁBA 2012: 72 is). Azt azonban fontos megemléltünk, hogy Gyak határleírásában, amelyben a *Haraszt* adat is látható, szerepelnek fanevek határpontként (DHA. 1: 74). Azt is érdemes továbbá szem előtt tartani,

hogy a fanévvel azonos alakú helynevek mind a korai ómagyar kori, mind a mai névállományban igen kis számban vannak jelen (BÁBA 2008: 54).

A *haraszt* lexéma szláv eredetű, a magyarba a déli és a nyugati szláv **ch(v)rastъ* került többszörös átvétellel (TESz., EWUng. *haraszt*, BÁBA 2007: 35–40, **Haraszi** az 1024. évi Zalavári oklevélben).

Amennyiben a *Chorozt* szórvány fanévként szerepel az oklevélben, úgy a magyar nyelvű említések magyarázatához lásd **Büke ? tölgyfa**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Horescho* adata hibás alak lehet.

Három-halom 'Baranya vm.-ben Velente határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: decima [villa] nominatur Velente, que [...] terminatur [...] ab austro *Harumholm* (Gy. 1: 406: *Hamuholm*), +1015/+1158/1228//XVII.: *Karmuholcz*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Karumholz* (DHA. 1: 74).

GYÖRFFY GYÖRGYNél korábban *Hamuholm* (Gy. 1: 406) szerepel, ez alapján a KMHsz.-ban *Hamu-halom* szócikk alatt tűnik fel az említés (1: 121). A DHA-beli kritikai szövegközlés *Harumholm* formában szerepelteti; ez, illetve a többi átírás alapján is inkább a *három* számnév és a *halom* 'alacsonyabb domb' földrajzi köznévből (TESz., EWUng., FKnT. *halom*) alakult mennyiségjelzős összetételnek tarthatjuk a megnevezést.

Tulajdonnévi használatú számnévi előtagú szerkezetekre tudunk ugyan példákat idézni a régiségből (vö. FNEsz. *Háromfa*, *Háromház*, *Háromudvar*), de a Pécsváradi oklevél szóránya közszói szintagmatikus leírás ugyancsak lehet (vö. HOFFMANN 2010a: 181).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Karmuholcz*, *Karumholz* adatai hibás alakok lehetnek. A *Karmuholcz* adat előtagjának véghangzója miatt ugyanakkor esetleg feltételezhető, hogy az eredeti 11. századi oklevélben, illetve a 13. század eleji hamis oklevélben még tövégi magánhangzós alakban szerepelt a megjelölés jelzői előtagja (vö. VII.2.3. alfejezet).

három körtvély 'Baranya vm.-ben Somló határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimasecunda [villa] Sumlow, que ab oriente terminatur [helyesen: terminatur] *Harumkurtuel* et Seýr et Harumtulfa, +1015/+1158/1228/XV.: *Harumkurthwel* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Haromkörtvély*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Harumkur*, *Thuel* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 379).

A *Harumkurtuel* mennyiségjelzős összetétel a *három* tőszámnévből és a *körte* főnév régiségben használt *körtvély* 'körtefa' alakjából áll. A *körte* szó talán honfoglalás előtti török jövevényszó (TESz. *körte*, EWUng., WOT. *körtvély*).

A szórványt korábban tulajdonnévként azonosították (KMHsz., HOFFMANN 2010: 181), de inkább köznévi szerepűnek tarthatjuk, amely a határleírásokban oly gyakori latin „tres arbores” kifejezés helyett állhat (pl. 1256: *tres arbores*

quercuum, DF. 78961, vö. **három tölgyfa**). A fanévi előfordulások az alapítólevélben *körtvélyfa* formájúak ugyan (*Kurtuelfa*, *Curtuelfa*, DHA. 1: 74–75, vö. **körtvélyfa**), de a *körtvély* önmagában is jelölheti a fát. Ha minőségjelző áll előtte, akkor például soha nem szerepel mellette a *fa* lexéma (vö. ZELLIGER 2005: 30, HOFFMANN 2010a: 107): 1275: „ad duas arbores piri *Wereskurtuel* uocatas” (OkI Sz. 540).

A *körtvély* alakhoz lásd **körtvélyfa**.

Amennyiben a *Harumkurtuel* szórvány fanévként szerepel az oklevélben, úgy a magyar nyelvű említések magyarázatához lásd **Büke ? tölgyfa**.

három tölgyfa 'Baranya vm.-ben Somló határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/323/1403/PR.: vicesimasecunda [villa] Sumlow, que ab oriente terminatur [helyesen: terminatur] Harumkurtuel et Seýr et *Harumtulfa* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 379), +1015/+1158/1228//XVII.: *Haromthögyfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Harum thulfa* (DHA. 1: 74).

A *Harumtulfa* mennyiségjelzős összetétel a *három* tőszámnévből és a *tölgyfa* fanév régiségben általános *tölfa* változatából (vö. **tölgyfa**) áll. A *tölgy* lexéma bizonytalan eredetű, talán alán jövevényszó, vö. oszét *tuldz* 'tölgy' (TESz., EWUng. *tölgy*).

A szórványt korábban tulajdonnévként azonosították (KMHsz., HOFFMANN 2010a: 181), de inkább köznévi szerepűnek tarthatjuk, amely a határleírásokban oly gyakori latin „tres arbores” kifejezés helyett állhat (pl. 1256: *tres arbores quercuum*, DF. 78961; vö. 1258>1336/1354: *tulfa harumykru*, Gy. 2: 541, HA. 2: 62, vö. **három körtvély**). A *Harumtulfa* köznévi státusza mellett szól továbbá az is, hogy számos olyan helynevet ismerünk, amelyben a *tölgy* szerepel (*Tölgy-völgy*, Gy. 4: 498, 560, HA. 4: 73), de olyat egyet sem, amiben a *tölgyfa* állna (lásd HA. 1–4. mutatóit).

Amennyiben a *Harumtulfa* szórvány fanévként szerepel az oklevélben, úgy a magyar nyelvű említések magyarázatához lásd **Büke ? tölgyfa**.

hársfa 'Baranya vm.-ben Belisz határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima [villa] Belysz, que ab oriente terminatur in Dedteluke Aruk et Owvt et *Hasfa*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Hasfa* (DHA. 1: 74), +1015/+1158/1228//XVIII.: *Hasfa* ~ sive *Hoszufa* (DHA. 1: 74).

Az oklevelek határleírásaiban gyakran találunk határjelként álló fákat, bokrokat (vö. pl. **körtvélyfa**). A *hárs* 'szív alakú levelű, édeskés illatú virágú erdei és kerti fa'. A lexéma ősi eredetű, finnugor, esetleg uráli örökség (TESz., EWUng. *hárs*).

Az alapítólevél névformáiban a fanév eredetibb *has* ~ *hás* ~ *hás* alakja szerepel. A R. *hás(s)* > *hárs* változásra a legkorábbi adatot csupán a 15. század végéről ismerjük (FNESz. *Hársány*, TESz., EWUng. *hárs*).

A magyar nyelvű említések magyarázatához lásd **Büke ? tölgyfa**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Hoszufa* adata hibás alak lehet, de az is elképzelhető, hogy a *hársfa* R. *hassufa*, N. *hassofa* alakjaira vezethető vissza (TESz., EWUng. *hárs*).

Hetény 1–2. ’azonos nevű települések Baranya vm. É-i részén Pécsváradtól K-re, ill. Ny-ra’ +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimaseptima [villa] *Heten*; (tricesimaquinta [villa] *Hethen*), +1015/+1158/1228//XV., +1015/+1158/1228//XVIII.: vicesimaseptima *Hethen*, +1015/+1158/1228//XVII.: vicesimaseptima *Hethén*, +1015/+1158/1228//XVII.: tricesimaquinta *Chethen*, +1015/+1158/1228//XVIII.: tricesimaquinta *Thetey*, +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Heten*, v. (DHA. 1: 74, 75, Gy. 1: 316) || 1212/[1340–1349], 1332–1335/PR.: *Heten*, v., 1212/[1340–1349], 1332–1335/PR.: *Hetin*, v., [1292–1297]: *Hetyn*, 1332–1335/PR.: *Hechen* (Gy. 1: 316). **Lovászhetény** ’település Baranya vm. É-i részén Pécsváradtól K-re’ [1292–1297]: *Luazhetyn* (Gy. 1: 316).

Baranya megyében két *Hetény* nevű település van, a Pécsváradi alapítólevél is megemlíti mindkettőt: az egyiket huszonhetedikként, a másikat pedig harmincötödikként. Az adatokról nem dönthető el, hogy melyik településre vonatkoznak, ezért egy szócikkben adom közre őket.

A *Hetény* településnév formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd 1086: *Heten* szn. (ÁSz. 385). A személynév vagy a m. *hét* számnév származéka, vagy pedig német eredetű lehet: vö. ném R. *Het(t)in* szn. (FNESz. *Hetény*, *Hosszúhetény*). A *Lovászhetény* név a *Hetény* településnévhez kapcsolt megkülönböztető jelzői szerepű *lovász* foglalkozásnévvel jött létre.

Hetes ? ’Baranya vm.-ben Gorombona határában említett hely’ +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septimadecima [villa] Gurumbona nominatur, que terminatur ab oriente in *Hetys* Buketulfa, +1015/+1158/1228//XVII.: *Rethis*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Gethys* (DHA. 1: 74).

Vélhetően formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekből is adatolható; vö. 1237–1240: *Hetes* szn. (ÁSz. 386). A személynév utalhatott a születési sorrendre (ti. a hetedik gyermek), de a ’hetibéres munkás’ *hetes* közszóból (RMCsSz. *Hetes*) is keletkezhetett. A személynévi eredeztetés mellett az annak alapjául szolgáló köznévből való közvetlen származtatást sem zárhatjuk ki (FNESz. *Hetes*).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Rethis*, *Gethys* adatai hibás alakok lehetnek.

Hídága ? feje ’Baranya vm.-ben Belisz határában említett hely’ +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima [villa] Belysz, que [...] terminatur

[...] a meridie [...] *Chedyagyfei*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Chedyagyfei* ~ *Hede Agy Seyg*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Hede* – (DHA. 1: 75).

A **Híd ága* víznév (a víznévből településnév is alakult, KMHsz. 1: 128, FNEsz. *Hídága*) és az *fő* ~ *fej* 'kezdet, forrás' földrajzi köznév (TESz., EWUng. *fej*², FKnT. *fő*) birtokos személyjeles *feje* alakjának összetétele lehet. A *fő* utótagú helynevek (víznévi előtaggal) legtöbbször valamilyen patak forrását jelölik meg.

Az eredeti víznév a *híd* 'folyóvíz feletti áthaladást lehetővé tevő építmény' (TESz., EWUng. *híd*) és az *ág* 'folyóvízből kiszakadó és abba visszatérő elágazás, patak, forrás' vízrajzi köznévből (TESz., EWUng., FKnT. *ág*) alakult, és olyan vízfolyást jelölhetett, amelyen híd vezetett át.

Elképzelhető, hogy ez a név ugyanazt a denotátumot nevezi meg, mint a Kövesdi határában említett **Ág(y) feje**. Kövesdi és Belisz települések vélhetően Baranya megyének ugyanazon a részén fekhettek, egymás után említi őket ugyanis az alapítólevél.

A Pécsváradi alapítólevél *Chedyagyfei* szórványa az iráni eredetű *híd* lexémának a korai *ched(ǵ)* alakját őrizhette meg, vö. oszét *χēd* 'híd' (GYÖRFFY 1977: 236, FNEsz. *Hídága*, DHA. 1: 480). A *-fey* írásmódú helynevek jóval korábban tűnnek fel és jóval gyakoribbak, mint a *-feye* utótagúak (vö. HA. 1–4.). Ezek alapján a szórványt helynévtörténeti és nyelvtörténeti szempontból is jó eséllyel 11. századnak tarthatjuk.

Hird ~ **Hirig** 'település Baranya vm. É-i részén Péctől ÉK-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimasecunda [villa] *Hirig* nominatur, que ab oriente terminatur [helyesen: terminatur] Sorlogys, ab austro Sedfey, ab occidente Nogvt et Curtuelfa, a septemtrione Hudus, +1015/+1158/1228//XV.: *Hyreggh*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Hiregy*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Hirek* (DHA. 1: 75, Gy. 1: 318) || [1292–1297]: *Hyr(i)d*, 1332–1335/PR.: *Hird*, 1332–1335/PR., 1346 (A. 4: 588), 1347 (A. 5: 72), 1353/1358 (A. 6: 90), 1403: *Hyrd* (Gy. 1: 318, Cs. 2: 491).

A név vélhetően formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással (FNEsz. *Hird*). Az alapjául szolgáló személynévhez lásd +1264: *Chyrd* (ÁSz. 198).

Hodos 'a Karasó bal oldali mellékvize Baranya vm. É-i részén' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimasecunda [villa] *Hirig* nominatur, que [...] terminatur [helyesen: terminatur] [...] a septemtrione *Hudus* (DHA. 1: 75, Gy. 1: 318) || +1058/1300//1403: *Hodos*, fl. (DHA. 1: 178, Gy. 1: 249, 287), 1293: *Hodus*, fl., 1335: *Hudus*, fl. (Gy. 1: 249, 308, 368).

A víznév a *hód* állatnévből (TESz., EWUng. *hód*) alakult -s képzővel, és a víz környékén élő állatvilág szolgáltatta a névadáshoz az alapot (vö. GYÖRFFY 2011: 58).

Ilsán 'település Bodrog vm. ÉNy-i részén, a Duna és a Vajas között' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quinta [villa] *Ylsan* nominatur, que ab oriente terminatur Kynesa, ab austro Sirmia, ab occidente Totis, a septentrione Fornogis, +1015/+1158/1228//XV.: *Ilsay*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Ilsay*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Ilsehai* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 720).

Ismeretlen eredetű településnév. Talán kapcsolatba hozható az *Ilosva*, *Jolsva* és *Jósva* nevek szláv előzményével, egy **Jelšava* 'égererdőben folyó patak' víznévvel (FNESz. *Jolsva*). Egy ilyen származtatás esetén az elemzett név a hangrendi kiegyenlítődés, a szóeleji *jo-/ju-* hangkapcsolat *i*-vé válása, illetve az intervokális helyzetben lévő *v* kiesése révén jött létre (vö. BÁRCZI 1958a: 106, 136). PÓCZOS RITA azt feltételezi, hogy a név végén álló *-n(y)* toldalékként (határozóragként) kapcsolódhatott a név tövéhez (2001: 84, 99), és végül ez a forma állandósult alapnévként.

Az 1228. évi oklevél átiratának *Ilsehai* adata hibás alak lehet.

Kalocsa 'település Fejér vm.-ben, a vármegye központja' **Lat.** +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Colocensis* archiepiscopi (DHA. 1: 80, Gy. 2: 427) || **Lat.** 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 218): *Colocensi*, 1186/XIII.: *Colocensi*, 1227/1446: *Colochiam*, 1311/1340: *Colocensis*, 1318: *Colochae* (Gy. 2: 427–430) | 1429: *Kalocha* (Cs. 3: 313).⁵

A település neve a 15. század első harmadáig latinositott alakban fordul elő a forrásokban (vö. Gy. 2: 427–430).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekből is adatható; vö. 1273: *Kolocha* szn. (ÁSz. 467). A személynévet a szakirodalom török eredetűnek tartja.

Kanizsa 'település Bodrog vm. ÉNy-i részén' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quinta [villa] *Ylsan* nominatur, que ab oriente terminatur Kynesa, +1015/+1158/1228//XVII.: *Knyeza* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 707) || **Asszonyfalva** 1307: *Azunfalua*, v., 1336: *Assunfalua*, 1338: *Azzunfolua*, v. (Gy. 1: 707–708).

Az elsődleges *Kanizsa* településnév szláv eredetű; vö. blg. *Кнежа* hn., szb.-hv. *Kneža Gorica* hn., szln. *Kneža* hn. A szláv helynevek szemantikai tartalma: 'a fejedelemé' (FNESz. *Nagykanizsa*). A 14. század elejétől *Asszonyfalva* néven említik a helyet, ami a 'királyné' jelentésű *asszony* szónak és a birtokos személyjellel ellátott *falu* földrajzi köznévnak az összetételével jött létre, és királynői birtoklásra utal (FNESz. *Asszonyfalva*, PÓCZOS 2001: 85, 100).

⁵ A *Kalocsa* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 2: 427–430).

Az alapítólevél *Kynesa* adatában — hacsak nem hibás alak az *y* és *u* felcserélésével — a mássalhangzó-torlódást az *i* beékelődése oldja fel, a hamis alapítólevél egy másik átiratában pedig a mássalhangzó-torlódásos *Knyeza* formát találjuk.

Kán(y)a 'település Pest megyében Budától nyugatra' (DHA. 1: 491, Pilis megye) +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quadragesimaprima est villa Neuýg iuxta *Kana* dimidio miliario in montibus sita, +1015/+1158/1228//XV., +1015/+1158/1228//XVII.: *Chana*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kana* (DHA. 1: 75, Gy. 4: 571, 660) || 1240, 1258, 1325/1470, 1336/1340>1520: *Kana* (Gy. 4: 571) | **Lat.** *1229: *Chananeus* (Gy. 4: 571).

A *Kánya* egy településnek és egy hegynek (1326>1520: sub monte *Kana*, Gy. 4: 571) is a neve Pest megyében. A *Kánya* településnév esetében emiatt kétféle szemantikai tartalom is feltételezhető. Egyrészt a településnév alakulhatott formáns nélküli személynévből metonimikus névadással, majd ez a megnevezés később átvonódhatott a hegyre. A személynévi alapszó Árpád-kori oklevelekből is adatolható; vö. 1211: *Cana* szn. (ÁSz. 444), és a *kánya* madárnévből alakult. Származhat a településnév másrészt a hegy állatvilágára utaló *Kánya* hegynévből is (FNESz. *Kánya*, RESZEGI 2011: 143).

Kér lásd **Hajmáskér**

Kispereked lásd **Pereked**

Ková(c)s 'közelebről nem lokalizálható település Baranya vm.-ben' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: nona [villa] *Chouas* nominatur, que ab oriente terminatur Duna, ab austro Aruk, ab occidente Scilfa, a septemtrione Aruk usque ad Donouýz (Gy. 1: 330: *Chovas*), +1015/+1158/1228//XV.: *Cauas*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Chavacz*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kanas* [ɔ: *Kauas*] (DHA. 1: 73).

Noha a települést pontosan nem tudjuk azonosítani, de a **Danóc** folyónév határpontként említése miatt **Dályok** és **Kölkedi** környékén feketett.

Olvasatától függően többféle magyarázata is elképzelhető. [Kovács] olvasat esetén a *kovács* foglalkozásnévből (1380 k.: Faber: *cowacz* kn., TESz., EWUng. *kovács*) vagy a belőle lett személynévből (1253/1322: *Cuach* szn., ÁSz. 227) alakulhatott metinomikus névadás eredményeként (vö. HOFFMANN-RÁCZ-TÓTH 2018: 285–286, vö. **Vasas**). [Kovács] olvasat esetén a településnév a *kovás* 'kova-köves' (TESz., EWUng. *kova*) melléknévből keletkezett. Az alapítólevél említ egy **Kovásséde** nevű települést is és a határában egy **Kovásd ?** nevű helyet.

Kovásd ? 'Baranya vm.-ben Kovásséde határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimatercia [villa] *Kouas* sede nominatur, que [...] terminatur [...] a septentrione Medues et Chawa Achala et sic demum

Kuastý (Gy. 1: 330: *Kuasty*), +1015/+1158/1228//XVII.: *Kuwasti*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kumasly* (DHA. 1: 75).

A név feltehetően a *kovás* 'kovaköves' (TESz., EWUng. *kova*) melléknévből keletkezett *-d* helynévképzővel. A név előtt nem szerepel latin földrajzi köznév, így az általa jelölt hely fajtáját nem tudjuk pontosan meghatározni. GYÖRFFY esetleg a későbből adatolható *Kövesd* heggyel tartja azonosíthatónak (Gy. 1: 330, vö. **Kovásséde**, **Ková(c)s**, **Vasas**, **Kövesdi**).

Kovásséde 'település Baranya vm.-ben, talán az É-i részén Pécestől É-ra' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimatercia [villa] *Kouas sede* nominatur, que ab occidente Appadykuta terminatur, a septentrione Medues et Chawa Achala et sic demum *Kuastý* (Gy. 1: 330: *Konas sede*), +1015/+1158/1228//XV.: *Kouas sede*, v. (DHA. 1: 75, Gy. 1: 330). **Kovásséd** +1015/+1158/1228//XV.: *Kowased*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Kowassed*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Hawazod* (DHA. 1: 75, Gy. 1: 330).

Kovásséde a későbbi Vasas területén feketett, amennyiben a határában említett *Kuastý* azonosítható a mai Kövesd heggyel (Gy. 1: 330, vö. **Kövesdi**, **Kovásd**?, **Ková(c)s**, **Vasas**).

A névváltozatok alapja egy víznév lehetett, noha ezt a nevet a forrásokból nem tudjuk adatolni. A feltehető víznév a *kovás* 'kovaköves' (TESz., EWUng. *kova*) melléknév és a *séd* 'kis vízfolyás, forrás, patak' (TESz., EWUng., FkNt. *séd*) vízrajzi köznév összetétele, és egy kovaköves medrű vízfolyás neve lehetett (FNESz. *Kovács*).

Az 1228. évi oklevél átiratának *Hawazod* adata hibás alak.

Kőbálvány 'Baranya vm.-ben Kölkedi határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septima [villa] *Kulkedy*, que [...] terminatur [...] a septemtrione *Kwbaluan* (Gy. 1: 331: *Kwbalvan*), +1015/+1158/1228//XVII.: *Kubalván*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kubaluai* (DHA. 1: 73).

A *kő* anyagnév és a *bálvány* 'oszlop' (TESz., EWUng. *bálvány*) lexéma összetételéből alakult, jelentése: 'kőből való határoszlop'. A *bálvány* lexéma igen gyakori határleírásokban, nem ritkán közszoói értékben, latin megfelelőjével együtt említve: 1267/1272: ad statuum lapideam, que dicitur *balwankew* (Gy. 1: 78, OklSz. *Bálvány*, *bálvány-kő*). Helynévi szerepben legtöbbször *-s* képzős formában tűnik fel (vö. **Bálványos**, HOFFMANN 2010a: 177).

A Pécsváradi oklevél szórványának közszoói vagy tulajdonnévi szerepét nem tudjuk pontosabban meghatározni, de közszoói jellege valószínűbbnek tűnik.

Kökény-kerek ~ kereke 'Baranya vm.-ben Kölkedi határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septima [villa] *Kulkedy*, que [...] terminatur [...] ab occidente *Kuchinkereby* [ɔ: *-kereky*], +1015/+1158/1228//XV.: *Ku-*

chinkereku coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Keuchin Kereow*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kuhukeretu* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 331).

A m. *kökény* növénynévből és a *kerek* 'erdő, rét' (TESz., EWUng., FKnT. *kerek*) földrajzi köznév összetételéből alakult.

Az alapítólevél *Kuchinkereby* [ɔ: *kereky*] neve kapcsán elképzelhető, hogy a földrajzi köznévi utótagként álló *kerek* lexéma nem birtokos személyjeles *kereke* alakjában (vö. KMHsz. 1: 163), hanem véghangzóval, [kerek-i]-ként fordul elő, ahogyan például a *Kuchinkereku* írásváltozatban bizonyosan erről van szó: [ke-rek-ü]. Az eredeti 11. századi oklevélben a helynév feltehetően tövégi magánhangzós alakban szerepelt (vö. VII.2.3. alfejezet). A *kereky* lexéma tövéghangzós [ke-reki] értelmezése esetén szokatlan lehet a véghangzó [i] formája a jellemzőbb [ü] helyett, de a lehetőséget kizárni nem lehet. A *Kuchinkereby* szórvány kapcsán több ízben is felmerült a tévesztés lehetősége: egyrészt a *kereby* valószínűleg a *kereky* helyett áll (Gy. 1: 331), az első névrész, a *kökény* í-ző jellege miatt pedig BÁBA BARBARA számol romlott alakkal e név esetében (2020: 70).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Keuchin Kereow*, *Kuhukeretu* adatai hibás alakok lehetnek.

Kölkedi 'település Baranya vm. K-i részén Mohácstól D-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septima [villa] *Kulkedy*, que ab oriente terminatur Clunouz, ab austro Scylfa, ab occidente Kuchinkereby, a septemtrione Kwbaluan (Gy. 1: 331: *Kulkedy*), +1015/+1158/1228//XV.: *Kelkedy*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Kelkedi*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kelkedy* (DHA. 1: 73) || **Kölked** 1322: *Kulkeed*, t., 1327, 1330, 1348 (Z. 2: 328–329), 1349 (Z. 2: 376, 378), 1391: *Kulked*, p., v., 1463: *Kelked*, 1478: *Kewlked* (Gy. 1: 331, Cs. 2: 499).

A Pécsváradi alapítólevél *Kölkedi* szórványa a *Kölked* személynévből alakult -i képzővel. A személynévi alapszó Árpád-kori oklevelekből is adatható; vö. 1219/1550: *Culqued* ~ *Culqed* (ÁSz. 472), és a m. *kölyök* főnév származéka (FNESz. *Kölked*). A 14. század elejétől adatható, így a feltehetően másodlagos *Kölked* forma redukció útján alakult az -i helynévképző elhagyásával.

Egy 1057. évi oklevél arról szól, hogy ez a hely a pécsi püspök és a pécsváradi apátság közös tulajdona volt: 1057/+1057/+1205–1235/1350/1404: iuxta Danubium villam integram dedi S. Petro [...] illa tamen terra communitate, que uno colitur aratro et hec dedi S. Benedicto (Gy. 1: 331). Ezt a nevet nem vehetjük számításba tehát a Szent István által adományozott helyek megnevezései között, ettől függetlenül persze lehet 11. század eleji helynévtörténeti forrásértéke (Gy. 1: 331, DHA. 1: 70, GYÖRFFY 1977: 236–237).

Kőris 'Baranya vm.-ben Belisz határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima [villa] Belysz, que [...] terminatur [...] a meridie similiter

Aruk et Owvt ultra *Keyris*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Kinkis*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kukis* (DHA. 1: 74).

Az alapítólevél *Kőris* elemének közszói vagy tulajdonnévi státusza nem állapítható meg. Tény, hogy vannak olyan *Kőris* adataink, amelyek kétségtelenül helynévi szerepűek (erdőnévként: 1252: *nemus Keurus*, Gy. 1: 400, folyónévként 1211: *Queurus*, KOVÁCS É. 2015: 183–184). Azt azonban fontos megemlítenünk, hogy Belisz határleírásában, amelyben a *Kőris* adat is látható, szerepelnek fanevek határpontként (DHA. 1: 74). Azt is érdemes továbbá szem előtt tartani, hogy a pusztá fanévvel azonos alakú helynevek mind a korai ómagyar kori, mind a mai névállományban igen kis számban vannak csak jelen (BÁBA 2008: 54).

A *kőris* fanév honfoglalás előtti csuvasos jellegű török jövevényszó, vö. bask. *goros ayaş* 'kőrisfa', nog. *küyriş* 'kőris'. A magyarba került alak **kevriş* vagy **küirüč*-féle lehetett (TESz., EWUng., WOT. *kőris*). Korai magyar szórványadatokban a fanév első magánhangzója vagy labiális utótagú diftongus (1055: *keu-riş*), vagy illabiális magánhangzó (1211: *Kerus*), ahogyan a Pécsváradi oklevél adatában is (vö. OklSz. *kőris*).

Amennyiben a *Keyris* szórvány fanévként szerepel az oklevélben, úgy a magyar nyelvű említések magyarázatához lásd **Büke ? tölgyfa**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Kinkis*, *Kukis* adatai hibás alakok lehetnek.

Kőris-aszó 'Veszprém vm.-ben Hajmáskér határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quadragesima [villa] Hagmasker [...] terminatur [...] a septentrione *Kewrus ozov*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Ka(m)rwczozow* (?) (DHA. 1: 75).

A *kőris* fanév és a m. *aszó* földrajzi köznév összetétele. Helynevek utótagjaként az *aszó* földrajzi köznévi szerepben, 'időszakos vízfolyás, szárazpatak', 'völgy, kiszáradó folyómeder' (vö. FNESz. *Aszófő*, TESz., EWUng. *aszó*) jelentésben fordult elő a régiségben (vö. HOFFMANN 2010a: 142): *Voson-aszó*: 1271: *Voson oso*, aqua (Gy. 1: 168), *Ölyv-aszó*: 1256/1284//1572: *Vluozoun*, vall. (KMHsz. 1: 211).

A Pécsváradi oklevél szórványa is víznévként vagy térszinformanévként szerepelhet. A *kőris* előtag a denotátum földrajzi környezetére, növényvilágára utalhatott (magyarázatához lásd **Kőris**).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Ka(m)rwczozow* adata hibás alak lehet.

körtvélyfa 1. 'Baranya vm.-ben Gorombona határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septimadecima [villa] Gurumbona nominatur, que terminatur [...] ab occidente *Kurtuelfa*, Rowozluk, +1015/+1158/1228//XVII.: *Körtvélfá*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kurthudfa* (DHA. 1: 74). **2.** 'Baranya vm.-ben Belisz határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.:

tricesima [villa] Belysz, que ab oriente terminatur in Dedteluke [...] *Kurtuelfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kurtuelfa* ~ sive *Kentelfa* (DHA. 1: 74). 3. 'Baranya vm.-ben Hird határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimasecunda [villa] Hirig nominatur, que [...] terminatur [helyesen: terminantur] [...] ab occidente Nogvt et *Curtuelfa*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Curtuelfa* ~ *Körtvelyfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kwhwlfa* (DHA. 1: 75, Gy. 1: 318).

Az oklevelek határleírásaiban gyakran találunk határjelként álló fákat, bokrokat (vö. **tölgyfa**). A *körte* régebbi alakja, a *körtvély* a Pécsváradi oklevél három határleírásában fordul elő *Kurtuelfa* és *Curtuelfa* írásváltozatban, illetve egy alkalommal mennyiségjelzős összetételben (vö. **három körtvély**). A *körtvényfa* a leggyakrabban említett fa a határleírásokban, ami a fa nagy termete mellett azzal magyarázható, hogy a vadkörtefa hagyasfaként a mezőkön igen elterjedt volt: termése és árnyéka a határban dolgozó embert szolgálta (MNLex.). A *körte* szó talán honfoglalás előtti török jövevényszó (TESz. *körte*, EWUng., WOT. *körtvély*).

A *körte* szó a régiségben szinte kizárólagos *kürtvél* ~ *körtövény* stb. alakját csak a 18. században váltja fel a *körte* a szóvégi *ly* eltűnése (esetleg egyfajta vokalizációja), illetve a szóbelseji *v* kiesése után (vö. OklSz. *körte*). A *körtvély* alak — a 18. századig tartó jelenléte miatt — a szórvány nyelvtörténeti szempontú kronológiai rétegekbe való besorolását nem segíti, ugyanakkor az oklevelek faneveit vizsgálva úgy tűnik, hogy a magyar nyelvhasználat kizárólagosságát a 11. század eleji lejegyzésük, illetve ennek a magyar lejegyzésnek a többszörös átírás ellenére történő fennmaradása magyarázhatja (vö. VI.3.2. alfejezet, **Büke ? tölgyfa**).

Kövesdi 'település Baranya vm.-ben, Várkony környékén említik' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimanona [villa] *Kuestý*, que ab oriente terminatur [helyesen: terminantur] Scena abbatis, a septemtrione Tow, ab oriente [helyesen: occidente] Verum et Voduez et Agifei usque ad Nogut, +1015/+1158/1228//XV.: *Kewesthi*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Kowesthy*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Questhi* (DHA. 1: 74).

A m. *kő* főnévből keletkezett a *-sdi* helynévképző szerepű képzőbokkal (FNESz. *Kövesd*, vö. RESZEGI 2011: 157, BÉNYEI 2012: 102). Ez a képzőbokor leggyakrabban állatokat és növényneveket jelölő lexémákhoz, földrajzi köznevekhez, illetve anyagnevekhez kapcsolódik. Ebből arra következtethetünk, hogy a képzőbokornak elsődlegesen a természeti nevek alkotásában volt szerepe, de az ómagyar kori nagyszámú településnévi megnevezés azt mutatja, hogy a településnevek alkotásában is produktív volt (HOFFMANN 2010a: 198).

A megye területén ma található egy *Kövesd* nevű hegy Pécsvárdtól Ny-ra (Gy. 1: 330, vö. **Kovásd ?**, a településnévnek a hegynévből való származtatása azonban kétséges. Egyrészt a hegynek nem ismerjük korai említését, valamint *Kövesdi*

település helyét is csak az előtte említett Várkony település alapján jelölhetjük a hegy közelébe.

A Pécsváradi oklevél átírataiban a *-sti* képzőbokr fordul elő, amely a *-sdi* előreható zöngességi hasonulás hatására előállt ejtésvariánsa lehet (SZEGFÜ 1991: 254, TÓTH V. 2001a: 107, BÉNYEI 2012: 101–102, vö. **Berkesd**). A név *Kuestý* írásváltozatának a hiátusos [küest] lehet az olvasata.

Kulcsod 'település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól K-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimasexta [villa] *Kulchoud*, +1015/+1158/1228/XV.: *Kvlsoyd* coní., +1015/+1158/1228//XV.: *Rolsoyd*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Kvlsayd*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kalsoith* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 333).

A szakirodalom szerint a településnév a szláv eredetű *Kulcs* helynév (vö. szb.-hv. *Ključ*, szln. *Ključ*) *-d* helynévképzővel bővített változata lehet. A szláv helynév a *ključ* 'folyókanyar, folyókanyarban lévő terület' közszóból keletkezett (FNESz. *Kulcs*, *Kulcsod*). Ezt az etimológiát támogathatja, hogy a település a Karasó mellett fekkent. Keletkezhetett ugyanakkor a szláv eredetű magyar *kulcs* közszóból is, ha egykor volt 'folyókanyar' jelentése (vö. BÉNYEI-PETHŐ 1998: 35). Az Árpád-korból ismerünk *Kulche* személynevet (ÁSz. 471), a településnév ebből is keletkezhetett *-d* helynévképzővel.

Az 1228. évi oklevél átíratainak *Rolsoyd*, *Kalsoith* adatai hibás alakok lehetnek.

Lovászhetény lásd Hetény

Marton 'település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól DNy-ra' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimasexta [villa] *Mortun*, +1015/+1158/1228/XV.: *Martun*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Marthim*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Martyn*, +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Mortun*, v. (DHA. 1: 75, Gy. 1: 339) || **Martonfalva** [1292–1297]: *Mortunfolua*, 1542: *Marthonfalwa* (Gy. 1: 339, Cs. 2: 506).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekből is gyakran adatolható; vö. pl. 1138/1329: *Martin* szn., 1211: *Mortun* szn. (ÁSz. 521). A személynév latin eredetű, vö. 1014: *Martinus* (ÁSz. 522), ennek *-us* végződése a magyarban maradt el.

A másodlagos *Martonfalva* név a *Marton* településnévnek a *falu* földrajzi köznév birtokos személyjeles alakjával történő kiegészülésével jött létre.

Medves ~ Medvés 'Baranya vm.-ben Kovásséde határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimatercia [villa] Kouas sede nominatur, que [...] terminatur [...] a septentrione *Medues* et Chawa Achala et sic

demum Kuasty (Gy. 1: 330: *Medves*), +1015/+1158/1228//XVII.: *Medves*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Mednesch* (DHA. 1: 75).

A név olvasata és értelmezése bizonytalan. Amennyiben víznévről van szó, a m. **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó' melléknévből származhat, ami a m. *meddō* melléknévvvel tartozik össze, azaz a víz állapota szolgáltatta a névadási motívumot (GYÖRFFY 2011: 55, FNESz. *Medesér*, *Nemesmedves*). A KMHsz. szerkesztői a *medve* állatnévből származtatják a nevet, és összefüggést feltételeznek a közeli Ürög településen említett hasonló nevű szőlővel, illetve az Újfalu határában lévő *Medve-fő* névvel (1: 184). GYÖRFFY GYÖRGY a DHA. 1. szerkesztésekor a *Medviz* településnévvel (a település adatait lásd Gy. 1: 340, KMHsz. 1: 184) azonosította a Pécsváradi oklevél szórványát (1: 496). Ez az azonosítás azonban nem állja meg a helyét, mert **Kovásséde**, aminek a határleírásában feltűnik a *Medues* szórvány, Pécstől É-ra, Medviz pedig a megye ÉNy-i részén, az Alma patak mellett található.

Az 1228. évi oklevél átíratainak *Mednesch* adata hibás alak lehet.

megye 'a nem lokalizálható (Chomur) település határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: secunda [villa] Chomur nominatur, que [...] terminatur [...] a septemtrione *Mege*, +1015/+1158/1228//XVII., +1015/+1158/1228//XVIII.: *megye* (DHA. 1: 73).

A *megye* 'határvonal' lexéma középkori előfordulásai között közszoói és tulajdonnévi említéssel egyaránt találkozunk: 1269/1294: per quendam limitem, qui uulgariter *Mege* uocatur, 1208/1359: uadit ad Wodmege (Oklsz. *megye*). A szó 'területeket elválasztó természetes vagy mesterséges mezsgye, határvonal' jelentése dunántúli területek nyelvjárásaiban napjainkban is jelen van (TESz., EWUng., ÚMTSz., FKnT. *megye*).

A szegényes szövegkörnyezet (például latin fajtajelölők hiánya) miatt nehéz eldönteni, hogy a Pécsváradi alapítólevélben köznévi vagy tulajdonnévi státuszban szerepel-e szórvány. Mivel a helynévi előfordulásokban a *megye* lexéma leggyakrabban vagy helyfajtajelölő utótagként (1276: *gyamege*, KMHsz. 1. *Dió-megye*), vagy bővítményrészként, jelzői szerepben (1217/1412: *Megehid*, Oklsz.) áll, az oklevél *Mege* szórványát talán inkább köznévi előfordulásnak tarthatjuk (de lásd például 1268/1347: *aquam Mege*, Gy. 3: 458). A magyar nyevű földrajzi köznévi előfordulásokhoz vö. **nagyút** (VI.3.1. alfejezet).

A lexéma horvát-szerb vagy szlovén jövevényszó, vö. szln. *meja* 'határ', szb-hv. *mèda* 'megye' (TESz., EWUng. *megye*).

Mikcse 'település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól K-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimaquarta [villa] *Mykuse*, +1015/+1158/1228//XV.: *Mikwzeh*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Mikzeben*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Mikusek* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 341).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1236: *Mycche* szn. (ÁSz. 544). A *Mikcse* [régebbi *Miküicse*] személynév a *Miklós* személynév rövidített tövének magyar személynévképzős származéka. A *Miküicse* > *Mikcse* változást a kétnyíltszótagos tendencia magyarázza, a későbbi-mai *Micske* alak (vö. BMFN. 2: 27) pedig *kcs* > *csk* hangátvetés eredménye (FNESz. *Micske*).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Mikwzeh*, *Mikzeben* adatai hibás alakok lehetnek.

Mitár sédje 'Baranya vm.-ben a Mitárral szomszédos Nógrád határában említett patak, a Duna mellékveze' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: sextadecima [villa] Nougrad nominatur, que ab oriente terminatur Sey et Dobrochachubananogut usque ad *Mitar sede*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Mitar sede* ~ *Mutar sedeh*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *metas Sedech* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 248, 342, 349).

A *Mitár* településnévnek (KMHsz. 1: 189) és a *séd* 'kis vízfolyás, forrás, patak' (TESz., EWUng., FKnT. *séd*) vízrajzi köznév birtokos személyjeles alakjának az összetétele. Az elnevezés arra utal, hogy a vízfolyás Nógrád településre Mitár irányából érkezik (vö. GYÖRFFY 2011: 67, 112).

Az 1228. évi oklevél átiratának *metas Sedech* adata hibás alak lehet, és talán a latin *meta* 'határ' főnévvel való azonosítás téveszthette meg az oklevélíró.

Nadojca 'település Baranya vm. ÉK-i részén Mohácstól Ny-ra' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quartadecima [villa] *Nodoyca*, que ab oriente terminatur Sedý et Scilfa, a meridie Zurduk et Tulfa, ab occidente Welg, +1015/+1158/1228//XV.: *Nodoycza*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Nadajfa* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 344) || 1254>1342: *Nodoycha*, v., 1259: *Naydaycha*, v., 1259, 1280: *Nadaycha*, v., 1283, 1288/1302, 1295: *Nadoycha*, v., 1354: *Nodoycha*, 1400: *Nadycha* (Gy. 1: 344, Cs. 2: 510).

Etimológiája ismeretlen.

Az 1228. évi oklevél átiratánk *Nadajfa* adata hibás alak lehet.

Nagy-árok 'Tolna vm.-ben Zomba határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tertia [villa] Zumba nominatur, que ab oriente terminatur *Nogarut* [ɔ: *Nogaruc*], +1015/+1158/1228/XV.: *Nogu aruc* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Negu Aruk*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Nagu Aruk* (DHA. 1: 73).

Nagy-árok megnevezéssel a Kárpát medence több megyéjében találkozunk (vö. HA. 1–4.), ezek a névformák a *nagy* melléknév és az *árok* földrajzi köznév összetételéből alakultak (FKnT. 80, **Árok**). Egyes esetekben teljes egészében

vagy részben latinul tűnnek fel az oklevelekben: 1211: *magnum fossatum* (Gy. 1: 201), 1208/1395: *magnum aruc* (Gy. 1: 714). A Pécsváradi oklevél szórványának köznévi vagy tulajdonnévi státusza nem dönthető el.

A *Nagy-árok* helymegjelölés véghangzó nélküli (de hibás) *Nogarut* [ɔ: *Nogaruc*] alakban szerepel az alapítólevélben, a hamis Pécsváradi oklevél más átiratainak véghangzós (*Nogu aruc*, *Negu Aruk*, *Nagu Aruk*) adatai alapján azonban felvethető, hogy a 11. századi eredeti, illetve a 13. századi hamis oklevélben még véghangzóval fordult elő (vö. VII.2.3. alfejezet).

nagy nyár 'Baranya vm.-ben Gorombona határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septimadecima [villa] Gurumbona nominatur, que terminatur [...] a meridie Scilfa et *Nognar*, +1015/+1158/1228/XV.: *nognaru con.*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Nognaw*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Nognacs* (DHA. 1: 74).

A *nyár* fanév egy alkalommal bukkan fel az alapítólevél szövegében. A magyar nyelvi elem közszoói státusza mellett szólhat, hogy — bár a *nyár* összetett nevek utótagjaként is szerepel: 1295/1330/1744: vallem *Potoknyar* (Gy. 3: 152, 180, H. 3: 40) — az oklevelekben tucatjával találunk a *Nognar*-nak megfeleltethető latin nyelvű szerkezeteket: 1255: *magnum populum* (ÁÚO. 11: 411), 1329: *magnum arborem tremule* (H. 2: 61). A közszoói azonosítást erősítheti talán az is, hogy a **szilfa**-val együtt említik határpontként. A *nyár* 'nedves, homokos talajt kedvelő, igénytelen fák nemzetsége, faja, egyede'. A lexéma ősi alapnyelvi örökség az uráli korból, vö. vog. T. *ñēr* 'mocsár', zürj. V. *ñur* 'mocsár' (TESz., EWUng. *nyár'*).

Amennyiben a *Nognar* szórvány fanévként szerepel az oklevélben, úgy a magyar nyelvű említések magyarázatához lásd **Büke ? tölgyfa**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Nognaw*, *Nognacs* adatai hibás alakok lehetnek.

Nagy-szeg 'Tolna vm.-ben Szekszárd határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quarta [villa] Zaczard nominatur, que sub *Nogysegý* sita est, +1015/+1158/1228//XVII.: *Nagy-Szegh*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Nagy-szeg* (DHA. 1: 73).

A *nagy* melléknév és a többféle jelentésben is adathozható *szeg* (FKnT.) földrajzi köznév összetétele lehet. A második katonai felmérés térképlapján (MKFT.) Szekszárdtól északkeletre a Holt-Duna kanyarulatában lévő terület *Nagy Szeg* néven van megjelölve. Ez talán azonos lehet az alapítólevélben említett denotátummal, hiszen a latin szöveg is azt mondja, hogy Szekszárd *Nogysegý* alatt feküdt. Ebben az esetben a *szeg* 'folyókanyarban fekvő földterület, vízfolyás kanyarjába benyúló háromszög vagy félkör alakú partos terület, sziget, zug' (FKnT. *szeg*) jelentésben szerepel a névben.

nagyút 1. 'Baranya vm.-ben Kövesdi határában említett út' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimanona [villa] Kuestý, que [...] terminatur [helyesen: terminantur] [...] ab oriente [helyesen: occidente] Verum et Voduez et Agifei usque ad *Nogut*, +1015/+1158/1228/XV.: *Nogw wtw* coni., +1015/+1158/1228/XVII.: *Nouguta*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Nowgwtw* (DHA. 1: 74). **2.** 'Baranya vm.-ben Hird határában említett út' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimasecunda [villa] Hirig nominatur, que [...] terminatur (helyesen: terminantur) [...] ab occidente *Nogvt* et Curtuelfa (DHA. 1: 75, Gy. 1: 318), +1015/+1158/1228/XVII.: *Negwtu*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Noguthw* (DHA. 1: 75). **3.** 'Tolna vm.-ben Zomba határában említett út' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tertia [villa] Zumba nominatur, que [...] terminatur [...] a septemtrione *Nogwt*, +1015/+1158/1228/XVII.: *Nagud*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Naguth* (DHA. 1: 73).

Az oklevelek határleírásaiban gyakran említenek utakat, de ezek csak ritkán szerepelnek névvel együtt. A Pécsváradi alapítólevélben azonban erre is van példa: **Borz útja ?, Doboka-kőbánya nagyút, Győr útja ?, Velprét út ?**. A Pécsváradi alapítólevél három határleírásában szereplő *nagyút* (latinul *magna via*) is földrajzi köznévi és nem tulajdonnévi előfordulás (HOFFMANN 2007: 35): vö. 1330: *Ydaynoguth*, via (KMHsz. 1: 135), 1330: *magnam viam* vulg. *Paulinoguth* vocatam (KMHsz. 1: 225). A *nagyút* jelentése 'országút' lehetett (vö. FNEsz. *Nagyút*).

A Pécsváradi oklevélben nagy számban találunk helyek megjelöléseként földrajzi közneveket. Ezek egy eset kivételével (*villa Neuýg*, DHA. 1: 75) helynévtől függetlenül szerepelnek az alapítólevélben, és a középkori oklevélírói gyakorlat ellentétben — amire a magyar és a latin nyelvű alakok együttes megjelenése jellemző (vö. pl. SZENTGYÖRGYI 2014: 89) — kettő kivételével magyar nyelven vannak lejegyezve. Ezeknek az elemeknek szinte csak vulgáris nyelven való szereplését esetleg a 11. századi oklevél megoldásának tarthatjuk (vö. VI.3.1. alfejezet). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy lejegyzési formájuk is kivétel nélkül a 11. század elejéhez köthető. A Baranya megyei *Nogut*, *Nogvt* szórványok kapcsán például a többi átirat tövégi magánhangzós (pl. *Nogw wtw*, *Noguthw*) névváltozatai alapján arra következtethetünk, hogy az eredeti oklevélben tövégi magánhangzóval szerepelhettek (vö. VII.2.3. alfejezet).

Nagyút-halom ~ Nagy-halom 'a nem lokalizálható (Chomur) település határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: secunda [villa] Chomur nominatur, que [...] terminatur [...] ab occidente *Noghutholmu*, +1015/+1158/1228/XV.: *Nogu cholmu* coni., +1015/+1158/1228/XVII.: *Nogu tholien.*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Nogwtholy* (DHA. 1: 73).

A halomnév vagy a *nagyút* és a *halom* földrajzi köznév összetétele, vagy a *nagy* melléknév és a *halom* földrajzi köznév (TESz., EWUng., FKnT. *halom*).

A szórvány *Nagyút-halom* névként azonosítását (vö. 'monticulus viae magnae', DHA. 1: 499) némelyest elbizonytalanítja az 1228. évi oklevél egyik átiratának *Nogu cholmu* adata. Egy korábbi munkájában GYÖRFFY GYÖRGY a név *Nogu cholmu* változatát maga is *Nagy-halom*-ként és nem *Nagyút-halom*-ként értelmezi (1977: 236).

Az nem szokatlan, hogy az egyjegyű mássalhangzókat *h*-val kiegészítve jegezték le az oklevelekben, mint ebben az esetben is: *g* helyett *gh*-t írva. A *Nagy-halom* értelmezés esetén az alapítólevél *Noghutholmu* névformájának elő- és utótagja is véghangzóval szerepel, és az oklevél 11. századi nyelvtörténeti forrásértékű nevei közé tartozik. Ebben az esetben a *th* tévesztés lehet a *ch* helyett, ami a *t* és *c* korabeli hasonló írásképe miatt könnyen elképzelhető, a *ch* pedig jele volt a [χ] ~ [h] hangnak (KNIEZSA 1952: 17, 21, 27, 187, VII.2.3. alfejezet).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Nogu tholien*, *Nogwtholy* adatai hibás alakok lehetnek.

Nógrád 'település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól DK-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: sextadecima [villa] *Nougrad* nominatur, que ab oriente terminatur Sey et Dobrochachubananogut usque ad Mitar sede, +1015/+1158/1228//XV.: *Nogrod*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Nongrad* [ɔ: *Nougrad*], +1015/+1158/1228//XVIII.: *Nogurad*, +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Neugrad*, v. (DHA. 1: 74, Gy. 1: 349) || [1292–1297]: *Neugrad*, v., 1436: *Nagrad* (Gy. 1: 349, Cs. 2: 511).

Szláv eredetű helynév; vö. szb.-hv. *Növī Grād* hn., cseh *Nové Hradý* hn., le. *Nowograd* hn. A magyarba egy szláv R. **Novъgradъ* 'új vár' alak kerülhetett át. Mivel azonban ezen a környéken nemigen volt vár, ez a magyarázat kevésbé tűnik valószínűnek. A *Nógrád* személynév (vö. 1211: *Neugrad* szn., ÁSz. 581) a helynévhez képest másodlagosnak tűnik (FNESz. *Nógrád*).

N(y)evegy 1. 'település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsvárad mellett D-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: nonadecima [villa] *Nyuig* (Gy. 1: 349: *Nyvig*), +1015/+1158/1228//XV., +1015/+1158/1228//XVII.: *Newegh*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Nenteck* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 349) || [1290 k.], 1349: *Nyuigh*, v., 1323: *Neuyg*, v., 1332–1335/PR.: *Nimeg* ~ *Nimugh* (Gy. 1: 349). **2.** 'település Pilis vm.-ben Budától D-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quadragesimaprima est villa *Neuýg* iuxta Kana dimidio miliario in montibus sita (Gy. 4: 571, 660: *Neuig* és *Neuyg*), +1015/+1158/1228//XV., +1015/+1158/1228//XVIII.: *Newegh*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Nevegy* (DHA. 1: 75) || 1298/1298: *Neweeg*, 1325//1470: *Neuygh*, p., 1325/1380/1470: *Neuygh* ~ *Neuegh*, p. (Gy. 4: 660).

A Pécsvárad alapítólevél két *N(y)evegy* nevű települést említ: az egyiket Baranya, a másikat pedig Pilis vármegye területéről.

Keletkezhetett a *nyű* 'féreg lárvája, kukac, féreg' (TESz. *nyű*²) főnév teljes *nyűve* tövéből *-d* helynévképzővel. Emellett a személynévi áttétel (vö. 1138/1329: *Nue*, ÁSz. 587) lehetőségét is számba vehetjük. Kisebb valószínűséggel az is elképzelhető, hogy a településnévnek egy szláv eredetű személynév az alapja; vö. cseh **Nevíd* szn. (FNESz. *Néved*, *Nyüved*). Az előbbi magyarázat esetén a településnév *Nyevegy*, az utóbbi esetében pedig *Nevegy* formájú volt (vö. **N(y)e-vegy** az 1019. évi Zalavári oklevélben).

Az 1228. évi oklevél átiratának *Nenteck*, illetve az 1332–1335/PR. oklevél *Nimeg* ~ *Nimugh* adatai hibás alakok lehetnek.

Ormándi 'település Baranya vm. É-i részén Pécsváradtól Ny-ra' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimaquarta [villa] *Vrmandy*, +1015/+1158/1228/XV.: *Vrmandi*, +1015/+1158/1228/XVII.: *Urmandi* (DHA. 1: 75, Gy. 1: 352). **Ormánd** +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Vrmand*, v. (Gy. 1: 353) || [1292–1297]: *Vrmand*, v. (Gy. 1: 353).

A név alakváltozatainak keletkezéstörténeti viszonya nem egyértelmű. Az *Ormánd* név formáns nélküli személynévből alakulhatott metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd 1233/1345: *Vrmand* szn. (ÁSz. 782). Az *Ormándi* névváltozat ez esetben keletkezhetett egyrészt az *Ormánd* személynévből *-i* helynévképzővel, vagy esetleg az elsődleges *Ormánd* helynév képzővel bővülésével. A fordított irányú, tehát *Ormándi* > *Ormánd* változás esetén pedig redukció történt, és az *-i* helynévképző elhagyásával jött létre másodlagosan az *Ormánd* változat. Emellett a névváltozatok akár párhuzamosan is keletkezhetek. Az sem kizárt, hogy az *-i* tövégi magánhangzó, *-d* kicsinyítő képző után ugyanis a régebbi adatokban mindig szerepel a szóvégi rövid magánhangzó (BÁRCZI 1951: 148, vö. E. ABAFFY 2003: 322).

A fenti bizonytalanságot az okozza, hogy mivel az 1015. évi oklevél mellett az 1158. évi oklevelet is csak a 13. század elején jegyezték le, és az alapítólevélen kívül a települést csak egy év nélküli oklevél említi, az *Ormánd* és *Ormándi* nevek kronológiai jellemzőinek megállapításához nincsenek fogódzóink.

Az *Ormánság* tájnév a régiségben *Ormán* formájú volt, és északabbra (Szigetvár környékén) helyezkedett el ugyan (Gy. 1: 248, JUHÁSZ 1988: 93), de a településtől túl messze ahhoz, hogy a településnév és a tájnév között kapcsolatot feltételezhetsünk.

Ó út 'Baranya vm.-ben Belisz határában említett út' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima [villa] *Belysz*, que ab oriente terminatur in Dedteluke Aruk et Owvt et Hasfa et Kurtuelfa, a meridie similiter Aruk et Owvt ultra Keyris, +1015/+1158/1228/XV.: *Ou utu* coni., +1015/+1158/1228/XVII.: *Owvt* ~ *Cwt*, +1015/+1158/1228/XVIII.: sive *Owlu* ~ similiter [...] [*Owut*] ~ similiter [...] si-ve *Toth* (DHA. 1: 74).

Az *ó* 'régí' melléknév (TESz., EWUng. *ó¹*) és az *út* földrajzi köznév összetétele. Egy ilyen nevű utat a Tihanyi alapítólevél is megőrzött a számunkra: 1055: *Ohut* cutarea (DHA. 1: 150). Amennyiben **Belisz ?** település valóban **Várkony** környékén feküdt egykor, az is feltételezhető, hogy a Pécsváradi oklevél a római limes egy szakaszát nevezi meg.

Az *Ó út* helymegjelölésben az *út* mindkétszer véghangzó nélküli *Owvt* alakban szerepel az alapítólevélben, az első előfordulásnak a hamis Pécsváradi oklevél 1228. oklevél átiratában szereplő véghangzós (*Ou utu*) formája alapján azonban felvethető, hogy a 11. századi eredeti, illetve a 13. századi hamis oklevélben még véghangzóval fordult elő az első említés (vö. VII.2.3. alfejezet). Amennyiben az előtagban [u] hangot jelöl a *w*, diftongusos ejtésre lehet gondolni (vö. **tó**).

Pall 'település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól DK-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimaprima [villa] *Pol*, +1015/+1158/1228//XV.: *Polnih*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Peluh*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Paluh* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 355) || [1292–1297]: *Pol*, v. (Gy. 1: 355).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással (FNESz. *Nagypall*). Az alapjául szolgáló személynév a latin *Paulus* személynév (vö. 1111: *Paulus* szn., ÁSz. 619, DHA. 1: 383) magyar *Paul* ~ *Pál* ~ *Póly* megfelelője; ezek a névformák az Árpád-kori oklevelekben gyakran előfordulnak, vö. 1138/1329: *Paul* szn. (ÁSz. 618), 1271/1400: paludem *Pal*halala vocatam (ÁSz. 610), 1213/1550: *Poul* curialis comes de Zounuc (ÁSz. 619). Az itteni településnév korabeli hangzása az adatok alapján föltehetően [pól] lehetett.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Polnih*, *Peluh*, *Paluh* adatai hibás alakok lehetnek.

Pereked 'település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól D-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimaseptima [villa] *Perecud*, +1015/+1158/1228//XV.: *Prekud* (Gy. 1: 367: az utóbbi itt *Perkud* alakban), +1015/+1158/1228//XVII.: *Pezeked*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Brekud* (DHA. 1: 75) || 1332–1335/PR.: *Perecud* ~ *Perekuk* ~ *Perekud*, 1346 (A. 4: 648), 1350/1358 (A. 5: 360): *Perekud*, v. (Gy. 1: 367, Cs. 2: 516). **Kispereked** 1407: *Kysperekud*, p. (Cs. 2: 516).

A településnév személynévből keletkezett (vö. 1227/1443: *Perekw*, ÁSz. 626) -*d* helynévképzővel. A személynév eredete tisztázatlan, de vö. cseh R. *Přěk* szn. (FNESz. *Pereked*). A településnév adatai között is találhatók olyanok, amelyek a név elején mássalhangzó-torlódást mutatnak. A *Kispereked* név a differenciáló szerepű *kis* melléknévből és a *Pereked* településnévből alakult összetétel.

(Pyzis) 'Baranya vm.-ben említett hely, Bátoröve határosa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: sexta [villa] Batatue nominatur, que [...] terminatur

[...] a septemtrione *Pyzis* (Gy. 1: 281: *Pýzis*), +1015/+1158/1228//XVII.: *Pezes*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Pesech* (DHA. 1: 73).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi elemzése sem lehetséges.

Ravaszlyuk 1. 'Baranya vm.-ben Gorombona határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septimadecima [villa] Gurumbona nominatur, que terminatur [...] ab occidente Kurtuelfa, *Rowozluk*, +1015/+1158/1228/XV.: *Rouzlucu* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Downtiku*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Pawsita* (DHA. 1: 74). **2.** 'Baranya vm.-ben Somló határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimasecunda [villa] Sumlow, que ab oriente terminatur [helyesen: terminatur] [...] *Nouozluk* [ᵛ: *Rouozluk*] (Gy. 1: 379: *Novozluk* [ᵛ: *Rovozluk*]), +1015/+1158/1228/XV.: *Rouozluk* ~ *Rouosliku* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Porosliku*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Pousliku* (DHA. 1: 74). **3.** 'Tolna vm.-ben Zomba település határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tertia [villa] Zumba nominatur, que [...] terminatur [...] ab austro *Rowozluk*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Rosluk*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Kowzluk* (DHA. 1: 73).

Három település határának egy-egy határpontjaként tűnik fel a *Ravaszlyuk* a Pécsváradi alapítólevélben. Azt nem tudjuk pontosan, hogy ezek egyszerűen csak rókaüreget, rókakotoréket jelölnek, vagy esetleg metonimikusan azt a területet nevezik meg, ahol rókalyukak vannak (FNESz. *Ravaszlyuk*, RÁCZ 2007: 231, HOFFMANN 2010a: 186). A Tolna megyei Zomba település mai névanyagában egyébként van *Róka-hegy* és *Róka-hegyi-dűlő* helynév is (TMFN.), ami esetleg az itteni *Ravaszlyuk* helynévi szerepe mellett szólhat.

A 'róka' jelentésben a középkorban a *ravasz* szót használták, majd ezt a 16. századtól kezdődően váltja fel a *róka* lexéma (Oklsz., TESz., EWUng. *róka*), ugyanakkor a *Ravaszlyuk* helynév és származékai a mai helynévrendszernek is részei (vö. például BMFN. 2: 1188).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Downtiku*, *Pawsita*, *Porosliku*, *Pousliku*, *Kowzluk* adatai hibás alakok lehetnek.

(Ruzii) 'a nem lokalizálható Fancsal település határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: prima [villa] Fonsol nominatur, que [...] terminatur [...] a septemtrione *Ruzii*, +1015/+1158/1228//XV.: *Rusi*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Kuzi*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Russy* (DHA. 1: 73).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi elemzése sem lehetséges.

(Salsuh) 'a nem lokalizálható Fancsal település határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: prima [villa] Fonsol nominatur, que ab

oriente terminatur *Salsuh*, +1015/+1158/1228//XV.: *Salsu*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Salsuch*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Salsuk* (DHA. 1: 73).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi elemzése sem lehetséges.

Sarlós 'település Baranya vm. középső részén Péctől DK-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimasecunda [villa] Hirig nominatur, que ab oriente terminatur [helyesen: terminantur] *Sorlogys* (Gy. 1: 318: *Sozlogys*), +1015/+1158/1228//XVII.: *Sorlongis*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Sarlongis* (DHA. 1: 75) || +1058/1300//1403 (DHA. 1: 178), 1109/1393 (DHA. 1: 380), 1328/1403: *Sarlos*, p., t., 1109 (DHA. 1: 366): *Serlous*, v., 1109/[1290–1295] (DHA. 1: 380): *Sorlous*, v., 1109/1296 (DHA. 1: 380), 1109/1296/1330 (DHA. 1: 380), 1109/1296/1342 (DHA. 1: 380), 1109/1356 (DHA. 1: 380), 1332–1335/PR.: *Sorlos*, 1224/1399: *Sarlous*, p., 1300/1402/1403 (DHA. 1: 177): *Sarlas*, 1332–1335/PR.: *Zorlows* ~ *Zorlos* ~ *Sorros* (Gy. 1: 376) | **Gör.** [1018–1031]/1109: *Ζαλέση* (Gy. 1: 376).

A településnév valószínűleg a m. *sarló* főnévből keletkezett -s képzővel. A *sarló* köznév a honfoglalás előtti csuvasos jellegű török jövevényszavaink egyike. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy vagy az ótörök **šarliḡ* ~ **šarlay*, vagy a **čarlay* átvétele (vö. TESz., EWUng., WOT. *sarló*), és a magyar nyelvbe *sorloy* formában adaptálódhatott.

A *Sorlogys* szórvány korai ómagyar kori hangzása [sorloγus]. A képző előtti magánhangzó *y* jelölése íráshiba lehet egy *u* vagy *v* helyett. A [sorloγus] hangzású településnév akkor keletkezhett, amikor az alapjául szolgáló közszo még *sorloy* alakú volt. Amikor a szóban már diftongust [sarlou] vagy ebből alakult hosszú magánhangzót [sarló] ejtettek, a belőle alakult településnév is [sarlous] vagy [sarlós] hangzású lett. A településnek a 12–13. századi forrásokból való *Serlous*, *Sorlous*, illetve *Sarlous* adata igazolhat egy ilyen lefolyású változást.

Minthogy tehát a *Sorlogys* névben a *sarló* lexéma korai alakja őrződhetett meg (GYÖRFFY 1977: 236, 1988: 21), 11. századi eredeti lejegyzése a hamisítás, illetve átírások ellenére fennmaradhatott.

A Veszprémvölgyi adománylevél latin változatában az adományozott kilenc falu között szerepel egy *Sarlós* nevű (1109: septima villa est *Serlous*, DHA. 1: 366). Ez a *Sarlós* talán ugyanaz a Baranya megyei település (a mai Magyar^{sarlós}), mint amelyik a Pécsváradi oklevélben határpontként szerepel. A görög Veszprémvölgyi adománylevélben a *Serlous*-nak megfeleltethető helyen a *Ζαλέση* név tűnik fel (DHA. 1: 85). A *Ζαλέση* (szláv *za* 'mögött, túl' + *lēsa* 'erdő', MIKLOSICH 1889: 399, 167, vö. cseh *Zálesie* hn., le. *Zalesie* hn., VASMER 1941: 34, ŠMILAUER 1970: 112) szórvány alapján arra következtethetünk, hogy a 11. század első felében a településnek a magyar névvel egyidejűleg létezhetett egy szláv neve is, később azonban a szláv formának nincs nyoma a fennmaradt forrásokban (vö. VII.2.2. alfejezet).

Sarok ~ Szurok ? tölgyfa 'Baranya vm.-ben Belisz határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima [villa] Belysz, que [...] terminatur [...] a meridie [...] et Chedŷagyfe *Surctulfa*, +1015/+1158/1228/XV.: *Surcw thulfa* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Surow thölfa* (DHA. 1: 75).

A Pécsváradi alapítólevélben — a középkori oklevelezési gyakorlattól eltérően — a fanevek magyar nyelvi említései előtt sohasem szerepel a latin *arbor* 'fa' minősítés (sem más latin földrajzi köznév), de az esetek nagy részében mégis biztosan faneveknek (tehát közszavaknak) kell tartanunk ezeket az előfordulásokat. Ilyen a feltehetően a *sarok* 'szögletnél lévő' lexéma és a *tölgyfa* korabeli *tölfa* alakjának (vö. **tölgyfa**) összetételéből álló (vö. TESz., EWUng. *sarok*) *Surctulfa* szórvány is. Hasonló szerkezetű fanevekre más oklevelekből is tudunk példát hozni: 1251/1281: *salix qui uocatur Surkufyzv*, 1252: *salix que uocatur Surkfiz* (OkI Sz.). A szórvány tulajdonnévi státusza ellen szól, hogy a *sarok* főnév, illetve a *tölgyfa* helynevekben önmagában és származékaiban sem fordul elő jellemzően (lásd TÓTH V. 2001a: 241, SZŐKE 2015: 194, HA. 1–4. mutatóit). A *tölgy* lexéma bizonytalan eredetű, talán alán jövevényszó, vö. oszét *tuldz* 'tölgy' (TESz., EWUng. *tölgy*).

A *sarok* mellett érdemes megemlítenünk a finnugor alapszavú *szurok* 'gyanta' (TESz., EWUng. *szurok*) főnévvel való azonosítás lehetőségét is.

A magyar nyelvű említések magyarázatához lásd **Büke ? tölgyfa**.

Az 1228. évi oklevél átiratának *Surow thölfa* adata hibás alak lehet.

Séd(i) 'Baranya vm.-ben Nadojca és Gyak határában említett hely, a Duna mellékvíze' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quartadecima [villa] Nadojca, que ab oriente terminatur *Sedy* (Gy. 1: 248, 344: *Sedy*); quintadecima [villa] Gyos nominatur, que [...] terminatur [...] a septemtrione *Sedy* (Gy. 1: 248, 310: *Sedy*), +1015/+1158/1228//XVII.: *Sedey* ~ *Sodj*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Szabi* ~ *Zedy* (DHA. 1: 74).

Az alapítólevél egymás után említi az egymáshoz közel fekvő **Nadojca** és **Gyak** településeket, a határleírásukban szereplő *Sedy* ~ *Sedy* szórványok valószínűleg ugyanarra a denotátumra vonatkoznak.

A víznév a *séd* 'kis vízfolyás, forrás, patak' (TESz., EWUng., FKnT. *séd*) vízrajzi köznévből keletkezett *-i* helynévképzővel. Ezt a feltevést gyengíti azonban az, hogy nem ismerünk *Éri*, *Pataki* vízneveket. A települések, amelyeknek a határleírásában szerepelnek a víznevek, Baranya vármegye ÉK-i részén való elhelyezkedése alapján elképzelhető, hogy a név kapcsolatba hozható a **Séd feje** névvel.

A felvetést gyengíti ugyanakkor, hogy nem tudunk analóg víznévi példákat idézni, amelyek vízrajzi köznévből alakultak *-i* képzővel.

A *Sedey* névváltozat kapcsán BÉNYEI ÁGNES felvetette ugyan, hogy az esetleg a *-j* helynévképzővel alakulhatott, de a felvetés elleni érvként arra is utalt, hogy

ez a képző víznevekben nem jellemző; annak településnév-képző szerepe volt (2012: 88, 91). Valószínűbbnek tűnik, hogy ez az adat is az 1228. évi oklevél átiratainak hibás alakjai közé tartozik a *Sodj*, *Szabi*, *Zedy* adatokkal együtt.

Séd feje 1. 'a Baranya vm. ÉK-i részén fekvő Velente határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: decima [villa] nominatur Velente, que [...] terminatur [...] a septentrione *Sedefey*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Dedesej*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Deteschai* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 406). **2.** 'Baranya vm.-ben Hird határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimasecunda [villa] Hirig nominatur, que [...] terminatur [helyesen: terminantur] [...] ab austro *Sedfev* (Gy. 1: 318: *Sedfey*), +1015/+1158/1228/XV.: *Sedfei* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Sedsej*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Szecei* (DHA. 1: 75).

A Baranya megyei **Velente**, illetve **Hird ~ Hirig** határában egyaránt feltűnik egy *Séd feje* név. Velente bizonytalan lokalizációja miatt kétséges, hogy ugyanazt a denotátumot nevezik-e meg, mindenestre úgy tűnik, hogy mindkét település a megye ÉK-i részére lokalizálható.

A *Séd feje* név a *séd* 'kis vízfolyás, forrás, patak' (TESz., EWUng., FKnT. *séd*) vízrajzi köznév vagy a belőle lett víznév és a *fő* 'kezdet, forrás' (TESz., EWUng. *fej*², FKnT. *fő*) földrajzi köznév birtokos személyjeles *feje* változatának összetétele.

A Pécsváradi alapítólevél szórványai előtt nem szerepelnek fajtajelölők, ebben az esetben azonban bizonyosan víznévvel van dolgunk. Baranya megyében volt két *Sédfő* nevű település is (Gy. 1: 376–377, KMHsz. 1: 240), ám ezek Pécs-től DK-re, illetve Baranyavártól K-re helyezkedtek el, így nem valószínű, hogy az alapítólevél vízneve, illetőleg a települések nevei kapcsolatba hozhatók egymással (a jelenséghez vö. GYÖRFFY 2011: 158, **Bátatöve**).

A *Séd feje* név *Séd(i)* víznévvel való kapcsolatához lásd a **Séd(i)** szócikket.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Dedesej*, *Deteschai*, *Szecei* adatai hibás alakok lehetnek.

(Scholad) 'közelebről nem lokalizálható település Tolna vm.-ben' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimanona [villa] *Scholad*,⁶ +1015/+1158/1228//XV.: *Sanlak*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Schawlak*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Schawolak* (DHA. 1: 75).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi elemzése sem lehetséges.

⁶ *Scholad* formából javítva (DHA. 1: 75).

Sír 'Baranya vm.-ben Nógrád, Somló és Belisz határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: sextadecima [villa] Nougrad nominatur, que ab oriente terminatur *Seý*; vicesimasecunda [villa] Sumlow, que ab oriente terminatur [helyesen: terminantur] Harumkurtuel et *Seýr*; tricesima [villa] Belysz, que ab oriente terminatur [...] a meridie similiter Aruk et Owvt ultra Keyris et Tulfa et *Seýr*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Gyöir*; *Seyth*; *Seýr* ~ *Döyt*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Seýr*; *Seýr*; sive *Seýr* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 349, 379).

Nógrád, Somló és Belisz ? település (amennyiben Belisz Boda területén feketett) Pécsváradtól DK-re helyezkedett el, így feltételezhető, hogy ugyanaz az objektum szerepel mindhárom határleírásban.

A *sír* 'temetkezésre szolgáló gödör, illetőleg a föld fölé emelt halom' (TESz., EWUng. *sír*²) szó tulajdonnévként úgy képzelhető el, ha nemcsak a sírhelyet, hanem a környékét kell érteni rajta. Ez leginkább olyan esetekben valószínű, ahol az emlékezet azt is megőrzi, ki van eltemetve a sírban (vö. HOFFMANN 2010a: 155, SZÖKE 2015: 172–173). A Pécsvárad oklevél említéseit ezért inkább közszói státuszúak. Azért is, mert csupa közszói szórvánnyal szerepel együtt: fák neveivel.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Gyöir*, *Döyt* adatai hibás alakok lehetnek.

Somló 'település Baranya vm. ÉK-i részén, Pécsvárad környékén feketett' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimasecunda [villa] *Sumlow*, que ab oriente terminatur [helyesen: terminantur] Harumkurtuel et *Seýr* et Harumtulfa et Nouozluk, +1015/+1158/1228//XV.: *Smwlich*, +1015/+1158/1228//XV.: *Swmluh* ~ *Sumlu* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Smulw*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Smulu*, +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Sumlw*, v. (DHA. 1: 74, Gy. 1: 379) || [1292–1297]: *Sumlow*, v. (Gy. 1: 379).

A *Somló* név valószínűleg a N. *somlik* ~ *somlyik* '(dió) zöld héjából kifejlik' jelentésű ige (TESz. *somlik*) folyamatos melléknévi igenévi **somló* ~ **somlyó* származéka. Eredetileg 'megcsuszamló, suvadó oldalú hegy' jelentésű hegynév lehetett, ami metonimikus úton válhatott településnévvé (FNESz. *Somló*, KISS L. 1999: 123). Baranya vármegyében — igaz Somlótól távolabbra — Siklóstól keletre lévő Harsány határában a források említenek egy *Szár-Somlyó* nevű hegyet: 1249/1291: montem [...] *Saarsumlu* nuncupatum, 1289/1291: castr. [...] *Scarsumlou* vocatum simul cum monte (Gy. 1: 313, HA. 1: 53).

Az 1228. évi oklevél átiratának *Smwlich* adata hibás alak lehet.

Sövénye 'település Baranya vm.-ben Pécstől K-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesimaprima [villa] *Suene*, +1015/+1158/1228//XV.: *Swene*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Svene*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Smene*, +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Swena*, v. (DHA. 1: 75, Gy. 1: 409) || +1058/1300//1403 (DHA. 1: 178): *Suenye*, 1300/1402/1403 (DHA. 1: 177): *Seuenye* (Gy. 1: 409).

KISS LAJOS szerint a m. *sövény* 'vesszőkből, növényi szárból font kerítés, fal' (TESz., EWUng. *sövény*) főnév származéka. A település közelében valószínűleg gypűsövény húzódott, s ez lehetett a névadás motivációja (FNESz. *Zsemenye*).

A *Sëvenye* és *Süenye* alakokban az első szótagbeli magánhangzó váltakozását a hiátusos záródás jelensége magyarázhatja.

Az 1228. évi oklevél átiratának *Smene* adata hibás alak lehet.

Szajk 'település Baranya vm. K-i részén Mohácstól Ny-ra' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: undecima [villa] *Zeyk*, +1015/+1158/1228//XV.: *Saykw*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Zaycus*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Zajar* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 380) || 1289>1344: *Zeytk* (Gy. 1: 380).

A szakirodalom szerint szláv eredetű településnév. Ezt azonban csak analóg szláv helynevekre alapozzák; vö. szln. *Sojek* hn., cseh, *Svojek* hn. (FNESz. *Szajk*).

Az 1228. évi oklevél *Saykw* adata talán véghangzós forma.

Az 1228. évi oklevél átiratának *Zaycus*, *Zajar* adata hibás alak lehet.

Szántó 'település Baranya vm. ÉK-i részén, Pécsváradtól K-re fekvett' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimatercia [villa] *Zamtow*, +1015/+1158/1228//XV.: *Santhu*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Zanthw*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Szantu* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 380).

A településnév keletkezhetett metonimikus névadással a *szántó* 'földműves' (vö. TESz., EWUng. *szánt*) foglalkozásnévből, de származhat a *szántó* 'szántó-föld' (FKnT.) lexémából alakult *Szántó* mikrotoponimból is.

A Pécsváradi alapítólevél *Zamtow* formája az eredeti szóbelseji *-mt-* hangkapcsolatot őrzi (vö. TÓTH V. 2001a: 235, RÁ CZ A. 2007: 252–253, SZŐKE 2015: 196, KOVÁCS É. 2015: 180), az 1228. évi átirat adatai pedig a képzés helye szerinti hasonulásra mutatnak példát.

Szedlec lásd **Szellő**

Szekszárd 'település Tolna vm. DNY-i részén a Duna mellett, a vármegye központja' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quarta [villa] *Zaczard* nominatur, que sub Nogýsegý sita est, +1015/+1158/1228//XV.: *Zacard*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Zakord*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Sagarth* (DHA. 1: 73) || 1401: *Zekzard*, 1485, 1497: *Saxard*, opp. (Cs. 3: 411) | **Lat.** 1267/1380: *Saxardia* ~ *Saxardiensis* ~ *Saxardiensi* (ÁÚO. 3: 173), 1403, 1409: *Saxardiensis*, v., 1479: *Saxardia* (Cs. 3: 411).

Valószínűleg formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév a m. R. *szegszár* 'sötétsárga, barnássár-

ga, szögsárga’ színnévből alakult *-d* személynévképzővel (FNESz. *Szekszárd*, PAIS 1940: 47). A személynévre az Árpád-kor okleveleiből nem ismerünk adatokat, ami a magyarázat valószínűségét gyengíti.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Zakord*, *Sagarth* adatai hibás alakok lehetnek.

Szellő ~ Szedlec ? ’település Baranya vm.-ben, Nógrád és N(y)evegy vidékén említik’ +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: octavadecima [villa] *Scedluc*, +1015/+1158/1228//XV.: *Sedluth*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Sedlucz*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Sedluz* (DHA. 1: 74).

A Pécsváradi oklevél *Scedluc* adata a mai *Szellő* település legkorábbi említése. Az elnevezés a bolgár-török eredetű magyar *szőlő* lexémára vezethető vissza, s ennek korai alakját őrizhette meg (vö. csuv. **šidlāk* ~ **šidlāy* > m. **šidlāy*, TESz., EWUng. *szőlő*, LIGETI 1986: 29). A *szőlő* növénynévnek egyes vidékekről (éppen a Baranya megyével szomszédos Tolna megye déli részéről is) adatolható a település mai nevével azonos *szellő* formája is (MTsz. 2: 599, vö. WOT. *szőlő*). A településnév feltehetőleg közvetlenül a település növényzetére, esetleg az ott végzett tevékenységre, a szőlőművelésre utal.

A település nevének a magyar *szél* ~ *szellő* szóból való esetlegesen felmerülő magyarázatát nyelvtörténeti és névrendszertani okokból is szinte teljes bizonyossággal elvethetjük.

Szedlec névként azonosítva az alapítólevél szórványát az is felvetődött korábban (vö. KMHsz. 1: 251, BMFN. 2: 256), hogy szláv helynévből származik (vö. pl. cseh, szlk. *Sedlice* hn.), amely a magyarba **Sedlce* ’kis falu, falucska’ > **Sedlec* formában kerülhetett be (TÓTH V. 2001a: 136, FNESz. *Szedlice*). Az alaki hasonlóság, illetve a környéken található szláv helynevek alapján (vö. például **Nógrád**, **Szajk**) nem vethető el ugyan teljesen egy efféle származtatás, de talán több érv szól a település nevének a *szőlő* növénynévből való származtatása mellett.

A *szőlő* szavunkat tartalmazó történeti helynevek adatsora alapján a névben egy *dl* > *ll* (> *l*) (+1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Scedluc*, DHA. 1: 74 > 1075/+1124/+1217: *Sceulleus*, DHA. 1: 213 > 1168: *Scevlevs*, OklSz. 941) változást rekonstruálhatunk. A növénynévben az *l* > *ll* (másodlagos) nyúlása a 15. századtól kezdődően jelentkezik (OklSz. 938–942, KOCÁN 2022: 355–357). A *Scedluc* szórványban szóbelseji — elsődleges alakot mutató — *dl* mellett a szó végén megjelenő mássalhangzó szintén a 11. század elejére mutat. A veláris zöngés spiráns [ɣ] általános *h* jele (vö. KOROMPAY 2003: 285, 2018: 87) helyett itt az ebben a hangértékben ritkább *c* szerepel (BÁRCZI 1958a: 122). Valószínű ugyanakkor, hogy a *Scedluc* lejegyzése mégsem minden tekintetben a feltehető 11. századi eredeti formát tükrözi: erre mutat az [sz] hang *sc* jele vagy a spiráns előtti második szótagbeli, vélhetően [ö] hangot jelölő *u* betű is (mindehhez vö.

FNESz. *Szellő*, SZÖKE 2015: 60, **Szér**). A *dl > ll* változás a lehetséges csuvas alakok közül (ehhez vö. VII.2.1. alfejezet) a **šidläy* létjogosultságát támogathatja meg. A magyar nyelvbe adaptálódott lexéma szóvégi spiránsa a vokalizálódást követően a megelőző magánhangzóval kettőshangzót alkotva monoftongizálódott (BÁRCZI 1958a: 134, E. ABAFFY 2003: 302, GERSTNER 2018b: 113).

Szér 'település Baranya vm. K-i részén Nyárádtól É-ra' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: duodecima [villa] *Zeru*, +1015/+1158/1228//XV.: *Zerew*, +1015/+1158/1228/XV.: *Zereu* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Zeow*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Zenen* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 392) || +1093/1367/1404 (DHA. 1: 294): *Scer*, v., [+1235]/1350/1404: *Sceer*, v., 1367: *Siwr*, v., 1380: *Zeer*, p. (Gy. 1: 392, Cs. 2: 527).

A [szerü] olvasat esetén a név a m. *szér* 'rend, sor; házsor, falurész, összetartozó házcsoporthoz' (TESz., FKnT. *szér*, EWUng. *szér*¹) földrajzi köznévből keletkezett (FNESz. *Pusztaszér*, **Szér**). Jóllehet az *ew* és az *eu* jel (*Zerew*, *Zereu*) sokkal egyszerűbben azonosítható hosszú magánhangzók [ö], [ü] jeleiként, de a település más oklevélből származó, tehát nem az alapítólevélhez köthető adatai (*Scer*, *Sceer*) alapján (is) felvethető talán az, hogy — szokatlan jelölési megoldással ugyan, de — tövégi magánhangzó lehet a név végén, és az adatok nem [szerü] típusú hangalakot jelezhetnek (vö. KATONA 2020: 96).

A véghangzó a 11. századtól kezdődően a 13. századi hamisítványban is jelen lehetett, ez ugyanis a forrása az alapítólevél 1323. évi és 1228. évi átiratainak, az eltérő jelölésmód (*Zeru*, *Zerew*, *Zereu*) jól mutatja azonban, hogy az eredeti hangalak megőrzése mellett is élhettek modernizáló lejegyzéssel az oklevélírók: az [ü] hang *ew*, *eu* jele nemigen volt ismert a 11. században. Az alapítólevél *Zeru* adatában a véghangzó -u-s jelölése ugyanakkor akár a 11. századból is származhat (vö. VII.2.3. alfejezet, SZÖKE 2015: 60, **Szellő**).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Zeow*, *Zenen* adatai hibás alakok lehetnek.

Szerém 'település Bodrog vm. ÉNy-i részén Szeremlyén közelében' **Lat.** +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quinta [villa] Ylsan nominatur, que [...] terminatur [...] ab austro *Sirmia*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Syrmia*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Syrma* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 720) || 1307: *Zerem* (Gy. 1: 720).

A Pécsváradi alapítólevél öt latin névalakja közül a Bodrog megyei Ilsán település határleírásában szereplő *Sirmia* településnév az egyik. Az ókori latin *Sirmium* nevet Szerémvár és Szerémség jelölésére használták. A Pécsváradi alapítólevél adata azt mutatja, hogy az innen elszármazott lakosság Bodrog vármegyei településének megnevezéseként is használatos volt ez a névalak. Vagyis a baranyai név helynév-költöztetéssel jött létre. A magyar névforma, amely a 14. század

elején tűnik fel az oklevelekben, végső soron az ókori latin névből szláv közvetítéssel magyarázható (Gy. 1: 720, FNESz. *Szerémség*, KISS L. 1999: 99, 107, PÓCZOS 2001: 113, KMHsz. 1: 262, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 54).

Szilág 'település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól D-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesima [villa] *Zýlag* (Gy. 1: 392: *Zylag*), +1015/+1158/1228//XV.: *Syliag*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Silwagh*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Silagh* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 392) || 1276: *Scilag* ~ *Scylag* (Gy. 1: 392).

A településnév a *szil* fanév -gy helynévképzős származékaként keletkezett (FNESz. *Szilág*). A *szil* etimológiájához vö. **szilfa** szócikket. A név a település környékének jellemző növényzetére utalt.

szilfa 1. 'Baranya vm.-ben Kölkedi határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septima [villa] Kulkedý, que [...] terminatur [...] ab austro *Scylfa*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Silfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Sylfa* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 331). **2.** 'Baranya vm.-ben Ková(c)s határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: nona [villa] Chouas nominatur, que [...] terminatur [...] ab occidente *Scilfa*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Silfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Sylfa* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 330). **3.** 'Baranya vm.-ben Nadojca határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quartadecima [villa] Nodoyca, que ab oriente terminatur Sedý et *Scilfa*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Silfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Sylfa* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 344). **4.** 'Baranya vm.-ben Gyak határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quintadecima [villa] Gyos nominatur, que [...] terminatur [...] ab austro *Zilfa*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Silfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Sylfa* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 310). **5.** 'Baranya vm.-ben Gorombona határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: septimadecima [villa] Gurumbona nominatur, que terminatur [...] a meridie *Scilfa* et Nognar, +1015/+1158/1228//XVII.: *Silva-fa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Sylfa* (DHA. 1: 74).

Az oklevelek határleírásaiban gyakran találunk határjelként álló fákat, bokrokat (vö. pl. **körtvélyfa**). A *szilfa* a Pécsvárad alapítólevél öt határleírásában fordul elő *Scylfa*, *Scilfa* és *Zilfa* alakban. A *szil* 'erdőben, vízparton más fákkal vegyesen élő, kemény anyagú, fogazott levelű, szárnyas termésű fa'. A lexéma ősi örökség a finnugor korból, vö. cser. KH. *šol* (TESz., EWUng. *szil*²).

A magyar nyelvű említések magyarázatához lásd **Büke ? tölgyfa**.

szurdok 'Baranya vm.-ben Nadojca határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quartadecima [villa] Nodoyca, que [...] terminatur [...] a meridie *Zurduk* et Tulfa, +1015/+1158/1228//XVII.: *Zuducz*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Szedulcz* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 344).

A Pécsváradi oklevél *Zurduk* szórványa vélhetően földrajzi köznévként szerepel az oklevélben. A *szurdok* lexéma jelentése 'szoros, hasadék, keskeny völgy, út, vízmeder két meredek falú magaslat között' (FKnT.). Származékszó, alapszáva finnugor eredetű (TESz., EWUng. *szurdok*).

A magyar nyelvű említés magyarázatához lásd **nagyút**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Szedulcz* adata hibás alak lehet.

Szurok tölgyfa lásd **Sarok tölgyfa**

tó 'Baranya vm.-ben Kövesdi határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimanona [villa] Kuestý, que [...] terminatur [helyesen: terminatur] [...] a septemtrione *Tow*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Toff* (DHA. 1: 74).

A Pécsváradi oklevél *Tow* szórványa vélhetően földrajzi köznévként szerepel az oklevélben. Névalkotó lexémaként a *tó* leginkább kétrészes víznevek utótagjaként szokott állni, de ritkán önmagában is előfordul helynévi szerepben (vö. KMHsz. 1.). A *tó* lexéma alapnyelvi örökség az uráli korból; vö. vog. T. *tō* 'tó' (TESz., EWUng. *tó*).

Amennyiben a *Tow* szórványban [u] hangot jelöl a *w*, diftongusos ejtésre lehet gondolni (vö. **Ó út**).

A magyar nyelvű említés magyarázatához lásd **nagyút**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Toff* adata hibás alak lehet.

(Totis) 'Bodrog vm.-ben említett hely, Ilsán határosa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quinta [villa] Ylsan nominatur, que [...] terminatur [...] ab occidente *Totis*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Theotis*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Tothys* (DHA. 1: 73, Gy. 1: 720).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi elemzése sem lehetséges.

tölgyfa 1. 'Baranya vm.-ben Velente határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: decima [villa] nominatur Velente, que [...] terminatur [...] ab occidente *Twlfa* (Gy. 1: 406: *Tulfa*), a septentrione Sedefey et *Tulfa*, +1015/+1158/1228//XVII.: ab occidente *Thwlvfa* [...] a septentrione [...] et *Thölfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: ab occidente *Thulfa* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 406). **2.** 'Baranya vm.-ben Nadojca határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quartadecima [villa] Nodoyca, que [...] terminatur [...] a meridie *Zurduk* et *Tulfa*, +1015/+1158/1228/XV.: *Thulfa* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Thölfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Ethulfa* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 344). **3.** 'Baranya vm.-ben Belisz határában említett fa' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tricesima [villa] Belysz, que [...] terminatur [...] a meridie similiter *Aruk* et

Owvt ultra Keyris et *Tulfa* et Seýr et iterum *Tulfa*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Tulfa* ~ *Thólfá* [...] iterum *Thólgýfa*, +1015/+1158/1228//XVIII.: sive *Tulfa* [...] iterum *Thulfa* (DHA. 1: 74–75).

Az oklevelek határleírásaiban gyakran találunk határjelként álló fákat, bokrokat (vö. pl. **körtvélyfa**). A *tölgýfa* a Pécsváradi alapítólevél három határleírásában ötször fordul elő *Twlfa* és *Tulfa* alakban, három alkalommal pedig jelzős összetételben (vö. **Büke ? tölgýfa, három tölgýfa, Sarok ? tölgýfa**). A *tölgý* lexéma bizonytalan eredetű, talán alán jövevényszó, vö. oszét *tuldz* 'tölgý' (TESz., EWUng. *tölgý*). Ahogyan az itteni példák is mutatják, az Árpád-korban a *tölgý* gyakran a -gy nélküli eredeti *tül* ~ *töl* formában fordul elő. Ez az alak a nyugati nyelvjárásokban jelenleg is jellemző (TESz., ÚMTsz.).

A magyar nyelvű említések magyarázatához lásd **Büke ? tölgýfa**.

út 'Baranya vm.-ben Bátatöve határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: sexta [villa] Batatue nominatur, que [...] terminatur [...] ab occidente *Wt*, +1015/+1158/1228/XV.: *Vthu* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Utus*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Vtku* [ɔ: *Vthu*] (DHA. 1: 73, Gy. 1: 281).

Az *út* valószínűleg földrajzi köznévi értékben szerepel az alapítólevélben, lényegében a latin *via* magyar változataként: 1075/+1124/+1217: iuxta civilem *vi-am* (DHA. 1: 213), 1235: *viam* que vocatur salifera (Gy. 2: 618). A lexéma alapnyelvi örökség az uráli korból; vö. vog. *aht* 'vízfolyás, összekötő csatorna' (TESz., EWUng. *út*).

Noha az *út* szó a Pécsváradi alapítólevélben véghangzó nélküli *Wt* alakban szerepel, a hamis Pécsváradi oklevél más átiratának véghangzós (*Vthu*) adata alapján azt feltételezhetjük, hogy a lexéma a 11. századi eredeti, illetve a 13. századi hamis oklevélben még véghangzóval fordult elő (vö. VII.2.3. alfejezet).

A magyar nyelvű említés magyarázatához lásd **nagyút**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Utus*, *Vtku* adatai hibás alakok lehetnek.

Vadvíz 'Baranya vm.-ben Kövesdi határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimanona [villa] Kuestý, que [...] terminatur [helyesen: terminatur] [...] ab oriente [helyesen: occidente] Verum et *Voduez* et Agifei usque ad Nogut, +1015/+1158/1228/XV.: *Wadvez* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Voduez* ~ *Vadocz*, +1015/+1158/1228//XVIII.: sive *Madvez* (DHA. 1: 74).

Korábban kérdőjelesen a *Vadvész* névvel azonosították (KMHsz. 1: 290), de talán inkább tekinthetjük a *vadvíz* 'erdőben lévő hasznavehetetlen vízállás, tavasszal fölfakadó vizes terület, talajvíz' jelentésű földrajzi köznév előfordulásának, bár a *víz* lexéma magánhangzóját nemigen szokás *e*-vel jelölni (TESz., EWUng. *vad*, FKnT. *vadvíz*). A forrásokban a *vadvíz* lexéma nevek utótagjaként

(1251: ad loca que loca Cheruoduiz, OklSz. *vad-víz*), illetve önmagában (fluuius *vadwyz* vocatus, OKlSz. *vad-víz*) is megjelenik, ezért a Pécsváradi oklevél szórványának tulajdonnévi vagy köznévi státuszát a szegényes szövegkörnyezet miatt nem tudjuk megállapítani.

Amennyiben földrajzi köznévi előfordulással van dolgunk, a magyar nyelvű említés magyarázatához lásd **nagyút**.

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Vadocz*, *Madvez* adatai hibás alakok lehetnek.

Varasd (bucaozu) ’település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól K-re’ +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimaquinta [villa] *Vorost bucaozu*, +1015/+1158/1228//XV.: *Worūsd* (Gy. 1: 402: *WorUSD*), +1015/+1158/1228//XV.: *Verwsd bukaozou* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Vernosd Pukáczon*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Herusdbukatuz* (DHA. 1: 74).

A településnév a m. R. *váras* ’város’ főnév -*d* helynévképzős származékaként keletkezett (FNESz. *Varasd*). A helynév alapjául szolgáló lexéma a *vár* szóból -*s* képzővel alakult (TESz., EWUng. *város*). Az alapítólevél vizsgált változatában az -(s)*t* képzős névváltozat olvasható, ami az -(s)*d* ejtésvariánsa volt, ahogyan ezt az oklevél több helynevébe is megfigyelhetjük (vö. **Berkesd**, **Kovásd**, **Kövesdi**).

Az 1228. évi oklevél átiratainak *Vernosd*, *Herusd* adatai hibás alakok lehetnek. A *Vorost* mellett szereplő *bucazou* lexéma olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi elemzése sem lehetséges. Esetleg az *aszó* utótagot kereshetjük benne (vö. TESz., EWUng. *aszó*).

Várkony ’település Baranya vm. ÉK-i részén Pécsváradtól É-ra’ +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimaoctava [villa] *Varkun*, +1015/+1158/1228//XV.: *Warkon*, +1015/+1158/1228//XVII.: *Várkony*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Varkon* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 402) || [1292–1297], 1353, 1364: *Warkun*, v., 1387: *Varkon* (Gy. 1: 402, Cs. 2: 534).

A magyarok *várkony* népnévvel nevezték meg a honfoglaláskor a Kárpát-medencében talált avarokat (Adatok 1: 23, KRISTÓ 2003: 32–33). A *várkony*-nak a magyar nyelvben való egykori etnonima szerepét (és ekképpen a településnév népnévi eredetét) ugyanakkor elbizonytalanítja, hogy szótáraink nem mutatnak közsői használatot, és nem ismerjük személynévi származékait sem. A lexémának biztosan népnévi használatot mutató adata más nyelvből sem regisztrálható (vö. RÁCZ A. 2016: 99). A *vár* főnévből való eredeztetése nem meggyőző (vö. FNESz. *Tiszavárkony*).

Az ómagyar kori Magyarország 9 *Várkony* nevű települése közül a Pécsváradi oklevélben szereplő Baranya megyei hely *Varkun* adata az első, amennyiben a név valóban az oklevél 11. századi rétegéhez tartozik (vö. VI.3. alfejezet, RÁCZ A. 2016: 98).

Vasas 'település Baranya vm. É-i részén Pécestől ÉK-re' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: tributarii ferri, +1015/+1158/1228//XVIII.: tributariis fori (DHA. 1: 73, vö. Gy. 1: 403) || [1292–1297]: *Vosos* (Gy. 1: 403).

A Pécsváradi oklevélben még nem szereplő település megnevezése kapcsolatban állhat a közelben lévő hegy **Vas(as)-hegy** nevével. A vasat tartalmazó hegy nevéből keletkezhett a település neve, bár a hegy korabeli magyar neve a latin alakok mellett éppen *Vasas* település neve alapján következtethető ki.

Emellett a település a Pécsváradi oklevélben *tributarii ferri* néven említett vashányászokról is kaphatta a nevét (Gy. 1: 403), azaz foglalkozásnévből is származhat. A *vasas* foglalkozásnév a vassal adózókat nevezi meg (HECKENAST 1970: 131). Minthogy a foglalkozásnevekből személynévek is gyakran alakultak, a *Vasas* településnevet is eredeztethetjük a foglalkozásnévből alakult személynévből is (1138/1321: *Wosos* szn., ÁSz. 829; vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 285–286, **Ková(c)s**).

[Vas(as)-hegy] 'Baranya vm.-ben Pécsvárad fölött emelkedő hegy' **Lat.** +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: monasterium Sancte Dei Genitricis Marie et Sancti Benedicti ad radicem *Montis Ferrei* diligenter construximus (Gy. 1: 362: *Montisferrei*), +1015/1329/1399: ad radicem *Montis Ferrei*, +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: de radice *Ferreimontis* (DHA. 1: 19, 72, Gy. 1: 362–363) || **Lat.** [XI. vége] XI. elejére: ad radicem *Montis Ferrei*, 1224/1399: ad Subradice *Montis Ferrei*, 1228/1274//1657: de radice *Ferrei Montis*, 1230 k.: de *Ferreo Monte* (Gy. 1: 362–363).

A Pécsváradi alapítólevél az apátság helyét egy hegyhez képest jelöli ki. Ennek a hegynek a neve az oklevélben latinul említett *Mons Ferreus*. Az apátság a ma Zengő-nek nevezett hegy lábánál létesült. A Mecsek legmagasabb pontjának a korabeli magyar névmegfelelője nem maradt fenn a forrásokban. Pécsvárad mellett fekszik azonban a **Vasas** nevű település (Gy. 1: 403), az ugyancsak szomszédos Hosszúhetény határából pedig egy *Vasas-tető* határnevet ismerünk (BMFN. 1: 588). Ezek alapján az alapítólevél latin adatának talán a magyar *Vas(as)-hegy* megfelelőjét rekonstruálhatjuk (PESTY 1888: 408, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018).

A *Vas(as)-hegy* név származhat a *vas* főnévből és a *hegy* 'dombnál magasabb kiemelkedés a föld felszínén' (TESz., EWUng., FKnt. *hegy*) földrajzi köznévből. A hegynév utalhat a hegy anyagára, de az is elképzelhető, hogy a hegy funkciója fejeződik ki benne, azaz tudniillik, hogy vasat bányásztak ott (RESZEGI 2011: 132–133).

A 11. század után a *Mons Ferreus* önmagában nem fordul elő az apátság megnevezéseként. A hamisítás korában (a 13. század első felében) már a *Váradi* névvel nevezték meg a települést, az apátságot pedig gyakran a két név együtt jelölte:

1224/1399: mon-i Subradice *Montis Ferrei Waradiensis* (Gy. 1: 363). A településnévnek a maival megegyező alakja — igaz, ekkor még a *Várad*-dal váltakozva — a 14. századtól adatolható, és ekkortól sokszor már az apátok, illetve az apát-ság is pécsváradiként van megnevezve: 1323/1403/PR.: conventus monasterii de *Pechwaradino* és abbas de *Pechwaradino* (Vat. I/4: 573; vö. mindehhez KARÁCSONYI 1891: 92, Gy. 1: 362–364, KŐFALVI 2000, GÁLLOS 2001: 107–108). Ezek az adatok a Szent István alapítólevelét átíró oklevélből valók, ami azt mutatja, hogy az átírt alapítólevélben az átíró oklevél újabb formái (*Várad*, *Pécsvárad*) ellenére maradt meg a régebbi (véltetően 11. századi) változat. A *Mons Ferreus* nevet ezek alapján az alapítólevél legkorábbi kronológiai rétegéhez sorolhatnánk (vö. HECKENAST 1966: 157, GÁLLOS 2001: 107), a névalak azonban egy év nélküli oklevélben is felbukkan (*Ferreo Monte*, PRT. 1: 698), amely a 13. század elejére datálható (PRT. 1: 698, 700, vö. Gy. 1: 363, KŐFALVI 2000: 289). Mindebből az következik, hogy a hamis oklevél keletkezésekor, a 13. század elején (valószínűleg nem túl gyakran bár, de) még használták a Pécsvárad alapítólevelében lévő alakot (vö. KŐFALVI 2000: 288). Az alapítólevélbeli latin név kronológiai minősítése mindezek alapján inkább bizonytalanának tűnik (vö. VI.3.2. alfejezet).

Velente 'közelebből nem lokalizálható település Baranya vm. ÉK-i részén' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: decima [villa] nominatur *Velente*, que ab oriente terminatur Aruk, ab austro Harumholm, ab occidente Twlfa, a septentrione Sedefey et Tulfa, +1015/+1158/1228/XV., +1015/+1158/1228/XVII., +1015/+1158/1228/XVIII.: *Velentha*, +1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: *Velente*, v. (DHA. 1: 74, Gy. 1: 406).

FEHÉRTÓI KATALIN személynévszótárában szerepel ugyan a Pécsvárad oklevél *Velente*, *Velentha* névalakja, jelezve, hogy személynévvel azonosítja a nevet, az esetleges személynévi származtatást azonban bizonytalaná teszi, hogy hasonló alakú személynévre az Árpád-korból nem tudunk további példát idézni (ÁSz. 800).

Velprét út ? 'Veszprém vm.-ben Hajmáskér határában említett út' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quadragesima [villa] Hagmasker ab oriente terminatur Aruk et *Vt* ad partem *Welpryt*, +1015/+1158/1228/XV.: *Vtw* ~ *Vthu* ad partem *Velpreth* coni., +1015/+1158/1228/XVII.: *Otw* ad partem vel *Preth*, +1015/+1158/1228/XVIII.: *Ethu* ad partem videlicet *Breth* (DHA. 1: 75).

Az oklevelek határleírásaiban gyakran tűnnek fel utak, mivel ezek alkamasak voltak határpontok rögzítésére (vö. HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 455–457). Az *Vt* ad partem *Welpryt* szórvány Hajmáskér keleti határpontját jelöli. A szórend kétségesé teszi, hogy tulajdonnévként szerepel a szövegben, de nem kizárható.

A DHA. nem útnévként, hanem *locus*-ként azonosítja a *Welpryt* nevet (DHA. 1: 512). Az *Vt ad partem Welpryt* szórvány Velprét részére/birtokára vezető út értelmű lehet. A *Velprét* személynév adatolható az Árpád-korból: a Tihanyi összeírás is említ például egy *Welpryt* nevű személyt. A személynév német eredetű (vö. MOZGA 2020: 144).

Hajmáskér határleírásában másik két útnév is szerepel: **Borz útja, Győr útja.**

Az 1228. évi oklevél átíratának *Otw ad partem vel Preth, Ethu ad partem videlicet Breth* adatai hibás alakok lehetnek.

verem 'Baranya vm.-ben Kövesdi határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: vicesimanona [villa] Kuestý, que [...] terminatur [helyesen: terminatur] [...] ab oriente [helyesen: occidente] *Verum* et Voduez et Agifei usque ad Nogut, +1015/+1158/1228//XVII.: *Verucz*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Veruz* (DHA. 1: 74).

A Pécsváradi oklevél *Verum* szórványa talán a latin *fovea* 'verem, gödör' földrajzi köznév magyar változataként értelmezhető. Ezt a felvetést azonban némileg gyengíti az a körülmény, hogy a *verem* lexéma önmagában ritkán (pl. 1421: ad quandam fossatam wlgō *weremre*, OklSz.), többnyire összetételekben adatolható az Árpád-korból (*farkasverem, mészverem*, OklSz.). Helynévi szerepben sem áll önmagában, hanem általában kétrészes nevek utótagjaként szerepel (vö. KMHsz. 1. *verem*).

Valószínűleg alán eredetű jövevényszó, vö. osz. K. *wärm, orm* 'gödör, verem' (TESz., EWUng. *verem*).

A magyar nyelvű említés magyarázatához lásd **nagyút**.

A szórványnak a *verem* lexemával való azonosítása esetén az 1228. évi oklevél átíratainak *Verucz, Veruz* adatai hibás alakok lehetnek.

völgy 'Baranya vm.-ben Nadojca határában említett hely' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: quartadecima [villa] Nodoyca, que [...] terminatur [...] ab occidente *Welg*, +1015/+1158/1228/XV.: *Uelge* coni., +1015/+1158/1228//XVII.: *Unelge*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Vnelge* (DHA. 1: 74, Gy. 1: 344).

A Pécsváradi oklevél *Welg* szórványa vélhetően földrajzi köznévi értékben szerepel az oklevélben, jellemzően ugyanis kétrészes nevek utótagjaként szokott állni a *völgy* (KMHsz. 1. *völgy*). A *völgy* lexéma alapnyelvi örökség az uráli korból; vö. vogul *vuol'* 'két kanyarulat közötti folyószakasz' (TESz., EWUng., FKnT. *völgy*). Az 1228. évi oklevél átírataiban a birtokos személyjeles *Völgye* szerepel.

A magyar nyelvű említés magyarázatához lásd **nagyút**.

Zomba 'település Tolna megyében Szekszárdtól ÉNy-ra' +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR.: terciā [villa] *Zumba* nominatur, que ab oriente terminatur Nogarut, ab austro Rowozluk, ab occidente Butanozowa, a septemtrione

Nogwt, +1015/+1158/1228//XV., +1015/+1158/1228//XVII.: *Zomba*, +1015/+1158/1228//XVIII.: *Zoniba* [ɔ: *Zomba*] (DHA. 1: 73).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév, amely Árpád-kori oklevelekből is adatolható; vö. pl. 1201: *Sumba*, 1216: *Zumba* szn. (ÁSz. 861), talán szláv eredetű, vö. le. *Zięba* szn. (FNESz. *Zomba*).

Az 1228. évi oklevél átiratának *Zoniba* adata hibás alak lehet a *Zomba* helyett.

3. Az 1019. évi Zalavári alapítólevél helyneveinek történeti-etimológia szótára

Adorjánmártír lásd **Szentadorjánmártír** az 1024. évi Zalavári oklevélben

Alsókerecseny lásd **Kerecseny**

[Al(só)]merenye lásd **Merenye**

[Al(só)]rádó lásd **Rádó**

Aracs 'település Zala vm. középső részén Zalavártól Ny-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Arach(a)*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Anth*a (DHA. 1: 92) || 1264/1437 (ZalaOkl. 1: 46), 1281 (ÁÚO. 9: 328), 1330 (ZalaOkl. 1: 243): *Aracha*, 1335 (ZalaOkl. 1: 298): *Arachaa* (Cs. 3: 29).

Formáns nélküli személynévből vagy nemzetségnévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév, illetve nemzetségnév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1219/1550: iobagiones [...] *Orocha*, 1237: de genere *Orocha* (ÁSz. 605). A személynév etimológiája vitatott. A magyar 'férfitestvér, meny' jelentésű *ara* lexémából (TESz., EWUng. *ara*) való származtatás mellett a név szerb-horvát és török eredete is felmerült (FNESz. *Egeraracsa*, MIKOS 1935: 253). A források említenek egy *Aracsapatak* nevű vizet is a környékről (HOLUB 1963: 13).

A 16. századi átírat *Anth*a adata hibás alak lehet.

Besenyő 'település Zala vm. DK-i határánál, (Nagy)Kanizsától K-re feküdt' +1019/+1328/1347/1370: et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt): [...] *Besseneu*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Besemyew*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Besenew* (DHA. 1: 91) || 1284: *Bessenyő* (RÁCZ A. 2011a: 17), 1335: *Bessenew*, p. ~ *Besseneu*, p. (ZalaOkl. 1: 295, 302, Cs. 3: 36).

A *besenyő* népnévből keletkezett metonimikus névadással, s a lakosok etnikumára utal (vö. RÁCZ A. 2011a: 17, FNESz. *Besenyő*). Az ilyen nevű települések szétszórtan, az Árpád-kori Magyarország sok vármegyéjében jelen voltak, ami vélhetően állambiztonsági okokkal magyarázható (GYÖRFFY 1977: 514). A népnév egy ótörök **Bäcä* személynév kicsinyítő képzős **bäcänäk* alakjára vezethető vissza, amely egy nomád török népet jelölt, és a magyar nyelvbe **bäcänäy* vagy **bäšänäy* alakban kerülhetett át (RÁCZ A. 2016: 35, WOT.).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél *Besseneu* neve az apátság 11. század végi összeírásából származik, ennek megfelelően az +1019. évi alapítólevélbeli névformáknak 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (1977: 325, VI.5. alfejezet).

(Bolsa ~ Gelsa) 'közelebből nem lokalizálható Dráva melletti halastó' +1019/+1328/1347/1370: piscin(a civitatis iuxta Draawam in *Bolsa*), +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Gelsa* (DHA. 1: 92).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi magyarázata sem lehetséges. A denotátum fajtáját sem könnyű meghatározni: a szövegkörnyezet alapján inkább településnek tűnik, GYÖRFFY GYÖRGY azonban a DHA. mutatójában halastóként (*piscina*) hivatkozik rá (DHA. 1: 478).

Borol 'település Zala vm. középső részén, Zalavártól D-re feküdt' +1019/+1328/1347/1370: et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt) [...] *Borul*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Borwl* (DHA. 1: 91), +1024/+1339/1350: villis [...] *Burull* (DHA. 1: 101), 1374: *Burul*, p. (DHA. 1: 89, ZalaOkl. 2: 97–114) || 1348 (ZalaOkl. 1: 471), 1366/1374 (ZalaOkl. 2: 97): *Burul*, v., p. (Cs. 3: 38). **Borolfölde** 1263/1374 (ZalaOkl. 1: 41, Cs. 3: 38: 1293-as évszámmal), 1366/1374 (ZalaOkl. 2: 97), 1374 (ZalaOkl. 2: 97–114): *Burulfeulde*, t., p., 1335 (ZalaOkl. 1: 295): *Borlovfeldee*, p. (Cs. 3: 38).

A név eredete bizonytalan.

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél *Borul* neve az apátság 11. század végi összeírásából származik, ennek megfelelően az +1019. és +1024. évi oklevélbeli névformáknak 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (1977: 325). A nyelvészeti elemzés is alátámasztja a név korai forrásértékét. A település adatsora egyrészt azt mutatja, hogy a *földe* utótagú névváltozat a 13. század közepétől van jelen a forrásokban, másrészt azt, hogy az egyrészes és a kétrészes névváltozat még a 14. században is párhuzamosan használatban volt. A 14. századi említések szövegkörnyezete azonban a hamis oklevelek egyrészes *Borol* ~ *Burull* névváltozatainak korai névtörténeti forrásértékét támogatja (vö. VI.5. alfejezet).

Bökény 'település Zala vm. középső részén, (Zala)Apátitól DNy-ra feküdt' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Byquin*), +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Bisquin*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Byquin* (DHA. 1: 92) || 1289, 1338: *Buken*, t., p. (ZalaOkl. 1: 98, 343), 1296/1393 (ZalaOkl. 1: 112), 1337 (ZalaOkl. 1: 329): *Bukyn*, t., p., 1387 (ZalaOkl. 1: 211): *Beken*, p. (Cs. 3: 39).

Alakulhatott formáns nélküli személynévből metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1111: *Buquen* szn., 1138/1329: *Buken* szn. (ÁSz. 160). A személynév eredete bizonytalan (ehhez vö. FNEsz. *Bököny*).

Büki 'település Zala vm. középső részén, Aracs közelében feketett' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Byqui*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Byskvi* (DHA. 1: 91).

A településnév származhat a *bükk* fanévből, amely a régiségben gyakran *bik* alakban fordul elő (TESz. *bükk*). Emellett a m. *Bük* (1211: *Buc*, ÁSz. 152) személynév birtoklást kifejező *-i* (helynév)képzős származéka is lehet, amelynek tkp. értelme 'Büké, Bük tulajdona'.

A településnek pusztán az alapítólevélbeli említéseit ismerjük a vizsgált időszakból, de a 15. századi források alapján (Cs. 3: 36) a *Byskvi* adatot nagy valószínűséggel tarthatjuk elírásnak. A 15. századi adatok (1454: p. *Byk* aliter *Aracha*, 1498: p. *Aracha* al. nom. *Byk*, Cs. 3: 36) azt is megmutatják, hogy ekkor már egy település lehetett Aracsával (vö. **Aracs**).

(Cuissev)orosztony lásd **Orosztony**

Csács 'település Zala vm. É-i részén (Zala)Egerszeg szomszédságában' +1019/+1328/1347/1370: et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt) [...] *Chash*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Chad* (DHA. 1: 91) || 1335 (ZalaOkl. 1: 295, 304, 305, 306): *Chaz*, p. ~ *Chas*, p., v. ~ *Chas*, p., 1341/1342 (ZalaOkl. 1. 383): *Choch*, v., 1372: *Chas* (Cs. 3: 41).

KISS LAJOS szerint a *Csács* helynév, amely egy korábbi *Csász* formára megy vissza, formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1268/1329: *Chaz* szn., 1277/1347: *Chas* szn. (ÁSz. 179). A személynév szláv eredetű, vö. cseh R. *Čas* szn. (FNESz. *Csácsbozsok*).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél *Chash* adata az apátság 11. század végi összeírásából származik, ennek megfelelően az +1019. évi oklevélbeli névformáknak 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (1977: 325, VI.5. alfejezet). A *Chad* adat utolsó mássalhangzója elírás lehet.

Később *Bozsok* településsel (vö. **Bozsok** az 1024. évi Zalavári oklevélben) *Csácsbozsok* néven egyesült (FNESz. *Csácsbozsok*).

Csány 'település Zala vm. É-i részén (Zala)Apátitól É-ra' +1019/+1328/1347/1370: et eciam dedimus redditus fori *Cha(n)*, +1024/+1339/1350: redditus fori *Chan* prope fluvium Zala (DHA. 1: 91, 102) || 1423, 1498, 1513: *Chan*, p. (Cs. 3: 40).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez vö. 1355: *Chan* szn. (SLÍZ 2017: 54). A személynév talán szláv szláv eredetű, vö. cseh R. *Čán* szn. (vö. FNESz. *Csány*).

Csapi 'település Zala vm. D-i határánál (Nagy)Kanizsától ÉK-re' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Sthopÿ*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Chapy*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Schopi* (DHA. 1: 91) || 1325 (ZalaOkl. 1: 188): *Chopi*, 1341 (ZalaOkl. 1: 385–387): *Chopy*, v. (Cs. 3: 19).

A m. R. *Csap* személynévből alakult a birtoklást kifejező *-i* helynévképzővel, és tkp. értelmű 'Csapé, Csap tulajdona' (FNESz. *Csapi*). A személynév Árpád-kori oklevelekből is datolható; vö. 1279/1339: *Chop* szn. (ÁSz. 203).

Az alapítólevél 17. századi átiratában található *sch* jel nem ismeretlen [cs] hangértékben, bár nem tartozik a leggyakoribb jelölismódok közé (vö. KNEZSA 1952: 22, 34, 44, 76). Az alapítólevél elemzett változatának *Sthopy* névalakjának *sth* jelölése ugyanakkor elírás lehet (a *c* és a *t* korabeli hasonló betűformája alapján).

Csendi 'Zala vm. D-i részéről említett hely (Nagy)Kanizsától É-ra' +1019/+1328/1347/1370: et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt): [...] *Cendy*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Cendi* (DHA. 1: 91).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1264, 1298/1326: *Chente* (ÁSz. 190). Az alapítólevélbeli említések szóvégi *-i*-jének eredete nem világos. Lehetséges magyarázatként felvethető, hogy a *Csente* személynévhez *-i* helynévképző kapcsolódott. A *Csentej* helynévből ezt követően egyrészt *Csentí* forma alakulhatott, aminek a nyomát látjuk esetleg az alapítólevélben, másrészt pedig *Csenté* > *Csente*. Ez utóbbi pedig a település mai nevéként ismert forma.

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél *Cendy* neve az apátság 11. század végi összeírásából származik, ennek megfelelően az +1019. évi oklevélbeli névformáknak 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (1977: 325).

Csepel(-sziget) 'a Dunától körülvelt nagy sziget, amely Pest megyétől D felé terjedt' +1019/+1328/1347/1370: et decimam equorum nostrorum in *insula*, que vocatur *Schepel*, +1019/+1328/1347/1514/XVI., +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Chepel* (DHA. 1: 91) || Anon. [1200 k.] 903 u.: ins. illa nomine *Sepel* (Gy. 4: 198) | **Lat.** Anon. [1200 k.] 903 u., 1148/1253, 1263: *Insulam Magnam*, 1203/PR.: *Insula Regia*, 1264/1393/1466, 1276 P., 1311: *Magna Insula* (Gy. 4: 198–199).⁷

A sziget *Csepel* neve az É-i csúcsán létesült *Csepel* település nevéből származik. A településnév közszói eredetű, a m. N. *cseplye* ~ *csepely* 'sarjadék erdő; bokros, cserjés hely' fn.-ből származik (vö. BENKŐ 1966: 292–305). Emellett a személynévi eredeztetése is felmerült (FNESz. *Csepel*, *Csepel-sziget*, vö. BENKŐ 1966: 134–137). Ez utóbbi névmagyarázatot BENKŐ LORÁND alapján elvethetjük, mert az *insula fepel* helynevet vélhetően Anonymus alkotta a *Csepel* telepü-

⁷ A *Csepel(-sziget)* gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 4: 198–200, HAJDÚ 1982: 35–42).

lés nevének felhasználásával. A *Csepel* nevű kun lovászmester (akinek a nevéből Anonymus a településnevet magyarázza) nem történelmi és nem krónikai személy, a személynevet a Magiszter a nagyszigeti *Csepel* helységnévből alkotta, korabeli személynévként nem adatolható (BENKŐ 1966, 1998: 17).

A Dunától körülvelt szigetet a középkorban leggyakrabban a *Nagy-sziget* név latin (*Insula Magna* ~ *Magna Insula*) változatával nevezték meg (Gy. 4: 198–200). A Zalavári oklevél mellett sokáig csak Anonymusnál találjuk meg a *Csepel(-sziget)* elnevezést (*insulam Sepel*), de nála emellett a 'Sziget' (*Insula*), a 'Nagy-sziget' (*Insula Magna*) és a 'Duna szigete' (*Insula Danubii*) is feltűnik. Ezt követően csak a 14. század végéről adatolható a sziget *Csepel* neve: 1391: *insula Chepel* (ZalaOkl. 2: 254, BENKŐ 1966: 142), 1454-ből idézhetjük először a magyar nyelvű *Csepel szigete* adatot: *Chepelzygethe* (Gy. 4: 198–200; Cs. 3: 351; BENKŐ 1998: 17).⁸

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél *insula*, que vocatur *Schepel* szövegrészlete az apátság 11. század végi összeírásából származik (1977: 325), az elmondottak alapján azonban úgy tűnik, hogy a *Csepel* vagy *Csepel-sziget* névnek a 11. századnál későbbi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk. Ezzel nem a hellyel kapcsolatos adományok István király korából való származását vonjuk kétségbe — a Tihanyi alapítólevélből tudjuk, hogy a csikótized adománya egyébként nem szokatlan a 11. században (DHA. 1: 151) —, hanem azt feltételezzük, hogy egy esetleges 11. századi oklevélben még vélhetően inkább a latin *Insula Magna* jelölhette a helyet (vö. VI.5. alfejezet).

Csicsónevegy lásd N(y)evegy

Csurgó 'település Somogy vm. Ny-i részén Berzencétől Ny-ra' +1019/+1328/1347/1370: et eciam dedimus redditus fori [...] (*Chorgow*) (DHA. 1: 91) || 1193: *Chergou*, 1226 (ÁÚO. 1: 222): *Curgou* (Cs. 2: 577), 1264 (ÁÚO. 8: 117): *Chorgou*, 1275 (ÁÚO. 9: 128): *Chorgo*, 1289 (ÁÚO. 9: 506): *Churgo* (FÜSSY 1902: 31), 1360: *Zergou* ~ *Zergo*, 1367: *Chergo*, 1371: *Zorgo*, 1374: *Chorog* (Cs. 2: 577).

Közszoói eredetű, előzménye a m. *csurog* ige folyamatos mn.-i igenévből alakult m. N. *csorgó* ~ *csurgó* 'forrás; a lejtőn lecsordogáló víz; kis vízfolyás', (FKnT. 114–116, TESz., EWUng. *csorog*). Eredetileg víznév lehetett, ami a víz mellett fekvő településre is átvonódott (FNESz. *Csurgó*, KÁLMÁN 1989: 141).

Devecser 'település Veszprém vm. DNy-i részén Ajkától Ny-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Dewecher*, +1019/+1328/

⁸ A *Csepel* helységnévre [1257]-ből van az első adatunk (Gy. 4: 198; BENKŐ 1998: 17).

1347/1514/XVI.: *de Wechar*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Devecher* (DHA. 1: 91) || 1274/1291 (RegArp. 2/2–3: 94), 1297 (ÁÚO. 10: 261): *Dewecher*, t., p. (Cs. 3: 228).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1138/1329: *Deuecher* szn. (ÁSz. 249). A személynév talán szláv eredetű; vö. szb.-hv. R. *devěčār* 'kilencedszedő' (FNESz. *Devecser*), illetőleg talán ide kapcsolható a szláv **děvičarъ* 'több leány után született fiútestvér' rokonságnév is (KISS L. 1973: 264).

Az alapítólevél 16. századi átiratának *de Wechar* alakja a név kezdőszótagját a latin *de* prepozícióval (amely eredethatározói szerepű) azonosítva születhetett meg. A „*de* + helynév” struktúrával gyakran találkozunk az oklevelekben. Ezek a szerkezetek az iratokban említett személyeket a származási helyükre (vagy lakóhelyükre) utalva nevezik meg.

Dráva 'a Duna jobb oldali mellékfolyója' +1019/+1328/1347/1370: in *Draua*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Draawa*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Drava*, +1024/+1339/1350: *Bulchew cum piscinis suis in fluvio Drawa* (DHA. 1: 92, 102) | **Lat.** +1019/+1328/1347/1370: *piscin(a) civitatis iuxta Draawam in Bolsa*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Dravam* (DHA. 1: 92) || [1230]/1231, 1272, 1289/1291, 1340: *Drawa*, fl., 1192/1374/1425, 1251/1339, 1330: *Draua*, fl. (KMHsz. 1: 85) | **Lat.** 1057/[1235 e.]/1404, 1192/1374/1425, 1251/1339: *Drauam*, +1228/1423: *Drave*, 1251/1335, 1257, 1299: *Drawam*, 1296: *Drawe*, fl., 1299, 1341: *Draue* (KMHsz. 1: 85).⁹

A víznév az óeurópai névkincshez tartozik (vö. GYÖRFFY 2011: 134). A folyó ókori neve a gör. *Δράβος*, lat. *Dravos* ~ *Draus* volt. Végső forrása egy ie. **droyos* 'folyóvíz futása' fn.-ben kereshető. A magyarba a déli szlávok közvetíthették, vö. szb.-hv. *Dráva*, szln. *Dráva* (FNESz., EtSz. *Dráva*, BICHLMEIER 2017: 55–58).

A folyót a középkori oklevélírói gyakorlatnak megfelelően gyakran latinositott formában említik (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 70). A Zalavári oklevélben a nem könnyen elkülöníthető magyar és a latin nyelvű formákra egyaránt van példa.

Egregy 'település Zala vm. középső részén Keszthelytől ÉNy-ra' +1019/+1328/1347/1370: *ville decimarum hee sunt: [...] Egrug*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Egrugh* (DHA. 1: 91) || 1266 (ZalaOkl. 1: 50), 1328 (ZalaOkl. 1: 219): *Egrug*, t., 1335 (ZalaOkl. 1: 303): *Egreg*, t. (Cs. 3: 49). **Egres** +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Egrws* (DHA. 1: 91).

⁹ A *Dráva* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd KMHsz. 1., illetve a HA. kötetekben).

Az *éger* fanév (TESz., EWUng. *éger*) R. *eger* ~ *egir* ~ *egür* alakjából keletkezett -gy helynévképzővel morfológiai szerkesztéssel (FNESz. *Egregy*). Az elnevezés arra utal, hogy a település környékén sok égerfa volt. Ez a képző korszakunkban jellemzően növénynevekhez kapcsolódott (SZEGFÜ 1991: 253, BÉNYEI 2012: 67). Az -s képzőt tartalmazó *Egres* névváltozatban ugyanez a szemantikai tartalom fejeződik ki.

Egres lásd Egregy

Esztergár 'település Zala vm. középső részén (Zala)Apátitól D-re' +1019/+1328/1347/1370: et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt) [...] *Strygar*; +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Strigar* (DHA. 1: 91), +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Striger*; +1024/+1339/1350: addidimus [...] cum villis ac prediis, videlicet [...] *Strigar* (DHA. 1: 91, 102) || 1273: *Vzturgar* (ERDÉLYI 1902b: 498), 1335 (ZalaOkl. 1: 295–307): *Strygar*; p. ~ *Estergar*; p. ~ *Stregar*; p. ~ *Estergarth*, p., 1482 (ZalaOkl. 2: 619–620): *Ezthergar*; p. (Cs. 3: 51, itt 1482: *Esthergar*).

Foglalkozásnévből alakult metonimikus névadással. Alapszava a szláv eredetű (vö. szb.-hv. *strūgār*; szln. *strugár* 'esztergályos') m. R. *esztergár* 'esztergályos' (vö. FNESz. *Nagyesztergár*) lexéma. A magyarba egy szláv nyelv (a dunántúli adatok miatt vélhetően pannóniai szláv; vö. HECKENAST 1970: 99–100) R. **strugarb* 'esztergályos' szava kerülhetett át, ami a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával *esztergár* ~ *isztergár* alakúvá fejlődött (TESz., EWUng. *esztergár*). Olyan szolgálnépi települést jelöl, amelynek lakosai — a szakirodalom szerint — a király kísérete számára fatálapokat esztergályoztak (vö. HECKENAST 1970: 100, FNESz. *Nagyesztergár*).

A településnév említései között a mássalhangzó-torlódást mutató, elsődleges (*Strygar*) és az azt már feloldott, másodlagos (*Estergar*) formákra egyaránt találunk példát. A településre az első hiteles adat a 13. század végéről, 1273-ból származik, ekkor (már) magánhangzós kezdetet (*Vzturgar*) mutat a név. Később az 1335. évi oklevélben azonban mindkét hangszerkezetű névforma előfordul: vö. például *Strygar* és *Estergar*. Ez a hiteles és eredeti formában fennmaradt oklevél az 1341. évi tűzvész előtt készült, abban a korban tehát, amikor még létezhetett az az apátság javainak összeírását tartalmazó oklevél, amelyből GYÖRFFY GYÖRGY az +1019. évi Zalavári oklevél *Strygar* szórványát származtatja (1977: 325). Elképzelhető, hogy a hamis oklevelek *Strygar* ~ *Strigar* szórványa nemcsak helynévtörténeti, de nyelvtörténeti szempontból is a 11. századból származik. Az 1335. évi oklevél neveinek szövegkörnyezetét is megvizsgálva az körvonalazódik ugyanis, hogy azok a részek, amelyek vélhetően a helyszínre kiküldött személyek jegyzetei alapján készültek, a magánhangzós kezdetű névformát tartal-

mazzák, szemben azoknak a részeknek a mássalhangzó-torlódást mutató névformáival, amelyeket pedig valószínűleg az eredeti 11. századi okmányok alapján jegyezték le. Természetesen az sem zárható ki teljes egészében, hogy a település nevének két hangalaki változata egymás mellett létezett (vö. KENYHERCZ 2013b: 28, 80, VII.3. alfejezet).

[Fehér-tó] 'Podgrad határában említett halastó' +1019/+1328/1347/1370: piscine autem hee sunt: *Alba piscina* cum quinquaginta piscatoribus in villa Podgrad (DHA. 1: 92).

A nevet csak az alapítólevéből tudjuk dokumentálni: az +1019. évi oklevében latinra fordítva, *Alba piscina* alakban szerepel. A magyaros szórend (vö. SZŐKE 2015: 47), illetve névrendszertani ismereteink alapján a latin névforma mögött nagy valószínűséggel a kétrészes *Fehér-tó* magyar nevet sejtethjük. Színnevek felhasználásával ugyanis gyakran alakultak összetett helynevek, különösen víz- és hegynevek: pl. *Fehér-patak*, *Fekete-erdő*, *Fekete-hegy*, *Kék-tó*, *Kék-mező* stb. (KMHsz.). Ennek megfelelően ez a víznév is minden bizonnyal a *fehér* színnévnek (TESz., EWUng. *fehér*) és a *tó* vízrajzi köznévnél (TESz., EWUng., FKNt. *tó*) az összetételeként azonosítható, és a *tó* vízének színére utalt.

Felsőkerecseny lásd **Kerecseny**

[Fel(ső)]orosztony lásd **Orosztony**

Füzeg 'halastó Somogy vm. ÉK-i részén' +1019/+1328/1347/1370: et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt): [...] *Fyzezh*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Fyzeke* (DHA. 1: 91) || 1055: *Fizeg* ~ *Fyzege*, +1092/+1274//1399: *Fyzege* ~ *Fjyzege* ~ *Fizjig*, fl. (DHA. 1: 150, 284).

A név a *fűz* fanév -gy helynévképzős származékából jött létre (BÉNYEI 2012: 70), és a víz környezetének jellemző növényzetére utalhatott.

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél *Fyzezh* neve az apátság 11. század végi összeírásából származik, ennek megfelelően az +1019. évi oklevélbeli névformáknak 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (1977: 325, VI.5. alfejezet).

Gelsa lásd **Bolsa**

Gelse 'település Zala vm. D-i részén (Nagy)Kanizsától É-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Gelse*), +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Gelse* (alias *Gerse*) (DHA. 1: 92) || 1280 k. (H. 6: 260): *Guelse*, t., 1320 (A. 1: 549–553), 1332 (ZalaOkl. 1: 264): *Gelse*, p., v., 1329 (ZalaOkl. 1: 232): *Geelse*, p. (Cs. 3: 55).

Etimológiája bizonytalan. KISS LAJOS felveti, hogy formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással (FNESz. *Gelse*), de ilyen személynévet az Árpád-kori forrásokban nem találunk (ÁSz.).

Geszteréd 'település Zala vm. É-i részén, Kapornaktól K-re feküdt' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Gestred*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Geztred* (DHA. 1: 92) || 1264/1271 (ZalaOkl. 1: 42–44), 1271 (ZalaOkl. 1: 60): *Gueztered*, t. (Cs. 3: 55).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1262: *Guestred* (ÁSz. 334). A személynév esetleg szláv eredetű, vö. cseh *Hostirad* < R. *Gostirad* szn., le. *Gościrad* szn. (vö. FNESz. *Geszteréd*). *Geszteréd* nevű patak is van a környéken (HOLUB 1963: 14), ennek neve azonban a település nevéből alakulhatott.

Az alapítólevél *Gestred* ~ *Geztred* névadatai a kétnyíltszótagos tendencia alkalmi hatását jelzik (*Geszteréd* > *Gesztréd*).

Gétye 'település Zala vm. középső részén (Zala)Apátitól ÉNy-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Gechye*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Gethye*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Getye* (DHA. 1: 92) || 1275: *Gegye*, 1355: *Gethye* (ZalaOkl. 1: 76, 564).

Szláv eredetű településnév lehet, valószínűleg a szláv *Got* [vö. le. *Got*] szn. birtoklást kifejező **Gotja* vagy **Gotje* származékának átvétele (FNESz. *Gétye*, KNEZSA 1955: 46, ŠMILAUER 1970: 29).

A *Gechye* alak íráshiba lehet a *c* és a *t* jelek hasonló betűformája miatt.

Görbő lásd **Körbő**

Hídvég 'település Zala vm-i DK-i részén Zalavártól D-re' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Hydweg*), +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Hidwegh*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Hydvég* (DHA. 1: 91) || 1374: *Hydueg*, v., p. (ZalaOkl. 2: 105, 111; Cs. 3: 61).

A *híd* 'átkelőhely' építménynév és a *vég* 'vminek a (térben) befejező része' helyzetviszonyító elem összekapcsolásával jött létre (TESz., EWUng. *híd*, *vég*). Ez az elnevezés egy, a Zala folyón lévő híd mellett létesült települést jelölhetett (vö. FNESz. *Baranyahídvég*).

Horvát 'település Zala vm. középső részén Zalavártól ÉNy-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Horwat*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Horuath*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Horvat* (DHA. 1: 92) || 1335: *Harwath*, p. (ZalaOkl. 1: 299, Cs. 3: 62: *Horwath*).

A személynévként (vö. 1138/1329: *Hwruat* szn., ÁSz. 391) is használt *horvát* népnévből alakult metonimikus névadással, s arra utal, hogy horvát telepesek lakhatták a települést (RÁCZ A. 2011a: 40, 2016: 45–46). A népnév szerb-horvát eredetű, jelentése nyugati, keleti és déli szláv törzsekre egyaránt kiterjedt a régi-ségben (Adatok 1: 23–24).

Hosszúfal lásd **Tótrokolány**

Hosszúpáh lásd **Páh**

Igric ’település Zala vm. középső részén (Zala)Apátitól Ny-ra’ +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Igruch*), +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Igrych* (DHA. 1: 92) || 1251/1255: *Igrych*, v., 1255, 1273: *Igrich*, v., t. (ÁÚO. 7: 329, 382, HOKl. 68). **Igrice** ~ **Igrici** +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Ygricze* (DHA. 1: 92) || 1256, 1271, 1322, 1340: *Igricy*, v. (ZalaOkl. 1: 31, 64, 161, 360–361), 1273 (HOKl. 69), 1342 (ZalaOkl. 1: 404): *Igrichy*, v. (Cs. 3: 63), 1321 (A. 1: 627): *Igrichi* (Cs. 3: 63), 1331: *Igrici*, p. (ZalaOkl. 1: 257–259), 1342: *Igricii*, p. (ZalaOkl. 1: 400, Cs. 3: 63).

Közzsói eredetű településnév: a m. R. *igric* ’énekmondó’ (TESz., EWUng. *igric*) főnévből keletkezett. Az elnevezés a királyi vagy ispáni énekmondók, mulattatók lakóhelyét nevezte meg (vö. FNESz. *Igrici*, *Zalaigrice*, SZEGFÜ 1994: 573).

Az adatok azt mutatják, hogy a két változatot (*Igric* ~ *Igrici*) (egy ideig minden bizonnyal) párhuzamosan használták.

Isabor ’település Zala vm. középső részén, Zalavártól ÉNy-ra feküdt’ +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Isobor*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Isabor*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Issobor* (DHA. 1: 92) || 1232: *Ysobur*, v. (ÁÚO. 11: 251), 1264 (ZalaOkl. 1: 46): *Ysobor*, v., 1335 (ZalaOkl. 1: 301), 1337/1349 (ZalaOkl. 1: 326): *Isabor*, v. (Cs. 3: 63), 1264, 1338: *Isobor*, t. (ZalaOkl. 1: 47, 334).

Az *Isabor* helynév előzménye egy *Visobur* alakú hn. lehetett, amely személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1216: *Wyssobur* szn., 1245/1264: *Visobur* szn. (ÁSz. 815). A személynév szláv eredetű; vö. cseh *Vyšebor* szn., le. *Wyszebor*, *Wyszabor* szn. (FNESz. *Isabor*, KISS L. 1987: 334–335). A településnév mellett víznévként is adathozhatjuk a helynevet, legkorábbi előfordulásában az elsődleges mássalhangzós kezdettel is: 1238: *Vysobur*, fl. (ÁÚO. 7: 59), 1273: *Isobor*, fl. (ÁÚO. 9: 39, 40). HOLUB JÓZSEF úgy véli, hogy a víznév volt az elsődleges név (1963: 13). KISS LAJossal érthetünk egyet, aki ellentétes folyamatot tételez fel a településnév és a víznév között (1987: 335).

A szókezdő *vi-* > *i-* változásra vö. R. *Vigmánd* > *Igmánd* helynevet, valamint a R. *vimád* > *imád* lexémát (TESz., EWUng. *imád*, FNESz. *Kisigmánd*).

Kál ’település Zala vm. középső részén (Zala)Apátitól DDNy-ra’ +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Kal* (DHA. 1: 92) || 1256 (ZalaOkl. 1: 30–31): *Kaal*, v., t., 1271 (ZalaOkl. 1: 63, Cs. 3: 66: *Kaal*): *Kal* (Cs. 3: 66).

Formáns nélküli nemzetségnévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. +1212/1372: *Kaal* szn. (ÁSz. 441). A személynév török eredetű, vö. ótörök *qal*- (meg)marad’, *qal* ’öregember’ (FNESz. *Kál*, PAIS 1929: 122, Adatok 1: 61). GYÖRFFY GYÖRGY szerint a kalandozások kora egyik főhősének, Bulcsú apjának, Kál harkának lehetett itt a (téli) szálláshelye (1977: 442).

Kalambok ’település Zala vármegye D-i részén (Nagy)Kanizsától ÉK-re’ +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Kolumbwk*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Galambak*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Kolumbok* (DHA. 1: 91) || 1238 (ÁÚO. 2: 90): *Kolombuk*, v., 1231 (ÁÚO. 6: 499), 1331: *Golombuk* (Cs. 2: 606).

Közzsói eredetű, a m. *galamb* ’turbékoló hangot adó gyors röptű madár’ fn. (TESz., EWUng. *galamb*) többes számú alakja lehet. KISS LAJOS szerint a név a jelzős szerekezetekből alakulhatott (vö. *Galambok bérce*: 1265: *Golombuk Berchy*, *Galambok völgye*: 1433/1437: *Galambok velgye*), de ilyen településnévalakulásra nem tudunk analóg példákat idézni. A déli szláv R. **Glъbokъ* (tkp. ’mély’) hn. átvételét (vö. SlovJuh. 2: 180) kevésbé tartja valószínűnek (FNESz. *Galambok*). Ez annál is inkább így lehet, mert melléknév önállóan (képző nélkül) a szlávban nemigen válik helynévvé.

Karos ’település Zala vm. D-i részén (Nagy)Kanizsától ÉK-re’ +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Korus*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Karos*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Karus* (DHA. 1: 91) || 1254 (RegArp. 1: 312), 1341: *Korus*, v. (ZalaOkl. 1: 385, Cs. 2: 617).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd 1448: *Karos* (OklSz. *karos*, *káros*). A személynév előzménye lehet a *karos* (<: *kar*) mn., de egy szláv szn. átvétele is szóba jöhet, vö. szb.-hv. *Karušić* csn., cseh *Karuš* csn. (vö. FNESz. *Karos*).

Kerecseny ’település Zala vm. középső részén Zalavártól DNy-ra’ +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Ker(echen)* (DHA. 1: 92) || 1270/1335 (ÁÚO. 8: 307): *Kerchen*, 1275 (F. 5/2: 300): *Kerechen*, 1338 (ZalaOkl. 2: 584): *Kereczen* ~ *Kerechen*, (Cs. 3: 69). **Alsókerecseny** 1320: *Al-soukerechyn*, p. (A. 1: 550, Cs. 3: 69: *Alsoukerchyn*). **Felsőkerecseny** 1320: *Fel-sukerechyn*, p. (A. 1: 551), 1479: *Felsekerechen* (Cs. 3: 69).

A település elsődleges *Kerecseny* neve puszta személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. [1274], 1290: *Kerechen* szn. (ÁSz. 458). A személynév előzménye a m. R. *kerecsen* 'egy fajta vadászsólyom' fn. (vö. TESz., EWUng. *kerecsen*, FNESz. *Kerecsend*, *Kerecseny*). Az állatnévből való közvetlen származtatás kevésbé valószínű, mert az inkább képzővel történne. Az *Alsókerecseny* és *Felsőkerecseny* nevek a megkülönböztető szerepű *alsó* és *felső* melléknévből és a *Kerecseny* településnévből alakultak.

Keszthely 'település Zala vm. középső részén Zalavártól ÉK-re, a Balaton Ny-i csücskében' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Kestel*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Kezthel*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Kesztel* (DHA. 1: 91) || 1247 (H. 6: 47), 1359 (ZalaOkl. 1: 601): *Keztel*, v. (Cs. 3: 21).

Szláv eredetű településnév, vö. szb-hv. *Kostel* 'vár, erősség' hn., szln. *Kostel* hn., cseh *Kostel* 'erődtemplom'. Végző forrása a lat. *castellum* 'várkastély, erőd' (<: *castrum* 'ua.', *castra* [többes sz.] 'katonai tábor') (TESz., EWUng. *kastellum*, *kastély*). A névadás magyarázata az lehet, hogy a pannóniai szlávok római erődítményt találtak a környéken. A szláv *Kostel* a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel *Kesztel*-lé alakult. A mai magyar névalak a *-hely* utótagú településnevek analógiájára keletkezhetett, amit a *Kezthel* írású formák — amelyekben a [t] hangot *th*-val jelölték — is elősegíthettek (FNESz. *Keszthely*, PAIS 1949: 109, SlovJuh. 2: 269, HOFFMANN 2010a: 130).

[Kis]páka lásd Páka

Kolon 'vár, várispánság és megye, Zala vm. és várispánság korábbi elnevezése' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Kolon*), +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Kolou* [ɔ: *Kolon*] (DHA. 1: 91) | **Lat.** +1019/+1328/1347/1370: (et redditus) *Coloniensis* aque et pontis civitatis, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Colonyensis* (DHA. 1: 91) || 1009/+1257: *Colon* (DHA. 1: 52), 1203/1254 (F. 6/2: 360), 1327 (ZalaOkl. 1: 204, 210–212), 1333: *Kolon*, v., p., 1203/1254 (F. 6/2: 360), 1341/1342 (ZalaOkl. 1: 383): *Kolun*, v. (Cs. 3: 21) | **Lat.** 1009/+1257: in pago *Colocensis* [ɔ: *Colonensis*] (DHA. 1: 52).

A *Kolon* helyneveket hagyományosan formáns nélküli személynévből származtatják (BÁRCZI 1951: 54–55, FNESz. *Kolon*², HOFFMANN 2010a: 173). Ezt az eredeztetést elbizonytalanítja azonban, hogy *Kulun* ~ *Kolon* ~ *Kolun* alakú személynévet csak egyet ismerünk a forrásokból (1256: *Kulun* szn., vö. FNESz. *Kolon*²), amelyet az ÁSz. nem is említ. Erre a hiányosságra elvileg megoldást nyújthatna az, ha egy *i* > *u* (> *o*) változást feltételezve *Kolin* típusú személynévet feltételeznénk a helynév mögött, a Tihanyi alapítólevél tanúsága alapján ugyanakkor a Fejér megyei *Kolon* név már a 11. században létezett (1055: *culun*, DHA.

1: 151), miközben a *Kolin*-féle személynévek használatát csak a 13. századtól (vö. ÁSz. 467) tudjuk adatolni (vö. HOFFMANN 2010a: 173).

A *Kolon* személynév török eredetű, végső forrása a személynévként is használatos ótörök *qulun* 'csikó' lexéma (BÁRCZI 1951: 55, FNESz. *Kolon*²). HOFFMANN ISTVÁN véleménye szerint a *Kolon* helynevek személynévi előzményei körében esetleg az Árpád-kori *Colonus*, *Kolond*, *Kolont* nevek (ÁSz. 217, 467) vehetők figyelembe (vö. 2010a: 173–174).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél latinizált formájú *Colonien-sis* adata az apátság 11. század végi összeírásából származik, ennek megfelelően az +1019. évi oklevél névformáinak 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (1977: 325, VI.5. alfejezet).

Komár 'település Zala vm. D-i részén (Nagy)Kanizsától ÉK-re' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Kom*)ar, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Kamar* (DHA. 1: 91) || 1308–1326 (PRT. 7: 494), 1331: *Kamar*, p., 1356: *Komar* (Cs. 2: 578).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1275>1375, 1294: *Kamar* szn. (ÁSz. 444). A személynév szláv eredetű; vö. cseh *Komár* szn., le. *Komar* ~ *Komor* szn. (vö. FNESz. *Mezőkomárom*).

Korontál 'település Veszprém vm. D-i részén Devecsertől D-re' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Koruntal*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Koronthal* (DHA. 1: 91) || 1308–1326: *Korunthal* (PRT. 7: 33, 505), 1470: *Koronthar* (Cs. 3: 239).

Közzsói eredetű helynév, valószínűleg a m. R., N. *korontár* 'karintiai ember' jelentésű lexémából keletkezett (TESz., EWUng. *korontár*). Az elnevezés a település első telepeseinek származására utalhat (FNESz. *Kolontár*).

Az alapszóból a régi *Korontál* alakok *r* > *l* elhasonulással, a mai *Kolontár* forma pedig az [l] és [r] hangok felcserélődésével alakult.

Körbő ~ Görbő 'település Zala vm. ÉK-i részén Sümegtől DNy-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Kurbw*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Kerbew*,¹⁰ +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Kurkw* (DHA. 1: 91) || 1274: *Curbu*, v., 1372 (ZalaOkl. 2: 54): *Kurbeu*, p., 1379 (ZalaOkl. 2: 156): *Kurbee*, p., 1383 (ZalaOkl. 2: 195): *Kwrbeu* (Cs. 3: 69).

A szakirodalom vélekedése szerint *Görbő* helynevek török eredetű személynévből keletkezettek metonimikus névadással. A helynév efféle értelmezését megnehezíti ugyanakkor, hogy az alapjául szolgáló személynevet nem tudjuk

¹⁰ A C betű törölve a név előtt (DHA. 1: 91).

adatulni. SZABÓ DÉNES (1945: 91–92, vö. NÉMETH 1922: 5, FNESz. *Nagygörbő*) ezt a hiányt úgy oldja fel, hogy a *Görbő* helynevet a gazdagon adatható *Görbed* személy-, illetve helynevekkel összefüggésben magyarázza: a *Görbő* < R. *Kürbej* (vö. *külbej* 'a besenyők egyik törzse') személynév -d kicsinyítő-becéző képzős származékának tekintve azt feltételezi, hogy egykoron léteznie kellett a *Görbő* személynévnek is. Ráadásul a *Görbed* helynevek régebbi alakját ugyanúgy [k] hanggal ejtették, ahogyan az itt vizsgált Zala megyei név esetében is látjuk. Talán érdemes lenne azt a lehetőséget is figyelembe vennünk, hogy a helynév vagy a helynév alapjául szolgáló személynév a m. *görbe* melléknévvel van kapcsolatban (vö. RÁCZ 2022: 114).

Kustán 'település Zala vm-i É-i részén (Zala)Egerszegtől K-re' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Kustan*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Kusthan*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Kisthan* (DHA. 1: 91) || 1275/1372: *Kustan* (H. 4: 54, Cs. 3: 75).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1181: *Custan* szn. (ÁSz. 231). A személynév bizonyára török eredetű, vö. csuv. *quštan* 'uralkodni vágyó zsírosparaszt, főkolompos', tat. *qoştan* 'üzletelő, nyereszkedő ember, hangadó, főkolompos; rossz, kapzsi ember; cselszövő, bajkeverő', bask. *quştan* 'hízogató, szolgálékú ember'. Egyesek a *Konstantin* személynévből magyarázzák (KÁLMÁN 1989: 155). A *Kustán* helynév szláv eredete nem meggyőző (FNESz. *Kustány*, vö. ÚRHEGYI 1939: 17–18).

Lengyel 'település Zala vm. középső részén, Zalavártól Ny-ra feketett' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Lengen*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Lengeyel*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Legel* (DHA. 1: 92) || 1233, 1256, 1271: *Lengel*, v. (ÁÚO. 6: 532, ZalaOkl. 1: 31, 63).

A településnév alakulhatott közvetlenül a *lengyel* < R. *lengyen* népnévből (RÁCZ A. 2011a: 54, vö. FNESz.). Emellett az sem zárható ki, hogy a m. R. *Lengyen* (tkp. 'lengyel') személynévből metonimikusan keletkezett. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1138/1329: *Lengen* szn., 1211: *Lengen* szn. (ÁSz. 488).

A népnév (és a belőle alakult személynév) eredeti *lengyen* alakjából $n : n > n : l$ elhasonulással alakult a *lengyel* község (TESz., EWUng. *lengyel*) és a *Lengyel* személynév (vö. 1262/1413: *Lengel* szn., ÁSz. 488).

Az +1019. évi oklevél általunk vizsgált 14. század második felében keletkezett változatának *Lengen* nevében az eredeti alak tűnik fel. Azt azonban, hogy ebből a név 11. századi forrásértékére következtessünk, elbizonytalanítja az, hogy az Abaúj vármegyei Lengyelfalva településnek a 14. és 15. századból származó adatai is szinte kivétel nélkül a népnév eredetibb *lengyen* alakját tükrözik (vö. Gy.

1: 117, RÁCZ A. 2011a: 56). Ez pedig azt jelzi, hogy a népnév *lengyen* formája évszázadokig használatban volt.

Az +1019. évi oklevél 16. és 17. századi átiratainak *Lengeyel* és *Legel* adatai hibás alakok lehetnek.

Madocsa ’település, halászhely és rév Tolna vm. ÉK-i részén (Duna)Földvártól D-re’ +1019/+1328/1347/1370: alie minores piscine: *Modacha*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Modocha*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Modatha* (DHA. 1: 92).

A szócikket lásd az 1037. évi Bakonybéli oklevélben.

Magyarad ~ Magyaród ’település Zala vm. D-i részén Zalavártól D-re’ +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Magyarad*), +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Magyarád* (DHA. 1: 91) || 1308: *Mogyorod*, v. (H. 4: 115), 1326, 1327: *Mogorod*, v. (AOkl. 10: 284/473, 11: 257/549), 1327: *Mogoroth*, v. ~ *Magarod*, v. (ZalaOkl. 1: 201, 210–212), 1327, 1341/1342, 1342: *Magarad*, v. (AOkl. 11: 257/549, ZalaOkl. 1: 383, AOkl. 26: 330/478), 1343 (AOkl. 27: 264/409): *Magyarad* (Cs. 3: 22).

A m. *mogyoró* fn. -d képzős származéka. Az elnevezés mogyoróbokrokkal benőtt területre utal (FNESz. *Balatonmagyaród*). RÁCZ ANITA a *Magyarad* ~ *Magyaród* helynevek népnévi és törzsnévi eredeztetési lehetőségét is megvizsgálva e név kapcsán szintén a növénynévi származtatást tartja valószínűnek. A név alapja a növénynév Dunántúlon használt *magyaró* alakja (2011b: 40–41).

Feltűnő, hogy az általunk vizsgált alapítólevélben a -d morféma előtti magánhangzó alsó nyelvvállású *a*, hasonló adatot a település viszonylag gazdag adatsorában csak a 14. századból találunk. RÁCZ ANITA ezt a jelenséget — kilenc dunántúli, illetve a Dunától É-ra fekvő település adatai alapján — azzal magyarázza, hogy a *magyaró* növénynév E/2. személyű -d birtokos személyjeles (*magyaród*) alakjától való megkülönböztetés szándéka miatt alakultak az ebbe a körbe bevonható dunántúli településnevek nagy többségben *Magyarad* formájává (2011b: 41).

Az általunk vizsgált település adatai (bevonva a település 15. századi *Magyarad* adatait is, Cs. 3: 22) alapján az látszik, hogy ebben az esetben a *Magyarad* formák másodlagosak lehetnek a *Magyaród*-dal szemben, ennek ugyanakkor talán némiképp ellentmond, hogy a település mai alakja (*Balaton*)*magyaród* (vö. FNESz.), illetve a település 20. századi mikronévanyagában is találunk egy *Magyarós* nevű szigetet (ZMFN. 1: 529).

Magyarrokolány ’település Zala vm.-ben, Szentpéterúrtól ÉK-re feküdt’ **Lat.** +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *H(ung)arica Rokolyan* (DHA. 1: 92) || 1273: *Mogor Rokolan*, t. (Cs. 3: 98). **Rokolány** +1019/

+1328/1347/1514/XVI.: *Rokolian*, +1024/+1339/1350: sacerdotēs vero capellarum Beati Georgii et Sancti Laurencii de Pacha et de *Rokolyan* [...] villis ac prediis, videlicet [...] *Rokolyan* ~ *Rokolján* (DHA. 1: 92, 101, 102) || 1137: *Racolen* ~ *Rocolian* (FÜSSY 1902: 499),¹¹ 1339: *Rokolyan* (AOkl. 23: 200/415).

A *Rokolány* név szláv eredetű, egy déli szláv R. **Rakljani* [többes sz.] hn. átvétele, vö. szb.-hv. *Rakljani* [többes sz.] 'Raklja lakói' <: szb.-hv. *Raklja* hn. < *raklja* 'szétágazás' (FNESz. *Rokolány*).

Az +1019. évi oklevélben szereplő *Magyarrokolány* nevet leginkább az alapítólevél 14. századi kronológiai rétegéhez tartozónak tarthatjuk. A népnévi jelzővel alakult másodlagos településnevek elterjedése a 14. századtól jelentős, és a 15. század második felében élik fénykorukat. A 11. századi adatok kivétel nélkül hamis oklevélből származnak (vö. RÁ CZ A. 2011a: 161). A *Magyarrokolány* név *Rokolány* település osztódásának eredményeképpen jött létre, mégpedig az elsődleges *Rokolány* településnévhez illesztett *magyar* népnévi megkülönböztető jelzővel, és a település lakosságának nemzetiségére utalt (vö. **Tótrokolány**).

Mánd 'település Zala vm. középső részén, Keszthelytől ÉNy-ra feküdt' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Mand*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Mánd* (DHA. 1: 91) || 1332–1337/PR.: *Mand* ~ *Nand* (Cs. 3: 22).

A m. *Man* személynévből (vö. 1214/1550: *Man* szn., ÁSz. 509) alakult -d képzővel. Az alapjául szolgáló személynév német eredetű; vö. ném. *Mann* 'derék, bátor férfi' szn. (vö. FNESz. *Mánd*, *Mány*).

Mártély lásd **Szentadorjánmártír** az 1024. évi Zalavári oklevélben.

Merenye 'település Somogy vm. K-i részén Kaposvártól É-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Myrenya*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Merenye*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Merenya* (DHA. 1: 91), +1024/+1339/1350: addidimus [...] villis ac prediis, videlicet [...] *Merenya* (DHA. 1: 102), +1245/1382: *Merenye*, p. (DHA. 1: 88, 98) || 1203/1254: *Merena*, pr. (F. 6/2: 360), 1216/1225: *Merene* (PRT. 1: 640), 1229: *Merena*, v. (ÁÚO. 6: 469, Cs. 2: 628).¹² [**Al(só)**]**merenye** 1229: *Merene inferiori* (ÁÚO. 6: 469, Cs. 2: 628: *Merena inferior*).

Szláv eredetű személynévből (vö. szb.-hv. *Merenje* szn.) alakulhatott metonimikus névadással (vö. FNESz. *Merenye*, *Mernye*). Az alapjául szolgáló személynévet az Árpád-kori oklevelekből azonban nem tudjuk igazolni. A bizonytalan

¹¹ Az +1024. és 1137. évi oklevél *Rokolány* adatai *Tótrokolány* településnél is.

¹² A FÜSSY TAMÁS által ide sorolt adatok GYÖRFFY GYÖRGY szerint (DHA. 1: 496–497) egy másik, Zala megyei település adatai (1902: 35, vö. Cs. 3: 82).

státuszú oklevelek miatt nem lehet biztosan eldönteni a *Merenya* és *Merenye* nevek közötti elsődlegességet, de amennyiben *Merenya* volt az elsődleges, ebből a formából a *Merenye* hangrendi kiegyenlítődés eredményeként jött létre.

Nagypáh lásd Páh

N(y)evegy 'Zala vm. ÉK-i sarkában lévő völgy, illetve falvak egész sora Csicsó és Szentjakabfa környékén' +1019/+1328/1347/1370: et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt): [...] *Nymygh*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Nymik*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Nymigh* (DHA. 1: 91) || 1269 (ZalaOkl. 1: 53): *Nyvygh*, v., 1272 (ZalaOkl. 1: 67): *Nyweg*, vall., 1278 (HOKl. 80): *Neug*, v., 1306: tres ville *Neueg*, 1312 (ZalaOkl. 1: 140): *Nyweg*, 1317: *Neuig*, vall., 1335: *Nyuigh*, v. (Cs. 3: 86). **Csicsón(y)evegy** 1290: *Chichoniug*, v., t. (HOKl. 122; Cs. 3: 86). **N(y)evegy-völgy** 1353/1493: *Nemyguelgh* (A. 6: 130, Cs. 3: 86).

Keletkezhetett a *nyű* 'féreg lárvája, kukac, féreg' (TESz. *nyű*²) főnév teljes *nyűve* tövéből *-d* helynévképzővel. Emellett a személynévi áttétel (vö. 1138/1329: *Nue*, ÁSz. 587) lehetőségét is számba vehetjük. Az állatnévből vagy állatnévi eredetű személynévből való származtatás esetén szabályosan alakuló labiális *Nyűvegy* forma mellett főként illabiális változatokat találunk. Emellett az is elképzelhető, hogy a településnévnek egy szláv eredetű személynév az alapja; vö. cseh **Nevid* szn. (vö. FNEsz. *Néved*, *Nyüved*). Az előbbi magyarázat esetén a településnév *Nyevegy*, az utóbbi esetében pedig *Nevegy* formájú volt. Balatoncsicsó településen *Nevëgy-vögy* nevet említenek, ami a *Nevegy* formát valószínűsíti (VeMFN. 1: 104).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél *Nymygh* neve az apátság 11. század végi összeírásából származik, ennek megfelelően az alapítólevél névformáinak 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (1977: 325, VI.5. alfejezet). A név belsejében található *m* mássalhangzó esetleg a *w* és az *m* tévesztése miatt került bele az alapítólevél nevébe (vö. **N(y)evegy** a Pécsváradi oklevélben).

N(y)evegy-völgy lásd N(y)evegy

Orosztony 'település Zala vm. D-i részén (Nagy)Kanizsától ÉÉK-re' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Wrutzun*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Orozthon*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Urutzun* (DHA. 1: 91), +1341: *Orostun*, p. (DHA. 1: 88, 99, 312) || 1251 (H. 7: 42): *Vrutzun*, t., 1253 (ZalaOkl. 1: 26), 1261 (ZalaOkl. 1: 39): *Vrustun*, pr., 1329: *Orozthon*, p., 1335 (ZalaOkl. 1: 297): *Orosthon*, v., 1340: *Wrutzun*, 1357 (ZalaOkl. 1: 574): *Orutzun* (Cs. 3: 88). **[Fel(ső)]orosztony** 1335: *Orosthon superiori*, dictam villam *Orosthon*

(ZalaOkl. 1: 297, Cs. 3: 88). (**Cuissev**)**orosztony** 1253: *Cuissevurustun*, pr. (ZalaOkl. 1: 26, Cs. 3: 88).

Etimológiája bizonytalan. A település mellett elfolyó pataknak is *Orosztony* (1203/1254: *Wrustin*, fl., F. 6/2: 360, vö. PAIS 1942: 47, HOLUB 1963: 14) volt a neve. Talán kapcsolatba hozható a szb.-hv. *Rustin*, *Rustina*, *Rustine* [többes sz.] helynevekkel. Ez esetben a hangalak fejlődésére az orosz népnév lehetett hatással (FNESz. *Orosztony*).

Osztolc lásd **Sztolc**

Pabar 'település Zala vm. K-i részén Tapolca vidékén' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: *Pobor*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Pobou* (DHA. 1: 91) || 1327 (ZalaOkl. 1: 207), 1332 (ZalaOkl. 1: 266), 1348 (ZalaOkl. 1: 473–475): *Pobor*, p., v., 1351 (ZalaOkl. 1: 502): *Pabor*, p. (Cs. 3: 90).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1247/1412: *Pa-bar* szn., 1261: *Pobor* szn. (ÁSz. 642). A személynév szláv eredetű lehet; vö. szb.-hv. *Pobor* csn.; cseh **Pobor* szn. :> R. *Poboř* hn. > *Poboři* hn. (FNESz. *Pabar*).

Az +1019. évi oklevél 16. századi átíratának *Pobou* adata hibás alak lehet.

Páh 'település Zala vm. középső részén Keszthelytől Ny-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Path*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Phch*[],¹³ +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Pach* (DHA. 1: 91) || 1259 (H. 7: 80), 1324 (ZalaOkl. 1: 175), 1328 (ZaaOkl. 1: 215): *Paah*, t., 1289: tres ville *Phah* (Cs. 3: 90). **Nagypáh** 1340 (ZalaOkl. 1: 362): *Nogpah*, p. (Cs. 3: 91). **Hosszúpáh** 1340 (ZalaOkl. 1: 362): *Huzzyvpah*, p. 1354 (ZalaOkl. 1: 550): *Hoyzypah* (Cs. 3: 91).

A *páhol* ige *páh*- alapszavából származhat, amely mint hangutánzó igenévszó önállóan is létezhetett: a bőrkészítés egyik mozzanatának, a bőr vízben való kal-lózásának, ványolásának műszava lehetett (vö. FNESz. *Páhi*, PAIS 1928: 40, HE-CKENAST 1970: 12). Az 1259. évi oklevél magyarázatot is ad a különleges elne-vezésre, amikor azt mondja, hogy a településen „castrenses pellipari”, azaz tímá-rok laktak (lásd a település *Bőrpáh* nevét is, Cs. 3: 91).

Páka¹⁴ 'település Zala vm. középső részén Lentitől DK-re' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Pacha*), +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Patha*,¹⁵ +1024/+1339/1350: sacerdotis vero capellarum Beati Georgii et

¹³ Az utolsó betű bizonytalan (DHA. 1: 91).

¹⁴ FÜSSY (1902: 38) a Zalaapátitól Ny-ra fekvő Pacsa településsel azonosítja.

¹⁵ A *t* betű fölé egy kis *c* van írva (DHA. 1: 92).

Sancti Laurencii de *Pacha* et de Rokolyan (DHA. 1: 92, 101) || 1121/1420: *Paca*, pr. (DHA. 1: 412). [**Kis**]**páka** 1121/1420: *Minor Paca*, pr. (DHA. 1: 412).

A településnév alakulhatott formáns nélküli személynévből metonimikus névadással; 1226/1550: *Paca* szn. (ÁSz. 610). Ez a személynév vélhetően a m. *Pál* szn. becéző formája. Ugyanakkor *Paka* nevű vizet is ismerünk a környékről: 1121/1420: *Paca*, fl. (DHA. 1: 412, HOLUB 1963: 22), és hasonló alakú szláv víznevekre is van példa; vö. szb.-hv. *Paka* 'helység és patak Pozsega vidékén', szln. *Paka* 'a Savinja mellékvize', or. *Пака* 'folyó a Kaluga környékén' (FNESz. *Páka*, SlovJuh. 2: 386).

Palkonya 'település Zala vm. középső részén Zalavártól Ny-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Palkana*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Palkonja*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Palkonya* (DHA. 1: 92) || 1238: *Pulchuna*, v. (ÁÚO. 7: 60), 1251: *Polkuna*, v., t. (H. 7: 42, Cs. 3: 91), 1274: *Palkonya*, p. (H. 7: 148).

Eredete bizonytalan. Némelyek a m. *Pál* szn. kicsinyítő képzőbokros származékának tartják. A helynév szláv eredete is felmerült, a cseh *Plúkoň* szn., le. *Poľkoň* ~ *Pulkoň* szn. stb. birtoklást kifejező *-ja* képzős származékának tartva (vö. FNESz. *Palkonya*). Ez utóbbi esetben azonban aligha lenne több *Palkonya* helynévünk.

(Pyssteke) 'település Zala vm. középső részén, (Zala)Apátitól Ny-ra fekvett' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Pyssteke*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Pisceca* (DHA. 1: 92).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi magyarázata sem lehetséges. STANISLAV egy *Pisčeka* > *Pišteka* változást leírva az alapítólevél *Pyss-teka* nevét 14. századi módosításnak tartja (SlovJuh. 2: 413).

Podgrád 'a Dráva melletti, vélhetően Zala vm.-i település' +1019/+1328/1347/1370: piscine autem hee sunt: Alba piscina cum quinquaginta piscatoribus in villa *Podgrad* (DHA. 1: 92), +1245/1382: *Podgrad*, v. (DHA. 1: 88, 98).

A településnév szláv eredetű, a *pod* 'alatt' + *gradъ* 'vár' prepozíciós szerkezetből keletkezett, az azonban nem világos, hogy milyen várra utalhatott. Az oklevél az *Alba piscina* nevű halastó közelebbi meghatározása miatt említi a *Podgrad* nevű falut (vö. [**Fehér-tó**]).

Rada 'település Zala vm. D-i részén (Nagy)Kanizsától ÉÉK-re' +1019/+1328/1347/1370: et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt) [...] *Rada* (DHA. 1: 91) || 1308–1326/1370 (PRT. 7: 30), 1310 (VeszprReg. 33), 1335 (ZalaOkl. 1: 295–296): *Rada*, p. (Cs. 3: 96).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1211: *Rada* szn. (ÁSz. 662). A személynév szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Rada* szn., cseh *Rada* szn. (FNESz. *Nagyrada*).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél *Rada* neve az apátság 11. század végi összeírásából származik, ennek megfelelően ennek a névformának 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (1977: 325, VI.5. alfejezet).

Rádó 'település Zala vm. középső részén (Zala)Egerszegtől DK-re' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Raduh*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Radwh* (DHA. 1: 92) || 1251/1255 (ÁÚO. 7: 329), 1298/1333 (ZalaOkl. 1: 115): *Raduh*, t., p. (Cs. 3: 96). [**Al(só)**]**rádó** 1273/1333: *inferiori Raduh* (ZalaOkl. 1: 74, Cs. 3: 96).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. +1057/+1235//1140: *Rado* szn. (ÁSz. 664). A személynév szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Rádo*, *Radoh* szn., cseh, le. *Radoch* szn. (FNESz. *Rádó*).

A helynév végén a *h* vélhetően spiránst jelölt (tehát [ráduχ] hangalakra utal a jelölés), amelynek a vokalizációja, majd a diftongus monoftongizációja révén alakulhatott a településnév *Rádó* alakja. A mai településnév *Rád* fomájú (Cs. 3: 96), ami a névvégződés képzőként azonosításával és elvonásával magyarázható.

Rajk 'település Zala vm. D-i részén Zalavártól Ny-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Rayk*), +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Rayk* (DHA. 1: 92) || 1247 (H. 4: 47), 1253/1391 (ZalaOkl. 1: 24), 1273/1333 (ZalaOkl. 1: 72): *Royk* (Cs. 3: 96: 1247: *Rayk*), 1251/1336 (ZalaOkl. 1: 21), 1338 (ZalaOkl. 1: 342): *Rayk* (Cs. 3: 96).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd 1376: *Rayk* szn. (DocVal. 265). A személynév szláv eredetű lehet, vö. szb.-hv. *Rajak* szn., cseh *Rájek* szn., le. *Rajek* szn. (FNESz. *Alsórajk*). A második szótag magánhangzója a toldalékos formákban tűnhetett el a kétnyíltszótagos tendenciának megfelelően.

Récse 'település Zala vm. D-i részén (Nagy)Kanizsától É-ra' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Reche*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Recze* (DHA. 1: 91) || 1321 (A. 1: 627), 1325 (ZalaOkl. 1: 187), 1335 (ZalaOkl. 1: 309): *Reche*, p. (Cs. 3: 97).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1211: *Reche* szn. (ÁSz. 671), 1274: *Racha* szn. (ÁSz. 662). A személynév szláv eredetű lehet, vö.

szb.-hv. *Rača* szn., le. *Racza* szn., s ebből a *Récse* személynév hangrendi átcsapás eredménye lehet. Kevésbé valószínű az a feltevés, hogy a m. *Récse* hn. egy 'Rákospatak' értelmű szláv **Rača* helynév [< R. **Rakja* hn. < *rakъ* 'rák'] átvétele (vö. FNESz. *Récse*).

Rokolány lásd Magyarrokolány és Tótrokolány

(Schot) 'nem lokalizálható település' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] (*Schot*), +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Schoc* (DHA. 1: 91).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi magyarázata sem lehetséges. FÜSSY TAMÁS elképzelhetőnek tartja, hogy Iklód településsel azonosíthatjuk ezt az adatot (1902: 34).

Szabar 'település Zala vm. középső részén (Zala)Apátitól D-re' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Zobor*, ville decimarum hee sunt: [...] *Sobor*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Gobor* (DHA. 1: 91) || 1239 (ÁÚO. 7: 76): *Zobor*, 1335 (ZalaOkl. 1: 297–298): *Sabaar*, p. ~ *Zabaar*, v., p., 1351 (ZalaOk. 1: 507): *Zabor*, 1357 (ZalaOkl. 1: 574): *Zobur*, v. (Cs. 3: 24).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1271: *Zobor* szn. (ÁSz. 851). A személynév szláv eredetű lehet, vö. le. R. *Sobor* szn. (vö. FNESz. *Székelyszabar*).

Az +1019. évi oklevél a tizedadó helységek ismertetésekor egymás után említi a *Zobor* és a *Sobor* nevű helyeket, GYÖRFFY GYÖRGY vélekedését (vö. DHA. 1. index) követve azonban egy település említéseként tekinthetünk ezekre az előfordulásokra (vö. FÜSSY 1902: 36).

Az +1019. évi oklevél 16. századi átiratának *Gobor* adata hibás alak lehet.

Szentadorján lásd **Szentadorjánmártír** az 1024. évi Zalavári oklevélben
Szentadorjánmártír lásd az 1024. évi Zalavári oklevélben

Szölös 'település Zala vm. É-i részén Csány környékén' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Zeuleus*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Zewlews*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Szölös* (DHA. 1: 91) || 1463: *Zewlews*, p. (Cs. 3: 113).

A *Szölös* helynév magyarázatához lásd **Szölös** az 1024. évi Zalavári oklevélben.

Sztole ~ Osztole 'település Zala vm. D-i részén, Csapi környékén fekvett' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Stolcz*, +1019/+1328/

1347/1514/XVI.: *Ztholcz*¹⁶ (DHA. 1: 91) || 1327: *Stholch*, v. ~ *Stoulch*, v. (ZalaOkl. 1: 201–202, 210–212), 1330: *Vztholch* (ZalaOkl. 1: 243), 1341/1342: *Stolch*, v. ~ *Zthoulch*, v. (ZalaOkl. 1: 383), 1341: *Oztholch*, p., v. (ZalaOkl. 1: 384–385, 387–388).

A név olvasata viszonylag nagy biztonsággal megadható, a mássalhangzótorlódásos forma idegen eredetre utalhat, de ennél pontosabb nyelvi magyarázata nem lehetséges. Az elhelyezkedését is csak az oklevélbeli említése alapján határozhatjuk meg némileg.

Tisza 'a Duna bal oldali mellékfolyója a Kárpát-medencében' **Lat.** +1019/+1328/1347/1370: et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt: *Tisciam*) cum ecclesia Sancti Adriani, +1024/+1339/1350: predium Zenthadrianmartyr vocatum circa *Tyzziam* (DHA. 1: 91, 102) || 1075/+1124/+1217, 1327: *Tiza* (DHA. 1: 215–217, KMHsz. 1: 277), 1304: *Tyza* (KMHsz. 1: 277) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: *Tize* ~ *Tizam* ~ *Ticia* (DHA. 1: 216–218), 1211: *Ticiam*, 1306: *Tycie* (KMHsz. 1: 277).¹⁷

Ősi indoeurópai folyónév. A honfoglalás előtről a gör. *Πάθιο(σ)ος*, *Τισσόος* és a lat. *Pathissus*, *Tisia* alakok fordulnak elő. Etimológiailag talán összetartozik a 'sáros, iszapos' jelentésű **Tisjo*- (< ie. *tī*- 'olvaszt, olvad') névvel. A magyarba valószínűleg szláv közvetítéssel került át; vö. szb.-hv. *Tisa*, szlk. *Tisa* (FNESz., GYÖRFFY 2011: 135).

A *Tisza* névnek a középkori latinságban használt és a korabeli magyar alakja közel állt egymáshoz, ami megnehezíti az oklevélbeli említések elkülönítését (HOFFMANN 2004: 16–17, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 53–54). A Zalavári oklevelekben latin esetvégződéssel szerepel a név. A víznevek (főleg nagyobb vizek) körében gyakori jelenség a nevek latinizálása, a legjelentősebb folyóneveinknek pedig latin névmegfelelőjük is van (vö. HOFFMANN 2004: 16–17, vö. **Tisza** a Bakonybéli oklevélben).

Tótrokolány 'település Zala vm. középső részén, Szentpéterúrtól É-ra feküdt' **Lat.** +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Sclauonica R(okolian)*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Slavonica Rokolyan* (DHA. 1: 92) || 1273: *Towtrokolan*, t., 1330 (H. 3: 107): *Tothrokolan*, t., 1335 (ZalaOkl. 1: 294–307): *Tothrakolyan* al. nom. Huzyfalw, Huzufalw ~ *Tothkolyan* al. nom. Huzyfalu ~ *Tothrokolyan* al. nom. Huzyffalw ~ *Totrokolyan* al. nom. Huzyfalu (Cs. 3: 98). **Rokolány** +1024/+1339/1350: sacerdotis vero capellarum Beati Georgii et Sancti Laurencii de Pacha et de *Rokolyan* [...] villis ac prediis,

¹⁶ Az *S* betű törölve a név előtt (DHA. 1: 91).

¹⁷ A *Tisza* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd KMHsz. 1., illetve a HA. egyes kötetiben).

videlicet [...] *Rokolyan* ~ *Rokolýan* (DHA. 1: 101, 102) || 1137: *Racolen* ~ *Rocolian* (FÜSSY 1902: 499),¹⁸ 1350 (ZalaOkl. 1: 501): *Roklian*, p. (Cs. 3: 98). **Hosszúfalu** 1335 (ZalaOkl. 1: 294–307): Tothrakolyan al. nom. *Huzyfalw*, *Huzufalw* ~ Tothkolyan al. nom. *Huzyfalu* ~ Tothrokolyan al. nom. *Huzyffalw* ~ Totrokolyan al. nom. *Huzyfalu* (Cs. 3: 98).

A *Rokolány* név szláv eredetű, egy déli szláv R. **Rakljani* [többes sz.] hn. átvétele, vö. szb.-hv. *Rakljani* [többes sz.] 'Raklja lakói' <: szb.-hv. *Raklja* hn. < *raklja* 'szétágazás' (FNESz. *Rokolány*).

Az +1019. évi oklevélben szereplő *Tótrokolány* nevet leginkább az alapítólevél 14. századi kronológiai rétegéhez tartozónak tarthatjuk. A népnévi jelzővel alakult másodlagos településnevek elterjedése a 14. századtól jelentős, és ez a névszerkezeti típus a 15. század második felében éli fénykorát. A 11. századi adatok kivétel nélkül hamis oklevélből származnak (vö. RÁCZ A. 2011a: 161). A *Tótrokolány* név keletkezéséről — az elmondottakat alapján — úgy vélekedhetünk, hogy *Rokolány* település osztódásának eredményeképpen jött létre, mégpedig az elsődleges *Rokolány* településnévhez illesztett *tót* népnévi megkülönböztető jelzővel, és a település lakosságának nemzetiségére utalt (vö. **Magyarrokolány**).

Ung 'település Zala vm. D-i részén, (Nagy)Kanizsától É-ra feküdt' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Wng*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Vngh*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Wrügh* (vel *Ungh*) (DHA. 1: 92) || 1234/XIV. (ZalaOkl. 1: 8): *Wngh*, t., 1251 (H. 7: 42): *Vng* (Cs. 3: 120).

Formáns nélküli személynévből keletkezhetett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév talán egy török eredetű m. R. **Ung* szn. lehetett (vö. FNESz. *Ung*), ezt azonban magyarországi oklevelekből nem tudjuk adatolni.

Az +1019. évi oklevél 17. századi átiratának *Wrügh* adata hibás alak lehet.

(Warous) 'közelebbről nem lokalizálható település, vélhetően Zala vm.-ben' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Waro(us)*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Maraws*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Varous* (DHA. 1: 91).

A helynév lokalizálásához annyi támpontunk van csupán, hogy Zala vármegei helyek környezetében tűnik fel. A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi magyarázata sem lehetséges.

(Wolupuna) 'közelebbről nem lokalizálható település, vélhetően Zala vm.-ben' +1019/+1328/1347/1370: ville decimarum hee sunt: [...] *Wolupuna*, +1019/

¹⁸ Az +1024. és 1137. évi oklevél *Rokolány* adatai *Magyarrokolány* településnél is.

+1328/1347/1514/XVI.: *Bolvmpna*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Volumpna* (DHA. 1: 91).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi magyarázata sem lehetséges. Felmerült az a lehetőség, hogy esetleg a (Nagy)Kanizsától Ny-ra fekvő, ma *Vakonya* nevet viselő településsel lehet azonos (vö. FÜSSY 1902: 35). Ebben az esetben a név formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1244/1270: *Wolkyna* szn., 1264: *Wylkina* szn., 1293: *Volkona* szn. (ÁSz. 821). A személynév szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Vukonja* szn. ~ R. *Vlkona* szn., cseh *Vlkoné* szn. (FNESz. *Valkonya*, SlovJuh. 2: 556).

Zala 1. 'vármegye a Balatontól Ny-ra' +1019/+1328/1347/1370: *dedicata est ecclesia Beati Adriani, que est in Zala*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Szala* (DHA. 1: 91) || **Lat.** 1134: *Zalensi*, C. (DHA. 1: 261). **2.** 'a Balatonban torkolló, Szalafőnél eredő folyó' +1024/+1339/1350: *redditus fori Chan prope fluvium Zala* (DHA. 1: 102) | **Lat.** +1019/+1328/1347/1370: *fundavimus monasterium in Insula Zaladiensi Ordinis Sancti Benedicti*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Saladiensi*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Szaladiensi* (DHA. 1: 91), +1024/+1339/1350: *Insula Zaladiensi* (DHA. 1: 102) || 1121/1420, 1230, 1234/XIV., 1247/1483, 1335: *Zala*, fl. (DHA. 1: 413, ZalaOkl. 1: 5, 8, 18–20, 304) | **Lat.** 1232: *Zalam* (ÁÚO. 11: 249).

Szláv eredetű; a szln. R. *Sala* átvétele. Ennek a preszláv ősiségű (vö. gör. *Σάλα*, lat. *Sala*) névnek a tövében az ie. **sal*- 'patak, folyóvíz, áramlás' szó rejlik. A mai szln. *Zala* a magyarból való visszakölcsönzés (FNESz. *Zala*¹, SlovJuh. 2: 587). A név korabeli hangzása [szala] lehetett.

Zalavár 'település Zala vm. középső részén Keszthelytől DDNy-ra' +1019/+1328/1347/1370: *et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt) [...] Zalawar*, +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Salauar*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Szalavár* (DHA. 1: 91), +1024/+1339/1350: *in villa Zalauar [...] villis [...] Zalauar* (DHA. 1: 101) || 1257 (PRT. 7: 510): *Zalavar*, 1264 (ZalaOkl. 1: 45): *Zalawar*, 1335 (ZalaOkl. 1: 295, 301, 302): *Zalawar*, p. ~ *Zalavar*, p. (Cs. 3: 26).

A *Zala* folyónévnek (vö. **Zala 1.** az 1024. évi Zalavári oklevélben) és a *vár* 'erősség' (TESz., EWUng. *vár*²) fn.-nek az összetétele. Ez a település lett Kolont követően Zala vármegye központja, itt épült fel a bencés apátság a 11. században (FNESz., Cs. Sós 1994: 741). A név korabeli ejtése [szalavár] lehetett.

Zalavár környéke már a 9. századtól nevezetes hely volt. Az akkori neve *civitas Priwinae*, *Mosaburg* 'Mocsárvár' vagy *castrum Chezilonis*. Ez a hely volt ugyanis a Karoling Birodalom legkeletibb grófságának a központja. A grófság

alapítója a Duna feletti morvák hercege által száműzött Priwina volt, aki Nagy Károly unokájától, Német Lajostól 840 környékén a Zala folyó mellett kapott hűbértartományt, majd néhány év múlva teljes tulajdonába került Alsó-Pannónia egy része. A Szent István által alapított 11. századi bencés monostor az egykori Karoling-kori udvarház helyén létesült (FÜSSY 1902: 7–23, SZŐKE B. 1996: 25–30, 2019: 9–13, RITOÓK 2019: 17, 20).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az +1019. évi oklevél *Zalawar* neve az apátság 11. század végi összeírásából származik, ennek megfelelően az +1019. évi oklevélbeli névformáknak 11. századi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (1977: 325, VI.5. alfejezet).

4. Az 1024. évi Zalavári alapítólevél helyneveinek történeti-etimológiai szótára

Adorjánmártír lásd Szentadorjánmártír

Akorpataka 'település Zala vm. középső részén, Zalavártól ÉNy-ra feketett' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Akarpataka* ~ *Akurpataka* cum terris et silvis (DHA. 1: 102).

Mivel csupán a Zalavári oklevél adatával tudjuk dokumentálni a település említését, a keletkezéséről pusztán a névadási folyamatok általános jellegzetességei alapján nyilatkozhatunk. A településnév víznévi eredetű lehet: vö. 1335: fluvius inferius nominaretur alio nomine *Akorpataka*, ZalaOkl. 1: 301. A víznév az *Akor* személynév (1220: *Akur*; ÁSz. 51) és a *pataka* földrajzi köznév összetételével keletkezhetett. A település neve ebből keletkezett metonimikus névadással.

[Al(só)]merenye lásd **Merenye** az 1019. évi Zalavári oklevélben

Apáti 1. 'település Zala vm. középső részén Keszthelytől Ny-ra' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Apathy* ~ *Appathy* (DHA. 1: 102) || 1335: *Apaty*, p. (ZalaOkl. 1: 295, Cs. 3: 28: itt *Apathy*). **2.** 'település Zala vm-i K-i részén, Rednek mellett feküdt' +1024/+1339/1350: *Apathy* ~ *Appathy* penes Rednek (DHA. 1: 102).

A két település neve morfológikus szerkesztéssel alakult a m. *apát* 'apátság élén álló szerzetes főpap' (TESz., EWUng. *apát*) méltóságnév és az eredetileg birtoklást kifejező *-i* (helynév)képzővel, s tkp. értelve 'az apáté, az apát birtoka'.

A *pp*-s írásmódú alakok viszonylag ritkán, de előfordulnak más oklevélben is (vö. KMHsz. 1. *Apáti*). Ezt a lejegyzési módot talán a mássalhangzó hosszú ejtése, vagy a latin *abbas* 'apát' közszo írásmódja befolyásolhatta (vö. KOVÁCS É. 2015: 110).

Az apátsági birtoklásra utalás miatt ezeknek a neveknek vélhetően a 11. századnál későbbi névtörténeti forrásértéket tulajdoníthatunk (VI.2. alfejezet, vö. [Apát]-széna ~ szénája a Pécsváradi oklevélben).

Bács 'település Zala vm. K-i részén a Balaton mellett a mai Mindszentkállya környékén' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Bach* (DHA. 1: 102) || 1340: *Bach* (ZalaOkl. 1: 370, Cs. 3: 30).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1236: *Bach* szn., 1249: *Baach* szn. (ÁSz. 80). A személynév tövében KISS LAJOS szerint valószínűleg az ótörök *baya* méltóságnév található, de összeveti szláv személynév-megfelelésekkel is; vö. cseh *Bač* szn., le. *Bacz* szn. (vö. FNEsz. *Bács*).

Bak lásd Nagybak

Balaton 'a Kárpát-medence legnagyobb tava a Dunántúl közepén' +1024/+1339/1350: Zeuleus prope aquam *Balatim* ~ *Balatin* (DHA. 1: 102) | **Lat.** +1024/+1339/1350: contulimus eciam prefato monasterio piscinas simul cum insulis aque *Balatini* (DHA. 1: 101) || 1055, 1055>1416, 1211: *Balatin* (DHA. 1: 149, 154, KOVÁCS É. 2015: 25), 1055: *Bolatin*, lac. (DHA. 1: 150), 1055>1416, [+1092]/+1274//1399: *Balaton* (DHA. 1: 154, 283), 1055>1416: *Balatun* ~ *Balutun* (DHA. 1: 155), +1082/1350: *Boloton* (DHA. 1: 237), +1082/1350, 1211: *Bolotun* (DHA. 1: 238, KOVÁCS É. 2015: 33), 1211: *Bolotin* ~ *Bolotyn* (KOVÁCS É. 2015: 19, 33, 35, 36) | **Lat.** [+1092]/+1274//1399: *Balatini*, lac. (DHA. 1: 282–283), 1121/1420: *Balatino* ~ *Balatinum* (DHA. 1: 412).

Szláv eredetű; a magyarba a név valamely közelebből meg nem határozható szláv nyelvből került át: a szláv alakot **Blatъnъ* formában rekonstruálhatjuk. A szláv helynév a *blato* 'mocsár' jelentésű szó *-ъnъ* képzős alakja, s eredeti értelmé szerint mocsaras vizet jelölt, elsődlegesen talán a mai Kis-Balaton környékét (FNESz., EtSz. *Balaton*).

Az alapítólevél adatai mögött már magyar nyelvhasználókat kereshetünk. A szláv alakban található szókezdő *bl-* mássalhangzó-kapcsolat ugyanis bontóhanggal van feloldva (vö. NYÍRKOS 1993: 39). A névalakok nyelvi helyzetének pontos megítélését megnehezíti azonban az, hogy az átvétel nyelvi körülményei és az átvétel kora sem tisztázott. A Zalavári oklevél nevének utolsó szótagjában (a Tihanyi alapítólevélhez hasonlóan) *i* szerepel a későbbi *o* helyén. A harmadik szótagbeli *o*-t tartalmazó adatok hiteles forrásból csak a 14–15. századból maradtak ránk. A mai szláv nyelvekben *Blatnica*, *Blatina* formákat is találunk (ŠMILAUER 1970: 41), ennek megfelelően az átvétel korából is származhat a *t* és az *n* közötti *i*. Amennyiben az *i*-vel való lejegyzést korabeli élőnyelvi formának tartjuk, az *i* *u*-n keresztül lett *o*-vá. Emellett az *i*-s alakok magyarázataként esetleg az is felvethető, hogy ezek a magyar *Balaton* név latinus változatának, a *Balatinum*-nak az esetrag nélküli formái, a nagyobb vizek nevei ugyanis a régi okleveleinkben szinte kizárólag latin nyelven szerepelnek. A tó ókori latin *Pelso* nevét a magyarországi latinságból nem tudjuk adatolni (HOFFMANN 2010a: 47–50).

Báránd 'település Zala vm. középső részén, (Zala)Apáti és Szabar között feküdt' +1024/+1339/1350: villa *Barand* (DHA. 1: 101) || 1335: *Barand*, p., v. (ZalaOkl. 1: 295–299, Cs. 3: 32).

A településnév keletkezhetett a *bárány* állatnévből *-d* képzővel, de a m. *Bárány* (1212: *Baran*, ÁSz. 90) szn. *-d* képzős származéka is lehet. A szn. alakulhatott a m. *bárány* 'fiatal juh' köznévből (TESz., EWUng. *bárány*), de kisebb valószínűséggel lehet egy szláv vagy török szn. átvétele is: vö. pl. cseh *Beran* szn., le. *Baran* szn. (vö. FNESz. *Báránd*).

Barnak 'település Zala vm. középső részén, Pölöskétől D-re feküdt' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet *Bornuk* (DHA. 1: 102), +1245/1382, +1341: *Bornuk*, v., p. (DHA. 1: 88, 98, 99, 312) || 1234/XIV. (ZalaOkl. 1: 8), 1356 (ZalaOkl. 1: 567–568): *Bornuk*, v., p. (Cs. 3: 38), 1270: tres villas *Burnuk* vocatas (ÁÚO. 12: 9), 1354: *Bornak* (PRT. 7: 527).

Eredete bizonytalan. A szláv eredetű m. *barlang* < R. *barlag* (vö. szl. **bъr-logъ* 'barlang') köznévből való származtatást kevésbé tarthatjuk valószínűnek (vö. MELICH 1910: 152, EtSz. *barlang*, FNEsz. *Barnag*).

(Boblunka) 'közelebből nem lokalizálható település, vélhetően Zala vm.-ben' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Boblunka* (DHA. 1: 102).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi magyarázata sem lehetséges. FÜSSY TAMÁS az 1335. évi oklevél szövegrészlete („iuxta Balatinum in *Babucha* alio nomine *Vnorch* nuncupatam”, ZalaOkl. 1: 313, Cs. 3: 124) alapján egy *Boblunka* > *Babucha* változást feltéve a mai Balaton melletti Vonyarcvas-hegy településsel azonosítja az oklevélben említett helyett (1902: 50). Ezt az azonosítást azonban nyelvtörténeti érvekkel nem tudjuk alátámasztani.

Bodon 'település Zala vm. K-i részén, Nyirád szomszédságában feketett' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Budun* (DHA. 1: 102), +1245/1382: *Bodon*, v. (DHA. 1: 88, 98) || 1341, 1353: *Bodon*, v. (FÜSSY 1902: 52).

A településnév származhat a *bodony* 'egyfajta kútkáva' lexémából (TESz. *bödön*), de formáns nélküli személynévből is alakulhatott metonimikus névadással. A személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1214/1550: *Bodun* szn., 1264>1383: *Bodon* szn. (ÁSz. 131). A személynév török eredetű lehet; vö. ótörök *bodun* 'lakosság, alattvalók, nép' (vö. FNEsz. *Bodony*).

Borol az 1019. évi Zalvári oklevélben

Borolfölde lásd **Borol** az 1019. évi Zalvári oklevélben

Bozsok 'település Zala vm. É-i részén (Zala)Egerszeg szomszédságában' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Bozuk* (DHA. 1: 102).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1211: *Bozuc* szn. (ÁSz. 150). A személynév szláv eredetű, vö. cseh *Božík* szn., le. *Božyk* szn. (vö. FNEsz. *Bozsok*).

Később Csács településsel (vö. **Csács** az 1019. évi Zalavári oklevélben) *Csácsbozsok* néven egyesült (FNEsz. *Csácsbozsok*).

Bölcső 'település Somogy vm. DK-i részén, Barcs környékén feketett' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Bulchew* cum piscinis suis in

fluvio Drawa (DHA. 1: 102) || 1389: *Belchew*, p., 1417: *Bulchow* ~ *Belchew*, 1427: *Bwlchew*, 1495: *Bewlchew* (Cs. 2: 595).

A török eredetű m. *bölcső* főnévből származik (TESz., EWUng., WOT. *bölcső*). Névadási indítékként esetleg az vethető fel, hogy metaforikus névadással keletkezett természeti névre vezethető vissza a településnév.

Csány lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben

Dráva lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben

Egervölgy 'település Zala vm. középső részén, (Zala)Apátitól Ny-ra feküdt' +1024/+1339/1350: cum villis ac prediis, videlicet [...] *Egurwolg* ~ *Egurwelgh* (DHA. 1: 102) || 1407: *Egurwelgh* (Cs. 3: 49).

A m. *éger* ~ R., N. *eger* fanévnek (TESz., EWUng. *éger*) és a *völgy* földrajzi köznévként (TESz., EWUng., FKnT. *völgy*) az összetétele. Eredetileg bizonyára egy égerfákkal körbevett völgyet jelölhetett a név, s csupán másodlagosan, metonimiával vált a település megnevezésévé.

Esztergár lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben

Fehérvár 'település és vár Fejér vm.-ben, a megye központja' **Lat.** +1024/+1339/1350: in *Alba* (DHA. 1: 101) || 1055: *Feheruuaru* (Gy. 2: 364, DHA. 1: 150) | **Lat.** 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 215, 217): villam *Albensium*, +1082 [XIV. in]: *Albam*, +1171 [XII./XIII.]: *Albensis*, 1227: *Albensi*, 1315/1317 [1310-re]: *Alba Regali* (Gy. 2: 363–375).¹⁹

A *fehér* színnév és a *vár* 'erősség' főnév összetétele (FNESz. *Székesfehérvár*). *Fehérvár* nevet a Kárpát-medencében csupán három hely viselt: *Székes*-, *Gyula*- és *Nándorfehérvár* annak ellenére, hogy a mészkőből való építkezés feltehetően szélesben elterjedt volt a korai középkorban. Mindez azt mutathatja, hogy a későbbi várak — bizonyára a meglévő ilyen nevűek magas presztízse miatt — már nem kaphatták meg a *Fehérvár* elnevezést (HOFFMANN 2010a: 135).

A forrásokban a 15. századig — a Tihanyi alapítólevélbeli, út megjelölésében előforduló magyar formát leszámítva — általános használatú latin nyelvű adatok mellett találunk néhány szlávós-latinos, illetve német nyelvű formát is (vö. Cs. 3: 305, 307–309, Gy. 2: 363–375, 382–384, HOFFMANN 2004: 25).

Haraszi 'település Zala vm. D-i részén, Szabartól D-re feküdt' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Harasty* ~ *Harazty* (DHA. 1: 102).

Bizonyára a szláv eredetű m. R. *haraszt* 'tölgy, tölgyes, bozót' növénynévből

¹⁹ A *Fehérvár* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 2: 363–384).

(TESz., EWUng. *haraszt*, BABA 2007: 35–40) keletkezett az *-i* helynévképző hozzákapcsolásával, morfológiai szerkesztéssel. Kutatások szerint a Dunántúlon különösen elterjedt volt a *Harashti* helynév (vö. GALLASY 1989: 88, vö. **Haraszt** a Pécsváradi oklevélben).

Hosszúfalu lásd **Tótrokolány** az 1019. évi Zalavári oklevélben

Jelesnek 'település Zala vm.-ben, talán annak DK-i részén' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Ÿelesnek* ~ *Jelesnek* (DHA. 1: 102).

Etimológiája bizonytalan.

FÜSSY TAMÁS az alapítólevél említését egy víz neveként azonosítja, amely Kisradától D-re folyik, Zala vármegye DK-i részén (1902: 49). Ezt a megállapítást azért nem fogadhatjuk el, mert az alapítólevélben egyértelműen településnév szerepel ebben az adatban.

[Kis]páka lásd **Páka** az 1019. évi Zalavári oklevélben

Magyarrokolány lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben

Mártély lásd **Szentadorjánmártír**

Merenye az 1019. évi Zalavári oklevélben

Nagybak 'település Zala vm. É-i részén (Zala)Egerszeg környékén' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Magnum Bok* (DHA. 1: 102), +1245/1382: *Magnum Bod* [ɔ: *Bok*], v., +1341: *Magnum Bok*, p. (DHA. 1: 88, 98, 99, 312) || 1354: *Nagy Bok*, p. (PRT. 7: 527). **Bak** 1262 (F. 4/3: 64), 1353: *Bok*, p. (ZalaOkl. 1: 549, Cs. 3: 18).

A *Bak* helynév formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1216/1550: *Boc* szn., 1258/1259: *Bok* szn. (ÁSz. 137). A személynév a m. *bak* 'a kecske hímje' (TESz., EWUng. *bak*) főnévből származik (FNESz. *Bak*). Kisebbségi valószínűséggel az is felvethető, hogy a településnév közvetlenül a *bak* állatnévből származik. A *Nagybak* név pedig a *Bak* településnévhez megkülönböztető jelzői előtagként kapcsolt *nagy* melléknévvel jött létre másodlagosan.

Az adatok tanúsága, illetve névrendszertani ismereteink alapján az +1024. évi alapítólevél *Magnum Bok* névformáját egyértelműen a 11. századnál későbbi forrásértékűnek kell tartanunk, ez az adat nagy valószínűséggel a 14. század névhasználatát tükrözi.

Öcsekuta 'település Zala vm. É-i részén, Sümegtől Ny-ra feküdt' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Vchekvta*, +1339/1350: *Vchekuta* (DHA. 1: 102) || **Öcse** 1230 (ZalaOkl. 1: 5): *Euche*, t., 1301: *Wche*, v. (Cs. 3: 88).

Az alapítólevélben szereplő *Öcsekuta* településnév víznévi eredetű lehet, amely az *Öcse* személynévből és a 'forrás' jelentésű *kút* földrajzi köznév birtokos személyjeles összetételéből alakult. A névben lévő személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1211: *Wche* szn. (KOVÁCS É. 2015: 21), és benne a m. *öcs* 'testvér, fiatalabb fivér' főnév rejlik (TESz., EWUng. *öcs*). A települést a 13–14. századi hiteles források *Öcse* néven említik. Ez az elnevezés a fenti személynévből metonimikus névadással jöhetett létre.

Az alapítólevél *Öcsekuta* névformái vélhetően 14. századi névtörténeti forrásértékűek.

Páka lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben

Piliske 'halastó Zala vm. É-i részén (Zala)Egerszeg környékén' +1024/+1339/1350: addidimus eciam piscinam *Plyske* ~ *Pliske* cum villis ac prediis, videlicet (DHA. 1: 102) || 1055>1416: *Pylyske*, fl. (DHA. 1: 155), +1092/+1274//1399, 1354 (PRT. 7: 527): *Piliske*, pisc., fl. (DHA. 1: 283, 100), 1341–1346: *Pliske*, pisc. (PAIS 1942: 34).

Szláv eredetű; vö. szlk. *Plieška* hn. (vö. SlovJuh. 2: 414). Etimológiailag összetartozik a m. *pilis* 'tonzúra' szláv eredetijével (FNESz. *Pölöske*, KNEZSA 1974: 421). Van *Piliske* nevű település a megyében (Cs. 3: 23), elképzelhető, hogy az alapítólevél Piliske taváról tesz említést.

Az +1024. évi alapítólevélben még az eredeti mássalhangzó-torlódásos formát találjuk.

Razna 'település Vas vm. DK-i részén, Karakó közelében feketett' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Razna* cum viginti quatuor condicionariis (DHA. 1: 102) || 1257: *Razna* ~ *Bazna* (FÜSSY 1902: 50, ÁÚO. 2: 296).

Ismeretlen eredetű.

Rednek 'település Zala vm. ÉK-i részén Sümegtől ÉK-re' +1024/+1339/1350: Apathy penes *Rednek* ~ *Rennuk* (DHA. 1: 102) || 1308–1326 (PRT. 7: 480): *Rednek*, 1344 (ZalaOkl. 1: 443): *Rennek*, v., 1355 (ZalaOkl. 1: 559): *Rednuk*, p. (Cs. 3: 98).

A *Rednek* hn. végső forrása szláv eredetű lehet; vö. szln. *Rudnik* hn.; cseh *Roudník* hn.; le. *Rudnik* hn. Ezek töve az ősszl. **rudъ* 'vörös', **ruda* 'érc' lexémára vezethető vissza (vö. FNESz. *Ajkarendek*). A tö jelentése alapján HOFFMANN ISTVÁN azt feltételezi, hogy a *Rednek* nevek elsődlegesen természeti névként (pl. víznévként) funkcionáltak, és többnyire ebből válhattak másodlagosan településnévvé (2019: 15).

A magas hangrendű formák a szláv jövevénynévből hangrendi átcsapással keletkeztek. A *Rennuk* ~ *Rennek* alakok asszimiláció, *dn* > *nn* hasonulás eredményei lehetnek.

Rokolány lásd **Magyarrokolány** és **Tótrokolány** az 1019. évi Zalavári oklevélben

Szentadorján lásd **Szentadorjánmártír**

Szentadorjánmártír 'település Csongrád vm. középső részén a Tisza mellett, Csanád vm.-hez is számították' +1024/+1339/1350: *predium Zenthadrianmartýr vocatum circa Tyzziam* (DHA. 1: 102). **Szentadorján Lat.** +1019/+1328/1347/1370: *et dedimus Sancto Adriano ad serviendum predia, decimas (et piscinas, quorum) nomina (hec sunt: Tisciam) cum ecclesia Sancti Adriani* (DHA. 1: 91) || 1332–1337/PR.: *de S. Adriano* (Gy. 1: 904). **Adorjánmártír** 1335 (ZalaOkl. 1: 295): *Adryan-martir*, p. (Gy. 1: 904), 1360: *Aduryanmartir*, 1439: *Adryanmarthel*, 1450: *Adryanmartir* (FÜSSY 1902: 29, Cs. 1: 678). **Mártély** 1528: *Marthel* (FÜSSY 1902: 29), 1560–1563: *Martel*, 1561: *Martyl* (MEZŐ 1996: 51), 1568: *Martheel* (FÜSSY 1902: 29).

A települést egykori tulajdonosa, a Szent Adorján vértanúnak szentelt zalavári bencés apátság után nevezték el. Neve tehát templomcíméből alakult, de a *Szentadorján* forma településnévként nem adatolható (az +1019. évi oklevél „ecclesia Sancti Adriani” részlete vélhetően a templomra és annak titulására, nem pedig a településre vonatkozik), csak a patrocíniumnak a szent vértanú voltára utaló *mártír* (TESz., EWUng. *mártír*) szóval bővült *Szentadorjánmártír* változata. Az elsődleges *Szentadorjánmártír* helynévből redukcióval és deszemantizációval (*Szentadorjánmártír* > *Adorjánmártír* > *Mártély*) alakult a mai *Mártély* név (FNESz. *Mártély*, TÓTH V. 2008: 96).

Az +1019. évi oklevél a település templomára, illetve titulására vonatkozó részlete Szent István koránál későbből származhat, esetleg a 11. század végi öszszeírásból (vö. GYÖRFFY 1960b: 33–34), ahonnan GYÖRFFY GYÖRGY ezt a szövegrészletét egyébként is származtatja (1977: 325). Az 1024-es hamis oklevél „*predium Zenthadrianmartýr vocatum circa Tyzziam*” szövegrészlete azonban, amely már egyértelműen a települést nevezi meg a *Szentadorjánmártír* névvel, talán a 11. század végénél is későbbi névtörténeti forrásértékű lehet (mindehhez vö. VI.5. alfejezet).

Szölös 'település Zala vm. K-i részén a Balaton mellett, (Balaton)Füredtől É-ra' +1024/+1339/1350: *villis ac prediis, videlicet [...] Zeuleus prope aquam Balatim* (DHA. 1: 102) || 1055>1416, +1092/+1274//1399, 1325, 1343, 1390: *Zeules*, v., p. (DHA. 1: 154, 155, 282, 230, 279, Cs. 3: 113), +1082/1350: *Scęļęus*, v.

(DHA. 1: 238), 1121/1420 (DHA. 1: 413), 1318, 1324, 1328: *Zeuleus*, loc., 1211 (KOVÁCS É. 2015: 24, 25, 35): *Zeuleus*, v. ~ *Zeuleus*, v., 1325: *Zelus* (Cs. 3: 113).

A *Szőlős* helynevek eredetére hagyományosan többféle magyarázat is adható. Egyrészt keletkezhetek a *szőlő* növénynév -s képzős származékából. A *szőlős* főnév területre és jóval valószínűbben foglalkozásra (konkrétan szőlőművesekre) is utalhat (vö. ehhez 1395 k.: vinitor: *zelews*, BesztSzj. 801, TESz., EWUng. *szőlő*, FNESz. *Nagyszőlős*). Másrészt az is felvethető, hogy a helynév a *szőlős* foglalkozásnévből alakult személynévből származik (1211: *Zeuleus* szn., ÁSz. 849). RÁCZ ANITÁNAK a *Szőlős* helynév eredetére vonatkozó vizsgálatai azt mutatják, hogy a régiségben helyet jelölő értelemben leginkább a *szőlő* lexémát használták, a *szőlős* pedig nagyrészt foglalkozásnévként funkcionált, ekképpen a *Szőlős* helynevek esetében is — bár nem kizárólagosan — nagy valószínűséggel a foglalkozásnévi eredet feltételezhető (2025: 395–410, vö. **Szőlős** az 1019. évi Zalavári oklevélben).

Ebben az esetben ezt a vélekedést az is alátámasztja továbbá, hogy több oklevél is említ szőlőműveseket a településről (KOVÁCS É. 2015: 95–98); például 1211: in villa *Zeuleus* iuxta Balatin duo vinitores sunt ecclesia (DHA. 1: 25).

Tisza lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben

Tótrokolány lásd az 1019. Zalavári oklevélben

Udvarnok 1. 'település Zala vm. D-i részén (Nagy)Kanizsától É-ra' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Odornuk* (DHA. 1: 102)²⁰ || 1354: *Vdvarnak* alio nomine Piliskefeu, p. (PRT. 7: 527, Cs. 3: 93: *Vduarnuk* al. nom. Piliskefew). **2.** 'település Zala vm. középső részén, (Zala)Apáti környékén fekvett' +1024/+1339/1350: villis ac prediis, videlicet [...] *Odornuk* (DHA. 1: 102) || 1335: Poss. *Wduarnok* al. nom. Buchitha (FÜSSY 1902: 50, Cs. 3: 119). **1–2.** +1245/1382, +1341: *Odornuk*, v., p. (DHA. 1: 98, 99, 102, 312).

Foglalkozásnévből, a szláv eredetű *udvarnok* 'az udvarhoz tartozó, kézművességgel, földműveléssel szolgáló ember' (vö. szb.-hv. *dvornik* 'felügyelő, főudvarmester, jószágkormányzó') lexémából származik (TESz., EWUng. *udvarnok*). A név arra utalhat, hogy szolgálónépek laktak a településeket (vö. FNESz. *Udvarnok*). Az *udvarnok* elnevezéssel eredetileg valószínűleg a királyi udvarházak szolgálónépét jelölték, a 13–14. század fordulóján pedig általában a földeket művelő szolgálónépeket nevezték így (HECKENAST 1970: 128, GYÖRFFY 1972: 290).

Zala lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben

Zalavár lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben

²⁰ Ennek a településnek az alapítólevélbeli említése több helyen *Odornwk* formában szerepel (vö. FÜSSY 1902: 49, HECKENAST 1970: 129, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 286).

5. A Bakonybéli alapítólevél helyneveinek történeti-etimológiai szótára

Akol 'település Veszprém vm. É-i részén, (Bakony)Béltől DK-re feküdt' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: villarum autem vel prediorum nomina sunt hec, que Sancto Mauricio contuli: [...] *Ocol*, +1037/1490: *Akol*, 1086: villa, que vocatur *Ocol*, circum terminatur silvis (DHA. 1: 118, 252), [1239–1240]: *Ocol*, v., 1360: *Ocul* ~ *Okul* (DHA. 1: 114, 118) || 1254/1259 (PRT. 8: 292): *Ocol*, v., 1259: *Okol* (Cs. 3: 219).

A szláv eredetű (vö. szln. *okòl* 'karám') m. *akol* 'karám, ól' köznévből keletkezett (TESz., EWUng. *akol*, FNEsz. *Aklipusztá*).

Az alapítólevél és az összeírás egyaránt *Ocol* formában említi a nevet, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik. A hamis alapítólevél 15. századi átiratában szereplő, nyíltabb magánhangzót jelölő névforma a 14. század végétől adatolható: 1384: *Akol* (PRT. 8: 416), 1436: *Acul* (Cs. 3: 219). A 17. század végétől *-i* képzős *Akli* névalak volt használatban, ám ekkor már nem település, hanem pusztá nevéként, később ez a névváltozat ezért a *pusztá* 'major' utótaggal egészült ki (VeszprHtLex. 1: 98, vö. PELCZÉDER 2022: 117–118).

Árpás 1. 'település Győr vm. DNy-i részén Mórchida mellett' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: villarum autem vel prediorum nomina sunt hec, que Sancto Mauricio contuli: [...] *Arpas*, tributa [...] de portu *Arpas* in Raba, +1037/1490: *Arpasi*, 1086: quartum predium, quod est iuxta fluvium *Arpas* [...] in *Arpas*, XV. sz.: *Arpas*, p. [...] tributum [...] de portu *Arpas* in Raba (DHA. 1: 116, 118, 251, 253) || 1061/1257//XVII. (DHA. 1: 173), *1220/1550, 1222 [c: 1224], 1233–1234, 1322, 1335: *Arpas*, v., t., p. (Gy. 2: 578, Cs. 3: 544). **2.** 'Árpás település határában említett folyó, a Rába mellékvíze' 1086: quartum predium, quod est iuxta fluvium *Arpas* [...] inde vadit per *Arpas* ad portum [...] predictus fluvius *Arpas* (DHA. 1: 251).

A településnévre több magyarázat is fölvethető. Lehet egyrészt a környék jellemző növényzetére utalva a m. *árpa* növénynév *-s* képzős származéka. Emellett a név keletkezhetett az *Árpás* víznévből metonímia révén is. Az összeírásból azonban az is kiderül (DHA. 1: 253), hogy az itteni földműveseknek az árpából malátát kellett előállítaniuk a sörkészítéshez, ezért inkább településnév → víznév változási irányt feltételezhetünk a névazonosság hátterében (vö. BÉNYEI-PETHŐ 1998: 10, GYÖRFFY 2011: 121, PELCZÉDER 2022: 74–76, FNEsz. *Árpás*).

A birtokok felsorolásánál az összeírás főszövegében még nem szerepel az *Árpás* településnév, az azonos nevű folyóhoz viszonyítva írták körül a birtokot. A szolgálónépek megnevezésekor azonban már *in Arpas* utal a Győr megyei birtokra. Az alapítólevél a településen lévő Rábai rév adományázásáról is szól. Az

összeírás a birtok határleírása kapcsán említi a révet: „ad exitum rivuli, quod dicitur Veizetue, et inde vadit per *Arpas* ad portum” (DHA. 1: 251).

Az alapítólevél és az összeírás egyaránt *Arpas* formában utal a birtokra, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik.

[Asszonyvásár(a)] ’település Hont vm. ÉNy-i részén Bakabányától D-re’
Lat. +1037 [1240 k.]/+1246/1330: tributa de *Foro Regine*, 1086/1100 k.: de *mercato* Zilu et *Regine* (DHA. 1: 118, 254, Gy. 3: 178) || **Bát** 1267/1270, 1320/PR., 1332–1337/PR.: *Bat*, t., 12[9]5/1330/1744: *Path*, 1310, 1322, 1324: *Baath*, t., v., 1318, 1320: *Bath*, civ., 1332–1337/PR.: *Baat* ~ *Bac* ~ *Bak* (Gy. 3: 178).

Későbbi magyar adatok hiányában bizonytalan, hogy a latin szószerkezet mögött valóban rejlik-e magyar helynév. A feltételezett magyar névforma sem rekonstruálható egyértelműen: azt ugyanis jelöletlen és jelölt birtokos jelzős szerkezetként is azonosíthatjuk: **Asszonyvásár* és **Asszonyvására*. Az esetleg fölvethető egyrészes **Asszony* névmegfeleléssel szemben a kétrészes magyar név mellett több érvt is fel tudunk sorolni: egy 15. századi oklevél vagylagos szerkezete (1424: *Baath* seu *Forum Regine*, PRT. 8: 459) mellett azt is, hogy a település német neve *Frauenmarkt* (EKFT.), azaz ’Asszonyvásár(a)’. Továbbá a Bihar vármegyei *Asszonyvására* (1268–1270: *Ahzunwasara*, Gy. 1: 595) nevű település első — latin nyelvű — említése (1203//1477: *Foro Regine*, Gy. 1: 595) is a magyar név kétrészes voltát valószínűsíti, ez ugyanis teljesen azonos az alapítólevélbeli említéssel. A Bakonybéli összeírás „de *mercato* Zilu et *Regine*” birtokos szerkezettel nevezi meg a helyet: itt a *forum* helyett a *mercatus* szerepel, és a *Zilu* településnév is a bővítménye (vö. PELCZÉDER 2022: 152–154). Később a hely *Bát* nevet viselt.

A településnév az *asszony* ’királyné’ (TESz., EWUng. *asszony*) jelentésű főnév és a vásártartási jogot kifejező *vásár* főnév összetétele (FNESz. *Asszonyvására*), és a falu királynéi birtok voltára utal.

A név az összeírásban is feltűnik, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik. Latin nyelvű használata miatt azonban nyelvtörténeti forrásértékkel nem bír.

Bakony ’erdős hegyvidék Fejér és Veszprém vm. határán’ +1037 [1240 k.]/+1246/1330: in illo loco, qui Bel dicitur, in silva *Bocon* [...] in silva *Bocon*, +1037/+1246/1330/1502: *Wacon* ~ *Bakon*, +1037/1490: *Bakon* ~ *Bacon*, 1086, 1086/XIV.: predium, quod Martinus canonicus Sancto Mauricio dedit iuxta *Bokon*, 1230: in *Bocon* silva, 1343: in silva *Bakan* (DHA. 1: 114, 118–119, 252, 260 | **Lat.** XV. sz.: monasterii Sancti Mauricii de Bel in *Bakonio* (DHA. 1: 116) || +1055/1324 u. (DHA. 1: 155), +1092/+1274//1399 (DHA. 1: 283), 1193, 1232

(PRT. 8: 280), 1279, XIV.: *Bokon*, +1171 [XII/XIII] (PRT. 8: 274), 1235 (HA. 2: 75), 1338 (PRT. 8: 311): *Bocon*, 1240 (PRT. 8: 287): *Bochon* (HA. 2: 47).²¹

Az erdő nevét hagyományosan birtoknévből szokták magyarázni (1193: *Bo-kon*, Gy. 2: 347) metonimikus névadással. A birtoknevet pedig formáns nélküli személynévből (vö. 1086: *aratores* in Cupan: [...] *Bokon*, DHA. 1: 253, ÁSz. 138) magyarázzák (FNESz. *Bakony*, JUHÁSZ 1988: 61). Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a magyarban létezett egy *bakony* 'sűrű erdő' közszó (ÚMTsz. 1: 320), amit az erdővel borított hegység nevéből származtatnak ugyan (FNESz.), de elképzelhető, hogy éppen fordított hatást feltételezhetünk.

Az alapítólevélben az első előforduláskor az apátság környékét írják le a *Bakony* névvel (vö. **Bél**), az összeírásban viszont egy birtok pontosabb elhelyezkedését határozza meg viszonyítási pontként. Az alapítólevélbeli *Bocon*, valamint az összeírásbeli *Bokon* a szóbelseji mássalhangzó jelölésében különbözik, ennek azonban aligha tulajdoníthatunk korjelölő értéket (vö. **Paloznak**). A hiteles 12–14. századi oklevelekben felváltva jelentkezik a *c*-vel és a *k*-val való jelölés (JUHÁSZ 1988: 61).

Bát lásd [Asszonyvásár(a)]

Bél 'a bencés monostor székhelye Veszprém megye középső részén, Zircről Ny-ra' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: in illo loco, qui *Bel* dicitur, in silva Bocon, +1037/+1246/1330/1502: *Beel*, +1246/1330/1502: abbas de *Bel*, 1246: monsterii Sancti Mauricii de *Beel*, 1264: *Beel*, [1272–1290]: abbatem de *Bel*, 1330: predicto monasterio Beati Mauricii de *Beel*, 1343: in loco *Beel* vocato, in silva Bakan, 1357, 1359, 1360, 1367, 1368, 1373, 1439, 1525: de *Beel*, XV. sz.: monasterii Sancti Mauricii de *Bel* in Bakonio (DHA. 1: 113–116, 118, 252, 256–257 | **Lat.** 1086: abbas *Beliensis* (DHA. 1: 250) | ~i 1239 k.: de abbate Beati Mauricii de *Bely*, +1246: ad monasterium Beati Mauricii de *Bely*, 1330: abbas monasterii Beati Mauricii de *Bely* (DHA. 1: 113, 247) || +1135 [1249], 1181, 1205 k. (Oklsz. *bél*), 1206, 1240 (Oklsz. *bél*): *Bel* (PRT. 8: 273, 277, 278), 1168, 1292: *Beel* (Oklsz. *bél*, PRT. 8: 289) | ~i 1232: *Belly* ~ *Bely* (PRT. 8: 280, 281, Cs. 3: 221).

Valószínűleg formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással (FNESz. *Bakonybél*, más felvetésekhez lásd PELCZÉDER 2022: 37–40). Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. *1246/1437: *Bel* szn. (ÁSz. 104). A személynév a m. *bél* 'vminek a belseje, közepe' főnévből alakult (TESz., EWUng. *bél*, KÁLMÁN 1989: 44, Adatok 1: 73).

Az, hogy az összeírásban az apát jelzője a latin melléknévi *Beliensis* alak szerepel, arra enged következtetni, hogy a 11. század végén már létezhetett az apátság *Bél* elnevezése. Az esetleges 11. század eleji megléte viszont már igencsak

²¹ További adatait lásd JUHÁSZ 1988: 61.

bizonytalan (vö. KRISTÓ 2000b: 22). A régészeti feltárások azt is mutatják, hogy a monostor közelében csak a középkor után jöhetett létre a ma is létező település (ÉRI 1969: 205, 213), vagyis a *Bél* nem településnév volt, hanem a monostornak a neve. Más esetekben az összeírás is Szent Móric monostorként emlegeti az apátságot: pl. „monasterium Sancti Mauricii” (DHA. 1: 250).

A 13–14. századtól a Bakony hegység is feltűnik a hely neve mellett: pl. 1343: „in loco *Beel* vocato, in silva *Bakan*” (DHA. 1: 118). Feltételezhetően ezekre a századokra datálható a Bakonybéli alapítólevél „in illo loco, qui *Bel* dicitur, in silva *Bocon*” említése is. Az 1086. évi összeírásban a *Bakony* név még csak az egyik birtok elhelyezkedését leírva jelenik meg (vö. **Bakony**). A *Bakonybél* formájú nevek a 15. századtól adathozhatók: 1458: *Bokonbel* ~ *Bakonbel* (PRT. 8: 523).

A név végén olykor megjelenő *-i* vélhetően melléknévképző, ezek az alakok ugyanis csakis a latin *de* prepozíció szövegkörnyezetében tűnnek fel.

(Burzý) ’közelebből nem lokalizálható patak a Dráva mellett’ +1037 [1240 k.]/+1246/1330: piscinas duas in Draua cum piscatoribus, quarum una Zu-aly-n et altera Toplouca, que separantur rivulo nomine *Burzý*, +1037/+1246/1330/1502: *Bwrzý*, +1037/1490: *Bursý*, 1086/1100 k.: piscine sunt Drawa II, que dicuntur Zuualin, et unus rivulus est ibi nomine *Burzi*, qui separat nostram piscinam nomine Toplouuiza (DHA. 1: 118, 254).

A patak az alapítólevél és az összeírás szövege alapján a Dráván lévő két halászhely **(Taplóca és (Zualyn))** között húzódnak.

A név olvasata és azonosítása bizonytalan, így eredetének magyarázata sem világos. A szláv átvétel lehetősége mellett felvetődött az elsődleges személynévi eredete is (vö. PELCZÉDER 2022: 157–158).

Az alapítólevél és az összeírás írásmódja (*Burzý* és *Burzi*) a névvégi magánhangzó jelölésében tér el egymástól. Ez a helyesírási különbség következetesnek tűnik a két oklevél között (vö. PELCZÉDER 2022: 157, **Szil, (Zualyn), Zsilip**). A név az összeírásban is feltűnik, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik.

Dráva ’a Duna jobb oldali mellékfolyója’ +1037 [1240 k.]/+1246/1330: piscinas duas in *Draua*, +1037/+1246/1330/1502: *Drawa*, 1086/1100 k.: piscine sunt in *Drawa* (DHA. 1: 118, 254).

Magyarázatát lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben.

Esztergom ’település és vár Esztergom vm.-ben a Duna partján’ **Lat.** +1037 [1240 k.]/+1246/1330: *Strigoniensis* archiepiscopi, +1037/1490: *Strigoniensis* (DHA. 1: 119).

Magyarázatát lásd az 1015. évi Pécsváradi oklevélben.

Fehér-kő 'kiemelkedés Veszprém megye középső részén (Bakony)Béltől D-re' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: Hygeskw, Kertuskw, *Feerkw*, Oduoskw, +1037/+1246/1330/1502: *Feerkew*, +1037/1490: *Fejerkew* (DHA. 1: 119).

A név a *fehér* színnév és a *kő* 'szikla, sziklás hegy' földrajzi köznév összetétele, és a kiemelkedés színére utal (RESZEGI 2011: 131).

A *kő* földrajzi köznév jelentését mind az ómagyar korban, mind napjainkban a *szikla* szóval írják le. Azt, hogy a lexéma speciális '(kopár) hegyrész, hegy' jelentése már az ómagyar korban is létezett, jól jelzi, hogy a *kő* lexémát utótagként tartalmazó nevek leggyakrabban a latin *lapis* ('kő, minden nagyságra vagy alakra való tekintet nélkül', FINÁLY 1884: 1108) értelmező után szerepelnek az oklevelekben (RESZEGI 2011: 99). Az alapítólevélben a latin fajtajelölő pluralis nominativusi (*lapides*) alakban látható, a felsorolásban álló négy hegynév ugyanis ugyanabban a megnevezőszós szerkezetben jelentkezik, ennek megfelelően mindegyik név elé odaértendő a latin értelmező. A Bakonybéli medencét triász- és jurakori peremhegyek övezik, a *Fehér-kő* nevű hely jellegzetes mészkőszikla képződményéről kapta a nevét.

A négy Veszprém megyei hegyet az elejtett vadak, illetve bőrük adományozása kapcsán említi a hamis alapítólevél. Többen megfogalmazták kételyeiket az-
al kapcsolatban, hogy ez egy 11. századi adomány lenne, s a kétely jogos voltát alátámasztja az is, hogy a Bakonybéli összeírás sem szól róla (KARÁCSONYI 1891: 142, VII.4. alfejezet). A Bakonybéli összeírás 11. század végéről származó főszövege határaival együtt szerepelteti a hegyek közelében lévő Koppányt, a településen szolgáló népeket pedig név szerint felsorolja (DHA. 1: 250, 253). Ebből esetleg arra következtethetünk, hogy a 11. században a környéken már élhettek magyarok, és talán a négy hegynévről is feltételezhető, hogy az oklevél 11. századi rétegéhez tartoznak.

Az utótag *kw* írásmódja azonban oklevél 13–14. századi rétegéhez tartozik. A *fehér* lexéma esetében a hiátusos *feér* és a hiátustöltő mássalhangzót tartalmazó *fehér* ~ *fejér* formái az egész ómagyar korban bőséggel adathozhatók (VII.4. alfejezet, **Hegyes-kő, Kertes-kő, Odvas-kő**).

Fenyér ere ? 'halastó a Csongrád vm. középső részén lévő Nándor halastó közelében' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: piscinam autem *Tener Ere* dedi totaliter, 1086/1100 k.: piscina, que vulgo dicitur *Tener here*, XV. sz.: piscinas autem *Thenerere* dedit totaliter (DHA. 1: 116, 118, 254).

Szintagmatikus szerkesztéssel, jelölt birtokos jelzős szerkezetből keletkezett. A helynév alaptagja a denotátum fajtáját megjelölő *ér* 'kis folyóvíz' (TESz., EWUng. *ér*³) földrajzi köznév. Az előtagként álló lexéma azonosítása vitatott. GYÖRFFY GYÖRGY nyomán (Gy. 1: 898) hagyományosan a *tenyér* szóval szokás

azonosítani (vö. PELCZÉDER 2022: 166). Mivel a *tenyér* lexémára helynevek alkotóelemeként nem ismerünk más adatot, valamint az adott helyen a katonai térképek egy *Nagy fenyér* nevű helyet jegyeznek (MKFT.). PELCZÉDER KATALIN felvetette, hogy a *tenyér* helyett esetleg a helynevekben előforduló *fenyér* 'vizes helyeken termő fű, vizes terület, fűvel benőtt terület' (TESz., EWUng. *fenyér*) főnév szerepelhet inkább a névben. A szomszédos Bács vármegyében találunk *Halász-fenyér* és *Uros fenyére* neveket (HA. 1: 39, 41). A *Fenyér ere* név szemantikai tartalma: 'fűvel benőtt, vizenyős terület melletti halastó' (2022: 166–167).

A név az összeírásban is feltűnik, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik. Az alapítólevélben és az összeírásban különböző írásmóddal jelenik meg a név: az összeírásban az *ér* földrajzi köznév hangérték nélküli *h*-val szerepel.

Hegyes-kő 'kiemelkedés Veszprém vm. középső részén (Bakony)Béltől DDK-re' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: *Hygeskw*, *Kertuskw*, *Feerkw*, *Od-uoskw*, +1037/+1246/1330/1502: *Hegeskew*, +1037/1490: *Hýgeskew* (DHA. 1: 119).

A *hegyes* 'csúcsos' melléknév és a *kő* 'szikla, sziklás hegy' földrajzi köznév összetétele, és a kiemelkedés alakjára utal (RESZEGI 2011: 130). Az előtag *Hyges-* alakja [higyes] vagy [hëgyes] formában olvasható.

A *kő* földrajzi köznév jelentéséhez, illetőleg a név forrásértékéhez vö. **Fehér-kő**.

Kajár 'település Győr vm. D-i részén Szemerétől D-re' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: villarum autem vel prediorum nomina sunt hec, que Sancto Mauricio contuli: [...] *Quiar*, +1037/1490: *Quiyar*, 1086: secunda villa est, que vocatur *Quiar* [...] in *Kýar* [...] in *Kýar*, 1086/1456: secunda villa est, que vocatur *Quiar*, 1234: *Cuyar*, t., 1240: *Quoyar*, t., 1360: *Kayar*, 1457: *Kayar*, p. ~ *Kayar*, p. (DHA. 1: 114, 118, 247, 251, 253, 257, 259) || +1171 [XII/XIII.]: *Quiar*, t., 1258: *Kvyar*, stag., [1269]: *Koyar*, 1286 (PRT. 8: 301): *Kayar* (Gy. 2: 603).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. +1135: *Kviar* szn. (ÁSz. 470). A településnek vélhetően ugyanaz a *Kajár* udvarispán volt a névadója, mint a Veszprém megyei azonos nevű településnek (FNESz. *Kajárpéc*). A személynévet a hangutánzó *kaj-* igéből (a *kiált* ige szócsaládjából) származtatva a foglalkozásra utaló nevek jelentéstani csoportjába tartozhat: az udvarispánnak a bíraskodásban (pl. az ítélet kihirdetésében) lehetett szerepe (PAIS 1975: 67–72, PELCZÉDER 2022: 52–56, vö. FNESz. *Balatonfőkajár*).

Az alapítólevél és az összeírás főszövege egyaránt *Quiar* formában említi a nevet, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik. KNEZSA ISTVÁN a [k] hang *q(u)*-val történő jelölését 12. századi szokásnak tartja, és az 1086. évi oklevélben való megjelenését az összeírás hamisításával magyarázza (1952: 21).

Kertes-kő 'kiemelkedés Veszprém megye középső részén (Bakony)Béltől D-re' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: quatuor lapides viciniore ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: Hygeskw, *Kertuskw*, Feerkw, Oduoskw, +1037/+1246/1330/1502, +1037/1490: *Kertheskw* (DHA. 1: 119).

A név a *kertes* 'bekerített, körülkerített' mn. (TESz., EWUng. *kert*) és a *kő* 'szikla, sziklás hegy' földrajzi köznév összetétele, egykor talán pogány áldozati hegy lehetett (FNESz. *Kerteskö*).

A *kő* földrajzi köznév jelentéséhez, illetőleg a név forrásértékéhez vö. **Fehér-kő**.

Az alapítólevélbeli név ma is él, csak megváltozott a denotatív jelentése, a szakirodalom szerint eredetileg ugyanis a ma *Oltár-kő*-nek nevezett sziklacsoportra vonatkozott (KISS L. 1997: 157, VeMFN. 4: 103, 129). Ma viszont a Pénzesgyőr településtől nyugatra lévő külterület megnevezésére használják: vö. pl. *Kertesközi híd* stb. (VeMFN. 4: 127–129).

Komárom 'település és vár Komárom vm.-ben a Vág torkolatánál' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: de portu et de foro in *Camarin*, +1037/1490: foro et de portu in *Kamarim* (DHA. 1: 118) || 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 215): *Camarun*, 1216: *Kamarun*, 1306: *Kamaron* (Gy. 3: 427–429) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: pisatores [...] *Camarienses*, +1214/1334: *Kamaruniensem*, 1295: *Camariensi*, 1315/1317: *Kamariensi* (Gy. 3: 427–429).²²

A helynév magyarázatára többféle elképzelés is létezik. Keletkezhetett egyrészt személynévből. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1275>1375: *Kamar* szn. (ÁSz. 444). Egy másik elképzelés szerint szláv jövevénynévként került be a magyarba a *Komárom* név, s alapszavaként a 'szűnyog' jelentésű szláv **komarъ* főnév határozható meg (KISS L. 1988: 151, FNESz. *Komárom*). E főnévből alakult szláv helynévi származékokhoz lásd pl. cseh *Komárno*, szlk. *Komárov*, fszorb *Komorow* (ŠMILAUER 1970: 92). Mindkét magyarázat esetében problémát okoz azonban a név végi *-m* magyarázata.

Az ómagyar kor egészére jellemző, hogy a településnév magyar és latinósított formái egymás mellett élnek (Gy. 3: 427–429). A Bakonybéli alapítólevél *i-t* tartalmazó alakjainak magyarázataként felvethető esetleg, hogy azok a név latinos

²² A *Komárom* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek (adatait bővebben lásd Gy. 3: 427–433).

változatának az esetrag nélküli formái, ahogyan a *Balaton* esetében is számolhatunk esetleg ezzel a lehetőséggel (HOFFMANN 2010a: 47–50, **Balaton** az 1024. évi Zalavári oklevélben). Némiképp elbizonytalanítja ezt a vélekedést ugyanakkor az, hogy a latin esetvégződés a *Kamarin* mellett a *Kamarun* és főleg a *Kamar* formákhoz is illeszkedik. Ez pedig azt jelezheti, hogy az *-m* morfológiailag is elvált a korabeliek tudatában.

Koppány ’település Veszprém vm. É-i részén Pápától K-re’ +1037 [1240 k.]/+1246/1330: villarum autem vel prediorum nomina sunt hec, que Sancto Mauricio contuli: *Cuppan*, 1086: prima villa Sancti Mauricii, que vocatur *Cupan* [...] in *Cupan* [...] in *Cupan*, 1086/1456: prima villa Sancti Mauricii, que vocatur *Cupan*, 1230 (PRT. 8: 279): *Cuppan*, 1357: *Kopuan*, v., 1360: *Koppa*n, 1456: *Kuppan*, p. (DHA. 1: 118, 250, 253, 256–257, 259) || 1344, 1346: *Koppa*n (PRT. 8: 319, 321).

A név formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1055: *Cupan* szn. (ÁSz. 229). A személynév török eredetű lehet; vö. ótörök *Qapan* szn. és *Qapayan* szn., illetve méltóságnév (vö. FNEsz. *Bakonykoppány*, PELCZÉDER 2022: 40–41). A Bakonybéli összeírás főszövegében is szerepel ez a személynév a monostor ispánjának nevéként: *Cupon* comes monasterii (DHA. 1: 253).

A név az összeírásban is feltűnik, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik. Az alapítólevélbeli *Cuppan* és az összeírásbeli *Cupan* a szó belseji mássalhangzó jelölésében tér el egymástól. Az intervokalikus helyzetben lévő mássalhangzó-nyúlásnak az idejét nem tudjuk ugyan meghatározni, abból viszont, hogy a hiteles Bakonybéli összeírásban a személynévvel azonos alakban fordul elő a településnév, arra következtethetünk, hogy a 11. században (esetleg a 11. századi hiteles oklevélben is) *Cupan* formában létezett a név, és az alapítólevél *Cuppan* alakja másodlagosnak tekinthető.

Madocsa ’település, halászhely és rév Tolna vm. ÉK-i részén (Duna)Földvártól D-re’ +1037 [1240 k.]/+1246/1330: in portu *Modosa* dedi liberam piscationem que vulgo tana dicitur, +1037/1490: *Madosa*, 1086/1100 k.: in portu *Modosa* est piscatio libera, que vulgo dicitur tana, XV. sz.: in portu *Madasa* (DHA. 1: 118, 254) || +1019/+1328/1347/1370: *Modacha*, pisc., +1019/+1328/1347/1514/XVI.: *Modocha*, +1019/+1328/1347/1427/XVII.: *Modatha* [ɔ: *Modacha*], 1109: *Modocsa*, port. (DHA. 1: 92, 367), +1109 [1280–1295]: *Modocsa*, port. (DHA. 1: 380), 1259, 1343/1397: *Madacha*, port., v. (DHA. 1: 365, Cs. 3: 439).

A név formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1138/1329: *Madasa* szn., 1285: *Modusa* szn. (ÁSz. 506, 560). A személynév a R. m.

Mod szn. (1211: *Mod* szn., ÁSz. 559) -*csa* ~ -*cse* személynévképzős származéka (vö. MELICH 1919: 1–5, FNESz. *Madocsa*, PELCZÉDER 2022: 161–162).

Az alapítólevél és az összeírás egyaránt *Modosa* formában említi a nevet (ahol az *s* [cs] hangértékben szerepel), ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik.

Magas 'település Vas vm. ÉK-i részén Sárvártól ÉK-re' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: *villarum autem vel prediorum nomina sunt hec, que Sancto Mauricio contuli: [...] Mogos, 1086: in Mogos, 1086/XII–XIII.: item predium, quod vulgo vocatur Mogos, 1360: Meges, 1368: Magas, XV. sz.: Mogas, p. (DHA. 1: 116, 118, 252, 255) || 1331: Mogos (Cs. 2: 773).*

A *magas* lexéma szemantikai tartalma ('nagyság, magasság; valaminek a csúcsa', TESz., EWUng. *magas*) miatt az feltételezhető, hogy a településnév egy, a korból közvetlenül nem adathozható **Magas* hegynévből metonimikus névátvitellel keletkezett (vö. RESZEGI 2011: 61). A hegynévi eredeztetést támogatja, hogy az összeírás a település határában említést is tesz egy hegyről („inde vadit per venam aque ad monticulum”, DHA. 1: 255), illetve a 19. századból a falutól keletre adathozható a *Magasi* (1869–1887: *Magasi*, HKFT.) nevet viselő hegy. A településnév magyarázatára kínálózkodó másik lehetőségként a személynévi származtatás az ómagyar kori személynévek (1138/1329, 1211: *Mogus* szn., ÁSz. 562) ellenére a fenti összefüggés fényében kevésbé valószínű (vö. PELCZÉDER 2022: 121–123), és azért is, mert a személynév 'magos' értelmű lehet inkább.

Az összeírás főszövegén túl a 12–13. században keletkezett harmadik hozzátoldás is megemlíti a helyet, és a határait is leírja (DHA. 1: 255). Az alapítólevél és az összeírás egyaránt *Mogos* formában rögzíti a nevet, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik. Noha a nyíltabb magánhangzót jelölő névforma a 14. század második felétől adathozható: 1368: *Magas* (DHA. 1: 118), a korai adatok is jelezhetnek [magas] hangalakot.

Nándor 'halastó Csongrád vm. középső részén Csany határában' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: *piscina Nandur in Týzýa detur similiter septimus piscis sive septimus annus ad piscandum, +1037/+1246/1330/1502: Nandwr, +1037/1490: Nandor, 1086/1100 k.: de piscina, que dicitur Nandur, XV. sz.: piscina Nandor in Týzia (DHA. 1: 116, 118, 254) || Nándor-tó 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 216): Nandurtou, pisc., 1344 (A. 4: 461): Nandurtow, pisc. (Gy. 1: 898).*

A Bakonybéli összeírás hiteles és a Garamszentbenedeki oklevél bizonytalan státusza alapján azt feltételezhetjük, hogy a *Nándor* névből a *tó* földrajzi köznévvél (FKnT. *tó*) való kiegészülés útján jött létre a *Nándor-tó*. Az egyrészes *Nándor* helynév magyarázható közvetlenül a *nándor* 'bolgár' népnévből (BENKŐ 1998: 65, RÁCZ A. 2010: 116), de valószínűbben az ebből alakult személynévből (vö.

1086/1100 k.: *Nandir* szn., ÁSz. 576, DHA. 1: 254), mivel a halászhelyeket rendszerint a birtokosuk után nevezték el. Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy a víznév az összeírásban a környékről említett *Nándord* településnévvel (in *Nandurdi*, DHA. 1: 253) függ össze (vö. PELCZÉDER 2022: 164–165, 148–149).

Az alapítólevél és az összeírás egyaránt *Nandur* formában említi a nevet, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik. Ezzel GYÖRFFY GYÖRGY vélekedése is összhangban van, miszerint a Garamszentbenedeki oklevél 11. századi (1075) eredeti részében nem szerepelt még a kétrészes *Nandurtou* névforma, csak a 13. századi interpoláció során került bele az oklevélbe (DHA. 1: 216, SZÖKE 2015: 186).

Nyúl 'település Győr vm. DK-i részén Szentmártontól ÉNy-ra' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: villarum autem vel prediorum nomina sunt hec, que Sancto Mauricio contuli: [...] *Nuul*, +1037/1490: *Njwl*, 1086: in *Nulu*, 1086/1368: *Nyül*, 1360: *Nynil* ~ *Nyul*, 1368: *Nyul*, p., XV. sz.: *Njwl*, p. (DHA. 1: 115, 116, 118, 253, 260) || [1237–1240], [1315 k.]: *Nul*, v., 1240/1318: *Nuul*, v., +1252 [1270], 1266/1270/1499: *Nwl*, v., 1323/1332, 1352 (PRT. 8: 329): *Nyül*, v. (Gy. 2: 613). **Várasnyúl** [1283 k.]/1353: *Warasnul*, v. (Gy. 2: 613).

A településnév végső forrása a m. *nyúl* állatnév, ám a helynév a formáns nélküli alak miatt vélhetően személynévi áttétellel (a személynévhez lásd 1312: *Nycolaus dictus Nyul*, OklSz. 703) keletkezett (vö. FNESz., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 39, TÓTH V. 2001b: 145).

Az összeírás főszövegében szereplő, 11. század végi forrásértékű *Nulu* említése a település adatai között az egyedüli tövéghangzós forma. A változás lefolyása alapján elképzelhető, hogy az összeírásban a 11. század eleji hiteles alapítólevél nyomán maradt meg a véghangzó, de az sem zárható ki, hogy a név végéről csak a későbbi századokban tűnt el ez a magánhangzó (**Ponyvád, Szil**, VI.6. alfejezet).

Odvas-kő 'kiemelkedés Veszprém vm. középső részén (Bakony)Béltől É-ra' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: quatuor lapides viciniiores ad monasterium, qui vulgariter hiis vocabulis nuncupantur: Hygeskw, Kertuskw, Feerkw, *Oduoskw*, +1037/+1246/1330/1502, +1037/1490: *Oduoskew* (DHA. 1: 119).

A név az *odvas* 'üreges' melléknév és a *kő* 'szikla, sziklás hegy' földrajzi köznév összetétele, és arra utal, hogy egy tágas barlang (vö. R. *odú* 'barlang', TESz., EWUng. *odú*) van az oldalában (FNESz. *Odvas-kő*, KISS L. 1997: 157, RESZEGI 2011: 130).

A *kő* földrajzi köznév jelentéséhez, illetőleg a név forrásértékéhez vö. **Fehér-kő**.

Paloznak ’település Zala vm. ÉK-i részén a Balaton partján, Tihanytól K-re’ +1037 [1240 k.]/+1246/1330: villarum autem vel prediorum nomina sunt hec, que Sancto Mauricio contuli: [...] *Poloznuk*, +1037/1490: *Poloznok*, 1086: in *Ploznic*, 1086/1368, 1359, 1368: *Palaznuk*, p., 1360: *Poloznok* ~ *Poluznuk*, XV. sz.: item possessionem *Paloznak* (DHA. 1: 114, 116, 118, 253, 260) || 1002 e./1109: *πωλοσνίκου* [polozniku] (DHA. 1: 85), 1079: *Poloznic* (DHA. 1: 225), +1082 [XIII.] (DHA. 1: 238), 1222 (MELICH 1931: 151), 1269, 1304, 1312, 1327 (DHA. 1: 228): *Poloznuk*, pr. (Cs. 3: 92), 1109: *Polofinic*, v. (DHA. 1: 367), +1109 [1280–1295]: *Poloznik*, v. (DHA. 1: 379), 1217: *Polosnuc* (VO. 35), 1229 (MELICH 1931: 151): *Palaznak*, 1269, 1330: *Palaznuk*, 1323: *Poloznok* (Cs. 3: 92).²³

A szakirodalomban a névmagyarázat kapcsán a szláv helynévből (**Poloznik* hn.: *loza* ’szőlőtő, fűz’ + *bnikъ* képző > *loz* + *-bnikъ* ’hely, ahol szőlőtő, illetve fűz van’ > *po-* ’mentén’ + *lozbnikъ* ’szőlőtővek melletti telep’, KNIEZSA 1947: 141) való származtatás mellett felmerült a szláv eredetű személynévből történő eredeztetés is. A személynévi magyarázat azért vált hangsúlytalanabbá, mert a személynév használatának magyarországi forrásokban nincs nyoma. Szláv személynévként azonban megtaláljuk: vö. szb.-hv. *Plaznik* szn. (FNESz. *Paloznak*). A településnév adatai között egyedül az összeírásbeli *Ploznic* forma mutat a név elején mássalhangzó-torlódást. Mivel az összeírás az 1079. évi oklevél után a (jelenleg ismert) legkorábbi hiteles okmány a településnevet megemlítők között, ez esetleg arra utalhat, hogy a helynév a legkorábbi időkben mássalhangzó-torlódásos formában lehetett jelen a nyelvünkben. E feltevés esetén a név inkább tartható talán az említett szláv személynévből alakultnak (vö. *Plaznik* szn., FNESz. *Paloznak*, MELICH 1931, KNIEZSA 1938: 429, VI.6. alfejezet).

A csak veláris magánhangzót tartalmazó nevek a 13. századtól vannak többségben a településnév említései között (PELCZÉDER 2022: 140–141), ezért az írott források alapján azt feltételezhetjük, hogy a hamis alapítólevél *Poloznuk* nevének lejegyzési módja is nagy eséllyel lehet 13. századi, noha pusztán az efféle korábbi adatok hiánya önmagában még nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ennél korábbi lejegyzésű is lehet ez az előfordulás.

A név végi mássalhangzó különböző betűvel (*c*, *k*) való jelölésének viszont aligha lehet korjelölő értéke (vö. **Bakony**).

Ponyvád ’egykori település Győr vm. DNy-i sarkában’ +1037 [1240 k.]/+1246/1330: villarum autem vel prediorum nomina sunt hec, que Sancto Mauricio contuli: [...] *Pannauad*, +1037/1490: *Ponuad*, 1086: *tercia villa est, que nominatur Panauuadi* [...] in *Pan[auuadi]*, 1086/1456: *tercia villa est, que nominatur Pagnvadi*, 1368: *Panauad* (DHA. 1: 118, 251, 253, 256, 259).

²³ A településnév többi adatához lásd PELCZÉDER 2022: 140–141, MELICH 1931.

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással (Gy. 2: 620, FNESz. *Pányád*). Az alapjául szolgáló személynév Árpád-kori oklevelekben is előfordul; vö. 1086: Hii sunt liberi: [...] *Panauadi* (DHA. 1: 253, ÁSz. 611). A személynév feltételezhetően az ismeretlen eredetű m. *pányva* ~ N. *pánya* 'legelő állat kikötésére használt kötél' közszóból származik (TESz., EWUng. *pányva*). Ezt támogathatja az is, hogy az összeírásban e néven említett személy lovas. Szemantikailag tehát a településnévhez alapul szolgáló személynév a foglalkozásra utaló tárgyat jelölő köznévből alakult személynévek közé tartozik (PAIS 1966: 22, TÓTH V. 2016: 130, BÉNYEI–PETHŐ 1998: 44, PELCZÉDER 2022: 69–70).

Az összeírás főszövegében szereplő, 11. század végi forrásértékű *Panauuadi*, illetve az 1456. évi interpolált átiratának *Pagnvadi* nevei a település adatai között az egyedüli tövéghangzós formák. A változás lefolyása alapján elképzelhető, hogy az összeírásban a 11. század eleji hiteles alapítólevél nyomán maradt meg a véghangzó, de az sem zárható ki, hogy a név végéről csak a későbbi századokban tűnt el a magánhangzó (**Nyúl, Szil**, VI.6. alfejezet).

Az összeírás *Panauuadi* nevének [v] hangja a legrégebbi oklevelekre jellemzően (vö. KNEZSA 1928–1929: 318, 1952: 17, KOROMPAY 2003: 284) *uu*-val van jelölve (vö. **Taplóca**). Ez a jelölésmód esetleg a 11. század eleji hiteles oklevélből is származhat. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy az alapítólevél *Pannauad* neve nem eltérő jelölésmód miatt, hanem pusztán az *n* és az *u* betűk összetévesztése (**Panauad*), valamint az *a* és az *u* helyett leírt *n* betű cseréje (*Pannauad*) miatt szerepel — helyesírási-másolói hiba folytán — különböző alakban a hamis alapítólevélben.

Rába 'Győrnél a Dunába torkolló folyó' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: tributa [...] de portu Arpas in *Raba*, +1037/+1246/1330/1502: in *Baba*, +1037/1490: et *Aba*, 1086: inde vadit per Arpas ad portum, XV. sz.: tributum [...] de portu Arpas in *Raba* (DHA. 1: 116, 118, 251) || 1208/1359, 1215, 1256, 1316, 1322, 1327/1372, 1335: *Raba*, fl., aqua (HA. 2: 80) | **Lat.** +1073/1226 (DHA. 1: 190), [1200 k.], 1291/1295: *Rabam*, 1205: *Rabensi*, 1233–1234 k.: *Rabbam* (HA. 2: 80).²⁴

A víznév az óeurópai névkincshez tartozik. Tövében az ie. **ēreb(h)*-, **ōrob(h)* 'sötétvörös, barnás' tö rejlik. A lat. *Ar(r)abo* egy szláv **Raba* közvetítésével kerülhetett a magyarba (FNESz. *Rába*, GYÖRFFY 2011: 135).

A folyót a középkori oklevélírói gyakorlatnak megfelelően gyakran latinos formában említik (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 70). A Bakonybéli oklevelekben a némileg kivételesebb magyar nyelvű formákra látunk példát.

²⁴ A *Rába* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd HA. 2. kötetben).

Szil 'település Sopron vm. DK-i részén Csornától D-re' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: tributa [...] de foro *Zyl*, +1037/+1246/1330/1502, +1037/1490: *Zyl*, 1086/1100 k.: de mercato *Zilu* et Regine, XV. sz.: in foro *Zil* (DHA. 1: 116, 118, 254) || 1310: presbiter de *Zyl*, 1322: tributum fori de *Zyl* (Cs. 3: 597).

A településnév vélhetően a *szil* növénynévi lexémából (FNESz. *Szil*) származik. Elméletileg felvethető lenne a növénynév > víznév > településnév többszörös metonímia lehetősége is, bár nem tudunk róla, hogy lett volna vize a településnek (vö. EKFT.). Utóbbi esetben az elnevezés közvetlenül nem a növényvilágra, hanem lokális természetű viszonyra, egy bizonyos *Szil* nevű víz melletti fekvésre utalna (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 344).

Az *y ~ i* helyesírási különbség következetesnek tűnik az alapítólevél és az összeírás között (vö. PELCZÉDER 2022: 157, (**Burzý**), (**Zualyn**), **Zsilip**).

Az összeírás első hozzátoldásában szereplő, 12. század eleji forrásértékű *Zilu* említése a település adatai között az egyedüli tövéghangzós forma. A változás lefolyása alapján elképzelhető, hogy az összeírásban a 11. század eleji hiteles alapítólevél nyomán maradt meg a véghangzó, de az sem zárható ki, hogy a név végéről csak a későbbi századokban tűnt el a magánhangzó (VI.6. alfejezet).

Tanya 'szabad halászhely Tolna vm. K-i részén, (Duna)Földvártól D-re a Madocsa révénél' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: in portu Modosa dedi liberam piscacionem que vulgo *tana* dicitur, 1086/1100 k.: in portu Modosa est piscatio libera, que vulgo dicitur *tana*, XV. sz.: liberam piscacionem, que vulgo *tania* dicitur (DHA. 1: 116, 118, 254) || 1121: piscariam quandam in Danubio, que vulgo *tanka* [ɔ: *tania*] vocatur (DHA. 1: 413).

A szórvány köznévi vagy tulajdonnévi státusza nem állapítható meg egyértelműen. Tulajdonnévi értéke mellett szólhat esetleg az, hogy ezt a halászhelyet a bakonybéli okleveleken túl más forrás is megemlíti. Ha helynévi szerepe volt, a név jelentéshasadással jött létre a *tanya* földrajzi köznévből, és a hely fajtáját jelöli meg. A *tanya* köznévi szláv eredetű jövevényszó a magyarban, vö. szln. N. *tônja* 'mély víz, víztócsa, mocsár'; cseh *tůň, tůně*, N. *touňe* 'nem nagy, de mély tó, mély víz'; or. *тоња* 'az a hely, ahol a halászhálót kivetik'. A magyar nyelvbeli jelentése a keleti szlávval mutat rokonságot: a 16. századig a szó ugyanis a magyarban kizárólag 'halászhely' jelentésben adatolható (TESz., EWÜng. *tanya*, vö. PELCZÉDER 2022: 162–164). A *tanya* az Árpád-korban szinte kizárólag a Duna közeléből adatolható szó (BÁBA 2016:142).

Az alapítólevél és az összeírás egyaránt *tana* formában említi a nevet, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik.

Taplóca 'közelebből nem lokalizálható halászhely a Dráván' +1037 [1240 k.]/+1246/1330: piscinas duas in Draua cum piscatoribus, quarum una Zu-

alyn et altera *Toplouca*, que separantur rivulo nomine Burzý, +1037/1490: *Topponka* (DHA. 1: 118), 1086/1100 k.: piscinę sunt Drawa II, que dicuntur Zuualin, et unus rivulus est ibi nomine Burzi, qui separat nostram piscinam nomine *Toplouuiza* (DHA. 1: 254).

Az alapítólevél és az összeírás két halászhelyet (*Toplouca* mellett még (**Zualyn**)-t) említ a Dráván, amelyet a (**Burzý**) nevű patak választ el egymástól. Egy 15. századi oklevél név nélkül szól a halastavakról: „Item dedit duas piscinas in Drava cum piscatoribus” (PRT. 8: 588).

A víznév szláv átvétele feltételezhető, és etimológiailag azonos lehet az összl. **teplъ*, **toplъ* ’meleg’ szóra visszavezethető *Tapolca*, *Toplica* nevekkal. Ebben az esetben a víznév szemantikai tartalma ’hévíz, meleg vizű forrás, patak’ (FNESz. *Tapolca*, PELCZÉDER 2022: 158–159).

Az összeírás *Toplouuiza* nevében az *uu* a [v] hang jele, mivel ez egy, a legkorábbi oklevelekre jellemző sajátosság (vö. KNEZSA 1928–1929: 318, 1952: 17, KOROMPAY 2003: 284), az összeírás adata a 11. század eleji hiteles oklevélből is származhat (PELCZÉDER 2022: 159, vö. **Ponyvád**).

Tisza ’a Duna bal oldali mellékfolyója a Kárpát-medencében’ **Lat.** +1037 [1240 k.]/+1246/1330: piscina Nandur in *Tÿzÿa* detur similiter septimus piscis si-ve septimus annus ad piscandum, +1037/+1246/1330/1502: *Thÿzÿa*, +1037/1490: *Thÿcia* (DHA. 1: 118).

A szócikket lásd az 1019. évi Zalavári oklevélben.

Várasnyúl lásd Nyúl

(**Zualyn**) ’közelebről nem lokalizálható halászhely a Dráván’ +1037 [1240 k.]/+1246/1330: piscinas duas in Draua cum piscatoribus, quarum una *Zualyn* et altera *Toplouca*, que separantur rivulo nomine Burzý, +1037/+1246/1330/1502: *Zualÿn*, +1037/1490: *Zualim*, (DHA. 1: 118), 1086/1100 k.: piscinę sunt Drawa II, que dicuntur *Zuualin*, et unus rivulus est ibi nomine Burzi, qui separat nostram piscinam nomine *Toplouuiza* (DHA. 1: 254).

Az alapítólevél és az összeírás két halászhelyet (*Zualyn* mellett még **Taplóca**-t) említ a Dráván, amelyet a (**Burzý**) nevű patak választ el egymástól. Egy 15. századi oklevél név nélkül szól a halastavakról: „Item dedit duas piscinas in Draua cum piscatoribus” (PRT. 8: 588).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, így nyelvi magyarázata sem adható meg (a lehetőségekhez vö. PELCZÉDER 2022: 155–156).

A név az összeírásban is feltűnik, ennek megfelelően az alapítólevél adata az oklevél korai kronológiai rétegébe tartozik. Az *ÿ* ~ *i* helyesírási különbség következetesnek tűnik az alapítólevél és az összeírás között (vö. PELCZÉDER 2022: 157, **Burzi**, **Szil**, **Zsilip**).

Zsilip 'nem lokalizálható település vagy halastó' +1037 [1240 k.]/ +1246/1330: in *Zelyp* detur septimus piscis usonum, +1037/+1246/1330/1502: *Zelyp*, +1037/1490: *Zelib*, 1086/1100 k.: in *Zlip* datur decimus piscis usonum Sancto M(auricio), XV. sz.: in *Zeliph* detur septimus piscis usonum (DHA. 1: 116, 118, 254).

GYÖRFFY GYÖRGY nem lokalizálja (DHA. 1: 514), SÖRÖS PONGRÁCZ viszont a Nógrád megyei *Selyp* pusztával azonosítja a helyet (1903: 28). A Bakonybéli alapítólevél a drávai és a Tolna megyei madocsai halászhelyek után, az összeírás pedig közöttük említi a *Zelyp* ~ *Zlip* nevű helyet, ezért inkább talán ezen a vidéken kereshető, semmint Nógrád megyében (PELCZÉDER 2022: 159). A lokalizáció mellett a denotátum fajtája sem egyértelmű: GYÖRFFY halastónak (DHA. 1: 514), SÖRÖS pedig településnek (1903: 28) mondja.

A helynév vélhetően a szláv eredetű (vö. pl. egyházi szl. *želбъ* 'csatorna', szln. *žleb* 'csatorna, mélyedés') m. *zsilip* 'malomvályú, csatorna' lexémából származik annak ellenére, hogy a 14. század vége előttről nem adatolható a *zsilip* közszó (Oklsz., TESz., EWUng. *zsilip*, KNEZSA 1955: 577).

A származtatási bizonytalanság ellenére a magyar helynév alapjául szolgáló lexéma vagy szláv helynév valószínűleg mássalhangzó kapcsolattal került át a nyelvünkbe. Ezt a formát az összeírás *Zlip* helyneve őrizte meg számunkra, ami lehet esetleg az eredeti 11. század eleji oklevél egyik jellegzetessége is, amelyet változatlanul jegyeztek le az összeírásban (VI.6. alfejezet, **Paloznak**).

Az *y* ~ *i* helyesírási különbség következetesnek tűnik az alapítólevél és az összeírás között (vö. PELCZÉDER 2022: 157, (**Burzý**), **Szil**, (**Zualyn**)).

Zárszó

Monográfiámban arra törekedtem, hogy Szent István négy hamis oklevelének (a Pécsváradi, a két Zalavári és a Bakonybéli alapítólevélnek) a nyelvészeti elemzésével körüljárjam azt a kérdéskört, hogy az ez idáig a nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjából elhanyagolt oklevélcsoport, a hamis oklevelek a nyelvészeti kutatások hasznos és értékes forrásaivá válhatnak-e. Reményeim szerint bizonyítást nyert, hogy a korai időkre visszahamisított oklevelek sem hagyhatók ki a 11. század jellemzéséhez használt források köréből. Megfelelő körültekintéssel viszonyulva hozzájuk a 13. vagy a 14. században készült, de a 11. századra visszahamisított oklevelek alapján is fontos ismeretanyaggal gazdagodhatunk erre a korai időszakra vonatkozóan.

A hamis oklevelek nyelvészeti feltárása a hiteles oklevelekre alkalmazott módszerek alapján nem végezhető el, és elemzésük a státuszukat tekintve szintén bizonytalannak tartott interpolált oklevelekétől is eltérő. A legfontosabb módszertani alapvetésnek ezen a téren az bizonyult, hogy a hamis oklevelek nyelvészeti forrásértékét két szinten kell megvizsgálnunk. Legelőször abban a kérdésben kell döntenünk, hogy a vizsgálandó helynevek a hamisított korból, a hamisítás korából vagy esetleg az átírás korából származnak-e. Az egyes nevek névtörténeti forrásértékének a felfejtése után próbálkozhatunk a nevek nyelvtörténeti (hang- és helyesírás-történeti) sajátosságainak az időhöz kötésével. Az okleveleknek ezen a két szinten történő elemzését alapvetően el kell választanunk egymástól, és egyértelműen a nevek helynévtörténeti jellemzőit kell először feltárnunk, bizonyos esetekben azonban egy név nyelvtörténeti jellegzetességének kronológiai réteghez kötése segíti a névtörténeti szempontú hovatartozás meghatározását.

A keletkezési és fennmaradási körülményeikből adódóan ezeknek az okleveleknek a forrásértékét (névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt) nem az egész oklevélre vonatkozóan tudjuk kijelölni, az egyes neveket külön-külön kell megvizsgálnunk ebből a szempontból.

A négy oklevél eltérő mértékben tartalmaz 11. századra vonatkoztatható helyneveket, de az egyértelműen kijelenthető, hogy a fenti négy oklevél közül a két Zalavári oklevél kötődik a legcsekélyebb mértékben a latin betűs írásbeliségünk első évszázadához, azaz a 11. századhoz.

Irodalom

- A. = NAGY IMRE szerk., *Anjoukori okmánytár 1–6*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. TASNÁDI NAGY GYULA szerk., *Anjoukori okmánytár 7*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- E. ABÁFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. [Az ómagyar kor]. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar hangtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- Adatok = KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ, *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1–2*. Acta Historica Szegediensis 44, 48. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1973, 1974.
- AOklt. = KRISTÓ GYULA szerk., *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustrantia 1–*. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár–Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.
- ÁrpOklt. = GYÖRFFY GYÖRGY főszerk., *Árpád-kori oklevelek (1001–1196)*. Budapest, Balassi Kiadó, 1997.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus 1–12*. [1–9.] Pest, [10–12.] Budapest, 1860–1874.
- BAÁN IZSÁK 2013. IX. Gergely pápa oklevele (1230). In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben. Bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 147–152.
- BAÁN IZSÁK 2020. Szent Günter és a bakonybéli alapítás – tények és eszmények. In: DÉNESI TAMÁS szerk., *Vallis Sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből*. Bakonybél–Pannonhalma, Bakonybéli Szent Maurícius Monostor–Pannonhalmi Főapátsági Levéltár. 11–28.
- BÁBA BARBARA 2007. *Szláv eredetű faneveinkről*. Diákköri dolgozat. (Kézirat.) Debrecen.
- BÁBA BARBARA 2008. A fanevet tartalmazó helynevek morfológiai szempontú vizsgálata. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 53–59.
- BÁBA BARBARA 2012. Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 69–75.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁBA BARBARA 2020. A korai ómagyar kori *i ~ é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 61–79.

- BALÁZS JÁNOS 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1*: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS 1980. *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Budapest, Magvető Kiadó.
- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–140.
- BALOGH ALBIN 1947. A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. *Regnum 6*: 21–30.
- BÁNHEGYI B. MIKSA 2000. A bencés monostorok szerepe Szent István államában. In: KREDICS LÁSZLÓ szerk., *Válaszúton: pogányság – kereszténység: Kelet – Nyugat: konferencia a X–XI. század kérdéseiről*. Veszprém, Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága. 121–127.
- BÁRCZI GÉZA 1941. *Magyar szóféjtő szótár*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- BÁRCZI GÉZA 1944. A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv 40*: 313–330.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958a. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958b. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BARTAL ANTAL 1901. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae*. Budapest, Franklin Társulat.
- BÉKEFI REMIG 1907. *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban*. Budapest, Kilián.
- BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv 43*: 259–263.
- BENKŐ LORÁND 1953. Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből. *Nyelvtudományi Közlemények 54*: 37–62.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1966. Az anonymusi hagyomány – és a *Csepel* név eredete. *Magyar Nyelv 62*: 134–146, 292–305.
- BENKŐ LORÁND 1967. A magyar szóképzlet eredete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 259–351.
- BENKŐ LORÁND 1970. Névtudományunk helyzete és feladatai. *Nyelvtudományi Értekezések 70*: 7–16.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1995. Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *Magyar Nyelv 91*: 402–411.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.

- BENKŐ LORÁND 1997. *Névtudományunk. Megnyitó az V. Magyar Névtudományi Konferencián.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 5–9.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BERTA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 3–40.
- BERTA ÁRPÁD 1997. Elterő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet.* Budapest, Balassi Kiadó. 211–221.
- BERTA ÁRPÁD 2005. Szőlő. In: FELFÖLDI SZABOLCS szerk., *Abhivaadana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére.* Szeged, Szegedi Egyetem Ókortörténeti Tan-szék. 73–80.
- BesztSzj. = Besztercei szójegyzék. 1395 k. Kiadva: FINÁLY HENRIK, *A besztercei szósze-det: latin-magyar nyelvemlék a 15. századból.* Budapest, Magyar Tudományos Aka-démia, 1892.
- BICHLMEIER, HARALD 2017. Néhány megjegyzés a pannóniai víznevek legrégibb rétegé-hez II. *Drau/Dráva és Raab/Rába. Névtani Értesítő* 39: 55–67.
- BILKEI IRÉN 1996. A zalavári apátság javadalmi. Részlet a Szent István nevében hami-sított XIV. századi oklevélből. In: MOLNÁR ANDRÁS szerk., *Zala megye történelmi olvasókönyve. Helytörténeti szöveggyűjtemény.* Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár. 16–17.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk., *Baranya megye földrajzi nevei 1–2.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- BODÓ BALÁZS 2004. A pécsváradi kolostor I. István korában. In: BARDOLY ISTVÁN szerk., *Etűdök. Tanulmányok Granasztóiné Györffy Katalin tiszteletére.* Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal. 21–33.
- BODÓ BALÁZS–OROSZ KRISZTINA 2006. Kolostor a Zengő aljában: a pécsváradi bencés apátság. *Várak, kastélyok, templomok* 2: 4–7.
- BÓNA ISTVÁN 1998. *Az Árpádok korai várai.* Debrecen, Ethnica Kiadó.
- BORONKAI IVÁNNÉ BELLUS IBOLYA 2000. Szent István pécsváradi alapítólevelének szö-vege. In: ÉRSZEGI GÉZA, *Szent István király pécsváradi alapítólevele.* Budapest, Ga-lenus Lapkiadó Kft. 32–43.
- BOROVSKY SAMU 1894. *A honfoglalás története. A művelt közönség számára.* Budapest, Franklin Társulat.
- BOROVSKY SAMU 1903. *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye.* Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.

- BÖLCSKEI ANDREA 2021. *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó.
- CAH. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Budapest, Balassi Kiadó, 1994.
- CZEBE GYULA 1916. A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 24: 131–244. [belső számozás: 1–114.]
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- CSELENKÓ BORBÁLA 2006. *Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- CSIBRÁNY LILI 2023. A Székesfehérvári keresztesek javait megerősítő oklevél (1193) filológiai jellemzői. *Argumentum* 19: 63–69.
- CSÓKA GÁSPÁR–MAROSI ERNŐ 1994. Pannonhalma. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 525–526.
- CSÖRE PÁL 1972. Az erdei fák szerepe a régi határleírásokban és ennek erdtörténeti jelentősége. *Erdészettörténeti Közlemények* 5–7: 17–26.
- DARKÓ JENŐ 1917. A veszprémi apácza-monostor alapító-levelének 1109.-i másolatáról. *Egyetemes Filológiai Közöny* 41: 257–272, 336–351.
- DÉNESI TAMÁS 2002. A Szent Maurícius Monostor Alapítólevele. In: KISS DOMONKOS szerk., *A Béli Szent Maurícius Monostor története (1018–1998)*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 166–171.
- DÉNESI TAMÁS 2013. A Szent Maurícius Monostor Alapítólevele. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben: bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 125–129.
- DF. = *Diplomatikai Fényképgyűjtemény*. (<http://mol.arcanum.hu>)
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DocVal. = FEKETE NAGY ANTAL–MAKKAI LÁSZLÓ szerk., *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*. Études sur l'Europe Centre-Orientale 29. Budapest, 1941.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2006. *Régi magyar nyelvemlékek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DRASKÓCZY ISTVÁN–SOÓS ISTVÁN 1991. Középkori oklevélpublikációk Magyarországon 1945 és 1990 között. *Levéltári Közlemények* 62: 9–55.
- DRASKÓCZY ISTVÁN 1994. patrocínium. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 656.
- DRESKA GÁBOR 1997. Dávid herceg nagybátyjának, I. Lászlónak, Magyarország királyának engedélyével földeket, halászhelyeket és szolgákat adományoz Szent Ányos tihanyi monostorának. In: GYÖRFFY GYÖRGY főszerk., *Árpád-kori oklevelek (1001–1196)*. Budapest, Balassi Kiadó.
- DRESKA GÁBOR 2007. *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. (1244–1398)*. Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.

- DRESKA GÁBOR 2013. A béli monostor Szent László-féle összeírólevele. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben: bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 131–146.
- ECKHART FERENC 1910. A pápai és császári kancelláriai gyakorlat hatása Árpád-kori királyi okleveleink szövegezésében. *Századok* 44: 713–724.
- ÉGETŐ MELINDA 1980. Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia* 91: 53–78.
- ÉGETŐ MELINDA 1994. szőlőművelés és borászat. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 656.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD, 2004. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/> (2024. február 26.).
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1902a. A pannonthalmi főapátság története. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk., *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története: a magyar kereszténység, királyság és bencés-rend főnállásának kilencszázados emlékére I*. Budapest, Stephaneum.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1902b. Oklevéltár. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk., *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története 7. A Zalavári apátság története. A legrégibb időktől fogva napjainkig*. Budapest, Stephaneum. 450–692.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1903. A bakonybéli apátság Árpád-kori oklevelei. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk., *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története 8. A bakonybéli apátság története I. Az önállóság kora (1023–1548)*. Budapest, Stephaneum. 219–266.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908. *A Pannonthalmi Szent-Benedek-rend története 10. A tihanyi apátság története*. Budapest, Stephaneum.
- ÉRI ISTVÁN 1969. Veszprém megye középkori településtörténeti vázlata. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8: 199–216.
- ÉRSZEGI GÉZA 1978. A középkor: Tolna megye a honfoglalástól a mohácsi csatáig. In: K. BALOG JÁNOS szerk., *Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I*. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár. 9–97.
- ÉRSZEGI GÉZA 1986. Oklevéltan. In: KÁLLAY ISTVÁN szerk., *A történelem segédtudományai*. Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar. 12–28.
- ÉRSZEGI GÉZA 1988. Szent István görög nyelvű okleveléről. *Levéltári Szemle* 38: 3–13.
- ÉRSZEGI GÉZA 1994. oklevél. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 504–505.
- ÉRSZEGI GÉZA 1997. Kálmán király latin nyelvű oklevele. In: GYÖRFFY GYÖRGY főszerk., *Árpád-kori oklevelek (1001–1196)*. Balassi Kiadó, Budapest. 124–125.
- ÉRSZEGI GÉZA 2000a. *Szent István király pécsváradi alapítólevele*. Budapest, Galenus Lapkiadó Kft.
- ÉRSZEGI GÉZA 2000b. Szent István pécsváradi alapítólevelének latin szövege. In: ÉRSZEGI GÉZA, *Szent István király pécsváradi alapítólevele*. Budapest, Galenus Lapkiadó Kft. 19–31.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk., *A magyar nyelv értelmező szótára I–7*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.

- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- F. = FEJÉR GYÖRGY, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11*. Buda, 1829–1844.
- K. FÁBIÁN ILONA 1997. *A Váradi Regestrum helynevei*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1878. *A pannonhalmi apátság alapító oklevele*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1885. *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1886. Tapolczai Bertalan oklevél-formulái a XIV. századból. *Magyar Könyvszemle 11*: 41–66.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei*. Értekezések a történeti tudományok köréből 15. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1895. *Oklevelek II. István király korából*. Értekezések a történeti tudományok köréből 16. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FEKETE NAGY ANTAL 1941. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában: Trencsén vármegye*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FINÁLY HENRIK 1884. *A latin nyelv szótára: a kútfőkből a legjobb és legújabb szótárírodalomra támaszkodva*. Budapest, Franklin Társulat.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FÜGEDI ERIK 1991. *Sepelietur corpus eius in proprio monasterio: a nemzetiségi monostor. Századok 125*: 35–67.
- FÜSSY TAMÁS 1902. *A Zalavári apátság története. A legrégibb időktől fogva napjainkig*. In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk., *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 7*. Budapest, Stephaneum. 5–447.
- GÁBOR OLIVÉR 2008. Pécs és Baranya a 9. században. *Pécsi Szemle 11*: 4–14.
- GÁCSER IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- GALAMBOS LÁSZLÓ 1942. *A szentírási eredetű személynevek a Váradi Regestrumban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 64. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- I. GALLASY MAGDOLNA 1989. Növénynévi alapú régi településneveink. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar

- Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 83–93.
- GÁLLOS FERENC 1975. *Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez*. Dunántúli Dolgozatok 8. Pécs, Janus Pannonius Múzeum.
- GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA 1988. *Fejezetek Pécsvárad történetéből*. Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA 2001. Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban. In: FÜZES MIKLÓS szerk., *Pécsvárad*. Pécsvárad, Pécsvárad város Önkormányzata. 103–197.
- GÁLLOS FERENC–GÁLLOS ORSOLYA–KÁRPÁTI GÁBOR 2014. A pécsvárad apátság alapítólevele. *Múltmentő. A Hosszúhetényi Hagyományörző Egyesület Kiadványa* 8: 10–12.
- GERICS JÓZSEF 1994. Hartvik. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 255.
- GERSTNER KÁROLY 2018a. Szókészlettörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 249–270.
- GERSTNER KÁROLY 2018b. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1906. A bor. *Magyar Nyelv* 2: 145–152.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3: 357–370.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1924. Sömör. *Magyar Nyelv* 20: 60–63.
- GOUTH KÁLMÁN 1936. *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYOMLAY GYULA 1901. Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög szövegéről. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 17: 393–434. [belső számozás: 1–44.]
- GYÓNI MÁTYÁS 1943. *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Magyar–görög tanulmányok 24. Budapest, Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1956. A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk., *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 407–415.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1957. Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáról. *Magyar Nyelv* 53: 42–51.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1960a. *Diplomata Hungarica Antiquissima (1000–1196). Történelmi Szemle* 3: 525–535.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1960b. A magyar törzsi helynevek. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A magyar nyelvtudományi társaság névtudományi konferenciája 1958*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 27–34.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1969. A magyar egyházszerzés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 18: 199–225.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969. Nyelvtudományi Értekezések* 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1988. Szent István történeti kutatásunkban. In: GLATZ FERENC–KARDOS JÓZSEF szerk., *Szent István és kora*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. 18–22.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1994. A veszprémvölgyi alapítólevél. In: V. FODOR ZSUZSANNA szerk., *Veszprém kora középkori emlékei. Felolvasóülések az Árpád-korból* 2. Veszprém, Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum. 16–21.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1997. *Árpád-kori oklevelek (1001–1196)*. Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 2001. Szent István király és a pécsváradi apátság kapcsolata. In: FÜZES MIKLÓS szerk., *Pécsvárad*. Pécsvárad, Pécsvárad Város Önkormányzata. 97–101.
- H. = NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHELY DEZSŐ, *Hazai okmánytár* 1–5. Győr, Sauerwein, 1865–1873. IPOLY ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHELY DEZSŐ, 6–8. Budapest, Franklin, 1876–1891.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 1–4. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997–2017.
- HAADER LEA 2014. A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In: LACZKÓ KRISZTINA–TÁTRAI SZILÁRD szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, Eötvös Collegium. 87–103.
- HAJDÚ MIHÁLY 1982. *A Csepel-sziget helynevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAVASINÉ KOVÁCS HELGA 2019. *Várnevek a középkori Magyarországon*. Doktori értekezés. (Kézirat.) Debrecen.
- HECKENAST GUSZTÁV 1966. A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete. *Történelmi Szemle* 9: 135–161.
- HECKENAST GUSZTÁV 1970. *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HeMFN. 1. = PELLE BÉLÁNÉ szerk., *Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 125. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1970.
- HERVAY F. LEVENTE 2001. A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 461–547.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés 1869–1887*. A Magyar Szent Korona Országai 1:25.000. Arcanum Adatbázis Kft., DVD, 2007. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/> (2024. február 26.).

- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.
- HOFFMANN ISTVÁN 1997. Utak, lehetőségek történeti helyneveink kutatásában. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 227–236.
- HOFFMANN ISTVÁN 2003. Helynévgyűjtés és tudományos kutatás. *Névtani Értesítő* 25: 17–22.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–62.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006. Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged, Juhász Gyula Főiskola. 142–147.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. (Kézirat.) Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009. A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: MADAS EDIT szerk., „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 13–28.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: SUDÁR BALÁZS–SZENTPÉTERI JÓZSEF–PETKES ZSOLT–LEZSÁK GABRIELLA–ZSIDAI ZSUZSANNA szerk., *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK MÓT Kiadványok* 1. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 211–218.
- HOFFMANN ISTVÁN 2019. Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. *Magyar Nyelvjárások* 57: 5–29.
- HOFFMANN ISTVÁN 2020. Adat és elmélet a Kárpát-medence korai ómagyar kori nyelvi viszonyainak vizsgálatában. *Magyar Nyelv* 116: 385–401.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HOKI. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA, *Hazai oklevéltár (1234–1536)*. Budapest, Történelmi Társulat, 1879.
- HOLLER LÁSZLÓ 2009. Egy XIII. századi remetekápolna – *Idegysjt Beatae Elizabeth* – lokalizálása. Nyelvészeti vizsgálatok a *séd* és *kút* szavak körében. *Magyar Nyelv* 105: 17–29.
- HOLLER LÁSZLÓ 2011. Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémi monostort? *Magyar Nyelv* 107: 276–298.

- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Az 1109. évi veszprémvölgyi ítéletlevél néhány alapkérdéséről. *Magyar Nyelv* 108: 51–72.
- HOLUB JÓZSEF 1963. *Zala megye középkori vízrajza*. Zalaegerszeg, Zala Megye Tanácsa Végrehajtó Bizottsága.
- HÓMAN BÁLINT 1911. A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. *Turul* 29: 123–134, 167–174.
- HÓMAN BÁLINT 1917. Szent István görög oklevele. *Századok* 51: 99–136, 225–242.
- HÓMAN BÁLINT 1927. Szent István megkoronázásának időpontja. *Magyar Nyelv* 23: 443–452.
- HORGER ANTAL 1909. Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények* 39: 383–417.
- HORGER ANTAL 1912. Bolgár-török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 8: 446–458.
- HORNYIK JÁNOS 1853. Kecskemét viszonya a Kiskúnsághoz. *Új Magyar Múzeum* 1: 324–343.
- HORNYIK JÁNOS 1860. *Kecskemét város története, oklevéltárral* 1. Kecskemét, Szilády Nyomda.
- HORVÁT ISTVÁN 1833. Magyar Szótár Gyökérrenddel és Deákozattal. *Tudományos Gyűjtemény* 17: 110–119.
- HORVÁT ISTVÁN 1834. Még egykét szó Szent István Királynak Görög Nyelvű Okleveléről. *Tudományos Gyűjtemény* 18: 91–96.
- HORVÁTH JÁNOS 1954. *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HORVÁTH J. GYULA–TIMÁR GYÖRGY 1973. XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). In: SZITA LÁSZLÓ szerk., *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1972*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár. 7–127.
- HORVÁTH MIHÁLY 1878. *A kereszténység első százada Magyarországon*. Budapest, Ráth Mór.
- JAKUBOVICH EMIL 1924. A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 20: 9–21.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- JÁSZAY PÁL 1855. *A magyar nemzet napjai a legrégibb időtől az Arany bulláig*. Pest, Emich Gusztáv Bizománya.
- JERNEY JÁNOS 1854. *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából*. Pest, Szent István Társulat.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *Magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. Ortsnamenerklärungen. *Studia Slavica* 12: 207–214.
- KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1887. *Szent-Gellért, csanádi püspök élete és művei*. Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája.

- KARÁCSONYI JÁNOS 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1892. Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. *Akadémiai Értesítő* 3: 76–86.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1902. *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1905. A pannonthalmi szent-Benedek-rend története. *Századok* 39: 248–259.
- KARA FERENC 1912. Az *ll* hang történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 41: 221–222.
- Károlyi = GÉRESI KÁLMÁN szerk., *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1–5.* Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája, 1882–1897.
- KatLex. = DIÓS ISTVÁN főszerk., *Magyar Katolikus Lexikon 1–17.* Budapest, Szent István Társulat, 1993–2014.
- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban.* A Magyar Névtárhívum Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KATONA CSILLA 2022. A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvtörténeti források. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 11.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 193–201.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1956. Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között. *Magyar Nyelv* 52: 238–255.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1968. Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig. *Magyar Nyelv* 64: 108–122, 245–255.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben (XIII–XIX. század).* Nyelvészeti tanulmányok 13. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1975. A magyar szórványok névtani hitelességéhez. In: SZATHMÁRI ISTVÁN–ÖRDÖG FERENC szerk., *Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen.* A Magyar Nyelvtudományi Társasági Kiadványai 140. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 179–185.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013a. A középkori oklevelek hangtörténeti forrásértékének kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 51: 59–72.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013b. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban.* A Magyar Névtárhívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 7–44.
- KENYHERCZ RÓBERT 2020. A Szepes vármegyére vonatkozó középkori oklevelek nyelvtörténeti feldolgozásának filológiai tanulságai. *Magyar Nyelvjárások* 58: 81–108.
- KISDI KLÁRA 1999. Szent István király nagyobbik legendája. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 268–298.

- KISS GERGELY 1999. A pécsváradi bencés kolostor birtokainak és egyházjogi kiváltságainak biztosítása a 12–13. században. In: HOMONNAI SAROLTA–PITI FERENC–TÓTH ILDIKÓ szerk., *Tanulmányok a középkori magyar történelemről. 1. Az 1. Medievisztikai PhD konferencia előadásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 49–64.
- KISS GERGELY 2001. Jogbiztosítás a pécsváradi bencés monostorban a 12–13. században. Adalékok a magyarországi exemptio történetéhez. In: FONT MÁRTA–VARGHA DEZSŐ szerk., *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Tanulmányok Pécs történetéből 8*. Pécs, Pécs Története Alapítvány. 87–99.
- KISS LAJOS 1973. Szlavisztika és magyar nyelvtudomány. *Magyar Nyelvőr* 97: 257–265.
- KISS LAJOS 1987. Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 83: 331–345.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 84: 129–155.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS LAJOS 1997. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 93. Debrecen.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár (1000–1350) 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KMTL. = KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.
- KNAUZ NÁNDOR 1905. A pécsváradi bencés apátság. *Katolikus Szemle* 19: 862–881, 951–967.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327, 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN 1939. Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helynevei. *Századok* 73: 167–187.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 111–313.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947. Padrag, Paloznak. *Magyar Nyelv* 43: 140–142.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–1949. A zabori apátság 1111 és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- KNIEZSA ISTVÁN 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1–2*. Második kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOCÁN BÉLA 2022. *A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 55. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. [Az ómagyar kor]. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar hangtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 83–98.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1988. A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapító*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 153–207.
- KOSZTA LÁSZLÓ 1994. Pécsvárad. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 539–540.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS HELGA 2015. A kő utótagú várnevek. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 85–101.
- KOVÁCS ZSUZSA 2001. A bakonybéli apátság alapítólevele. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 69.
- KÖFALVI TAMÁS 2000. Pécsvárad nevééről, különös tekintettel a konvent hiteleshelyi gyakorlatára. In: PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY szerk., „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 287–306.
- KRISTÓ GYULA 1976. Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Historica Szegediensis 55*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- KRISTÓ GYULA 1986. *Magyarország története (895–1301)*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KRISTÓ GYULA 1993. Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő 15*: 200–205.
- KRISTÓ GYULA 1994. Pozsonyi Évkönyv. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 556.
- KRISTÓ GYULA 1999a. *A tizenegyedik század története*. Budapest, Pannonica Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1999b. Pozsonyi Évkönyv. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 354–356.
- KRISTÓ GYULA 2000a. Szent István pécsvárad okleveléről. In: PITI FERENC–SZABADOS GYÖRGY főszerk., „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 307–321.
- KRISTÓ GYULA 2000b. Magyarország népei Szent István korában. *Századok 134*: 3–44.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.

- KRISTÓ GYULA 2005. Settlement Name Giving in the Age of the Árpáds. *Onomastica Uralica* 3: 117–133.
- KRISTÓ GYULA–SZEGLŐ LÁSZLÓ 1994. Magyarország. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 429–430.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1984. Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: MADARÁSZ LAJOS szerk., *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár. 5–15.
- KURCZ ÁGNES 1983. Szent István legendája Hartvik püspöktől. In: ÉRSZEGI GÉZA szerk., *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 34–53.
- KURCZ ÁGNES 1988. Szent István-legendák. In: KIRÁLY LÁSZLÓ szerk., *István király emlékezete*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1979. Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Magyar Nyelvőr* 103: 97–107.
- MARZALI HENRIK 1889. Zah Felicián pöre. *Budapesti Szemle* 100: 379–390.
- MARGALITS EDE 1902. *Horvát történelmi repertórium* 2. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1910. A tövégi magánhangzókrol. *Magyar Nyelv* 6: 150–158.
- MELICH JÁNOS 1919. A Madách családnév. *Magyar Nyelv* 15: 1–5.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1931. A veszprémi görög oklevélbeli *πωλοσνίκου*. *Magyar Nyelv* 27: 151–154.
- MEZŐ ANDRÁS 1981. Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 85–99.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS 1997. *Az egyházi helyneveink típusai*. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 244–249.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MIHÁLY ERNŐ 1938. Szent István monostorai. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 363–385.
- MIKLOSICH, FRANZ 1886. *Etymologisches Wörterbuch der Slavischen Sprachen*. Wien, Wilhelm Braumüller.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvmélek. *Magyar Nyelv* 31: 152–167, 243–258, 288–308.

- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD, 2005. URL: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/> (2024. február 26.).
- MNLex. = ÉLESZTŐS LÁSZLÓ főszerk., *Magyar Nagylexikon 1–4.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995, 5–19. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 1997–2004.
- MnyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- MOLLAY KÁROLY 1982. *Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI 1977. *Magyar nyelvemlékek.* Második kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- MORAVCSIK GYULA 1984. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MORAVCSIK GYULA–OLAJOS TERÉZIA 1999. A veszprémvölgyi monostor alapítólevele. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai.* Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 115–119.
- MOZGA EVELIN 2020. A Tihanyi összeírás német előzményű személynevei. *Magyar Nyelvjárások* 58: 133–163.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF szerk., *Magyar tájszótár 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1893–1901.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1882. Török kölcsönszók. *Magyar Nyelvőr* 11: 56–61.
- NÉMETH GYULA 1912. Nyelvünk régi török jövevényszavai. *Magyar Nyelvőr* 41: 452–455.
- NÉMETH GYULA 1922. A besenyők ismeretéhez. *Magyar Nyelv* 18: 2–7.
- NÉMETH GYULA 1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Második, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- NÓGRÁDY ÁRPÁD 2022. *Sáros vármegye. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.* Debrecen, Kosuth Lajos Tudományegyetem.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3.* Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, 1890–1893.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár.* Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1902–1906.
- OLAJOS TERÉZIA 2014. *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez. Kiegészítés Moravcsik Gyula „Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai” című forrásgyűjteményhez.* Szeged, Lectum Kiadó.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- ÖRDÖG FERENC 2002. *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

- PAIS DEZSŐ 1917. Helynévmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 13: 230–231.
- PAIS DEZSŐ 1928. Puha, puffan, páhol. *Magyar Nyelv* 24: 37–40.
- PAIS DEZSŐ 1929. Kál és társai. *Magyar Nyelv* 25: 121–124.
- PAIS DEZSŐ 1931. Széviz. *Magyar Nyelv* 27: 321.
- PAIS DEZSŐ 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- PAIS DEZSŐ 1940. Szekszárd. *Magyar Nyelv* 36: 47–48.
- PAIS DEZSŐ 1949. A római castellum szláv-magyar folytatásai. *Magyar Nyelv* 45: 107–115.
- PAIS DEZSŐ 1966. *Régi személyneveink jelentéstana*. Második kiadás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- PAIS DEZSŐ 1975. *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAIS LÁSZLÓ 1942. *A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete.
- K. PALLÓ MARGIT 1959. Hungaro-Tschuwaschica. *Ural-Altaische Jahrbücher* 31: 239–258.
- PELCZÉDER KATALIN 2019. Kovács Éva: A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. *Magyar Nyelvjárások* 57: 220–228.
- PELCZÉDER KATALIN 2022. *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. A Magyar Névévarchívum Kiadványai 56. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PESTI JÁNOS 2014. *Hosszúhetény nyelvi kincseiről*. Névtani és dialektológiai tanulmányok. Hosszúhetényi Honismereti Füzetek 7. Hosszúhetény, Nemes János Művelődési Központ.
- PESTY FRIGYES–FRANKL VILMOS 1872. A vármegyék történeti monographiájának tervrajza. *Századok* 6: 412–416.
- PESTY FRIGYES 1888. *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben I*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémiai Történelmi Bizottsága.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névévarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–84.
- PÓCZOS RITA 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 117–142.
- PÓCZOS RITA 2018. Szent István kori szórványok névtani vizsgálata. Korai helyneveink és a névkontinuitás. *Magyar Nyelv* 114: 392–410.
- PÓCZOS RITA 2021. A Pannonhalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17: 7–42.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC, *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–II*. Budapest, Stephaneum, 1912–1916.

- PÜSPÖKI NAGY PÉTER 1989. *Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon (1000–1301)*. Bratislava, Madách.
- RÁCZ ANITA 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 9–29.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RÁCZ ANITA 2010. Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 113–128.
- RÁCZ ANITA 2011a. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2011b. Gondolatok a *Magyarad* ~ *Magyaród* helynevekről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 35–46.
- RÁCZ ANITA 2015. A foglalkozásnévi eredetű településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: BÁRTH M. JÁNOS–BODÓ CSANÁD–KOC SIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 410–421.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 37. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2022. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Második, javított és bővített kiadás. Nagyvárad, Partium Kiadó.
- RÁCZ ANITA 2025. A *Szőlős* helynév eredetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 32: 385–410.
- RegArp. = SZENTPÉTERY IMRE szerk., *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1–2/1*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1923–1943. SZENTPÉTERY IMRE–BORSÁ IVÁN szerk., *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 2/2–3., 2/4*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1961–1987.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- REUTER CAMILLO 1969–1970. Gyűjtés Baranya középkori településtörténeti adattárához. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15: 133–154.
- REUTER CAMILLO 1986. Élt-e a *Zselicség* tájnév? *Magyar Nyelvőr* 110: 223–225.
- RÉVÉSZ IMRE 1850–1851. Magyar helynevek. *Új Magyar Múzeum* 1: 510–513.
- RÉVÉSZ IMRE 1851–1852. Magyar helynevek. *Új Magyar Múzeum* 2: 161–164, 310–315.
- RÉVÉSZ IMRE 1853. A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben. *Új Magyar Múzeum* 3: 76–91.
- RITOÓK ÁGNES 2001. Zalavár. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság. 322–327
- RITOÓK ÁGNES 2019. Millennium: A Zalavári bencés monostor. In: SOMORJAI ÁDÁM szerk., *A Zalavári (Zalaapáti) Szent Adorján Bencés Apátság millenniuma (1019–2019)*. Zalaapáti, EFO Nyomda és Kiadó. 16–23.

- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- RÓMER FLÓRIS 1862. Árpás és a móríczhidai Sz. Jakabról címzett prépostság. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 2: 358–372.
- SARNYAI VIVIEN 2022a. Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. *Magyar Nyelv* 118: 289–300, 444–459.
- SARNYAI VIVIEN 2022b. A szövegbe illesztés módjai Szent István Veszprémi püspökségnek írt adománylevelében. *Névtani Értesítő* 44: 49–58.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1967. Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban. *Magyar Nyelvjárások* 13: 29–55.
- SEBŐK FERENC 1994. Komárom. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 365.
- SLÍZ MARIANN 2017. *Anjou-kori személynévtár 1343–1359*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SlovJuh. = STANISLAV, JÁN, *Slovenský juh v stredoveku 1–2*. Bratislava, Turčiansky Sv. Martin, 1948.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, Academia.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1972. Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. *Magyar Nyelv* 68: 179–190.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1976. A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19: 123–155.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1993. Szent István király társadalma. In: V. FODOR ZSUZSA szerk., *Gizella és kora. Felolvasóülések az Árpád-korból 1*. Veszprém, Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata–Laczkó Dezső Múzeum. 7–17.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1998. Szőlőművelés Magyarországon a középkorban. A honfoglalástól a 14. századig. *História* 20: 17–20.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtdományai*. Budapest, Osiris Kiadó. 153–168.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2012. Szőlőbirtok és oklevéladás a középkori Magyarországon. In: BARÁTH MAGDOLNA–MOLNÁR ANTAL szerk., *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsenyi Lajos tiszteletére*. Budapest–Győr, Magyar Országos Levéltár. 311–323.
- SOMORJAI ÁDÁM 2019. Zalaapáti, Templom és kolostor. In: SOMORJAI ÁDÁM szerk., *A Zalavári (Zalaapáti) Szent Adorján Bencés Apátság millenniuma (1019–2019)*. Zalaapáti, EFO Nyomda és Kiadó. 29–43.
- CS. SÓS ÁGNES 1994. Zalavár. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 741.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1899. Bakonybél alapítása, első éve. *Katolikus Szemle* 13: 669–676.
- SÖRÖS PONGRÁCZ 1900. „Nullius” terület volt-e a Bakonybéli apátság? *Magyar Sion* 14: 81–96.

- SÖRÖS PONGRÁCZ 1903. A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora (1023–1548). In: ERDÉLYI LÁSZLÓ szerk., *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története* 8. Budapest, Stephaneum.
- SÖRÖS PONGRÁC 1905. Pécsváradi bencés apátság. *Katolikus Szemle* 19: 862–881, 951–967.
- SRH. = SZENTPÉTERY IMRE szerk., *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadiane gestarum* 1–2. Budapest, Academie Litter. Typ. Universitatis, 1937–1938.
- Str. = KNAUZ NÁNDOR–DEDEK CRESCENS LAJOS szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* 1–3. Strigonii, Typis Descriptis Aegydius Horák, 1874–1924.
- SZABÓ DÉNES 1936. A dömösi prépostság adománylevele. *Magyar Nyelv* 32: 54–57, 130–135, 203–206.
- SZABÓ DÉNES 1937. A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *Magyar Nyelv* 33: 99–109.
- SZABÓ DÉNES 1945. Görbed. *Magyar Nyelv* 41: 91–92.
- SZABÓ DÉNES 1954. *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SZABÓ DÉNES 1959. *A magyar nyelvemlékek*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- SZABÓ KÁROLY 1850–1851. A magyar helynevekről. *Új Magyar Muzeum* 1: 370–377.
- SZABÓ T. ATTILA 1942. *Kalotaszeg helynevei* 1. Adatok. Kolozsvár, Minerva.
- SZABÓ T. ATTILA 1944. *A magyar helynévkutatás a XIX. században*. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár, Minerva.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–167.
- SZEGFÜ LÁSZLÓ 1994. regös. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 573–574.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: E. ABAFFY ERZSÉBET–RÁCZ ENDRE szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1. *A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–258.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2005. A tihanyi apátság alapítólevele: betűhív átírás és magyar fordítás jegyzetekkel. In: ZELLIGER ERZSÉBET, *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonthalma, Bencés Kiadó. 47–65.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél kangrez szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A Tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN–HEGEDÜS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia*.

- Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 71–86.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010c. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Egy ómagyar magánhangzó-változásról. *Magyar Nyelv* 107: 193–198.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele — legelső hazai nyelvemlékünk? *Magyar Nyelv* 108: 303–322, 385–399.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1918. *Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele*. Értekezések a történeti tudományok köréből 24. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1938. Szent István király oklevelei. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 133–202.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélíratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- SZERÉMI [ODESCALCHI ARTHUR] 1883. Az erdei fák régi magyar nevei. Második közlemény. *Erdészeti Lapok* 22: 133–144.
- SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 35–47.
- SZOVÁK KORNÉL 2020. Bakonybél korai oklevelei. In: DÉNESI TAMÁS szerk., *Vallis Sanctorum. Fejezetek a bakonybéli monostor ezeréves történetéből*. Bakonybél–Pannonhalma, Bakonybéli Szent Maurícius Monostor–Pannonhalmi Főapátsági Levéltár. 29–44.
- SZÖKE BÉLA MIKLÓS 1996. *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államlapítás milleniumának tiszteletére*. Zalaegerszeg, Zala Megye Önkormányzata. 25–30.
- SZÖKE BÉLA MIKLÓS 2019. A Karoling Birodalom legkeletibb grófságának székhelye? Mosaburg–Zalavár–Vársziget. In: SOMORJAI ÁDÁM szerk., *A Zalavári (Zalaapáti) Szent Adorján Bencés Apátság millenniuma (1019–2019)*. Zalaapáti, EFO Nyomda és Kiadó. 9–15.
- SZÖKE MELINDA 2006. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében szereplő szórványok nyelvi alkata és szövegbeli helyzete. In: KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER szerk., *Juvenilia 1. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó. 263–274.
- SZÖKE MELINDA 2008. Régi helyneveink latinizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Balatonszárszó, 2007. június 22–24.)*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 267–271.

- SZŐKE MELINDA 2012. *Talmach* birtok leírása a garamszentbenedeki oklevélben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 49–60.
- SZŐKE MELINDA 2013a. A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 57–76.
- SZŐKE MELINDA 2013b. Az *apát* lexéma megjelenése a garamszentbenedeki apátság birtokainak nevében. *Névtani Értesítő* 35: 109–122.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–58.
- SZŐKE MELINDA 2018. A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok* 152: 419–434.
- SZŐKE MELINDA 2019a. Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynevről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő* 41: 91–106.
- SZŐKE MELINDA 2019b. A Pécsváradi oklevél *Scedluc* helynevről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 107–120.
- SZŐKE MELINDA 2019c. Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 10. Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 311–322.
- SZŐKE MELINDA 2020a. A latinizálás és hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő* 42: 29–46.
- SZŐKE MELINDA 2020b. A Pécsváradi oklevél helyneveinek szövegkörnyezete. *Magyar Nyelvjárások* 58: 109–120.
- SZŐKE MELINDA 2021a. 11. századi nyomok az 1019. évi Zalavári oklevélben. *Névtani Értesítő* 43: 135–143.
- SZŐKE MELINDA 2021b. Szent István Zalavári okleveleiről. *Magyar Nyelvjárások* 59: 27–38.
- SZŐKE MELINDA 2022. A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról. *Magyar Nyelvjárások* 60: 5–20.
- SZŐKE MELINDA 2023. Az oklevelek hálózati struktúrái. *Magyar Nyelvjárások* 61: 893–905.
- SZŐKE MELINDA 2024. A Szent István-kori oklevelek helyesírási arculata. In: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 12. Szeged, SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 223–232.
- TELEKI JÓZSEF 1821. Egy Tökélletes Magyar Szótár' Elrendeltetése, Készítése módja. In: HORVÁT ISTVÁN szerk., *Jutalom feleletek a' magyar nyelvről, a' Magyar Nemzeti Múzeum 1815. 1816. 1817 esztendei kérdéseire* 2. Pest.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC 1941. *Magyar közszoí eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 59. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.

- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- THOROCZKAY GÁBOR 1999. Hartvik: Szent István király legendája. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 315–316.
- THOROCZKAY GÁBOR 2002. Szent István Pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In: VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Szent István és az államalapítás*. Budapest, Osiris Kiadó. 237–263.
- THOROCZKAY GÁBOR 2009. Szent István okleveleiről. *Századok* 143: 1385–1412.
- THOROCZKAY GÁBOR 2016. Szent István okleveleiről. In: THOROCZKAY GÁBOR, *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 45–78.
- TMFN. = VÉGH JÓZSEF–ÖRDÖGH FERENC–PAPP LÁSZLÓ szerk., *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- TOLDY FERENC 1857. Utószó régi földrajzunk érdekében. *Új Magyar Múzeum* 7: 280–283.
- TÓTH ANDRÁS 1958. „Holt” kéziratgyűjtemények élete. *Magyar Könyvszemle* 74: 42–50.
- TÓTH ENDRE 1999. Szent Adorján és Zalavár. *Századok* 133: 3–40.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományi vizsgálata*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in Carpathian Basin. *Onomastica Uralica* 8: 175–206.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Etimológiai, hangtörténeti megjegyzések Anonymus egy személynévéhez. *Magyar Nyelvjárások* 50: 51–76.
- TÓTH VALÉRIA 2015. Történeti helynévkutatás. In: FARKAS TAMÁS–SLÍZ MARIANN szerk., *Magyar névkutatás a 21. század elején*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság–ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 165–188.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 41. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÓTH VALÉRIA 2021. Szempontok Anonymus gesztájának helyesírás-történeti feldolgozásához. *Magyar Nyelvjárások* 59: 5–26.
- TÖLGYESI JÓZSEF 1988. *Bakonybél és környéke*. Veszprém, Veszprém Megyei Idegenforgalmi Hivatal.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY szerk., *Uralisches etymologisches Wörterbuch 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986–1988.

- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- ÚRHEGYI EMILIA 1939. *Turóc megye helynevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 45. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- VÁROSZY GYULA 1885. Ujabb adalékok az esztergomi érsek és a Pannonhalmi alapítólevél kérdésének megoldásához. *Magyar Történelmi Tár* 3: 715–723.
- VÁSÁRHELYI ANZELM 2002. A Szent Maurícius Monostor története. In: KISS DOMONKOS szerk., *A Béli Szent Maurícius Monostor története (1018–1998)*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 19–105.
- VÁSÁRHELYI ANZELM 2013. A Szent Maurícius Monostor története. In: VÁSÁRHELYI ANZELM szerk., *Isten házában, közösségben: bencés monostor ezer éve Bakonybélben*. Bakonybél, Szent Maurícius Monostor. 11–86.
- VASMER, MAX 1941. *Die Slaven in Griechenland*. Berlin, Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Vat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia 1–6*. Budapest, Szent István Társulat, 1884–1891.
- VeMFN. 1. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC, *Veszprém megye földrajzi neve 1. A Tapolcai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 156. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1982.
- VeMFN. 2. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC, *Veszprém megye földrajzi nevei 2. A Pápai járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 171. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987.
- VeMFN. 4. = BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA, *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2004. Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138: 325–347.
- VeszprHtLex. = ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF, *Veszprém megye helytörténeti lexikona 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964–1988.
- VeszprReg. = KUMOROVITZ L. BERNÁT, *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- VIRÁGH RÓZSA 1931. *Magyar helységnevek eredete. A magyar helynév-kutatás eredményei*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- VO. = GUTHEIL JENŐ, *Veszprém város okmánytára (1002–1523)*. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém, Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár–Veszprémi Érseki Könyvtár, 2007.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk., *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára 1–12*. Pest, majd Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1871–1931.
- ZalaOkl. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA, *Zala vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Budapest, Zala Vármegye Közönsége, 1886–1890.

- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó.
- ZMFN. = ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF szerk., *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg, Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, 1964.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- ZOLNAI GYULA 1905. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. *Magyar Nyelv* 1: 29–36, 71–78, 115–122.
- Zs. = MÁLYUSZ ELEMÉR szerk., *Zsigmondkori oklevéltár 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951–1958. BORSA IVÁN–MÁLYUSZ ELEMÉR szerk., 3–7. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–2001. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT szerk., 8–9. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003–2004. C. TÓTH NORBERT szerk., 10. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. Szókészletlettörténet. [Az ősmagyar kor]. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 173–203.

Név- és szóalakmutató

A Név- és szóalakmutató a szövegben szereplő nyelvi adatokat tartalmazza. Az alapítólevelek helynévi szórványai félkövér szedéssel szerepelnek. A dőlt lapszámok az alapítólevelek szórványainak a szövegközlésekben való előfordulásait jelzik.

<i>Aba</i> 278	<i>Albensi</i> 262	<i>Apati Thwtel</i> 92, 187
<i>Acul</i> 267	<i>Albensis</i> 262	<i>Apát-széna</i> 45, 112, 186
<i>Adorjánmártir</i> 116, 118, 265	<i>Albensium</i> 262	<i>Apát szénája</i> 112, 186
<i>Adryanmarthel</i> 117, 265	<i>alma</i> 137, 186	<i>Apát völgye</i> 92, 187
<i>Adryanmartir</i> 117, 265	<i>Almágy</i> 195	<i>Apat welge</i> 92, 187
<i>Adryanmartir</i> 117, 265	<i>Almas</i> 42, 45, 186	<i>Apaty</i> 91, 259
<i>ág</i> 186, 203	<i>Almás</i> 186	<i>Appadi kútja</i> 93, 187
<i>Agarey</i> 186	<i>Almerenye</i> 249	<i>Appadykuta</i> 187
<i>Agduna</i> 106	<i>Alrádó</i> 253	<i>Appadykuta</i> 42, 45, 92, 187
<i>Ageseý</i> 186	<i>alsó</i> 245	<i>Appathy</i> 259
<i>Ageseý</i> 186	<i>Alsókerecseny</i> 244, 245	<i>ara</i> 234
<i>Ág feje</i> 186	<i>Alsómerenye</i> 249	<i>Arabo</i> 278
<i>Agifei</i> 41, 45, 112, 186	<i>Alsórádó</i> 253	<i>Aracha</i> 58, 59, 234, 236
<i>ág</i> 186	<i>Alsórajk</i> 253	<i>Arachaa</i> 234
<i>Ágy feje</i> 186	<i>Alsoukerchyn</i> 244	<i>Aracsa</i> 234
<i>Ahzunwasara</i> 268	<i>Alsoukerchyn</i> 244	<i>Aracsa-patak</i> 234
<i>Ajkarendek</i> 264	<i>Antha</i> 234	<i>Aranýan</i> 98
<i>Akarpataka</i> 61, 62, 259	<i>Anyaskew</i> 167	<i>Árnyék-mál</i> 136
<i>Akli</i> 267	<i>Apadi</i> 92, 187	<i>Aroczeg</i> 173
<i>Aklipusztá</i> 267	<i>Apady Chozel</i> 187	<i>árok</i> 111, 112, 188, 212
<i>akol</i> 267	<i>Apat</i> 113, 187	<i>Árok</i> 188
<i>Akol</i> 267	<i>apát</i> 92, 113, 187, 259	<i>Árok óút</i> 155, 188
<i>Akor</i> 259	<i>Apatakala</i> 92, 187	<i>Árok út</i> 155, 188
<i>Akorpataka</i> 259	<i>Apát akolja</i> 92, 187	<i>árpa</i> 267
<i>Akur</i> 259	<i>Apath</i> 113, 187	<i>Arpas</i> 67, 68, 71, 73, 123, 124, 130, 267, 268
<i>Alba</i> 60, 262	<i>Apát harasztja</i> 92, 187	<i>Árpás</i> 267
<i>Alba Ecclesia</i> 36, 42, 46	<i>Apathharazta</i> 92, 187	<i>Arpasi</i> 267
<i>Albam</i> 262	<i>Apathy</i> 61, 63, 91, 259	<i>Arrabo</i> 278
<i>Alba piscina</i> 58, 120, 241, 252	<i>Apathy</i> 61, 62, 91, 259	<i>Arsanley</i> 189
<i>Alba Regali</i> 262	<i>Apati</i> 91	<i>Aruc</i> 40, 44, 101, 111, 172, 188
	<i>Apáti</i> 91, 92, 113, 117, 259	
	<i>Apati chuta</i> 92, 187	
	<i>Apáti kútja</i> 92	

Aruc owtu 40, 44, 99,
 155, 157, 188
Aruhsye 189
aruk 176
Aruk 41, 42, 45, 103,
 111, 112, 186, 188
Aruk Czwto 188, 189
Aruk Outu 188
Arwe 188
Ascrici 43
Ásó-högy 137
Ásó-szöllők ajja 137
Assunfalua 204
aszó 189, 192, 193, 208,
 229
Aszó feje 189
Aszó-fő 189
Aszófő 193, 208
asszony 204, 268
Asszony 268
Asszonyfalva 204
Asszonyvásár 73, 123,
 268
Asszonyvására 123, 268
Asztrik 47
Athut 188
Aureo Loco 98
Aynaskew 167
Aynasku 167
Aynaskw 167
Azaufey 41, 45, 189
Azuhfeye 189
Azunfalua 204
Azzunfolua 204
Baach 259
Baat 268
Baath 268
Baba 278
Babarc 189, 190
Babarch 189
Babarci 189, 190
Babarcz 189
Babarczy 189
Babarczy 189
Babarzy 189
Babucha 261

Bac 268
Bač 259
Bach 61, 63, 259
Bachuto 191, 192
Bacon 268
Bacz 259
Bács 259
bagat meze 92, 187
bak 263
Bak 263, 268
Bakan 268, 270
Bakon 268
Bakonbel 270
Bakonio 70, 268
bakony 269
Bakony 70, 123, 152,
 268, 269, 270
Bakonybél 269, 270
Bakonykoppány 274
Balatin 260
Balatin 260
Balatinum 260
Balaton 52, 62, 260,
 274
Balatonfőkajár 272
Balatonmagyaród 248
Balutin 260
Balutun 260
Balvanus 190
bálvány 190, 206
Bálvány 206
bálvány-kő 206
bálványkő 190
Bálványos 190
balwankew 166, 169,
 206
Balwanus 40, 42, 44,
 45, 94, 99, 155, 190
Baran 260
Barand 61, 62, 260
Báránd 260
bárány 260
Bárány 260
Baranyahídvég 242

barlag 261
barlang 261
Barnag 261
Barnak 261
Bat 268
Bát 268
Báta 190, 191
Báta-tő 190
Bátatő 190
Bátatöve 190
Batatue 41, 45, 190
Bath 268
Bathateu 190
Bathatheu 190
Bathathewe 190
Bathathoe 190
Bathathu 190
Bathatu 190
Bathatue 190
Bathatuu 190
Bathatwe 190
Bathatwo 190
Bazna 264
Beel 269, 270
Beg-Bars 189
Beken 235
Bekesd 191
Bel 70, 71, 73, 123, 269,
 270
bél 269
Bél 65, 123, 269, 270
Belchew 262
Belderduna 107
Beli 65
béli 70
Beliensis 123, 269
Belis 191
Belisz 191
Beliz 191
Belly 269
Bely 269
Bely 269
Belysz 41, 45, 100, 191
Beran 260
Berbest 36, 191
Berecune 109

berek 191
Berkes 191
Berkesd 191
Berkus 191
Berkust 36, 42, 45, 191
Besenew 234
besenyő 234
Besenyő 116, 234
Besemyjew 234
Besseneu 57, 59, 116, 120, 160, 161, 234
Bessenew 234
Bessenyő 234
Bewlchew 262
Bezedkeu 167
Bezedkw 167
Bibarcfalva 189
bik 236
Bisquin 235
Blatina 260
Blatnica 260
blato 260
Boblunka 61, 62, 261
Bobolcha 189
Boborc 189
Boborch 189
Boborcz 189
Boborczy 189
Bobort 41, 45, 189
Boc 263
Bochon 269
Bocon 67, 68, 71, 73, 123, 172, 268, 269, 270
Bocorku 167
Bodon 261
bodony 261
Bodony 261
Bodun 261
Boglku 166
Bogloskv 167
Bogloskw 167
Bok 263
Bokon 123, 128, 269
Bokonbel 270
Bolatin 260

Bolduaku 167
Bolotin 260
Boloton 260
Bolotun 260
Bolotyn 260
Bolsa 58, 59, 120, 235
Bolvmpna 257
Boniperto 57
Bonipertus 58
Borlovfeldee 118, 235
Bornak 261
Bornuk 61, 62, 172, 261
Borol 116, 118, 119, 235
Borolfölde 118, 235
Borul 51, 52, 57, 59, 116, 118, 120, 160, 161, 235
Borwl 118, 235
borz 192
Borzutha 191
Borz útja 191
Božik 261
Bozuc 261
Bozuk 61, 63, 261
Bożyk 261
Bozsok 261
Bökény 235
Bököny 235
bölcső 262
Bölcső 261
Bőrpáh 251
Brekud 217
Breth 231, 232
brokina rea 108
Buc 235
Bucanozoua 192
Buchetulfa 192
Budun 61, 63, 261
Bugac 152
Bukanzona 192
Bukavozva 192
Buke 192
Buken 235
Buketulfa 39, 41, 45, 109, 192
Bukyn 235

Bulchew 55, 61, 63, 261
Bulchow 262
Bulduakev 167
Buldwakw 167
Buquen 235
Burnuk 261
Bursy 270
Burul 118, 119, 235
Burulfeulde 118, 119, 235
Burull 52, 61, 62, 118, 235
Burz 192
Burzi 123, 270
Burzuta 42, 45, 191, 192
Burzý 71, 73, 123, 270
Butanozowa 41, 44, 192
Butzelhulfa 192
Bük 236
Büke tölgyfa 192
Büki 235
bükk 236
Bwlchew 262
Bwrzy 270
Bybarch 189
Byk 236
Býk 108
bykfa 109
Byqui 57, 59, 172, 235
Byquin 57, 59, 235
Byskvi 235, 236
Caluzutu 192
Camarienses 273
Camarin 71, 73, 129, 273
Camarinienzi 273
Camaron 176
Camaron 273
Čán 236
Cana 205
Cari 93, 199
Čas 236
Cassa 176
castrum Chezilonis 49, 257

Cauas 205
Cecekeu 167
Celeu 139
Cemarku 166
Cendi 237
Cendj 57, 59, 116, 120,
 160, 161, 237
Cetekw 167
Chaas 236
Chad 236
Chan 51, 52, 57, 59, 61,
 63, 236
Chana 205
Chananeus 205
Chapy 236
Chas 236
Chash 57, 59, 116, 120,
 160, 161, 236
Chavacz 205
Chawa Achala 42, 45,
 193
Chaz 236
Chedjagyfei 41, 45, 203
Chente 237
Chepel 237, 238
Chepelzygethe 120, 238
Cherfa 109
Chergo 238
Chergou 238
Cheruoduiz 229
Chethen 202
Chewku 166
Chichoniug 250
Chimureu ozou 193
Chocacu 167
Choch 236
Chokakeu 167
Chokaku 167
Chokakw 167
Chokaskeu 167
Chokasku 167
Chomur 36, 40, 44, 98,
 155, 193
Chop 237
Chopi 236
Chopy 236

Chorgo 238
Chorgou 238
Chorgow 55, 57, 59,
 238
Chorog 238
Chorozt 41, 45, 94, 108,
 110, 199, 200
Chouas 41, 45, 205
Choukaku 167
Choukakw 167
Chovas 205
Chovkakov 167
Chowkakw 167
Chrumvrow-aszó 193
Chrumvrowozov 40, 44,
 193
Chugouaznos 101, 110
Chuminky, Cheto 193
Chumureu ozou 193
Chuncio 72
Chuncius 74
Churgo 238
Chyrd 203
civitas Priwinae 49, 257
Climowcz 194
Clunouz 41, 45, 194
Clus 176
Colocensi 204
Colocensis 43, 114,
 172, 204, 245
Colochae 204
Colochiam 204
Colon 245
Coloniensis 57, 116,
 160, 245, 246
Colonus 246
Colonyensis 245
Comarun 176
Cuach 205
Cuissevorosztöny 251
Cuissevurustun 251
Culqed 207
Culqued 207
Culun 173, 245
Cupan 123, 128, 274
Cupon 123, 274

Cuppan 68, 71, 73, 123,
 274
Curbu 246
Curgou 238
Curtuelfa 41, 45, 109,
 111, 143, 201, 209
Custan 247
Cuyar 272
Cuzecku 166
Cvcopu 166
Cwt 216
Csács 116, 236
Csácsbozsok 236, 261
Csány 236
Csap 237
Csapi 236, 237
Csász 236
Csendi 116, 237
Csente 237
Csenté 237
Csentej 237
Csentí 237
csepele 116
Csepele 116, 120, 121,
 237, 238
Csepele-sziget 116, 120,
 121, 237, 238
csepely 237
csepleye 237
Csernec 152
Csicsónevegy 250
Csicsónyevegy 250
Csitény 149, 152
csorgó 238
csorog 238
csurgó 238
Csurgó 238
csurog 238
Dabrota, Thubana,
Nagiwezy 195
Dabwca chubana
nogouty 195
Dabwta, Chubava,
Novgyawky 195
Dalec 194
Dalek 194

Dálek 194
Daloc 194
Dal, Teluk 194, 195
Daluc 36, 193
Daluch 36, 41, 45, 172, 193
Dalucz 193
Daluk 193
Dalut 193
Dályok 193, 194
Dalyuk 193
Dan 194
Dānavya 196
Danobius 80, 106, 196
Danobyó 108
Danóc 194
Danoth 194
Δανοῦβιος 196
Danovec 194
Danovicz 194
Danubii 195
Danubio 195, 196
Danubium 106, 108, 111, 195, 196
Danubius 80, 105, 106
danubý 107
Danuvius 106, 196
Dány 194
deák 198
Déd 93, 194
Déd 93, 194
Dedeseý 221
Dédtelke 93, 194
Dedteluke 41, 45, 93, 103, 194
Deteschai 221
Deuecher 239
Devecher 239
Devecser 238
de Wechar 239
Dewecher 55, 57, 59, 239
diák 198
dió 195
Diógy 195
Dió-megye 211

Diós 195
Diósd 195
Disznó 91, 113
Diznou 91
Doboka-kőbánya nagyút 195
Dobrochachubananogu
t 39, 41, 45, 195
Dolonch 194
Dominico 72
Dominicus 72, 74
Donolc 194
Dononyz 194
Donouýz 41, 45, 103, 194
Downtiku 218
Dőyt 222
Draawa 239
Draawam 58, 120, 239
Drágszél 136
Draua 58, 59, 71, 73, 120, 123, 239, 270
Drauam 239
Draue 239
Draus 239
Drava 239
Dráva 59, 239, 270
Dravam 239
Drave 239
Dravos 239
Δράβος 239
Drawa 61, 63, 123, 239, 270
Drawam 239
Drawe 239
Duna 41, 45, 77, 80, 105, 106, 107, 112, 115, 195
Dunaj 196
Dunauiz 194
eger 240, 262
éger 137, 240, 262
Egeraracsa 234
Egervölgy 262
eghetkew 166
egir 240

Egku 166
Egreg 239
Egregy 195, 239, 240
Egres 240
Egrug 57, 59, 239
Egrugh 239
Egrws 239
Egurwelgh 262
Egurwolg 61, 62, 262
egür 240
Eluskw 167
ér 271, 272
Erdő-szöllő 137
Éri 220
Estergar 161, 240
Estergarth 161, 162, 240
Esthergar 161, 240
esztergár 161, 240
Esztergár 116, 161, 240
Esztergom 131, 196, 270
esztergomi 45, 46, 74
Ethu 231, 232
Ethulfa 227
Euche 263
Ezthergar 161, 240
fa 110, 201
Fagvos-oldal 136
Fallo 197
Faltol 197
falu 204, 210
Fancel 197
Fanchal 197
Fancsal 197
farkasverem 230
feér 271
Feerkew 271
Feerkw 71, 74, 90, 129, 162, 164, 165, 271
fehér 165, 241, 262, 271
Fehér-kő 163, 270, 271
Fehér-patak 241
Fehér-tó 59, 241
Feheruuaru 262
Fehérvár 62, 107, 262

fej 186, 189, 203, 221
feje 186, 203, 221
fejér 165, 271
Fekete-erdő 241
Fekete-hegy 241
fekethekew 166
Felorosztöny 250
Felsekerechen 244
felső 245
Felsőkerecseny 244, 245
Felsukerechyn 244
Felsőorosztöny 250
Fenkw 166, 169
fenyér 272
Fenyér ere 271, 272
Fermogis 197
Fernogis 197
Ferre Montis 230
Ferreimontis 230
Ferre Monte 115, 230, 231
Ferteu 111
Feyerkew 271
Fizeg 241
Fizyg 241
Foc 173
Foltel 197
Fonchal 197
Fonchol 197
Fonsol 36, 40, 44, 95, 197
Fornogis 41, 45, 114, 197
Foro Regine 71, 123, 268
Forrasztó-kő 163
Forum Regine 268
Foznogis 197
fő 186, 189, 203, 221
földe 118, 235
Frauenmarkt 268
Fuk 173
fűz 241
Füzegy 116, 195, 241
Füzes 137
Fyzeg 241

Fyžeg 241
Fyzezh 52, 57, 59, 116, 120, 160, 161, 241
Fyzek 241
galamb 244
Galambak 244
Galambok 244
Galambok bérce 244
Galambok velgye 244
Galambok völgye 244
Galus keu 166
Garam 197
Gechye 58, 59, 242
Geelse 241
Gegurutha 198
Gegye 242
Gellért 73
Gelsa 235
Gelse 57, 59, 241, 242
Gerardus 65, 71
Gerencsér 149, 152
Gerse 241
Gesnov 91
Gestred 58, 59, 242
Geszteréd 242
Gesztréd 242
Gethye 242
Gethys 202
Getye 242
Gétye 242
Geur 198
Geuruta 42, 45, 198
Geywentha 198
Geztred 242
Gisnav 91
Gobor 254
Gok 198
Golombuk 244
Golombuk Berchy 244
Gorombona 198
Gościrad 242
Gostirad 242
Got 242
görbe 247
Görbed 247
Görbö 246, 247

Gran 101, 196
Γριντζάπι 152, 153
Grincear 153
Guelse 241
Guestred 242
Guezttered 242
Gunew 170
Gurombona 198
Gurrumbona 36
gurtanfá 109
Gurteanfá 109
Gurumbona 36, 39, 41, 45, 198
Gwggý 41, 45, 195
Gyak 198
gyertyán 108
gyió 195
Gyok 198
Gyoko 198
Gyoku 198
Gyoos 195
Gyos 198
Gýos 41, 45, 198
Gyosd 195
Gyowgy 195
Győir 222
Győr 104, 198
Győr útja 198
Gyulafehérvár 262
gyűr 198
Gywkw 198
Gýwkw 198
Haasfa 109
Hadmásker 93, 199
Hagmasker 93, 199
Hagmaschkert 199
Hagmasker 36, 42, 45, 93, 100, 199
Hagmaskerth 199
hagyma 199
Hagymás 199
Hagymáskér 93, 199
Hagymáskért 199
hajma 199
Hajmáskér 198
Halász-fenyér 272

halom 157, 200, 214
Hamu-halom 158, 200
Hamuholm 158, 200
Harasty 61, 62, 262
haraszt 108, 200, 262, 263
Haraszt 110, 199
Haraszi 262, 263
Harazty 262
három 200, 201
Háromfa 200
Három-halom 111, 158, 200
Háromház 200
Haromkörtyély 200
három körtyély 200
Haromthögyfa 201
három tölgyfa 201
Háromudvar 200
hárs 201
Hársány 201
hársfa 108, 109, 201, 202
Harumholm 41, 45, 111, 158, 200
Harumkur, Thuel 200
Harumkurthwel 200
Harumkurtuel 39, 41, 45, 108, 109, 110, 200, 201
Harum thulfa 201
Harumtulfa 39, 41, 45, 108, 109, 110, 201
Harumturku 168
Harwath 242
has 201
hàs 201
hàs 201
Hasathkeu 167
Hasfa 41, 45, 109, 201
hassofa 202
hassufo 202
Hawazod 206
Hechen 202
Hede Agy Seyg 203
Hegeskeu 272

Hegku 166
hegy 165, 230
hëgy 165
hegyes 165, 272
Hegyes-kő 163, 272
Helgku 168
Helgkw 167
Herusdbukatuz 229
hét 202
Heten 36, 41, 45, 202
Hetény 202
hetes 202
Hetes 202
Hethen 42, 45, 202
Hethén 202
Hetín 202
Hetyn 202
Hety's 39, 41, 45, 202
Heulgku 167
híd 203, 242
Híd ága 203
Hidága 203
Hidága feje 202
Hidvég 242
Hidwegh 242
higy 165
Hird 203
Hiregy 203
Hirek 203
Hirig 41, 45, 111, 143, 203
Hister 196
hód 203
Hodos 145, 203
Hódos 145
Hodus 203
Holloku 167
Holloukeu 167
Hollouku 167
Holloukw 167
Holouku 167
Homlokku 167
Homlokkw 167
Homlolokw 167
Homor 193
homoró 193

Horescho 199, 200
Horosd 199
horost 110, 199
Horuath 242
Horvat 242
horvát 242
Horvát 242
Horwat 58, 59, 242
Horwath 242
Hostirad 242
Hosszúfalú 256
Hosszúhetény 202
Hosszúpáh 251
Hoszufo 201, 202
Hozzypah 251
Hudus 41, 45, 111, 143, 145, 203
Hulec 141
Hullokku 167
Hullouku 167
Hulloukw 167
Huloukw 167
humuch 176
Hungaria 131
Hungarica Rokolyan 58, 248
Huzufalw 256
Huzyfalu 256
Huzyfalu 256
Huzyffalw 256
Huzzyvpah 251
Hwruat 243
Hydueg 242
Hydvég 242
Hydweg 57, 59, 242
Hýgeskew 272
Hygeskw 71, 74, 90, 129, 162, 164, 165, 272
Hygiskeu 166
Hymuskew 167
Hyrd 203
Hyreggh 203
Hyrid 203
Igmánd 243
igric 243

Igric 243
Igrice 243
Igrich 243
Igrichi 243
Igrichy 243
Igrici 243
Igricii 243
Igricy 243
Igruch 57, 59, 243
Igrych 243
Ilosva 204
Ilván 204
Ilvár 204
Ilvár 204
Ilsehai 204
imád 243
inferiori Raduh 253
Insula 120, 121, 238
Insula Danubii 120, 238
Insula Magna 120, 238
Insulam Magnam 237
insulam Sepel 120, 238
Insula Regia 237
Isabbor 243
Isabor 243
Isobor 58, 59, 243
Issobor 243
István 43, 58, 61, 73, 74
isztergár 161, 240
ιστοπος 196
Izma-kü 163
Jaurinum 104
Jegyku 167
Jelesnek 263
Joku 167
Jolsva 204
Jósva 204
Jouku 167
Jowkw 167
jurtanfá 109
Kaal 244
káj 272
Kajár 124, 272
Kajárpéc 272
Kal 58, 59, 244
Kál 243, 244

Kalambok 244
Kalapos-kü 163
Kalocha 204
Kalocsa 204
kalocsai 47
Káloz út 192
Kalsoith 210
Kamar 246, 273, 274
Kamariensi 273
Kamarim 273
Kamarin 274
Kamaron 273
Kamarun 273, 274
Kamaruniensem 273
Kamrwczozow 208
Kana 39, 42, 45, 99, 102, 111, 205
Kána 205
Kanas 205
Kanizsa 204
kánya 205
Kánya 205
kar 244
Karmuholcz 158, 200
karos 244
Karos 244
káros 244
Karumholz 200
Karus 244
Karuš 244
Karušić 244
kastellum 245
kastély 245
Kava Altala 193
Kava Tauhala 193
Kayar 272
Kajár 272
Kajár 272
Kechkekvvrs 166
Keer 93, 199
Keherich 168
Kék-mező 241
Kék-tó 241
Keldekeu 166
Kelked 207
Kelkedi 207

Kelkedy 207
Kelkedy 207
Keltkev 166
Keltukeu 166
Kender-szél 136
Kendur Zeel 136
Kentelfa 209
Kér 93, 199
Kerbew 246
Kerchen 244
Kerechen 57, 59, 244, 245
Kereczen 244
kerecsen 245
Kerecsend 245
Kerecseny 244, 245
kerek 159, 207
kereke 159, 207
Kerektou 175
Kerew 167
kert 273
kertes 273
Kertes-kő 163, 273
Kerteskö 163, 273
Kertesköi híd 163, 273
Kerteskü-tető 163
Kert hel 98
Kertheskew 273
Kertuskw 71, 74, 90, 129, 162, 164, 165, 273
kertyani 108
Kerus 208
Kesceu 169
Kestel 57, 59, 245
Kesztel 245
Keszthely 245
Ketel loca 98
Keu 167
Keuchin Kereow 207
keuris 208
Keurus 110, 208
Keuzug 167
Keuzyg 166
Kev 167
Kewesthi 209

Kewherych 168
Kewlked 207
Kewrus ozov 42, 45,
 109, 208
Keykku 167
Keykkw 167
Keyris 41, 45, 103, 108,
 110, 208
Keztel 245
Kezthel 245
kiált 272
Kinessa 151
Kinkis 208
Kisigmánd 243
Kispáka 252
Kispereked 217
Kisthan 247
Klunovetz 194
Κνήσα 151
Кнежа 204
Kneža Gorica 204
Knyeza 204, 205
Knyezsic 113
Kokot 175
Kolin 245, 246
Kolocha 204
Kolombuk 244
Kolon 53, 57, 59, 116,
 161, 245, 246
Kolond 246
Kolont 246
Kolontár 246
Kolou 245
Kolumbok 244
Kolumbwk 57, 59, 244
Kolun 245
Komar 57, 59, 246
Komár 246
Komárno 273
Komárom 131, 273
Komárov 273
Komor 246
Komorow 273
Konas sede 206
Konstantin 247
Koppán 274

Koppány 274
Kopuan 274
Korlathkeu 167
Korontál 246
korontár 246
Koronthal 246
Koronthar 246
Koruntal 55, 57, 59,
 246
Korunthal 246
Korus 57, 59, 244
Kostel 245
Kouachi 175
Kouas sede 42, 45, 206
kova 205, 206
kovács 205
Kovács 205
kovás 205, 206
Kovás 205, 206
Kovásd 205
Kovásséd 206
Kovásséde 206
Kowased 206
Kowassed 206
Kowesthy 209
Kowzluk 218
Koyar 272
kő 163, 164, 165, 166,
 169, 170, 206, 209,
 271, 272, 273, 276
kőbálvány 190
Kőbálvány 206
Kőbánya nagyút 195
kökény 159, 207
Kökény-kerek 158, 206
Kökény kereke 109, 206
Kölked 155, 207
Kölkedi 155, 207
kölyök 207
Körbö 246
kőris 108, 208
Kőris 110, 207, 208
Kőris-aszó 109, 208
Körös 101
körte 200, 209
körtövény 209

Körtvélyfa 208
körtvély 110, 200, 201,
 209
körtvélyfa 108, 109,
 201, 208, 209
Körtvelyfa 209
Kövesd 155, 206, 209
Kövesdi 155, 209
Ku 167
Kuasty 206
Kuasty 42, 45, 206
Kubaluai 206
Kubalván 206
Kuchinkereby 41, 45,
 109, 158, 159, 206,
 207
Kuchinkereku 158, 159,
 206–207
Kuegetew 167
Kuesty 155
Kuesty 41, 45, 100, 112,
 209, 210
Kuhatar 167
Kuhidkerus 167
Kuhig 166
Kuhukeretu 159, 207
Kuhyg 166
Kuhyrych 168
Kukefu 167
Kukesu 166
Kukezu 166
Kukis 208
Kukussu 167
Kulche 210
Kulchoud 41, 45, 210
kulcs 210
Kulcs 210
Kulcsod 210
Kulked 207
Kulkedy 155, 207
Kulkedy 41, 45, 94, 95,
 100, 207
Kulkeed 207
Kulon 245
Kulun 245
Kumal 167

Kumasly 206
Kuppan 274
Kurbee 246
Kurbeu 246
Kurbw 57, 59, 120, 246
Kurkw 246
Kurthimir 111
Kurthudfa 208
kurtuel fa 108
Kurtuelfa 39, 41, 45,
 109, 201, 208, 209
Kustan 57, 59, 120,
 172, 247
Kustán 247
Kustány 247
Kusthan 247
kút 92, 187, 264
kuta 187
kútja 92
Kuuari 168
Kuwasti 206
Kuzegh 167
Kuzi 218
kű 166, 169
külbej 247
Kürbej 247
kürtvél 209
Kviar 272
Kvlsayd 210
Kvlsoyd 210
Kvyar 272
kw 166, 169
Kw 167
Kwalia 167
Kwbaluan 41, 45, 206
Kwbalvan 206
Kwgath 167
Kwherych 168
Kwhwlfá 209
Kwhyrech 168
Kwhyrich 168
Kwpesth 167
Kwrbeu 246
Kwrew 167
Kwzeg 167
Kwzegh 167

Kýar 123, 124, 272
Kyhyrech 168
Kynesa 41, 45, 114,
 204, 205
kyngeskew 168
Kysperekud 217
Lagku 166
Lagkv 166
Legel 247, 248
lejtő 164
Lengel 247
Lengen 58, 59, 247
Lengeyel 247, 248
lengyel 247
Lengyel 247
lengyen 247, 248
Lengyen 247
Likas-kő 163
likasku 167
Likasku 167
Lovászhetény 202
Luazhetyn 202
Lykitowt 36
Lykosku 167
Lyukaskew 167
Machkakw 167
Madacha 274
Madasa 274
Madoca 248, 274, 275
Madosa 274
Madvez 228, 229
Magarad 248
Magarod 248
magas 275
Magas 275
Magasi 275
Magna Insula 121, 237,
 238
magnam viam 145
Magnum Bod 263
Magnum Bok 61, 263
Magos-kü 163
magyar 249
Magyarad 53, 57, 59,
 248
Magyarád 248

magyaró 248
magyaród 248
Magyaród 248
Magyarország 73, 74
Magyarrokolány 248,
 249, 255
MagyarRokolyan 59
Magyarsarlós 143, 144
maioris Alpar 105
Man 249
Mand 57, 59, 249
Mánd 249
Mann 249
Mány 249
Maraws 256
Maros 101
Martel 117, 265
Mártély 116, 265
Martheel 117, 265
Marthel 117, 265
Marthim 210
Martin 210
Martinus 210
mártír 265
Marthonfalwa 210
Marton 210
Martonfalva 210
Martun 210
Martyl 117, 265
Martyn 210
meddő 211
Medesér 211
Mednesch 211
Medues 42, 45, 210,
 211
medve 211
Medve-fő 211
Medves 210, 211
Medvés 210
Medviz 211
Mege 41, 44, 94, 99,
 111, 155, 211
Meges 275
megye 111, 211
mercato Regine 268
Merena 249

Merena inferior 249
Merene 249
Merene inferiori 249
Merenje 249
Merénya 61, 62, 249, 250
Merenye 249, 250
Merenye 249
mereukw 167
Mernye 249
mescescu 167
Meseku 167
mészverem 232
metas Sedech 212
mezde 111
Mezkew 167
Mezőkomárom 246
Micske 212
Mikcse 211, 212
Miklós 212
Mikusek 211
Mikiüce 212
Mikwzeh 211
Mikzeben 211
Minor Paca 252
Mitar sede 39, 41, 45, 212
Mitár 212
Mitár sédje 212
Mlada diaka 198
mochar 111
Mod 275
Modacha 55, 58, 59, 120, 248
Modatha 248, 274
Modesto 57, 72
Modestus 58, 74
Modoce 274
Modocha 248, 274
Modochea 274
Modosa 71, 73, 123, 124, 274, 275
Modusa 274
Mogas 275
Mogorod 248
Mogoroth 248

Mogor Rokolan 248
Mogos 68, 71, 73, 123, 124, 275
Mogus 275
mogyoró 248
Mogyorod 248
monarau buku[r]ea 108,
Mons Ferreus 105, 114, 115, 230, 231
Montis Ferrei 40, 114, 230
Montisferrei 230
Montis Ferrei
Waradiensis 115, 231
Monuroswelge 111
Mortis 98
Mortun 36, 39, 42, 45, 210
Mortunfolua 210
Mosaburg 49, 257
Mutar sede 212
Mycche 212
Mykuse 39, 41, 45, 211
Mylychkw 166
Myrenya 55, 57, 59, 249
Nadajfa 212
Nadaycha 212
Nadojca 212
Nadoycha 212
Nadycha 212
Nagherduna 107
Nagrad 215
Nagu Aruk 158, 212, 213
Nagud 214
Naguth 214
nagy 212, 213, 214
Nagy-Alpár 105
Nagy-árok 158, 212, 213
Nagybak 263
NagyBok 62
Nagy Bok 263
Nagyesztergár 240
Nagy fenyér 272
Nagygörbő 247

Nagy-halom 155, 157, 214
Nagykanizsa 204
Nagy-kű 163
nagy nyár 158, 159, 213
Nagypáh 251
Nagypall 217
Nagyrada 253
Nagy-szeg 213
Nagy-Szegh 213
Nagy-szél 136
Nagy-sziget 120, 237
Nagyszőlős 266
nagyút 111, 145, 159, 214
Nagyút 195, 214
Nagyút-halom 156, 157, 214, 215
Nand 249
Nandir 276
Nandor 275
nándor 275
Nándor 130, 275
Nándord 276
Nándorfehérvár 262
Nándor-tó 275
Nandur 71, 73, 123, 124, 130, 275, 276
Nandurdi 276
Nandurtou 275, 276
Nandurtow 275
Nandwr 275
narfa 109
Naydaycha 212
Negu Aruk 158, 212, 213
Negwtu 159, 214
Nemegy 116
Nemesmedves 211
Nemyguelgh 250
Nenteck 215, 216
Neueg 250
Neuegh 215
Neug 250
Neugrad 36, 215
Neuig 215, 250

Neuyg 215
Neuýg 36, 39, 42, 45,
 99, 100, 101, 102,
 111, 214, 215
Neuygh 215
Néved 216, 250
Nevíd 250
Nevegy 215, 216, 250
Nevëgy-vögy 250
Nevegy-völgy 250
Neweeg 215
Newegh 215
Nimeg 215, 216
Nimugh 215, 216
Nodoyca 41, 45, 100,
 212
Nodoycha 212
Nodoycza 212
Nogarut 41, 44, 158,
 212, 213
Noghutholmu 41, 44,
 94, 99, 155, 156, 214,
 215
Nognacs 213
Nognar 39, 41, 45, 108,
 110, 158, 213
nognaru 158, 213
Nognaw 213
Nogpah 251
Nógrád 142, 154, 215
Nogrod 215
Nogscel 136
Nogu aruc 158, 212,
 213
Nogu cholmu 155, 156,
 214, 215
Nogurad 215
Nogut 41, 45, 111, 112,
 159, 214
Nogu tholien. 214, 215
Noguthw 159, 214
Nogvt 41, 45, 111, 112,
 143, 145, 159, 214
Nogwt 41, 44, 103, 111,
 157, 159, 214
Nogwtholy 214, 215

Nogw wtw 159, 214
Nogyfyzpataka 101, 110
Nogysegý 39, 41, 44,
 99, 103, 213
Nongrad 215
Nougrad 36, 39, 41, 45,
 215
Nouguta 214
Nouozluk 39, 41, 45,
 111, 159, 218
Nové Hrady 215
Novozluk 218
Nowgwtw 159, 214
Nowograd 215
Növī Grād 215
Nue 216, 250
Nul 276
Nulu 123, 129, 276
Nuul 68, 71, 73, 123,
 129, 276
Nwl 276
nyár 108, 110, 213
Nyevegy 215, 216, 250
Nyevegy-völgy 250
Nymigh 250
Nymik 250
Nýmýgh 57, 59, 116,
 120, 160, 161, 250
Nynil 276
Nyrku 167
Nyuig 41, 45, 215
Nyuigh 215, 250
Nyul 276
nyúl 276
Nyül 276
Nyül 276
nyű 216, 250
nyüve 216, 250
Nyüved 216, 250
Nyüvegy 250
Nyvig 215
Nyvrkv 166
Nyvygh 250
Nyweg 250
Nýwl 276
ó 217

Ocol 67, 68, 71, 73,
 123, 124, 128, 267
Ocul 267
Odornuk 61, 62, 63,
 266
Odornwk 266
Oduoskew 276
Oduoskw 71, 74, 90,
 129, 162, 164, 165,
 276
odú 276
odvas 276
Odvas-kő 163, 276
Ohut cutarea 217
Okol 267
Okul 267
Oltár-kő 163, 273
Ormán 216
Ormánd 216
Ormándi 216
Ormánság 216
Orocha 234
Orosthon 250
Orosthon superiori 250
Orostun 250
Orosztony 250, 251
Orozlankw 168
Orozthon 250
orr 164
Oruztun 250
Osztolc 53, 254
Otw 159
Otw 231, 232
Ó út 159, 216, 217
Ou utu 159, 216, 217
Owlu 216
Owut 216
Owvt 41, 45, 157, 159,
 216
Ozowfew 189
Oztolch 255
öcs 264
Öcse 263, 264
Öcsekuta 263, 264
Ölyv-aszó 193, 208
Ölyv-aszó feje 189

Paah 251
Pabar 251
Pabor 251
Paca 251, 252
Pach 251
Pacha 57, 59, 60, 62, 172, 251, 252
Pagnvadi 277, 278
Páh 251
Páhi 251
páhol 251
Paka 252
Πακα 252
Páka 251, 252
Pál 217, 252
Palaznak 126, 277
Palaznuk 125, 277
Palhalala 217
Palkana 58, 59, 252
Palkonya 252
Palkonja 252
Pall 217
Paloznak 126, 127, 277
Paluh 217
Panauad 129, 277
Panauadi 123, 278
Panauuadi 123, 128, 129, 277, 278
Pannauad 68, 71, 73, 123, 129, 277, 278
Pannónia 131
pánya 278
Pányád 278
pányva 278
patak 101, 110
Pataki 220
Path 57, 59, 251, 268
Patha 251
Pathissus 255
Paul 217
Paulinoguth 214
Paulus 217
Pawsita 218
Pechwaradino 115, 231
Pécsvárád 115, 231
Peluh 217
Perecud 42, 45, 217
Pereked 217
Perekud 217
Perekuk 217
Perekw 217
Perkud 217
Pesech 218
petre zenaia 92, 113, 187
Petri 60
Petrum 57
Petrus 58, 62
Pezeked 217
Pezes 218
Phah 251
Phch 251
pilis 264
Piliske 264
Pisceca 252
Pisčeka 252
Pišteka 252
Plaznik 126, 277
Plieška 264
Pliske 264
Ploznic 125, 126, 277
Plúkoň 252
Plyske 52, 61, 62, 264
Pobor 57, 59, 120, 251
Poboř 251
Poboři 251
Pobou 251
Podgrad 58, 59, 120, 252
Podgrád 252
Pol 41, 45, 217
Polkoň 252
Polkuna 252
Polnih 217
Pološfinic 125, 277
Polosnuc 126, 277
Poloznic 277
Poloznik 126, 277
πωλοσνίκου 125, 277
Poloznok 126, 277
Poloznuk 68, 71, 73, 123, 125, 126, 172, 277
Poluznuk 277
Póly 217
Ponuađ 277
Ponyvád 277
Porosliku 218
Potoknyar 110, 213
Poul 217
Pousliku 218
Pölöske 264
Přěk 217
Prekud 217
Preth 231, 232
Pulchuna 252
Pulkoň 252
puszta 267
Pusztaszter 225
putu uueieze 92, 187
Pyliske 264
Pyssteka 58, 59, 252
Pyzis 41, 45, 217, 218
Pÿzis 218
Qapan 274
Qapayan 274
Questhi 209
Queurus 208
Quiar 68, 71, 73, 123, 124, 128, 172, 176, 272, 273
Quijyar 272
qulun 246
Qumlouozou 176
Quoyar 67, 272
Raba 67, 71, 73, 129, 130, 278
Rába 130, 278
Rabam 278
Rabbam 278
Rabensi 278
Rača 254
Racha 253
Racolen 249, 256
Racza 254
Rád 253
Rada 52, 57, 59, 116, 120, 160, 161, 252, 253

Rado 253
Rádo 253
Rádó 253
Radoch 253
Radoh 253
Raduh 58, 59, 253
Radwh 253
Rajak 253
Rajek 253
Rájek 253
Rajk 253
Raklja 249, 255
Rakljani 249, 256
Raua 130
ravasz 218
Ravaszlyuk 111, 158, 159, 218
Rayk 57, 59, 253
Rayk 253
Razna 54, 61, 63, 264
Reche 57, 59, 253
Recze 253
Récse 253, 254
Rednek 61, 63, 264
Regia Civitas 196
Regia civitas 131
Regine 123
Rennek 264, 265
Rennuk 264, 265
Rethis 202
Rocolian 249, 256
róka 218
Róka-hegy 218
Róka-hegyi-dűlő 218
Roklian 256
Rokolány 248, 249, 255, 256
Rokolian 249
Rokolyan 60, 61, 62, 63, 249, 255
Rokolýan 249, 256
Rolsoyd 210
Rosluk 218
Roudnik 264
Rouosliku 159, 218
Rouozluk 218

Rouzlicu 158, 218
Rowozluk 39, 41, 44, 45, 94, 111, 158, 172, 218
Royk 253
Rudnik 264
Rusi 218
Russy 218
Rustin 251
Rustina 251
Rustine 251
Ruzii 40, 44, 218
Saarsumlu 222
Saasku 167
Saaskuu 168
Saaskw 167, 168
Sabaar 254
Sagarth 223, 224
Sala 257
Saladiensi 257
Salauar 257
Salsu 219
Salsuch 219
Salsuh 40, 44, 218, 219
Salsuk 219
Sancti Adriani 117, 118, 265
Sancto Adriano 117, 265
Sanlak 221
Santhu 223
Sarlas 219
Sarlaswodus 111
sarló 143, 144, 145, 147, 151, 219
Sarló 145
Sarlongis 143, 219
Sarlos 111, 143, 219
sarlós 153
Sarlós 143, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 219
Sarlous 145, 148, 219
sarok 220
Sarok tölgyfa 220
Saskew 168

Sasku 167, 168
Saskuu 167
Saskw 168
Saxard 223
Saxardia 223
Saxardiensi 223
Saxardiensis 223
Saykw 223
Scarsumlou 222
Scedluc 36, 41, 45, 94, 134, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 156, 160, 224
Scedluch 142
Sceer 156, 225
Sceļeļus 265
Scellyske 142
Scena abbatis 41, 91, 112, 113, 186, 187
Scer 156, 225
Sceuleus 139, 140
Sceulleus 138, 139, 140, 143, 224
Scevelevs 140, 224
Schawlak 221
Schawolak 221
Schepel 57, 59, 116, 119, 120, 160, 161, 237, 238
Schoc 254
Schopi 236
Schot 55, 57, 59, 254
Scilag 226
Scilfa 39, 41, 45, 109, 226
Scilu 156
Sclauonica Rokolian 58, 255
Scylag 226
Scylfa 41, 45, 109, 226
Sebusku 167
séd 138, 206, 212, 220, 221
Séd 155, 220
Sedefey 41, 45, 221
Sedey 220

Sedfei 221
Séd feje 221
Sedfev 41, 45, 111, 143, 221
Sedfey 221
Sédfő 221
Sédi 155, 220
Sedlce 142, 224
Sedlec 142, 224
Sedlice 142, 224
Sedlucz 135, 141, 224
Sedluth 135, 224
Sedluz 135, 141, 224
Sedsej 221
Sedy 155, 220
Sedý 41, 45, 220
Sedÿ 41, 45, 220
Seed theluka 194, 195
seku ueieze 92, 187
Selyeb 127
Selyp 127, 281
Sepel 237, 238
Serlous 143, 144, 145, 147, 152, 219
Seuene 222
Sëvenye 222
Sey 39, 41, 45, 222
Seyr 222
Seyr 39, 41, 45, 222
Seyrkev 166
Seyth 222
Sholad 36, 42, 45, 95, 135, 221
Silagh 226
Silfa 226
Silvafa 226
Silwagh 226
sír 222
Sír 222
Sirmia 41, 114, 225
Sirmium 114, 225
Sitouam 105
Siwr 225
Slavonica Rokolyan 255
Smene 222, 223
Smulu 222

Smulw 222
Smwlich 222
Sobor 57, 59, 254
Sobottin 131
Sodj 220, 221
Sojek 223
Solumkeu 167
Solumkou 166
Solumkow 167
Solumku 166, 167
Solumkuu 167
Solumkw 167
Solyumku 167
Solymkw 167
somlik 222
somló 222
Somló 222
somlyik 222
somlyó 222
Sorlogys 41, 45, 94, 111, 134, 141, 143, 144, 145, 154, 160, 219
Sorlongis 143, 219
Sorlos 219
Sorlous 147, 219
Sorros 219
Soulumku 166
Sozlogys 219
sövény 223
Sövénye 222
Stare diaka 198
Stephani 72
Stephanus 40, 57, 58, 60, 71
Stholch 255
Sthopÿ 57, 59, 236, 237
Stolch 255
Stolcz 53, 57, 59, 254
Stoulch 255
Stregar 161, 240
Střehom 196
Strigar 52, 61, 62, 161, 162, 240
Striger 161, 162, 240
Strigoniensem 196

Strigoniensi 42, 112, 114, 196
Strigoniensis 42, 72, 112, 114, 129, 131, 172, 196, 270
Strigonium 196
Strygar 51, 52, 57, 59, 116, 120, 160, 161, 162, 240
Strzegom 196
Suene 36, 41, 45, 143, 222
Suenye 111, 222
Sumba 233
Sumlow 36, 39, 41, 45, 100, 222
Sumlu 222
Sumlw 36, 222
Sumusku 167
Sumuskw 167
Surctulfa 41, 45, 109, 220
Surcw thulfa 220
Surkfiz 220
Surkufyzv 220
Surow thölfä 220
Süenye 223
Svene 222
Svojek 223
Swena 36, 222
Swene 222
Swmluh 222
Sylfa 226
Syliag 226
Syrma 225
Syrmia 225
Szabar 254
Szabi 220, 221
Szajk 142, 154, 223
Szala 257
Σάλα 257
Szaladiensi 257
Szalavár 257
Σάματα 143, 153
szánt 223
szántó 223

Szántó 143, 223
Szantu 223
Szárberény 149
Szár-Somlyó 222
Szecei 221
Szedlec 135, 141, 142, 224
Szedlice 224
Szedlicska 142
Szedlok 135
Szedluk 135
Szedulcz 226, 227
szeg 213
Szeged 104
szegszár 223
Szehluh 135, 142
Székelyszabar 254
Székesfehérvár 107, 262
Szekszárd 223, 224
szél 136, 224
Szél 136
Szelcsák 142
Szelcsova 142
Szele 142
szélé 140
Szelec 142
Szelecske 142
Szelény 142
Szeles 136
Szeles-domb 136
Szeleste 142
Szelestény 142
zelews 266
Szelezsán 142
Szélgyöp 136
Szél-hegy 136
Szeli 142
Szelistye 142
széllé 138
Szelliska 142
szellő 136, 138, 142
Szellő 135, 141, 142, 224, 225
széllő 140
széllő 138, 224
Szellyo 135, 141

Szélmező 136
Szelnica 142
szélő 140
Szélszeg 136
Széltarló 136
széna 113, 186, 187
szénafű 113, 187
Szentadorján 116, 118, 265
Szentadorjánmártír 116, 117, 265
szer 225
Szér 155, 156, 225
Szerém 45, 114, 225
Szerémség 114, 226
Szeruk 188
szikla 164, 271
szil 226
Szil 278, 279
Szilágy 226
szilfa 108, 109, 226
szillé 138
Szoros-kú 163
szől 138,
szöll 138
Szöllöske 142
szőlő 113, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 224, 266
Szőlő 139, 142
Szölös 254
szölös 266
Szölös 138, 139, 140, 142, 254, 265, 266
szöv 138
Sztohc 53, 254
szurdok 111, 226, 227
szurok 220
Szurok tölgyfa 220
tana 71, 73, 123, 124, 279
tania 279
tanka 279
Tanya 279
Taplóca 279
Tapolca 280

Tζιτουμ 152
telek 93, 194
telke 93, 194
Temenceszél 136
Tener Ere 71, 73, 123, 271
Tener here 123, 271
tenyér 271, 272
Terkeu 168
tető 164
Tharkw 168
theluch 176
Thenerere 271
Theotis 227
Thetey 202
Thimirkw ozew 193
Thomoyño 72
Thomoyñus 74
Thorku 166, 167
Thölfä 227
Thölfä 228
Thölgyfa 228
Thulfä 227, 228
Thwlyfa 227
Thýcia 280
Thýzyä 280
tichon 119
Ticia 255
Ticiam 255
Tisa 255
Tisciam 51, 57, 116, 118, 160, 255
Tisia 255
Tisjo 255
Tisza 51, 52, 59, 63, 73, 116, 118, 130, 161, 255, 280
Tiszavárkony 229
Τισσός 255
Tiza 255
Tizam 255
Tize 255
tó 111, 227, 241, 275
Toff 227
Tomur 193
Tothkolyan 255

Tothrakolyan 255
Tothrokolan 255
Tothrokolyan 255
Totrokolyan 255
Toplica 280
Toplouca 71, 73, 123, 280
Toplouuiza 123, 128, 280
Toponka 280
tót 256
Toth 216
Tothys 227
Totis 41, 45, 114, 227
Tótrokolány 249, 255, 256
TótRokolian 59
Tow 41, 45, 111, 112, 227
Towtrokolan 255
tő 164, 190
töl 228
tölgy 110, 192, 201, 220, 228
Tölgy-ér 192
tölgyfa 108, 109, 110, 192, 201, 220, 227, 228
Tölgy-völgy 110, 192, 201
tölfa 192, 201, 220
tulfa 108, 109
Tulfa 41, 45, 227, 228
tulfa harumykru 110, 201
tül 228
twlfa 109
Twlfa 41, 45, 227, 228
Tycie 255
Tyza 255
Týžya 71, 129, 130, 280
Tyzziam 52, 61, 118, 255
udvarnok 266
Udvarnok 266
Unelge 232

Ung 256
Ungh 256
Urmandi 216
Uros fenyére 272
Uruzturn 250
út 111, 157, 188, 192, 198, 217, 228
Út 158
uta 192, 198
Utus 228
Uuelge 232
vad 228
Vadocz 228, 229
Vadvész 228
vadvíz 228
Vadvíz 111, 228
vadwyz 229
Vakonya 257
Valkonya 257
vár 229, 257, 262
Várad 115, 230, 231
váras 229
Varasd 229
Varasd bucaozu 229
Várasnyúl 276
Varkon 229
várkony 229
Várkony 229
Varkun 41, 45, 229
város 229
Varous 256
vas 230
vásár 268
vasas 230
Vasas 114, 230
Vasas-hegy 105, 114
Vasas-tető 114, 230
Vas-hegy 44, 105, 114
Vchekuta 263
Vchekvta 61, 62, 263
Vduarnuk 266
Vdvarnak 266
vég 242
Velence 73, 131
Velente 36, 41, 45, 231
Velentha 231

Velprét 232
Velpreth 231
Velpréti út 231
Venecia 71, 129
Venetia 65
verem 111, 232
Vernosd Pukácson 229
verő 164
Verucz 232
Verum 41, 45, 111, 112, 232
Veruz 232
Verwsd bucaozou 229
Vidlám 140
Vigmánd 243
Villám 140
vimád 243
Visobur 243
víz 228
Vlkona 257
Vlkoné 257
Vlnozowfey 189
Vluozoun 193, 208
Vnelge 232
Vng 256
Vngaria 131
Vngarie 67, 71, 72, 129, 131
Vngh 256
Vnorch 261
Voduez 41, 45, 111, 112, 228
Volkona 257
Volumpna 257
Vorost bucaozu 41, 45, 229
Voson-aszó 193, 208
Voson oso 193, 208
Vosos 230
völgy 111, 232, 262
Völgye 232
Vöröskeő 167
Vrmand 36, 216
Vrmandi 216
Vrmandy 36, 42, 45, 216

Vruskw 167
Vruslanku 167
Vrustun 250
Vruzku 166, 167
Vruzkv 167
Vruzturn 250
Vrzyo 72
Vrzyus 74
Vt 42, 45, 111, 159, 231, 232
Vthu 158, 159, 228, 231
Vtku 159, 228
Vtw 159, 231
Vukonja 257
Vyšebor 243
Vysobur 243
Vztolch 255
Vzturgar 161, 240
Wacon 268
Wadvez 228
Wag 129
Waralyazena 113, 187
Warasnul 276
Warkon 229
Warkun 229
Warous 57, 59, 256
Wche 263, 264
Wduarnok 266
Welg 41, 45, 103, 111, 112, 232
Welprit 232
Welpryt 42, 45, 159, 231, 232
weremre 232
Weresku 167
Wereskurtuel 110, 201
Werusku 167
Weruskv 166
Wng 57, 59, 256
Wngh 256
Wolkyna 257
Wolupuna 57, 59, 256
WorUSD 229
Worüsd 229
Wosos 230
Wrustin 251

Wruzturn 57, 59, 250
Wrügh 256
Wt 41, 45, 103, 111, 158, 228
Wydrizki 119
Wylkina 257
Wyssobur 243
Wyszabor 243
Wyszebor 243
Ydaynoguth 214
Ÿelesnek 61, 62, 263
Ygricze 243
Ykurku 166
Ylsan 36, 41, 44, 99, 114, 204
Ysobor 243
Ysobur 243
Zaadkeu 167
Zaaskw 167
Zabaar 254
Zabor 254
Zacadat 173
Zacard 223
Zaczard 36, 39, 41, 44, 99, 223
Zadkew 167
Zajar 223
Zakalus 103
Zakord 223, 224
Zala 52, 57, 58, 61, 63, 257
Zaladiensi 57, 60, 257
Zalaigrice 243
Zalam 257
Zalauar 52, 61, 62, 257
Zalavar 257
Zalavár 116, 257
Zalawar 57, 59, 116, 120, 160, 161, 257, 258
Zalensi 257
Zálesi 153, 219
Zalesie 153, 219
Zalέση 145, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 219

Zaleszi 148
Zalέσι 148
Záměl 153
Zamtou 143, 153
Zamtow 41, 45, 223
Zanthw 223
Zaslop 153
Zaycus 223
Zederiesku 167
Zederyeskw 167
Zedlech 141
Zedlichke 142
Zedy 220, 221
Zeer 225
Zegedinum 104
Zekzard 223
Zel 136
Zeles 136
Zeless 266
Zelib 127, 281
Zeliph 127, 281
Zelus 266
Zelw 170
Zelyp 71, 73, 123, 127, 281
Zelyp 281
Zena abbatis 186
Zenen 225
Zengő 114, 230
Zenthadrianmartýr 52, 55, 61, 63, 91, 117, 118, 265
Zeow 225
Zeppa abbatis 186, 187
Zerem 225
Zereu 155, 156, 225
Zerew 155, 156, 225
Zergo 238
Zergou 238
Zeru 41, 45, 94, 155, 156, 225
Zeules 265
Zeuleu 142
Zeuleus 61, 63, 120, 139, 254, 265, 266
Zeulus 57, 59

<i>Zeva abbatis</i> 186, 187	<i>Zomba</i> 232, 233	<i>Zurduk</i> 41, 45, 103, 111, 112, 226, 227
<i>Zewlews</i> 254	<i>Zoniba</i> 233	<i>Zuualin</i> 123, 128, 280
<i>Zeyk</i> 41, 45, 223	<i>Zorgo</i> 238	<i>Zyl</i> 129, 279
<i>Zeytk</i> 223	<i>Zorlos</i> 219	<i>Zyl</i> 71, 73, 123, 129, 279
<i>Zil</i> 279	<i>Zorlows</i> 219	<i>Zyl</i> 279
<i>Zilfa</i> 41, 45, 109, 226	<i>Zorwkw</i> 167, 168	<i>Zylag</i> 226
<i>Ziliz</i> 152	<i>Zoulous</i> 140	<i>Zylag</i> 41, 45, 226
<i>Zilu</i> 123, 128, 129, 268, 279	<i>Zova</i> 103	<i>Zselic</i> 114, 151, 152
<i>Zirku</i> 166	<i>Ztholcz</i> 255	<i>Zseliz</i> 151
<i>Žleb</i> 127	<i>Zthoulch</i> 255	<i>Zsemenye</i> 223
<i>Žlijeb</i> 127	<i>Zualim</i> 280	<i>zsilip</i> 127, 281
<i>Zlip</i> 123, 127, 281	<i>Zualyn</i> 71, 73, 123, 280	<i>Zsilip</i> 281
<i>Zobor</i> 57, 59, 254	<i>Zualyn</i> 280	<i>Zsitva</i> 105
<i>Zobur</i> 254	<i>Zuducz</i> 226	
	<i>Zumba</i> 36, 41, 44, 232, 233	

Summary

The aim of this work is to provide a monographic analysis of four charters forged back to the era of Saint Stephen of Hungary (1001–1038): the founding charter of Pécsvárad, the two charters of Zalavár, and the founding charter of Bakonybél. It can be regarded as an organic continuation of my 2015 book *Language historical analysis of the Founding Charter of the Abbey of Garamszentbenedek* (SZÖKE 2015), both in terms of its objectives, methodology, and principles. My primary goal this time is also to formulate general principles—through the analysis of the scattered place-name material in the founding charters and their Latin textual context—that may enable us to increasingly incorporate forged (and generally chronologically uncertain) charters into historical linguistic research.

Despite the difficulties associated with them, their examination is absolutely necessary. Due to the small number of authentic sources, these documents of uncertain linguistic-historical status cannot be excluded from our corpus of linguistic records without first establishing whether such exclusion is justified. Therefore, we must undertake the study of these sources, even with the risk that, in some cases, analysis may indeed prove that certain charters are of little or no use for historical linguistic research. Conversely, it is also important to examine the linguistic material of such documents because—even if we cannot satisfactorily determine the linguistic-historical status of an entire charter—there is a good chance that among their Hungarian proper names we will find some whose chronological characteristics can be identified. It can hardly be doubted that even the addition of a single data point to the set of authentic name occurrences associated with the 11th century may significantly contribute to a more precise understanding of this source-poor period.

The text of the founding charters is analyzed in eight larger units. In the first chapter, I discuss the types of charters, the general characteristics of forged documents, the role of medieval charters in historical linguistic research, and the charters preserved under the name of Saint Stephen. The second chapter deals with the founding charter of Pécsvárad, the third with the charters of Zalavár, and the fourth with the founding charter of Bakonybél. In these chapters, I present the abbeys, evaluate the charters from a philological perspective, and include separate subsections addressing whether authentic charters from the time of Saint Stephen existed in each case. The final subsection of each of these three chapters contains the Latin text of the charters along with my Hungarian translation. The

fifth chapter discusses the methodological considerations by which forged charters can be examined as linguistic records. An important methodological starting point is that charters do not exist in isolation but as parts of a network; accordingly, the general characteristics of their mutual influence are discussed in a separate subsection. The toponymic and linguistic-historical source value of charters with uncertain chronology—such as forged documents—can be most effectively examined separately, which is why I devote distinct chapters to these topics. In the sixth chapter, the first two subsections address in general terms the determination of the toponymic source value of such documents, followed by an analysis of the founding charters in this respect. For example, the founding charter of Pécsvárad is evaluated from a toponymic perspective through the analysis of the Latin textual context of place names, as well as names appearing in Latin or Latinized forms. The seventh chapter, which deals with the linguistic-historical source value of the founding charters, is structured similarly: after an initial subsection addressing general issues, I examine separately the linguistic-historical value of the Pécsvárad, the two Zalavár, and the Bakonybél charters, and in the final subsection I present a small segment of the orthographic characteristics of the founding charters. Finally, in the eighth and last chapter, I provide an analytical presentation of all the scattered data found in the founding charters, arranged in dictionary-style entries and according to each charter.

Térképmelléklet

1. A térképen szereplő helyeken említett további helynevek

Pécsváradi alapítólevél

Batatue: Azaufey, Pyzis, Wt

Gyos: Chorozt, Gwggý, Sedý, Zilfa

*Hagmasker: Almas, Aruk, Balwanus, Burzuta, Geuruta, Kewrus ozov, Vt ad partem
Welpryt*

Hirig: Curtuelfa, Nogvt, Sedfev

Kouas sede: Appadykuta, Chawa Achala, Kuasty, Medues

Kulkedy: Clunouz, Kuchinkereby, Kwbaluan, Scylfa

Nodoyca: Scilfa, Sedý, Tulfa, Welg, Zurduk

Nougrad: Dobrochachubananogut, Mitar sede, Sey

Ylsan: Fornogis, Totis

Zaczard: Nogýsegý

Zumba: Butanozowa, Nogarut, Nogwt, Rowozluk

Bakonybéli alapítólevél

Modosa: tana

Bel: Feerkw, Hygeskw, Kertuskw, Oduoskw

2. A bizonytalanul vagy nem lokalizálható helynevek

Pécsváradi alapítólevél

*Belysz: Aruk, Chedyagyfei, Dedteluke, Hasfa, Keyris, Kurtuelfa, Owvt, Seyr, Surctulfa,
Tulfa*

Chomur: Aruc owtu, Balwanus, Mege, Noghutholmu

Chouas: Aruk, Donouýz, Scilfa

Fonsol: Aruc, Chrumvrowozov, Ruzii, Salsuh

Gurumbona: Buketulfa, Hetýs, Kurtuelfa, Nognar, Rowozluk, Scilfa

Kuestý: Agifei, Nogut, Scena abbatis, Tow, Verum, Voduez

Scedluc

Sholad

Sumlow: Harumkurtuel, Harumtulfa, Nouozluk, Seyr

Velente: Aruk, Harumholm, Sedefey, Twlfa

Zamtow

Bakonybéli alapítólevél

Burzy

Tener Ere

Toplouca

Zelyp

Zualyn

Zalavári oklevelek

Akarpataka

Apathy

Bach

Barand

Besseneu

Boblunka

Bolsa

Bornuk

Borul

Budun

Bulchew

Byqui

Byquin

Cendy

Egurwolg

Fyzegh

Gestred

Harasty

H(ung)arica Rokolyan

Isobor

Kolon

Lengen

Magnum Bok

Mand

Odornuk 2.

Plyske

Pobou

Podgrad: Alba piscina

Pyssteka

Razna

Schot

Sciauonica R(okolian)

Stolcz

Vchekvta

Warous

Wng

Wolupuna

Yelesnek

Zeuleus

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. Bényei Ágnes–Pethő Gergely, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. Tóth Valéria, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. Póczos Rita, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. Tóth Valéria, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. Hoffmann István, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. Rácz Anita, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. Hoffmann István. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. Rácz Anita, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. Tóth Valéria, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. Hoffmann István, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2010. 271 lap.

18. Póczos Rita, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen, 2010. 237 lap.
19. Rácz Anita, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez*. Debrecen, 2011. 248 lap.
20. Györffy Erzsébet, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen, 2011. 224 lap.
21. Reszegi Katalin, *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, 2011. 216 lap.
22. Schwing, Josef, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn)*. Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. Bényei Ágnes, *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. Kenyhercz Róbert, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. Hoffmann István, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei*. Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. Bába Barbara–Nemes Magdolna, *Magyar földrajzi köznevek tára*. Debrecen, 2014. 338 lap.
33. Szőke Melinda, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen, 2015. 244 lap.
34. Kovács Éva, *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. Bába Barbara. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2015. 200 lap.

37. Rácz Anita, *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. 196 lap.
38. Tóth Valéria, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, 2016, 307 lap.
39. Bába Barbara, *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016. 188 lap.
40. Ditrói Eszter, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. Debrecen, 2017. 169 lap.
41. Tóth Valéria, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó-Pilis vármegye*. Debrecen, 2017. 115 lap.
44. Éva Kovács szerk., *A Survey of Historical Toponomastics*. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. Kocán Béla, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. Debrecen, 2017. 249 lap. [Téves számozással 43.]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. Gyórfy Erzsébet, *Helynév-szociológia*. Debrecen, 2018. 169 lap.
48. Kovács Éva, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2018. 145 lap.
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2018. 157 lap.
50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2019. 223 lap.
51. Katona Csilla, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. Debrecen, 2020. 201 lap.
52. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2020. 167 lap.
53. E. Nagy Katalin, *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. Debrecen, 2021. 204 lap.
54. Reszegi Katalin, *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. Debrecen, 2022. 263 lap.
55. Kocán Béla, *A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2022. 479 lap.
56. Pelczéder Katalin, *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. Debrecen, 2022. 277 lap.
57. *Helynévtörténeti Tanulmányok 17.* Szerk. Hoffmann István–Tóth Valéria. Debrecen, 2021. 149 lap.

58. Szilágyi-Varga Zsuzsa, *A bihari Felső-Hegyköz helynevei*. Debrecen, 2023. 199 lap.
59. Szilágyi-Varga Zsuzsa, *Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban*. Debrecen, 2024. 235 lap
60. *Helynévtörténeti Tanulmányok 18*. Főszerk. Tóth Valéria. Debrecen, 2022–2024. 199 lap.
61. Havasi-Kovács Helga, *Várnevek a középkori Magyarországon*. Debrecen, 2026. 202 lap.
62. Bába Barbara, *Hangtani nyelvjárási különbségek a korai ómagyar korban*. Debrecen, 2026. 194 lap.